

ירושלים: אזהרת מסע

לעיין בנבכי העיר מתוך
אהבה ודאגה כנה

עורך: אהוד פראוור

מכון ירושלים
למחקרי מדיניות
INSTITUTE FOR POLICY
RESEARCH
معهد القدس
لبحث السياسات

ירושלים: אזהרת מסע

ירושלים: אזהרת מסע

לעיין בנבכי העיר מתוך
אהבה ודאגה כנה

עורך: אהוד פראוור

מכון ירושלים
למחקרי מדיניות
FOR POLICY معهد القدس
RESEARCH لبحث السياسات

Jerusalem: A Travel Advisory
An Intimate Journey into the Heart of the City,
Born of Love and Honest Concern

מכון ירושלים למחקרי מדיניות
פרסום מספר 634

הוצאת הפרסום לאור התאפשרה הודות לתמיכה של שותפינו:

עורך: אהוד פראוור
עורכת משנה: תגל קומיי
עריכת לשון: גיא רונן
עיצוב הספר: נועה עמבר-ברום
איור: אלעד אורן

לציטוט (APA):
פראוור, א' (2026). ירושלים: אזהרת מסע. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

השיר "שער הרחמים" בעמ' 292-293 מאת מאיר בנאי מתוך האלבום "וביניהם" 1992.
© כל הזכויות שמורות למחבר ולאקו"ם.

הספר יצא לאור בסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

מסת"ב 3-1-93321-965-978
© 2026, מכון ירושלים למחקרי מדיניות
בית חי אלישר, רח' רד"ק 20, ירושלים 9218604
www.jerusalemstitute.org.il
info@jerusalemstitute.org.il

נדפס בירושלים תשפ"ו 2026 Printed in Jerusalem

תודות

ל-18 כותבי המאמרים, שעשו זאת בהתנדבות ובמסירות, מעבר לעבודתם הרגילה. לדוד קורן, אשר ראה בהוצאת הספר מפעל חשוב של מכון ירושלים למחקרי מדיניות ותמך בו לאורך כל הדרך. בצד הסיוע לספר כמכלול קרא חלק נכבד מהמאמרים המופיעים בקובץ העיר וחזר והעיר ותרים לקשרם ולדיוקם. לשני החוקרים הבכירים של המכון אשר סייעו למלאכת העריכה של רבים מהמאמרים הכלולים בספר זה בקריאה, תגובה ושיח עם הכותבים: אמנון רמון ונעם ברנר. כאן המקום להודות גם לניר חסון, על הריאיון החשוב ומרובה התובנות עם אמנון רמון. לחגי קרנר, חבר הצוות הפנימי, אשר חלקו הרב בחיבור המאמרים לכדי קובץ בעל משמעות. לגיא רונן, עורך הלשון שהיה לספר הזה חבר ותומך. למעצבת של הספר, נועה עמבר-ברום על השותפות המסורה בעשיית הספר. לעורכת המשנה של הספר, תגל קומיי, שלקחה על עצמה לארגן, להאיץ ולפקוח עין שהקובץ, על אף הריבוי, מספר סיפור ירושלמי.

פתח דבר

חלומם של מאמינים רבים, בגולה ובארץ, הוא להיקבר בירושלים. אנו, במכון ירושלים, בוחרים בראש ובראשונה לחיות ולפעול בעיר, ליצור בה ולתרום לפיתוחה ולשגשוגה. אנו מישרים מבט אוהב, כן ונטול "עייגולי פינות" לעבר העיר על כלל אתגריה וקשייה. אנו עושים זאת באמצעות מחקר יישומי, המשלב בין ניתוח מסדי נתונים כמותניים מתעדכנים ובין מחקר אוכלוסיות איכותני מעמיק ונוקב.

זה 48 שנים אנו מביאים את קולם האותנטי של כלל תושבי העיר, יהודים וערבים כאחד, אל מקבלי ההחלטות ברמה העירונית והממשלתית ואל הציבור הרחב. אנו עושים זאת בלי להיות שיפוטיים ביחס ל"קולות הירושלמיים" ובלי לסנן מסרים או להקהות את עוצמתם. אנו סבורים כי כדי לרפא את מכאובי הקהילות החיות ב"עיר רבת קבוצות" כמו ירושלים, עלינו לשמש פה נאמן לכלל הירושלמים. בהתמקדות בירושלים מבטאים חוקרי וחוקרות המכון אמירה ערכית ומקצועית, כי יש להתמיד ולהעמיק בחקר ירושלים גם בזמנים שבהם הקשב הממשלתי והבינלאומי נודד לאזורים אחרים בישראל מכוחם של מלחמות ומשברים.

האם מחקר יישומי של גוף חוץ ממשלי בעיר כמו ירושלים הוא מותרות? בעיניי, הוא הכרח. הצורך באיפכא מסתברא להנחות היסוד ולכיווני הפעולה של קובעי מדיניות אזרחיים וביטחוניים הפך למוסכמה רווחת לאחר טבח 7 באוקטובר. על אחת כמה וכמה נכונים הדברים כאשר המדובר בירושלים, שהיא המחולל המרכזי של שלום ומלחמה בישראל ובמזרח התיכון, והעיר שאליה מתנגזים כלל מאבקי ה"שבטים" הפנים-יהודיים. לכן, בחרנו בספר זה להציג "אזהרת מסע" על ירושלים.

יש בספר תקווה וחלום לעתיד טוב של העיר, כמו גם הרמת "דגלים אדומים" באשר למגמות מטרידות שחשוב לצלול לעומקן ולהציע עבורן פתרונות שורש. אין בספר ייאוש מירושלים. יתרה מכך, כנגד ייאוש זה – שפשה והתרחב בעם – מבקשים אנו להציג איפכא מסתברא באמצעות ספר זה ושאר מחקרי המכון. הספר מביא את עיקרי הניתוחים של טובי החוקרים והחוקרות במכון באשר

לעיר ולעתידה. עיינתי בטיטות לעומקן והערתי את הערותי המקצועיות. אך בצד הציר המקצועי, הרי שבמישור הרגשי חשתי גאווה ושמחה על חדות החשיבה והגיתוח של הצוות המופלא שאני זוכה להוביל זה חמש שנים. פעילותו של צוות זה מתאפשרת הודות לליווי ולהנחיה הצמודים של הוועד המנהל של המכון בראשות פרופסור יונתן הלוי, והודות לתמיכתן של קרן ירושלים, קרן ראסל ברי, קרן יד הנדיב וקרן אביב. דמות מופת ירושלמית שסייעה רבות לפועלו של המכון הייתה שי דורון ז"ל, נשיאה המנוח של קרן ירושלים. אבי זצ"ל, ר' מרדכי (מוטקה) קורן, היה דור שביעי בירושלים, מאנשי "היישוב הישן". הוא שימש מחנך ומורה דרך נערץ למאות מורים ומורות ירושלמים. פעמים רבות התלוויתי אליו לסיורים במחוזות ילדותו בשכונת "אבן יהושע" הירושלמית. ספגתי ממנו מכלול של תחושות, ריחות, טעמים וחוויית, שקושר אותי בעבותות של אהבה אל ירושלים. מול כל אלו המספידים את ירושלים, קורא אני לכל אוהביה לראות בה מוקד עלייה לרגל להתחדשות קהילתית ישראלית; לראות בה מעבדת לימוד חיה לחקר יחסי קבוצות ברמה הישראלית והבינלאומית; ומעל לכול, לא להפסיק לדגוע לקרוא על ירושלים ולהשכיל על אודותיה.

ד"ר דוד קורן

מנכ"ל מכון ירושלים למחקרי מדיניות

תוכן עניינים

6	פתח דבר
11	הקדמה
	אהוד פראוור
21	ירושלים, אזהרת מסע
	יאיר אסף-שפירא
54	על כוחם הרב אך המוגבל של נתונים סטטיסטיים

שער ראשון | מזרח ירושלים: על חבל דק

	דוד קורן
71	הזדמנות בצל מלחמה
	ניר חסון בשיחה עם אמנון רמון
83	טנגו ישראלי במזרח ירושלים
	אהוד סגל
106	כשהאדמה תרעד, חלילה: המחיר של אי הסדרת הקרקעות במזרח העיר
	חגי קרנר ותגל קומיי
126	לסייר במזרח ירושלים: סוגיות תכנון ובנייה במבט מקרוב

שער שני | היכן שהעיר מתחברת ונפרמת

	עדן יצחקי
155	הרמוניה ירושלמית: פרדוקס יחסי השכנות בין הקבוצות היהודיות
	אהרן איתן
	מפנה תיאולוגי כמפתח לתמורה בחברה החרדית: מאידיאל "תורה בלבד"
170	לאידיאל "תורה ומעשה"

נעם ברנר

200שכונות קו התפר: המקום שבו העיר מתחברת או נפרמת?

תמי לביא ניסים

221בירושלים החירום תמיד מעבר לפינה: לקחים מתרגיל סימולציה

דוד קורן ותהילה אסייג

240אין סומכין על הנס? הציבור החרדי הירושלמי נוכח מצבי החירום

שער שלישי | טבורו של עולם

דוד רוזנברג

263פיתוח הזדמנויות כלכליות לירושלים באמצעות טיפוח יחסי חוץ

תהילה ביגמן

273להאמין. להתפלל. לאהוב. מחשבות אחרות על הר שהוא בית

גיל אבראל

כלי להערכת מד הלחץ המדיני ברחבי ירושלים (J-DPI)

294Diplomatic Pressure Index

שער רביעי | קהילות מעצבות עיר

נעם ברנר

325שינוי מלמטה? מנהיגות קהילתית בירושלים

אליעזר הין וטלי פרקש

348החרדים בירושלים מודרניים יותר? החינוך הממלכתי-חרדי בבירה

חגי קרנר

375גילו בה כל אוהביה: יום אחד לגאווה ברחובות ירושלים

תהילה ביגמן

394יש דתיים בירושלים

הקדמה

אז מהו הספר הזה? ובכלל, ממתי זוכה קובץ שמפרסם מכון מחקר לשם כל כך לא מחקרי? שם שיש בו גם רגש, שרוצה להעביר תחושה שהיא מסר? אכן, ספר זה חריג הוא בין פרסומי מכון ירושלים למחקרי מדיניות. הוא נהגה ברגע קשה בחיי המכון. אי אז, בקיץ 2025, נראה היה כי המכון לא ישרוד את המעבר ל-2026. במפגש חוקרים עגמומי אך מפוקח, עלה הרעיון לכתוב עבורו את ספר הסיום. משוחררים מהזמנות למחקרים שכמעט לא היו, ראינו הזדמנות בלכתוב את הספר על ירושלים שהוא בליבנו. כיצד רואה כל חוקר את האתגר החשוב של ירושלים מבחינתו? מהי המצוקה? מהן התחזיות? והיכן הסיכוי?

סמינר שכונס בעקבות הדיון הזה היה, בצד הדאגה, מרומם רוח. מתוך השבר נולדה צמיחה ויצירה. נראה היה שלחוקרי המכון יש תובנות ירושלמיות שראוי לספרן, ושהמכלול המצוי בין חדרי החוקרים מציב פסיפס ירושלמי משקף, לעיתים מקורי ובוודאי מאתגר. היה זה אירוע ייחודי בחיי המכון של כתיבה Bottom-up, ולא בהזמנה. מיוני עד אוקטובר '25 כתבו החוקרות והחוקרים מתוך להט פנימי, שמא יהיה זה הפרסום האחרון של המכון. מתוך רצון להטביע חותם. הדרך שבה השתייפה הבנת המכון את ירושלים, התובנות החדשות שנחשפו, תפישות חדשות שהומשגו – לכל אלה היה ערך גם במאמץ המורכב לגייס משאבים להבטחת עתידו של המכון. כשהתברר שסכנת הסגירה חלפה, מצאנו שיש בידנו קובץ של 18 מאמרים שנכתבו מתוך אהבה אמיתית, דאגה כנה לעיר ורצון לתרום לפיתוחה ולשגשוגה.

אין זה קובץ אחיד. בעינינו, כוחו בגיוונו: ממאמרים שנכתבו מתוך רצון לתת פרספקטיבה רחבה, ועד מאמרים המאירים סוגיות מוגדרות. ממאמרים שעיקרם בתיאור מצב, ועד כאלה הנושאים המלצות למדיניות. מעיסוק בשגרה הירושלמית ועד למצבי חירום, ממאמרים שיש בהם יסוד של השקפה, אומנם מבוססת ידע מחקרי, ועד מחקרים מדוקדקים.

רבות היו הכותרות שרצינו לתת לקובץ. ירושלים, פצעי אוהב. ירושלים, מקום לדאגה. ירושלים, בין חיבור לפרימה. אלו רק

דוגמאות אחדות. כל השמות כולם מבטאים בדרך זו או אחרת את שלושת ממדי הספר: המחויבות לירושלים; החרדה לעתידה, ליציבותה ולצמיחתה; והחיפוש אחר החזקות שיאפשרו את העתיד הזה. בסופו של דבר, חשבנו שהשם צריך לקרוא לפעולה (והצעות לכך פוזרות בספר לכל אורכו): ירושלים, אזהרת מסע. אין מדובר חלילה באזהרה מסוג: אל תיסעו לירושלים. אלא שירושלים היא בתוך מסע, או שאנחנו בתוך מסעה של ירושלים. ובמהלך המסע הזה, למה צריך לשים לב? מהם תמרורי האזהרה? ממה צריך להיזהר? מה נכון לעשות? דווקא מתוך העשייה היומיומית של חוקרי המכון לירושלים והדבקות בעיר, מבקשים אנו להצביע על מקורות כוחותיה והכיוונים לצמיחתה.

כפי שייכתב במאמר הפותח (ששמו כשם הספר), אזהרת מסע נכתבת על מקום שהוא מחוז חפץ אך כרוכה בו אי ודאות. סוג של חשש במקום נכסף. כך, הקובץ כולו מתאר סכנות ואתגרים העומדים לפתחה של ירושלים, אך נכתב מתוך ראייתה כעיר חפץ. כל המאמרים יושבים על מצע של דאגות. חלקם עוסקים בעיקר בתיאור ואפיון, וחלק אחר, דווקא על רקע כל הדאגות הללו, מציעים דרכים להתמודד, כיוונים לפעולה.

מבנה הספר

כותבי שני מאמרי הפתיחה ניסו, כל אחד בדרכו, לתת פרספקטיבה רחבה לעיסוק בירושלים.

הח"מ, **אהוד פראוור**, ראש צוות חברה ואוכלוסיות במכון, מבקש לתאר רבים מאתגריה של ירושלים כעיר רבת קבוצות – ערבים, חרדים, חילונים – שאין בה רוב לאף אחת מהן. עתידה תלוי ביכולת של המרקם הסבוך והשביר הזה להתקיים לאורך זמן. במאמר ירושלים, אזהרת מסע, ששמו כשם הקובץ כולו, מציע הח"מ עשר אזהרות לעתידה של העיר ומצביע על סוג מסוים של תקווה, בדברים שנכתבו בראש ובראשונה עבור הירושלמים.

קובץ המאמרים כולו נשען על נתונים ממייטב המאגרים של מכון ירושלים למחקרי מדיניות. אלא שגם נתונים מחייבים משנה זהירות: בכל רזולוציה, כפי שכותב **יאיר אסף-שפירא**, נגלה תמונה אחרת. עד זמן קצר לפני פרסום זה, כיהן שפירא במכון כראש צוות נתונים, והעיסוק בנתונים היה עבודת יומו ושליחותו. במאמר פרידה, על כוחם הרב אך המוגבל של נתונים סטטיסטיים,

הוא מראה כיצד התבוננות חכמה בנתונים עשויה בכל זאת להניב מדיניות, תחת רעיון של "הדיבידנד הדמוגרפי". שאר המאמרים שבקובץ חולקו לארבעה שערים, על פי התמות המרכזיות שבבסיסם.

שער ראשון – על חבל דק

תחת שער זה כונסו מאמרים העוסקים כולם במזרח ירושלים. הם מתארים מציאויות מזרח ירושלמיות ובצידן צעדים הנדרשים לשמירת היציבות ואף השגשוג במזרח העיר. הם מתארים הליכה על חבל דק – בין הזדהויות לאומיות ודתיות; בין קהילה הנמצאת מחוץ למערכת הפוליטית ובין מערכות המדינה; בין מציאות ייחודית ובין ביורוקרטיה; ובתוככי הסבך של הפוליטיקה והמדיניות הישראלית.

השער נפתח במאמר של ד"ר דוד קורן, מנכ"ל המכון וחוקר בעל ניסיון רב במזרח העיר, כמי ששימש כיועץ ראש העיר ירושלים לענייני ערבים וכמנהל תוכנית החומש האסטרטגית לחינוך במזרח העיר. במאמרו הוא בוחן את היחסים בין ערביי מזרח ירושלים ובין מדינת ישראל – ובפרט מי שמגלמת אותה בירושלים, העירייה – מאז פרוץ מלחמת "חרבות ברזל". הוא מציע פרדיגמה חדשה לתפישה הדדית של היחסים הללו, בדגש על הזדמנות בצל מלחמה. ד"ר אמנון רמון, היסטוריון במקצועו, הוא הוותיק בחוקרי המכון. מחקריו הרבים מאפשרים להבין כיצד התפתחה ומתפתחת המדיניות הישראלית ביחס למזרח ירושלים, והם פותחים צוהר לתהליכים החברתיים המעצבים מציאות במזרח העיר. ד"ר רמון הסכים לבקשתנו להתראיין לעיתונאי ד"ר ניר חסון ולתאר את אבני הדרך המרכזיות ביחס של הרשויות בישראל כלפי מזרח ירושלים משנות ה-80 (אז החל בעבודתו במכון) ועד היום. התוצאה, בלשונו, היא טנגו ישראלי במזרח ירושלים.

שני מאמרים מוקדשים לנושא הקריטי של תכנון ובנייה במזרח העיר (הזוכה להתייחסות גם אצל קורן ורמון). ד"ר אהוד סגל, מומחה במדיניות ציבורית, עוסק זה שנים בסכנות הנשקפות לירושלים מפני רעידות אדמה עזות. במאמרו

כשהאדמה תרעד, חלילה: המחיר של אי הסדרת קרקעות במזרח העיר, הוא מחבר בין היעדר הסדרה של רישום בעלויות על קרקעות במזרח העיר, ובין היכולת להיערך לרעש אדמה משמעותי, שבמוקדם או במאוחר יפקוד את ירושלים.

חגי קרנר ותגל קומיי מצוות המכון מזמינים לסייר במזרח ירושלים. הם מגוללים שורה של מפגשי שטח עם חוקרים, תושבים ואנשי עירייה ומביאים עיסוק בנושא התכנון והבנייה במזרח ירושלים מזוויות שונות, סותרות אך בדרך כלל משלימות. בכך הם מציגים את החסמים והמגבלות, הכעס והתסכול, אך גם את שניתן לעשות בנושא המורכב הזה.

שער שני – היכן שהעיר מתחברת ונפרמת

כאן כונסו מאמרים המתארים את ירושלים באמצעות קווי התפר שלה – בין שכונות, בין קבוצות, ברחובות העיר. קווי התפר בשגרה, וקווי התפר הנמתחים כמעט לכדי קריעה בשעות משבר. קו תפר מציע, מצד אחד, הסתייגות, הסתגרות, איום, מאבק. אולם בצידו השני טמון פוטנציאל להיכרות ולהשלמה. **עדן יצחקי** חוקרת במכון, בחנה את פרדוקס יחסי השכונות בין הקבוצות היהודיות בירושלים, כשהיא משווה בין שני סקרים ייעודיים שערך המכון בהפרש של שנה ומחצה, לפני ואחרי 7 באוקטובר. התמונה העולה מהשוואה מלמדת רבות על זיקתם של הירושלמים לעיר ועל אתגרי הקיום היומיומי, ומציעה מבט אנושי על מה שמחזיק את כל המכלול הזה יחד. ברוח כותרת הגג שנבחרה למאמר: הרמוניה ירושלמית.

ד"ר אהרן איתן, עמית תוכנית קיימה של הקרן לירושלים, חוקר במסגרת מכון ירושלים את האידיאולוגיה החרדית ומציע לה אלטרנטיבה תיאולוגית. הוא נוגע בקו שבר מרכזי בין החברה החרדית לזו הכללית – היחס לעבודה. במאמרו מפנה תיאולוגי כמפתח לתמורה בחברה החרדית: מאידיאל "תורה בלבד" לאידיאל "תורה ומעשה" מעלה ד"ר איתן, בהתבסס על ניתוח מקורות תורנים, מבנה תפישתי חדש ביחס לעבודה. בהמשך לכך, הוא מאתגר את התפיסה הרווחת במוסדות הממ"ח, שעוד נחזור אליהם בשער הרביעי.

חוקר המכון ד"ר נעם ברנר, אשר מקדיש חלק גדול מעבודתו המקצועית לחקר יחסי קבוצות, מביא לקובץ מחקר שערך בשכונת התפר תלפיות מזרח (ארמון הנציב) הסמוכה לצור באהר. מאמרו מתאר את החששות הייחודיים לשכונות התפר הירושלמיות, ומוסיף המלצות מדיניות. הוא שואל אם שכונות קו התפר הן המקום שבו העיר מתחברת או נפרמת?

תמי לביא ניסים, העושה את עיקר חייה המקצועיים במרכז הבין-תרבותי לירושלים, ריכזה מטעם המכון סימולציה, שעסקה באפשרות של הישנות מצב חירום המוביל לשיתוק אזרחי בירושלים. את תרגיל הסימולציה סיכמה תמי במאמר בירושלים החירום מעבר לפינה המזכיר לנו שבבירת ישראל, החירום אינו מופע חד פעמי כי אם פוטנציאל תמידי ומתמשך. היא פורטת שורה של תובנות וצעדים שיש לנקוט בזמן חירום אבל גם בשגרה, כהיערכות לקראתו. המאמר: אין סומכים על הנס? הציבור החרדי הירושלמי נוכח מצבי החירום המתמשכים מפנה את הזרקור לאתגר משמעותי נוסף בהקשרי החירום. ד"ר דוד קורן, במאמר שני בקובץ – הפעם במשותף עם תהילה אסייג מתמחה במכון – מעבד את ניסיונו כקצין התנהגות אוכלוסייה בפיקוד העורף, ובפרט את עיסוקו במגזר החרדי, בד בבד עם הידע העמוק שהוא אוצר על שכונותיה וקהילותיה של ירושלים. במאמר מתואר היחס של האוכלוסייה להנחיות הממסדיות במגפת הקורונה ותחת מתקפות טילים, ומוצעות דרכים לשיתוף פעולה פורה, יעיל ומציל חיים.

שער שלישי – טבורו של עולם

עמים, מדינות ודתות חולקים רגש ייחודי לירושלים כמרכזו של העולם. העניין בירושלים אינו מסתכם באדמתה ובאבניה, אלא כרוך גם ברוחה ובמשמעויותיה: העיר הפיזית נתפשת כשער לעולמות עליונים של קדושה – ואלו בתורם משפיעים על מעשה היומיום בה. בחלק זה בקובץ כונסו מאמרים המשקפים את הנובע מהתודעתי אל הגשמי – המדיני, הכלכלי והפולחני.

דוד רוזנברג, סמנכ"ל המכון, בעל תואר שני בכלכלה ובלימודי אירופה, מתבונן על מעמדה של ירושלים בזירה הבינלאומית כפוטנציאל לצמיחה.

במאמרו: פיתוח הזדמנויות כלכליות לירושלים באמצעות טיפוח יחסי חוץ הוא טוען כי העיר היא אומנם בעלת הכרה גלובלית משמעותית, המבוססת בעיקר על מעמדה הדתי והפוליטי, אולם הכרה זו לא תורגמה באופן מספק ליתרונות כלכליים, תיירותיים, תרבותיים ומחקריים. מתוך כך, הוא מציע מודל אסטרטגי ומובנה לטיפוח יחסי החוץ של ירושלים, שמטרתו להפוך את ההכרה הקיימת לפיתוח בר קיימא בעל תועלות כלכליות לעיר.

תהילה ביגמן – עמיתת מחקר במכון בתחומי אוכלוסיות ירושלמיות ועוסקת במשפט מוסלמי והשוואתי – מציעה כיוון מחשבה אחר על הר הבית. לשיטתה, אין להכחיש את הזיקה המוסלמית לחרם א-שריף, לא בפני עצמנו ולא בפני העולם, ואין לפחד מפניה ומפני ביטוייה הפוליטיים. במקביל, אין להכחיש, להתעלם או לגמד גם את הזיקה היהודית להר הבית, לא בפני עצמנו ולא בפני העולם. במקום שנתפש לעיתים קרובות מדי כהר של איומים, מבקשת ביגמן לראות בית. באמצעות סקירה היסטורית ודוגמאות קונקרטיות, היא מציעה לערבים וליהודים כאחד להאמין. להתפלל. לאהוב. מחשבות אחרות על הר שהוא בית.

גיל אבריאל, עמית מחקר במכון ומי ששימש יועץ משפטי למל"ל, עורך ניתוח מפורט של הלחצים המדיניים המופעלים ע"י מדינות וארגונים בין לאומיים בירושלים תוך ההתייחסות לרמות הרגישות ולמוקדים הגיאוגרפיים, את הניתוח הזה מסכם אבריאל בהצעה לבניית כלי להערכת מד הלחץ המדיני ברחבי ירושלים (*J-DPI: Jerusalem Diplomatic Pressure Index*). באמצעותו ניתן לאמוד את אופיו ועוצמתו הצפויה של הלחץ מצד גורמים שונים ומול אירועים שונים בחתכים שונים בעיר. כך גם נוצרת שפה משותפת שתסייע לשיפור העבודה האינטגרטיבית בין מקבלי ההחלטות ברמה המוניציפלית, הלאומית ובקרב גורמי המודיעין ואכיפת הדין. זאת, על בסיס ידע מאוחד, מעודכן ודינמי.

שער רביעי – קהילות מעצבות עיר

מאמרים רבים בספר עסקו בהיותה של ירושלים עיר של שכונות. פרק אחרון זה עוסק בירושלים כעיר של קהילות. המאמרים החותמים את הקובץ מציגים כוחות ירושלמיים קיימים וצומחים, המחזיקים, כל אחד בדרכו, את המכלול העירוני.

הפרק הראשון בשער זה עוסק במנהיגות קהילתית. ד"ר נעם ברנר, שינוי מלמטה? מנהיגות קהילתית בירושלים טוען שבעיר רבת קהילות כמו ירושלים הוויכוח הקלאסי בין ניהול מרכזי (Top-down) לבין פעולה קהילתית (Bottom-up) אינו מספיק עוד להבנת אתגרי הממשל העירוני. זאת בעיר הפועלת לא כמערכת פקודות אלא כמערכת תגובות – רבת מוקדים, רבת קולות, מורכבת ודינמית. לפיכך, הוא מציע לאמץ מודל של אקולוגיה של ממשל, שבו מוסדות עירוניים, מינהלים קהילתיים ויזמות מקומיות פועלים יחד, תוך תיאום ולא דווקא בכפיפות. דרך שורה של מקרי בוחן מציב ד"ר ברנר את המנהיגות הקהילתית הקיימת והמתפתחת, יהודית וערבית כמנוע לצמיחת העיר, ומציע דרכים לחיזוקה.

ד"ר אליעזר היון, חוקר חרדים במכון, וד"ר טלי פרקש, מאגודת ידידי הממ"ח, מתארים את צמיחת מוסדות החינוך הממלכתיים החרדיים בירושלים. מספר התלמידים בעיר הלומדים בזרם הממ"ח הינו הגבוה בישראל (אם כי השני מבחינת שיעורם מכלל החינוך החרדי העירוני) והוא גדל בקצב מואץ. זאת ועוד: עיריית ירושלים היא הגוף המוניציפלי היחיד בארץ המפעיל מחלקה ייעודית לנושא. מאמרם: החרדים בירושלים מודרניים יותר? המקרה של החינוך הממלכתי-חרדי בבירה פורט את האתגרים הארגוניים, המוסדיים והערכיים העומדים בפני בתי הספר וגני הילדים בזרם. המאמר מנתח את צמיחת הממ"חים על רקע הרכבו הסוציולוגי של המגזר החרדי בירושלים, ומנסה להעריך את מקומם כמשקפי שינוי או כמחוללי שינוי.

קהילה נוספת שהיא חלק בלתי נפרד מהמרקם העירוני היא קהילת הלהט"ב הירושלמית. חגי קרנר, חוקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון, מתאר מסע בירושלים ביום של מצעד הגאווה והסובלנות. מאמרם גילו בה כל אוהביה: יום אחד לגאווה ברחובות ירושלים נע בין שגרה של חשש והסתרה

לבין מקום וזמן שבהם מתאפשרים גילוי ועמידה מול הציבור – ואז, מיד בסיום המצעד, השיבה המהירה למציאות היומיום.

בחרנו לסיים את הספר בנימה אופטימית. במאמרה השני בקובץ מציעה תהילה ביגמן קווים לדמותו של המגזר הדתי-לאומי בעיר, אשר אליו היא משתייכת. המאמר יש דתיים בירושלים הוא ראשית כתיבה ועיון בנושא. פתח למחקרים ולמאמרים שיבואו סביב מגזר יוצר, צומח ורב גוונים זה, שיש לו תרומה רב תחומית ניכרת לבירת ישראל, ובאה העת להכניסו גם באופן מחקרי לתמונת הקבוצות הבונות אותה.

מאזהרת מסע אל הקובץ הבא

במסגרת העבודה על קובץ המאמרים, התגלו פערים וחוסרים בהבנת קבוצותיה של ירושלים. ביחס למזרח העיר, הספר משקף את המחקר הרב בנושא. אשר לחרדים, הגם שמתקיים מחקר ענף שלהם ועליהם באופן כללי בישראל, כמעט שאין בעשיית מכון ירושלים עיסוק בחרדים כחלק מהמרקם העירוני. המחקרים הכלולים בספר זה – מאמרו של דוד קורן, העוסק ביחס הקהילות החרדיות בירושלים להנחיות פיקוד העורף, ומאמרם של אליעזר היון וטלי פרקש העוסק במוסדות הממ"ח – יכולים וצריכים להיות פתיחה לשורה של מחקרים על העיר החרדית הגדולה בארץ.

לצד העיסוק הרב – אם כי לאו דווקא בפן המחקרי, שעודו חסר – בחילוני העיר, אין מחקר העוסק במסורתיים (קבוצה ההולכת וקטנה, על פי נתוני המכון). בעיקר חסרים מחקרים העוסקים בדתיים-לאומיים בירושלים, קבוצה בעלת חיוניות רבה ונוכחות יציבה בעיר, ואף בעלת תרומה משוערת רבה מאוד. מוחמץ כאן ידע על קבוצה שעשויה להיות מנוע צמיחה של ממש. מאמרה של תהילה ביגמן, יש דתיים בירושלים, אינו יכול להישאר בודד.

מעבר לכך, במידה מסוימת, מה שקורה בירושלים מסמך את שצפוי להתרחש בישראל כולה.¹ קובץ מאמרים זה מבטא, בסופו של דבר, היבטים שונים של ניהול עיר רבת קבוצות, המאחדות כנראה בזיקתן אליה אך מקיימות ביניהן יחסים נפרמים ומתחברים. אולם, אין די בתיאור היבטים שונים של האתגרים, ואף לא במקבץ רחב של תיאורי עשייה או המלצות למדיניות. נדרשים מחקרים בסיסיים לגבי ניהולה של עיר רבת קבוצות. יש נטייה ללמוד ממדינות אחרות, אך לעולם לא יהיה המצב דומה דיו. מוחמץ הלימוד מירושלים, כמעבדה חיה המתקיימת בתנאים מוקצנים למדי, לניהול מרחב עירוני שכזה. המחקר יכול להוליד מודלים חשובים לניהול ערים ישראליות אחרות הנמצאות בסכך של זהויות, ולתפוס מקום חשוב בשיחה הישראלית על עתידה כחברה. לבסוף, במהלך כתיבת המאמרים פגשו החוקרים מגוון של ירושלמים – ערבים, חרדים, חילונים ודתיים-לאומיים. בין הפגישות עלתה התופעה הייחודית של יזמות ירושלמית. של עשייה הנובעת דווקא מחריפות האתגרים הפנים קהילתיים והבין קהילתיים בעיר. עושר רב של יזמות בתחומי הקהילה, החברה והחינוך. נראה שהמציאות המיוחדת של ירושלים היא שמולידה אותן. ראוי שבהמשך לקובץ זה ייערך מחקר מקיף על "יזמות אוחות עיר". על הכוחות הפנימיים המגיבים כל אחד לייחודיותה של קהילתנו או למקומה במרקם הירושלמי, והרואים בכך קריאה לעשייה.

אהוד פראוור

מכון ירושלים למחקרי מדיניות, תשפ"ו

1 מדובר רבות על כך שירושלים "מטרימה את ישראל" בהרכבה הדמוגרפי. בירושלים יש כיום 40% ערבים, 30% חרדים ו-30% יהודים שאינם חרדים. בישראל, לפי התחזית הבינונית של הלמ"ס, ב-2065 יהיו 19% ערבים, 32% חרדים ו-48% יהודים שאינם חרדים. במילים אחרות: המצב בכירה אינו מטרים את גודלם המשווער של ערביי ישראל, כשכבר היום שיעורם בירושלים כפול אף משיעורם הצפוי ב-2065 בישראל. אשר לשיעור האוכלוסייה החרדית, אכן ירושלים דומה לצפוי בישראל ב-2065. כמו כן, ובדומה לנעשה בירושלים, הקבוצה ה"ציונית" – היהודים הלא-חרדים – תפסיק להיות קבוצת הרוב במדינת ישראל. אומנם, שלא כמו בירושלים, היא תמשיך להיות הקבוצה היהודית הגדולה ביותר והקבוצה הכלל ישראלית הגדולה. אך ספק אם בישראל של 2065 תהיה קבוצת רוב חד משמעית, כפי שאין כבר עתה בירושלים. בכך מבשרת בירת ישראל את אתגר ניהולה של ישראל כולה, כמדינה רבת קבוצות שלאף אחת מהן אין רוב ברור.

ירושלים, אזהרת מסע

אהוד פראוור

אהוד פראוור, ראש צוות חברה ואוכלוסיות במכון. את מחצית חייו המקצועיים הקדיש לעולם החינוך: הוא שימש כמדריך ראשי בתנועת הצופים, כקצין חינוך בצה"ל עד דרגת אלוף-משנה וכמנהל הגימנסיה העברית בירושלים. לאחר מכן פנה לשירות הציבורי וכיהן כסגן ראש המועצה לביטחון לאומי, כראש האגף לתכנון מדיניות במשרד ראש הממשלה וכסמנכ"ל ממשל וחברה במשרד תחת שני ראשי ממשלה. במסגרת תפקידים אלה הוביל ופיתח תשתיות בתחומי התכנון והשיתוף בעבודת הממשלה. בהמשך כיהן כנציב שירות המדינה בפועל. בשנת 2020 הצטרף למכון ירושלים למחקרי מדיניות. לצד עבודתו המחקרית, הוא ממשיך לשלב בין שני עולמות עיסוקו המרכזיים: החברה הישראלית ומגננוני הממשל. בעל תואר שני בחינוך מהאוניברסיטה העברית בירושלים.

המאמר הזה נולד כאשר ישבתי בבית קפה ירושלמי ברחביה. הרחוב הכה מוכר, השיחה בין אדם למחשבו ובין גברים לנשים, שבת היחד הזה של דתיים וחילונים (והיכולת המופלאה של המשתתפים בתמונה להסביר למה דווקא זה הקפה הטוב בעיר). שמש בוקר ירושלמית, לא זו המבהילה של תל אביב, עוטפת את כולם באור. שמחתי בבוקר שלי, אבל, אני גם איש מדיניות ותיק וחוקר. האם התמונה הנהדרת הזו, האהובה הזו, תצליח לעבור לדור הבא?

ירושלים היא הגדולה בערי ישראל. יותר ממיליון איש גרים בה. היא העיר הערבית הגדולה בישראל, העיר החרדית הגדולה בישראל, והשלישית בגודלה של יהודים שאינם חרדים. תושביה הם 40% ערבים ו-60% יהודים, ובין אלה, כמחצית חרדים ומחצית דתיים, מסורתיים, חילונים וכל מה שביניהם. עיר ללא קבוצת רוב, ועל כן היחסים בין השבטים המרכיבים אותה יקבעו את עתידה. וכשמדובר בירושלים, נכון לדייק שמה שיתרחש בה יקבע לא מעט גם את עתיד המדינה.

בית קפה ירושלמי.
צילום: אודי פראוור

קראנו למאמר הזה ולקובץ כולו אזהרת מסע. אזהרת מסע נכתבת על מקום שהוא מחוז חפץ אך כרוכה בו אי ודאות. סוג של חשש במקום נכסף. כמו הקובץ כולו, גם המאמר הזה מתאר את הסכנות והאתגרים העומדים לפתחה של ירושלים, אך נכתב מתוך ראייתה כעיר חפץ.

מעט מאוד נעשה כדי לתאר את ירושלים במבט הכולל את שלושת או ארבעת שבטיה. אולם, האפשרויות והאתגרים בעיר נשענים על הסתכלות משולשת או מרובעת זו. זהו אפוא האתגר של מאמר זה.

את מי מעניינת ירושלים? למי אנחנו כותבים אזהרת מסע? לכאורה – ירושלים היא בירת ישראל, בירת העם היהודי, עיר קדושה לשלוש דתות. טוב היה אילו הייתה ירושלים מרכזם של כל השבטים הישראליים. אלא שהמשותף לירושלמים הוא שהם חיים בעיר המרכזית לדתם ולמסורתם, אך איננה מרכזית – לפחות לא באופן בלעדי – לאף אחת מהקבוצות החיות בה. לחילונים יש תל אביב; לחרדים – בני ברק; ערביי ישראל אינם רואים בירושלים את מרכזם ואינם מתעניינים בה (למעט בעניין אל-אקצה). הדתיים-לאומיים אולי יוצאי דופן בהקשר הזה, אולם ככלל, תושבי העיר חיים במקום אשר חשוב לכולם אך אינו המרכז של אף אחד. ולכן, על אף "ימי ירושלים" למיניהם, עתיד העיר תלוי קודם כול בירושלמים: במה שירצו, בדרך שבה ירסנו ויתרסנו, יפעלו ויבנו. אזהרת המסע נכתבת מתוכם להם ואחר כך לכל מי שירושלים חשובה לו.

התחשרות ענני דאגה מעל ירושלים: שני ספרים ואחד שצריך להיכתב

הספר הראשון

ניסיון ראשון להציג תמונת מצב כוללת של ירושלים נעשה במכון ירושלים לחקר ישראל (לימים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות) שני עשורים לאחר איחוד העיר, בספר, עשרים שנה בירושלים 1967-1987. את דברי הפתיחה כתבו עורכיו: הראש האקדמי של המכון! והמנכ"לית אורה אחימאיר, והם מבטאים אופטימיות רבה:

1 פרופסור יהושע פראוור – אבא שלי

שינויים מפליגים חלו בעיר לאחר שהוסרו החומות ביוני 1967 ונפתחו השערים בין חלקה הישראלי של ירושלים לבין החלק שהיה נתון לשלטון ממלכת ירדן. שני חלקי העיר שאוחדו לאחר שהיו מופרדים בחומות של בטון ובגדרי תיל במשך עשרים שנה לא מצאו במהרה את מישור ההידברות. ואולם משהגלידו פצעי המלחמה נמצאה העיר בתהליך מהיר של שיקום ובנייה ושל היווצרות אורח חיים חדש לתושביה, שאפשר בתקופה שאנו עוסקים בה קיום בצוותא, על פי רוב בדרכי שלום.²

עננה קטנה מעיבה על פתיחת הספר – בדמות הערה שנכתבה בין סיום עריכתו לבין הוצאתו לאור באביב 1988, כחצי שנה לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה. בסופה של התקופה שנסקרה בקובץ התקדירו שמייה של ירושלים: הוחרפו והוקצנו עימותים בתוכה, בעיקר בין יהודים לערבים. נעצרה תנופת הצמיחה והדלדלו המשאבים. ערביי ירושלים הצטרפו להתנערות הלאומית שתחילתה ביהודה ושומרון ועזה, ואף שהם מצויים בעין הסערה והוויכוח הפוליטי הייתה תגובתם בחודשים הראשונים של המהומות בראשית 1988 פחות אלימה מזו של תושבי השטחים. אף על פי שלא קל לצפות את פתרון של הבעיות, רשאים אנו להשקיף בגאווה מסוימת אל הפרק שהסתיים בשני העשורים האחרונים ולשאוב ממנו תקווה לעתיד העיר ולשגשוגה.³

העיר האופטימית של עשרים השנה הראשונות נעשתה מודעת לנוכחות המגזר הערבי ההולך וגדל, לשאיפותיו הפוליטיות ולכוחו לערער את יציבות החיים בה. כך החלה להתגבש שכבת הדאגה הראשונה: יחסי ערבים-יהודים בעיר.

הספר השני

ב-2008 פרסם המכון את הספר השני בסדרה: 40 שנה בירושלים. גם הפעם היו לו שני עורכים: ראש המכון פרופ' יעקב בר-סימן טוב, ובבחינת סגירת מעגל – המנכ"לית אורה אחימאיר. הספר נכתב לאחר קריסת התקוות

2 פראוור ואחימאיר, 1988, עמ' 7 (הספר הוכן ונערך במכון ירושלים ויצא לאור בהוצאת משרד הביטחון)

3 שם, עמ' 7

שתוארו בספר הראשון, משאבדה האמונה שהביאו הסכמי אוסלו ולאחר שנות האינתיפאדה השנייה, אך עדיין בין תהליך אנאפוליס לשיחות אולמרט-אבו מאזן. המיעוט הערבי החי בעיר נתפס מראש בעיני השלטון הישראלי כאיום דמוגרפי ולא כשותף של אמת... על רקע האינתיפאדה הראשונה והשנייה והמשא ומתן הישראלי פלשתיני מודגש הצורך להיפרד מהשכונות הערביות, להשיג הסדר מדיני... הספר מנסה לבחון את מצב העיר 40 שנה לאחר מלחמת ששת הימים באופן מקצועי ומפוכח, ולציין מה ניתן לעשות כדי לבלום תהליכים שליליים, לנהל את המציאות המסובכת ולהיערך לעתיד טוב יותר לתושבי העיר.⁴ בארבעים שנה, מספר לספר, הפכה נוכחות הערבים בעיר, בצד מציאות פונקציונלית רבת חיות וכוח, מתקווה לסמל לאיום רוחש.

ואכן, התמונה הראשונה בספר בצד פתח הדבר מציגה חייל היושב על אדן חלון בחומה מעל שער שכם.⁵ ההפרדה בין חלקי העיר נוכחת פעמיים – בגופו ובקיר העוטף אותו.

4 אחימאיר ובר-סימן טוב, 2008, עמ' 10

5 שם, עמ' 9

הספר שטרם נכתב

נהוג אצלנו לפרסם ספרי סיכום מקיפים מדי עשרים שנה, ואנחנו במרחק כשנה מציון השישים לאיחוד העיר. אך ישנן אמיתות שבולטות לעין כבר עכשיו. מדי שנה, עם פרסום השנתון הסטטיסטי לירושלים וסיכומו בקובץ על תנויך ירושלים, מנסה צוות המכון לזקק את המסר המרכזי. בשנים האחרונות, התמעטות הציבור החילוני – או התרחבות הציבור החרדי – כבר תופסות את עיקר תשומת הלב. אילו היינו עכשיו בספר של 2027, היה כנראה מתווסף לו פרק דאגות: הפרק החרדי והפרק החילוני (ולא שהדאגות האחרות נעלמו). ד"ר מאיה חושן הייתה ליבו המחקרי של המכון (יחד עם ישראל "לוליק" קמחי). המילים הללו שלה, מהספר שאיתו ציינו 40 שנה בירושלים, יובילו את המשך הדברים:

למורכבותה של ירושלים ולמגוון רבדיה, נוסף גם ההרכב המיוחד והסבוך של אוכלוסייתה: יהודים וערבים, חילונים, דתיים וחרדים, חסידים וליטאים, נוצרים ומוסלמים – כולם גרים בה אלה בצד אלה ויוצרים פסיפס של שכונות, עדות ואורחות-חיים שאין דומה לו בעולם. השאלה היא: לאן צועדת ירושלים ולאן וכיצד "מצעידים" אותה? המענה לשאלה זו תלוי במידה רבה גם בהרכב האוכלוסייה החיה בעיר. בהקשר זה, גודל האוכלוסייה ומאפייניה, והיחס המספרי בין הקבוצות השונות בעיר, נתפסים כולם כגורמים המשמעותיים ביותר לחיי היומיום העכשוויים של העיר ועתידה. ערים חובקות בתוכן סיכויים וסיכונים, וירושלים היא דוגמא קיצונית לאמירה זו. מגמות דמוגרפיות, פוליטיות וכלכליות, שזורות בעיר זו במגמות חברתיות, תרבותיות, סביבתיות וטכנולוגיות, ומשליכות עליה ועל אוכלוסייתה. מגוון האוכלוסיות ומכלול האיזונים ביניהן, יכול להביא ליצירה, לחדשנות ולשינוי חיובי, או להוביל למתחים, לקונפליקט ולאלימות.⁶

המאמר הזה הוא ניסיון לסכם ארבע שנות עבודה במכון כחוקר, ואף יותר מכך – כירושלמי העוקב במשך שנים אחר פרסומיו. הדברים הבאים אולי נושאים אופייניים ופרשניים, אך גם מבוססים ורווי במחקר ירושלמי, פרי עבודת המכון המשמש כצופה מתמיד ומודאג על ירושלים, כמאמר הפסוק: צופה נתתיך על בית ישראל.

צריך לומר: מכון ירושלים, ביתי, נטוע בלב העולם החילוני-דתי-ציוני של ירושלים. ספר פלסטניני יתאר את הדברים אחרת, וכך גם ספר חרדי, כשיכתב.

עיר כל קבוצתיה

הדינמיקה הבינ-קבוצתית בירושלים מושפעת מאוד מהאתגרים הפנימיים של כל אחת מהקבוצות החיות בה, לצד השתקפות של המציאות שמחוץ לעיר על תפישותיהן. בחלק זה אנסה, מתוך נקודת מבט המתייחסת לשלוש קבוצות ירושלמיות דומיננטיות, לתאר מהו האתגר לשגשוגה וליציבותה של העיר, ומהן אזהרות המסע העולות מתיאור זה.

מכון ירושלים יודע רבות על ערביי מזרח העיר. מטבע הפילנתרופיה התומכת בו, וגם בשל עניינה של הממשלה – זהו המרחב שבו הושקעה העבודה העיקרית של המכון. בתחום החרדי, המכון הוא שפתח את המחקר האקדמי של החרדים בישראל – הייתה זו תרומתו החלוצית של פרופ' עמירם גונן ז"ל כראש המכון. אולם, הרוב המוחלט של המחקרים עסק בעולם החרדי ככלל, ומיעוטם בחרדים בירושלים.⁷ פחות אנו יודעים על החילונים בירושלים, אך לפחות קולם נשמע; על הדתיים הלאומיים והמסורתיים – עוד פחות. מאמר זה נכתב מתוך הכרה בחוסרי הידע המחקרי וכקריאה להשלמתו.⁸

7 מתוך המודעות לעיסוק החסר באוכלוסייה החרדית בירושלים, נכללים בקובץ זה שני מאמרים: האחד של א. הירן וט. פרקש – החרדים בירושלים מודרניים יותר? המקרה של החינוך הממלכתי-חרדי בבירה; והשני של ד. קורן ות. אסייג – אין סומכין על הנס? הציבור החרדי ירושלמי נוכח מצבי החירום המתמשכים.

8 מתוך המודעות לעיסוק החסר בדתיים הלאומיים בעיר, הוזמן לקובץ זה המאמר בעל האופי החלוצי: יש דתיים בירושלים, מאת חוקרת המכון תהילה ביגמן.

ניסיון לבחון את יחסי הקבוצות בעיר נעשה במכון באמצעות סקר מקיף בחודשים מאי-יוני 2023, בכותרת "מדד השכנות".⁹ עולה ממנו תמונה של עיר הממסגרת את קבוצותיה, עם מעט מאוד תנועה הדדית בין המרחבים של קבוצות הזרות השונות. יש מעט אזורי מפגש הנתפשים כבטוחים לכול, ורמת ההסתייגות בין הקבוצות גבוהה יחסית. נראה שמתקיים מאזן: בצידו האחד, הפרדה וחיים זה בצד זה, המאפשרים לקבוצות לחיות בביטחון יחסי; בצידו האחר, החמצת הזדמנויות להגברת הביטחון ההדדי באמצעות היכרות. אזורי המפגש המועטים – מרכז העיר, הקניונים, בתי החולים¹⁰ – מצביעים על כך שבתנאים מסוימים ומבוקרים מאוד, יכולה להתקיים נוכחות בטוחה של כולם במקום אחד.¹¹ מחקר משלים שחזר על הסקר במאי 2025, כשנה ומחצה לתוך מלחמת "חרבות ברזל", הראה בצד יציבות אצל החילוניים, הדתיים וחרדים, החרפה אצל ערביי העיר בהימנעות מתנועה למרחבים יהודיים.¹² במקביל, עלו המתח והחשש בשכונות קו התפר.¹³

עיר רגישה היא ירושלים, אם גם שנה וחצי לאחר אירועי 7 באוקטובר, לאחר שהחיים הכלכליים שבו לכאורה למסלולם, עדיין ניכר המתח הרב החרפה ביחסי ערבים-יהודים. מתח – לא משבר.

הערבים בירושלים

הבועה – מזרח ירושלים כמרחב של הסדרים ייחודיים

העובר בניקוסיה מקפריסין היוונית לחלק התורכי, עובר ממשטר אחד לאחר – מחוק לחוק. לעומתו, העובר ממערב ירושלים לשכונות הערביות שבמזרחה,

9 שטרן ופייביש, 2024

10 על פוטנציאל המפגש בבתי החולים, ראו פרסום המכון: שטרן ושמר, 2018

11 שטרן ופייביש, 2024, עמ' 6-7. המחקר לא עסק במקומות עבודה משותפים, אשר בחלקם מתקיימת מציאות מחוברת ואף משותפת.

12 ברנר ויצחקי, 2026

13 אברמסון ברוש וקורן, 2024. המחקר עוסק בהרחבה בתחושותיהם של תושבים יהודים בפסגת זאב ביחס לערבים בשכונה. וראו גם מאמרו של נ. ברנר בקובץ זה: שכונות קו התפר: המקום שבו העיר מתחברת או נפרמת?

הפעם ללא תחנת גבול, מגלה שהציבור שחי בהן נמצא במשטר משפטי ייחודי שאינו קיים בשום מקום אחר בישראל, לא ליהודים ולא לערבים שטר המתקיים רק עבור תושביה. קווי המתאר של משטר זה הם פרי פשרות רבות שנים בין הפלסטינים לישראלים, ובין אפשרויות מדיניות מנוגדות שרווחו או רווחות עדיין במערכת הישראלית. חלק מהפשרות נועדו להיטיב ולפתור בעיות מקומיות ייחודיות, חלקן נועדו לממש אינטרסים ישראלים-יהודיים מובהקים, וחלקן נותרו כהסדרי ביניים שהזמן הקפיא.

כאשר המזרח ירושלמי קם בבוקר, הוא חי, צועד ונושם במרחב ייחודי – ישראל וספק ישראל, או אולי פלסטין; מעין "ישראל מינוס". בהסדר הזה, הוא איננו כאן ואיננו שם, אלא בעולם שנוצר במיוחד עבורו. ההסדרים הייחודיים הללו, לצד הפתרונות שהם מספקים לסבך המקומי, גם כובלים את הפיתוח, מחוללים משבר דיור, דוחקים לאזורי סכנה ומעמיקים סוגיות זהות לא פתורות. בין לבין. המזרח ירושלמי הוא תושב המדינה אך לא אזרח שלה.¹⁴ התושבות נתפשה בתחילה כהסדר ביניים ראוי: לא הוטלה בפועל אזרחות ישראלית על ציבור שלא רצה להיות ישראלי, ובכל זאת, ולטובה, נמצאה הדרך להעניק את כלל השירותים האזרחיים – חינוך, ביטוח בריאות וביטוח לאומי. עם הזמן, התברר שהתושבות היא גם הסדר כולא: התושב יכול להתגורר ולנוע בכל מקום בישראל, אך אינו יכול לעבור דרך קבע לגדה או לחו"ל פן יאבד את מעמדו זה. עולם שלם של ביורוקרטיה כובל אותו לאיכות חיים ירודה בעיר ההולכת ומצטופפת.¹⁵

בין לבין. חלק מהשטח המוניציפלי של ירושלים נמצא מחוץ לגדר ההפרדה. נוצר שטח הפקר של שכונות המצויות בתוך העיר אך לא בצד הישראלי של הגדר. גרים בו כ-150 אלף איש, כשליש מתושבי מזרח ירושלים. הגדר היא גבול השליטה האפקטיבית של ישראל. בשטח שמחוץ לה מתקיים שטח הפקר: מתעמעמת אכיפת חוק וסדר, נעלמים חוקי תכנון ובנייה, ומתן השירותים מוגבל או אינו קיים. ישראל נוכחת באופן חלקי, והרשות – באופן חלקי עוד פחות.

14 על התפתחות מודל התושבות וחלופות אפשריות לו, ראו: רמון, 2017

15 לכאורה, היה הסבר "ציוני" למודל העמידה על מרכז חיים: עלו השערות ולפיהן החיים הצפופים בעיר יובילו מזרח ירושלמים לעזוב. אלא שמתברר שמבחני מרכז החיים והחשש לאובדן המעמד רק מעצימים את הדבקות במגורים בירושלים ואת ציפופה.

בין לבין. התושבות אמורה הייתה לאפשר מימוש זכויות אזרחיות דרך מעשה פוליטי של הצבעה בבחירות לרשות המקומית. הצבעה לראש העיר ולחברים במועצת העיר יכולה הייתה להביא למתן גיבוי פוליטי לצרכים של ערביי העיר, המהווים 40% מתושביה. כאן, מדינת ישראל מאפשרת, אם כי חוששת ממה שיקרה אם אותם 40% אכן יצביעו לראש העיר. מנגד, הרשות הפלסטינית, שלכאורה אינה שותפה לשליטה בירושלים, בולמת את רצונם של תושבים רבים להשתתף בבחירות לעירייה ונוטלת מהם כוח להשפיע על המדיניות והמעשה. **בין לבין.** רוב הקרקעות במזרח העיר אינן רשומות, מורשת מימי התורכים והמנדט הבריטי. החיים אילצו פתרונות הנשענים על המנהג והזיכרון. אתגרים כאלה אינם זרים לישראל במצבים שבהם עולה צורך להסדיר זכות אך אין רישום.¹⁶ כך נקבע נוהל מוכתר, שאפשר רישום קרקע על סמך הצהרה של מוכתרי הכפרים בהנחה שהם מחזיקים את המסורת והנוהג מימים ימימה, בגיבוי הצהרות השכנים לנכס. נוהל זה בוטל. היו לכך גם סיבות ראויות, הקשורות לשחיתות וזיופים. אך כתוצאה מהביטול, התושבים נשלחו לעיתים לדרך ללא מוצא בניסיונם להביא, כראוי למדינה מסודרת, ראיות כתובות שאינן בנמצא לבעלותם על הקרקע.¹⁷ החשש שבשרשרת ההורשה יתגלו "נפקדים" אף הוסיף לאי אמון בתהליך. כך או כך, יכולתו של המזרח ירושלמי לרשום מקרקעין, קטנה. היכולת לפתור את צפיפות הדיור ולתכנן בצורה מסודרת נעשית מורכבת עד בלתי אפשרית, בין אדמות פרטיות שהפכו "מתות" לאדמות מדינה שהיא אינה ששה לתת.¹⁸

הר הבית **בין לבין.** רבות נכתב, בידי חוקר המכון ד"ר אמנון רמון ואחרים,¹⁹ על התפתחות מורכבותו הדתית של ההר ועל ההסדרים המורכבים סביבו בין ישראל, ירדן והרשות הפלסטינית. העיסוק בכך חורג ממאמר זה. נאמר רק כי לכוח המגייס בעולם הערבי ומוסלמי של "אל-אקצה בסכנה" – כמעט ברצף

16 המדינה הכירה בעדויות של קייסים אתיופים לעניין הכרה ביהדותם של יוצאי הכפרים בחבל גונדר. היא אף הכירה בנכונותן (אם כי לא בתוקפן המשפטי) של תביעות בעלות על קרקע של בדואים בנגב, שנאספו על ידי פקיד הסדר המקרקעין בשנות השבעים על פי הצהרות ועדויות שכנים.

17 לעניין זה ראו בהרחבה מחקר שפרסם המכון: נשר, 2018.

18 שני מאמרים בקובץ זה עוסקים בכך: כשהאדמה תרעד, חלילה: המחיר של אי הסדרת הקרקעות במזרח העיר, מאת א. סגל; וכן לסייר במזרח ירושלים: סוגיות תכנון ובנייה במבט קרוב, מאת ח. קרנר ות. קומיי.

19 ראו בהרחבה בפרסומי המכון: רמון, 2023; רמון, 2025.

מאז 1920 ועד "טייפון (שיטפון או מבול) אל-אקצה", כפי שכונו אירועי 7 באוקטובר '23 – אין תקדים. חלק ניכר מתושבי מזרח העיר מאמינים בכך. אבל במחשבה שנייה, האם ניתן לבטוח בהצהרה הישראלית על היעדר כוונה לשינוי הסטטוס-קוו בהר? זה בוודאי מה שהייתי כותב לפני חמש שנים. כעת, אני קצת פחות בטוח.²⁰

בין לבין. המזרח ירושלמי מפסיד כנראה משני העולמות וחוה תחושת יתמות. הוא נושא זהות ייחודית עולה – זהות מזרח ירושלמית – הנותנת מענה אך אינה מספקת. הדילמות פוגשות אותו כשהוא נדרש להחליט אם ללמוד עברית, לייעץ לבתו על בחירת מוסד להשכלה גבוהה, לבחור בית ספר ותוכנית לימודים, או לחצות קווים ולבקש אזרחות.

פעם היה עתיד למימוש זהות פוליטית, כל עוד דובר על הגעה להסדר קבע. העתיד נעלם כשהסיכוי להסדר חדל. באופן רשמי, מאז הפסקת השיחות ב-2014, אין מדברים עליו. הבועה הירושלמית מתקיימת בזמן הווה בלבד, שבו הזמני הופך לקבוע. כל מרכיב בבועה ההסדרים הייחודיים של המזרח ירושלמים הוא סוג של פתרון בין צרכים ישראליים, ולעיתים גם פלסטיניים, מנוגדים. לכל אחד מהם יש הסבר וכוחות האוחזים בו. דווקא משום כך, מרכיבי ההסדרים, על תועלותיהם ומחיריהם, מתקבעים, ובעיות היסוד נשארות. ספק אם הזמן החולף מייטיב עימן.

המציאות הכלכלית-חברתית

מעל לתשתית ההסדרית על מורכבותה נמצאת המציאות הכלכלית-חברתית. נתוני היסוד על החברה הערבית-פלסטינית בירושלים קשים, בהשוואה לכלל העיר ויחסית לערבים החיים בישראל. השכונות הערביות הן בדירוג סוציאקונומי 1-2, בעוד אלו היהודיות הלא-חרדיות נמצאות ברובן בדירוג 5-6.²¹ תחולת העוני בירושלים גבוהה במיוחד בקרב תושבי העיר הערבים.²² הגבר הערבי הירושלמי מיועד להיות בצד "חוטבי העצים". וזה כמעט מצב קבוע.

20 ראו מאמרה של ת. ביגמן בקובץ זה: להאמין, להתפלל, לאהוב. מחשבות אחרות על הר שהוא בית.

21 שנתון סטטיסטי לירושלים, 2023

22 בשנת 2022 חיו מתחת לקו העוני 58% מתושבי ירושלים הערבים, בהשוואה ל-32% מיהודי העיר. תחולת העוני במזרח העיר היא העמוקה בישראל. מתוך: על נתוניך ירושלים, 2025, עמ' 29

מאז 2014, בהיקף הולך וגדל, ממשלות ישראל מקימות תוכניות לפיתוח כלכלי-חברתי של מזרח ירושלים. אלו מעמיקות בטיפול בחינוך, בהשכלה גבוהה ובתעסוקה, ועוסקות גם בשיפור שירותי תחבורה, בביטחון אישי, ברווחה ובבריאות. בהיעדר נציגות פוליטית לערביי ירושלים, הרי שבפועל, נותר גודלה של תוכנית החומש לשנים 2024-2028 כגודל התוכנית שקדמה לה, בעוד שיתר התוכניות שעסקו בערבים בישראל צמחו. עם זאת, התוכנית האחרונה, שאושרה ב-2023,²³ מצטיינת בהגדרה מפורשת ותובענית של תוצאות בחינוך ובתעסוקה. מגמת הצוות המקצועי לתת תנופה להשכלה גבוהה ישראלית, שהייתה שיאה של התוכנית, כמעט שסוכלה בגין התנגדות פוליטית. אך בסופו של דבר, באותה שיטה ירושלמית של החלטות שהן בין לבין, העניין נפתר. ואכן, יש התקדמות נראית לעין – 33% מהנשים עובדות,²⁴ כשלא מזמן דיברנו על 20%. מחצית הלומדים והלומדות ממזרח העיר במוסדות להשכלה גבוהה, לומדים בישראל. יש עלייה בלומדים לבחינות הבגרות בתוכנית ישראלית. יש תנועה.

קיימת אמונה שתוכניות כלכליות-חברתיות יכולות להתגבר על בעיות יסוד מבניות ועל שאלות זהות, שהרי בני אדם ככלל רוצים ביטחון אישי, חינוך לילדים, עבודה ויכולת לפרנס היטב את משפחתם. אין ספק בחשיבות התוכניות. אולם מהניסיון למדנו שזה כשלעצמו, לטווח הארוך, הכרחי, ממתן, אך אינו מספיק.²⁵

ירושלים לא געשה סביב אירועי 7 באוקטובר

בשרשור האירועים מאז 7 באוקטובר 2023 – "טייפון אל-אקצה" – לא נרשמה התפרצות בירושלים. מאז ההתפרצויות האלימות ב-2015, "אינתיפאדת הסכינים" שהסתיימה ב-2016 ואירועי מאי 2021 ("שומר החומות", שהורגשו בירושלים בעצימות נמוכה יחסית לערים מעורבות אחרות),²⁶ לא שבו לבירה

23 החלטת ממשלה 880 מיום 20.8.2023

24 על נתונייך ירושלים, 2026, עמוד 40

25 יוזר כי אירועי מאי 2021 ("שומר החומות") התפרצו גם כאשר נמצא שיפור מתמיד בכל הפרמטרים הנוגעים להשכלה ולתעסוקה של ערביי ישראל.

26 ב-2021 הציב החמאס אולטימטום לממשלת ישראל להסגת כוחות משטרת ישראל מהר הבית ומשכונת שייח ג'ראח. האיום לווח בירי רקטות, לראשונה, לכיוון ירושלים. בעקבות כך פתחה ישראל במבצע "שומר

הפגנות אלימות רחבות היקף או התחדשות מסיבית של אירועי טרור. למעשה, השנים האחרונות מתאפיינות במיעוט אירועי טרור.

תושבי מזרח ירושלים שונים מערביי ישראל (או ערביי '48, כפי שהם קרויים במזרח העיר) בהגדרת מצבם: האחרונים מקבלים את קיומה של ישראל אך חשים אפליה, חלק מכך בוודאי בצדק. מזרח ירושלמים, לעומתם, תופשים את הנוכחות הישראלית כבלתי לגיטימית – ככיבוש – וגבוהה בקרבם התמיכה בחמאס. ההכחשה של אירועי אוקטובר הייתה ברמה הדומה יותר לזו שנראתה בגדה המערבית, מאשר אצל ערביי ישראל.

בחיי היומיום, החינוך עם כוחות הביטחון במחסומים, סגירת המעברים והקושי להגיע למקומות עבודה ולבתי ספר, שהביאו לכך שכשליש מתושבי מזרח העיר היו מנותקים מיכולת השתכרות, מחינוך ומשירותים – יצרו מצבים קשים. כתוצאה מכך, התרחב הפער בין מחשבות ובין מעשים, ותושבי מזרח ירושלים נמנעו מלהביע את דעתם. בסופו של דבר, בזכות המשטרה, שירותי הביטחון וגם המאזן הפוליטי-חברתי-כלכלי של התושבים, העיר שמרה על יציבותה.

גם הקריאה ל"טייפון אל-אקצה", שהמשיכה את המסורת המגייסת והוותיקה של "אל-אקצה בסכנה", בד בבד עם עליית יהודים להר הבית תוך שבירת איסורים הלכתיים ומשטרתיים על תפילה בציבור והשתחויות – לא הביאו להחרפה.²⁷ כאשר שוחחנו עם מנהיגים פלסטינים ירושלמים כשנה אחרי אוקטובר ההוא, הם תיארו את המצב כעיר שבה השקט נשמר בזכות פעולה נמרצת וחד משמעית של המשטרה ושב"כ. במקביל, הם דיברו על זעם ועלבון שהצטברו בתקופה זו, והעריכו שאלה ממתנינים לשעתם. העיתונאי אוהד חמו, משקיף חד עין על המציאות ביהודה ושומרון, הציע תפישה של הסתגלות:

בתהליך ארוך של התפכחות, תוצר של האינתיפאדה השנייה והשבר הגדול שבא בעקבותיה, החברה הפלסטינית פחות מגויסת ויותר עייפה, חדלה להבנתי לבחון הכול מבעד למשקפת הסכסוך... החברה הפלסטינית מבקשת לעצמה בעיקר נורמליות, וששה הרבה פחות אלי

החומות". במהלכו התרחשו מהומות בקרב ערביי ישראל ובעיקר בערים מעורבות כמו חיפה, לוד, רמלה ועכו. ביטוי בירושלים היה חלש יחסית לערים אחרות.

27 ראו בהרחבה במאמרו של ד. קורן בקובץ זה: הזדמנות בצל מלחמה.

קרוב. ערכים של אינדיבידואליזם והישגיות אישית החלו לבוא גם על חשבון סוגיות לאומיות.²⁸

עם זאת, הדברים נוטים להשתנות לנוכח התפתחות הנסיבות, ואין לראות בהם ערובה להמשך לאורך זמן. ירושלים יכולה גם לנהוג באופן שונה מהגדה המערבית. שורת מרואיינים של המכון הצביעו על הסבר הפוך: בעיניהם, זו תקופה של טעינה. של תסכול וכעס שסופם להתפרץ.

ובינתיים, הדמוגרפיה עובדת

הדמוגרפיה היא המחולל המרכזי של המדיניות הירושלמית. החשש של הממשלות, ששיעור הערבים יגדל מ-26% מתושבי העיר ב-1967 לכשליש, הניע את גל הבנייה הגדול של השכונות החדשות: רמות אשכול, הגבעה הצרפתית, גילה, רמות ותלפיות מזרח. העיסוק המוגבר בהגירה – הטבעית בערים אחרות – הוא תוצר של חרדה. גם מפעל הבנייה למגורים של ראש העיר משה ליאון מגיב, במודע או שלא, לחרדה הדמוגרפית אם כי כנראה יותר בהקשר שבין חרדים לאוכלוסיות יהודיות אחרות.

במאי 2026, כמנהג המכון ערב יום ירושלים, פורסם השנתון הסטטיסטי לירושלים ותקצירו על נתוניך ירושלים. לפיו, חלקם של הערבים בעיר עלה ל-32% בשנת 2000 והגיע ל-40% ב-2024.²⁹ אנו צפויים לעוד כעשרים שנות צמיחה בשיעורם, ואז, כך לפי התחזיות, הוא יחל לרדת. שאלת הלגיטימיות של שלטון רוב עם מיעוט גדול לא-מיוצג חצתה את הקו שנקבע בעבר, אם כי היעדר כל משא ומתן מדיני בהווה ובאופק הקרוב עמעם את משמעותה. אם היה מספר "קדוש" ליחס בין יהודים לערבים – הוא נחצה. בינתיים, אין לכך משמעות מעשית. אך לא ניתן לחזות את העתיד.

28 חמו, 2020

29 על נתוניך ירושלים, 2026 עמוד 17

שלוש אזהרות מסע מלוות אותנו במבט ממזרח ירושלים

- האם שיפור באיכות החיים, בתעסוקה ובשירותים יכול כשלעצמו לפצות לאורך זמן על המחיר המצטבר של ההסדרים המרכיבים את הבועה הירושלמית?
- האם השקט השורר כעת מבטא הסתגלות למציאות הירושלמית-ישראלית, או שמא מדובר בתהליך של הצטברות כעסים, עילות וכוחות להתפרצות מחודשת?
- מהי משמעות הצמיחה הדמוגרפית של ערביי מזרח ירושלים? האם יש – או תהיה – לשינוי היחס בין ערבים ליהודים בעיר משמעות פנימית, עירונית, לאומית או בינלאומית?

החרדים בירושלים

החרדים הם האוכלוסייה השנייה בגודלה בירושלים, כ-30% מתושבי העיר (לעומת 40% ערבים), והקבוצה היהודית הגדולה ביותר: 46% מתושבי העיר היהודים מגדירים עצמם כחרדים.³⁰ מדובר בכ-308 אלף חרדים המתגוררים בירושלים (לעומת כ-230 אלף בבאה אחריה, בני ברק), ולהם יש להוסיף כ-40 אלף בעלי דרכון זר הבאים בעיקר ללמוד בישיבות.³¹

מכון ירושלים, בהנהגתו של פרופ' עמירם גונן ז"ל, היה חלוץ בחקר החברה החרדית בישראל (יחד עם מכון פלורסהיימר). הרקע הירושלמי של המכון היווה קרקע טבעית לצמיחתו של מחקר החרדים בישראל ולהיווצרותה של קבוצת חוקרים מסורה לנושא. אך לעומת העושר המחקרי על החברה החרדית ככלל, נערך מחקר מועט, אם בכלל, על החברה החרדית בירושלים.³² אלא שבקרב, תוך מערכת בחירות או שתיים, יהוו החרדים רוב מקרב תושבי העיר היהודים. על כך, ולא רק על מיצוי טוב יותר של הכוח האלקטורלי, יישען כוחם במועצת העיר. גם בשל כך, החשיבות שבעיסוק הקונקרטי בחרדים בירושלים הולכת

30 שם, עמ' 22

31 שם, עמ' 16

32 מאמר ייחודי בנושא נכתב במסגרת המכון: לופו, י' וניצן, ח', האוכלוסייה החרדית בירושלים וסביבותיה, בתוך: אחימאיר ובר-סימן טוב, 2008. כמו כן, בשנים 2020-2021 פרסם המכון ברציפות מידע רב בנושא, בכותרת: אינדיקטורים לחברה החרדית בירושלים. ראו: יניב ואח', 2020; יניב ואח', 2021. לפעולה זו לא היה המשך.

ומתעצמת עם הזמן. עמודים מעטים אלה הם ניסיון, וניתן להניח שמחקר ממוקד נוסף יניב רעיונות וכלי מדיניות.³³

חלק זה מתאר בקצרה חמש סוגיות: שמרנות מול השכלה ושינוי; צמיחת מעמד הביניים; חרדיות מתחדשת; העיר כשדה מחלוקת; והתפשטות המרחבית.

מול השמרנות – כוחות של השכלה ושינוי

נקודת המוצא קשה: הציבור החרדי בירושלים הוא שמרני מטיבו. הרוב הליטאי – קהילה שהגברים בה משתתפים פחות בשוק העבודה; המרכז החשוב של גור – קהילה חסידיית שמרנית מאוד; ונוכחותן של הקהילות הקיצונית בהסתגרותן (הפלג הירושלמי והעדה החרדית) – יוצרים עיר חרדית ובה עוצמת יתר למגמות שמרניות, הדוחות או המעכבות השכלה והשתלבות בשוק העבודה.

בירושלים נפתח המאמץ הגדול למתן כלים, הכשרה, סיוע ומוסדות לימוד המיועדים לשילוב בשוק התעסוקה.³⁴ ריבוי המוסדות ומגוון האפשרויות יוצרים מרחב גדול של עיסוק ושל מועסקים בהוראה ובהדרכה, בתפקידים הדורשים השכלה אקדמית. במקביל, נוסד ופועל בירושלים ארגון ק.מ.ח (קידום מקצועי חרדי), הארגון החלוצי הגדול והחשוב העוסק בסיוע לחרדים, תחילה גברים ואחר כך נשים, להשתלב בתעסוקה איכותית. ואין הוא היחיד.

ניתן היה לצפות שוותק ההשכלה האקדמית בעיר, מגוון הגופים והיקפם והחשיפה לאפשרויות כלכליות בעיר הגדולה יביאו לבולטות מסוימת של ירושלים בתחום ההשכלה ובתחום התעסוקה. האם כך קרה?

נראה שבירושלים, הסוציולוגיה מעכבת את הבשלת המאמצים הללו. ההרכב החברתי של העיר, הקהילות המסתגרות, משקל האוכלוסייה הליטאית והמאמץ הכלכלי הנדרש לחיים בעיר (המוצדק יותר בשל הדבקת בלימוד תורה) – כל אלה מאטים את קצב תהליכי ההשתלבות של החרדים בעבודה. אין מדובר בקיפאון – תחולת העוני של החרדים ירדה,³⁵ והיקף עבודת גברים עלה, אך

33 לקובץ זה הוזמנו מאמרים העוסקים בחרדים בירושלים: ד. קורן ות. אסיג, אין סומכין על הנס? הציבור החרדי הירושלמי נוכח מצבי החירום המתמשכים; א. היון וט. פרקש, החרדים בירושלים מודרניים יותר? המקרה של החינוך הממלכתי-חרדי בבירה.

34 על חלוציותה של ירושלים בנושא, ראו: לופו וניצן, בתוך: אחימאיר ובר-סימן טוב, 2008, עמ' 80-81.

35 תחולת העוני של חרדים בירושלים ירדה מ-58% בשנת 2010 ל-38% ב-2023, אבל בישראל הגיעה תחולת העוני של חרדים ל-34%.

הוא משתרך מאחור ביחס לממוצע החרדי בישראל.³⁶ תעסוקת נשים חרדיות בירושלים עברה שינוי תוך חצי דור, אך העיר עודנה בתחתית הרשימה של תעסוקת נשים ביישובים חרדיים.³⁷

נראה כי תהליכים כלכליים ותודעתיים, הדוחפים לעבודה ולהשתתפות בנטל הביטחוני, פועלים בעוצמה גם בחברה החרדית בירושלים. עם זאת, להערכתנו, המבנה החברתי של החרדים בעיר יביא לכך ששינויים – ככל שיתרחשו – יבואו לידי ביטוי בירושלים מאוחר יותר ובהיקף מצומצם יותר.

מנועים של שינוי – צמיחת מעמד ביניים

החרדים הם הקבוצה הצומחת ביותר בתוך מעמד הביניים בירושלים:³⁸ בשנים 2014-2018 צמח מעמד הביניים החרדי בעיר ב-70%, כאשר 34% מהחרדים השתייכו אליו (ו-3% למעמד העליון).³⁹ גידול זה⁴⁰ מבטא יציאה מהמעמד הנמוך ומתורגם בתורו (הגם שקו החתך מוגדר באופן שונה) לחלק מהירידה בתחולת העוני. האם עלייתו של מעמד הביניים משמעה היפתחות למודרניות? לקבלת עיקרים של חרדיות מודרנית? מהמחקר שערכנו ב-2023 עולה כי יש להבחין בין מעמד הביניים העולה לבין ה"חרדים החדשים":

המאפיינים של מעמד הביניים החרדי הם לא מאפיינים מודרניים במובן של ערעור על החיים הסמכותיים, ערעור על ההשקפה החרדית או ערעור על יחסי הכוח בחברה החרדית – אלא פשוט אנשים שרוצים שיהיו להם חיים יותר נוחים: הם רוצים עוזרת פעם בשבוע, לטוס לנופש בחו"ל ולצרוך אוכל גורמה.⁴¹

36 ב-2024 עבדו כ-48% מהגברים החרדים בירושלים לעומת 53% בישראל. מתוך רגב ומילצקי 2025 עמ' 78 ו-100 בהתאמה

37 בתעסוקת נשים, ירושלים מפגרת באופן ניכר אחר רוב היישובים החרדיים: 75% מהנשים עובדות, לעומת למשל 83% בבני ברק. אחריה מבחינה זו רק בית שמש וצפת. רגב ומילצקי, 2023, עמ' 74

38 פייביש, 2023, עמ' 17

39 אצל הלא-חרדים השתייכו 60% למעמד הביניים ו-13% למעמד הגבוה. שם, עמ' 19, תרשים 2

40 צמיחה זו עלתה על הצמיחה אצל חרדים בישראל, מ-21% ל-29% באותן שנים. שם, עמ' 21

41 שם, עמ' 28

יחד עם זאת, אין ספק ששכבה מתרחבת זו מבטאת בפועל, לא תמיד מלכתחילה, יחס חיובי לעבודה כבעלת ערך כלכלי מובהק, ובסופו של דבר, להשכלה.

מנועים של שינוי - חרדיות מתחדשת

החברה החרדית היא חברה אידיאולוגית מאוד, החיה לאורן של תפישות דתיות ואידיאולוגיות. נעשו מאמצים רבים לשינוי עולם התעסוקה החרדי, תוך התכוונות למצוקות, לאילוצים ולצרכים המובילים להכרח לעבוד - תפישת העבודה בדיעבד. חוקרי המכון מאמינים ששינוי בחברה החרדית יוכל לבוא בד בבד שינוי תפישתי עמוק יותר: ביחס לעבודה כערך מלכתחילה, ולא מתוך כורח; בערעור על ההסתגרות המקיימת לכאורה את אורח החיים החרדי; וביחס בררני למקום של "דעת התורה" - דעת הרבנים - בהחלטות אישיות או קהילתיות, ואפילו כלפי המדינה והצבא.⁴² באיזו מידה אכן מתחולל שינוי ערכי שכזה?

בירושלים פותחו ופועלות תוכניות רחבות למנהיגות חרדית, שעיקרן פתיחת צוהר למודרנה. אחת מהן היא זו המוכרת של מכון מנדל למנהיגות חינוכית, בראשות ד"ר נעמי פרל. עד כה עברו במסלולי התוכניות מאות בוגרים, שלוחי ציבור. מכון תקווה, השייך לצד השמרני יותר (אם כי מודרני ביחס לאוכלוסייה החרדית), מפעיל בירושלים תוכניות מנהיגות וכתב עת לחשיבה חרדית מקורית. ארגונים העוסקים במדיניות, כמו המכון הישראלי לדמוקרטיה, פועלים אף הם במגזר החרדי ומעסיקים חוקרות וחוקרים חרדים.

בירושלים מתקיימת "סצנה" חרדית מודרנית. מנהיגות חרדית מודרנית מתגוררת בה, מוסד החינוך הממלכתי-חרדי הראשון נפתח בה, כ-10% מילדי החרדים שביסודי בעיר לומדים בממ"ח, ומתקיימות בה ישיבות תיכוניות חרדיות, ישיבות הסדר חרדיות ועוד. כל אלו נבנו במאמצים קהילתיים ניכרים ותוך מאבקים חברתיים ואישיים של המייסדים, שחלקם שילמו על כך מחיר קהילתי ואישי. אין בידנו סקר המצביע על כוחן היחסי של הקבוצות החרדיות בירושלים בין שמרנות למודרניות (כאמור, נדרש מחקר). עם זאת, ירושלים איננה המעוז

⁴² בעניין זה ראו מאמרו של א. איתן בקובץ זה: מפנה תיאולוגי כמפתח לתמורה בחברה החרדית: מאידיאל "תורה בלבד" לאידיאל "תורה ומעשה".

של החרדיות החדשה. רוב המנהיגים של תת זרם זה חיים בבית שמש (שהיא היא המרכז לתופעה), וישנם ריכוזים נוספים בעלי עוצמה כגון פתח תקוה.

דמותה של העיר כשדה מחלוקת

לכל קבוצה ירושלמית יש סיבות לזיקתה המיוחדת לעיר, ואולי גם חלום – רחוק ממימוש – לגבי צביונה. מימושו או ריסונו הוא עניין של מזג, של הבנת המכלול ביחס לקבוצות האחרות ושל היקף הכוח. מנקודת ראותו של הציבור החרדי הירושלמי, יש חשיבות לדמותה של ירושלים כעיר הקודש, ולקביעת הנכון והפסול במרחביה הציבוריים. זו אינה רק דאגה לקהילה, אלא גם אחריות כלל – למנוע חילול הקודש בעיר הקודש.

זהו הרקע למאבקים אלימים ופוליטיים לשמירה על צביונה של ירושלים, שאפינו אותה שנים רבות. קרבות אלימים על נסיעה בשבת בעיר התחוללו מאז 1948. כילד, אני זוכר את המהומות סביב פתיחת בריכת ירושלים בשבת. קולנוע אדיסון, שהיה על גבול שכונה חרדית (אז), הוצת. התקיים ויכוח על פתיחת בתי קולנוע בשבת, שהוביל לכך שחלקם נשאר פתוחים, אך גם לחוק ההסמכה (המאציל לעיריות את סמכות ההסדרה בנושא). היו קרבות על תנועת כלי רכב בשבת ברחובות שהפכו חרדיים, כמו בר-אילן (1994-1996), רמות (1987) וכביש בגין; מאבקים על צביון המסחר באזורים שהפכו חרדיים, כמו קניון רמות (2002); מאבק על פתיחת חניון קרתא (2011) שהסתיים בפשרה ירושלמית – החניון העירוני סגור בשבת, ואילו החניון הפרטי הסמוך פתוח; ומאבקים על תוואי הרכבת הקלה (2020).

בשנים האחרונות איבדו ההפגנות הגדולות את כוחן המגייס, ונרשמים רק אירועים קטנים, לרוב מקרב חוגים קיצוניים. מתועדים התנכלויות של הפלג הירושלמי לרכבת הקלה, השחתת שלטי חוצות ומאבק בקווי מהדרין. אך האופי החזיתי של עימות קבוצה מול קבוצה כבר אינו נוכח.

בפועל, נוצרה מציאות חדשה: הטון של המאבקים ירד עם השנים. זוהי תוצאה של מדיניות עירונית נכונה, של חוכמת מעשה, של פיצוי – אך גם של התרגלות. ניכרת ירידה במשקל של שאלת הצביון הירושלמי כשדה מחלוקת. ההנהגה החרדית הסכינה עם מציאות שבה יש מנהג שונה בחלקים שונים של העיר. ההנהגה והציבור קיבלו, לפחות באופן חלקי, בתי עסק פתוחים בשבת,

חניונים פתוחים בתשלום, מוסדות תרבות ובריכות שחייה (במתקנים עירוניים) בשכונות חילוניות בשבת. זו איננה הסכמה כי אם התרגלות, ולכן היא שבירה. מאבקים עדיין קיימים, אך יש בכך בשורה חשובה ליכולת של הירושלמים לחיות יחד. עם זאת, ירושלים תופסת מקום מרכזי במאבקים כלל חרדיים מול מוסדות המדינה – כך למשל בהפגנות נגד הגיוס באוקטובר 2025.

התפשטות במרחב

המספר הגדול של משפחות חרדיות המתווסף מדי שנה מביא לצורך מתמיד בפתרונות דיור. העדיפות הראשונה למי שיכול להרשות לעצמו היא לגור בירושלים, ליד ההורים והמשפחה ובעולם קהילתי מובטח. אך ניכרת התרחבות בהגירה מירושלים לערי לוויין⁴³ ובמעבר לשכונות שבמקורן אינן חרדיות. "קו הגבול", שעבר צפונית לרחוב יפו, זו לא מכבר צפונית לרחוב הנביאים ולמושב הגרמנית, ואזורי החיכוך פרצו כל הגיון של רצף גיאוגרפי. השאיפה החרדית, לגור בסביבה חרדית הדומה לזו שבה גדלו, הביאה למאמצים מתוכננים ומאולתרים לרכישת דירות נוספות על דירות החלוץ, לשם יצירת רוב בשכונות החדשות. כחלק מכך, נדחקו מהן דייריהן החילונים, שחשו כמיעוט לעיתים מאוים בביתו. ההתרחבות החרדית מלווה אם כן בהתמעטות חילונית. במידה רבה, החיכוך על דמותה היהודית של ירושלים הפך לנושא משני לחיכוך הנובע מצורכי הדיור. תהליכי הדחיקה של אוכלוסיות חילוניות ומסורתיות משכונות הם המחוללים את עיקר החרדה החילונית, ועל כך נרחיב בהמשך.

ארבע אזהרות מסע בהקשר החרדי הירושלמי

- כאמור, ניכרת עלייה רציפה ורבת שנים בהשתלבות של חרדיות וחרדים ירושלמים בשוק העבודה, אך זו עודה נמוכה ביחס לכלל החברה החרדית בישראל. האם, כשהיו החרדים לרוב, ינוצל הכוח שבידי הנהגתם למתן הטבות המחזקות את השמרנות הקיימת – או שתתגלה אחריות כלפי העיר והציבור באמצעות עידוד עבודה, לימודי ליבה והשכלה?

43 עיר ההגירה המרכזית מירושלים בשנת 2025 הייתה בית שמש. על נתוני ירושלים 2026

- ירושלים היא מרכז. לא ה-מרכז, אבל מרכז חשוב לחרדיות מתחדשת. היא נהנית מגיבויה של העירייה. האם, כשהיו החרדים לרוב, תישמר האפשרות המתקיימת היום לצמיחה של החרדיות המתחדשת על מוסדותיה?
- נראה שבירושלים הושג שיווי משקל מתוח בנושאי השבת – כל שכונה לפי תושביה, לרבות במוסדות התרבות. האם, כשהיו החרדים רוב, יישמר שיווי המשקל העדין הזה?
- עיקר החיכוך בין חרדים ליהודים לא-חרדים תלוי בניהול נכון של צורכי הדיור של המגזר החרדי בלי ששכונות נוספות – לעיתים בעלות ערך סמלי או תודעתי – יהפכו לחרדיות, ותוך יצירת פתרונות דיור גם לציבור הכללי. האם, כשהיו החרדים לרוב, ינוצל הכוח שבידי הנהגתם להעדפה סקטוריאלית, או שתתגלה אחריות לכלל הציבורים במדיניות בנייה שקולה?

לציבור החרדי יש כוח לקבוע את גורלה של ירושלים. כבר היום כוחו רב, והוא מסוגל לגייס כמחצית הבוחרים היהודים (אין זה בהכרח שיקוף של הדמוגרפיה, כי אם של יכולות ההתגייסות). המעבר מסקטור לרוב – ממשי שרואה לנגד עיניו לא רק את צורכי ציבורו – הוא האתגר הבא של הציבור החרדי: לדעת להשתמש בכוחו ההולך וגובר בתבונה.⁴⁴

החילונים בירושלים

”מה כל כך נורא בזה?” שאלה אותי ידידה תל אביבית חילונית למהדרין, ”הרי תמיד היו חילונים בירושלים, עכשיו יש פחות. אז מה? העיר לא נעלמה – רק הם”. זו הייתה שאלה ישירה, כמעט תמימה, אך היא נגעה בדיוק בנקודה הכואבת. בעיניה, ירושלים היא ממילא עיר דתית – עיר של מסורת, דת ופוליטיקה של זהויות. אם הציבור החילוני עוזב, אולי זה רק תיקון טבעי של סדר הדברים – לא יותר משינוי דמוגרפי שגרתית.

44 ירושלים ידעה ראש עיר חרדי, אורי לופוליאנסקי, בשנים 2003-2008, אולם הסיעות החרדיות באותן שנים לא החזיקו ברוב במועצת העיר.

אלא שהדברים אינם רק שינוי דמוגרפי שגרתי. האמת שונה בתכלית. היעלמותם של החילונים מירושלים משנה את זהותה העמוקה של העיר. עיר המבקשת להיות בירתה של כלל החברה הישראלית חייבת להיות מרחב שבו כל חלקי הציבור יכולים לראות בו את עצמם. אם ירושלים תהפוך לעיר של מגזר אחד בלבד – חרדי, דתי או אחר – היא תחדל מלשקף את הישראליות. במקום להיות סמל מאחד, תהפוך לסמל סקטוריאלי. כזה שקהלים שלמים יתרחקו ממנו נפשית, תרבותית ואף פיזית. כך היא תהפוך לסמל ריק.

ברובד הסמלי, זו שאלה של זהות לאומית. ירושלים אמורה להיות עיר של כולם, לא של קבוצה אחת. חיים חילוניים בעיר אינם רק סגנון חיים נוסף, אלא תנאי בסיסי לקיומו של מרחב פלורליסטי שבו מתקיימים מפגשים בין דתיים, מסורתיים, חילונים וחרדים. מפגש כזה, לעיתים טעון ואף מתוח, הוא גם מקור לחדשנות, ליצירתיות ולעיצוב חיים משותפים. הוא מאפשר פשרות, הבנות הדדיות ולעיתים גם שותפויות. עיר בלי חילונים היא לא רק פחות מגוונת – היא פחות פתוחה, פחות נועזת. פחות ישראלית.

חלק מהקסם של ירושלים טמון בגיוון – בכך שאתה רואה ופוגש אנשים שונים ממך. הרב גוניות הזו חיונית לישראל. המפגש בין דתיים-לאומיים ובין חילונים בירושלים יוצר גוונים רבים של יהדות. יש ערך לחיים הירושלמיים עבור חילונים המבקשים לחיות בתוך מגוון, ויש ערך עבור דתיים ומסורתיים בנוכחותו של הצד הזה של הרצף – לא כתיאוריה, אלא כחלק מהיום-יום. לקיומו של המגוון הזה יש ערך גם לישראל כולה.

מעבר לממד הסמלי, גם תרומתו המעשית של הציבור החילוני לעיר ברורה. זוהי אחת הקבוצות המשכילות ביותר בירושלים – כשליש ממנה בעלי תארים מתקדמים, גבוה מהממוצע הארצי. החילונים משתכרים בממוצע יותר מכל קבוצה אחרת בעיר, כ-17,500 שקלים לחודש לגברים וכ-11,699 לנשים.⁴⁵ הם מובילים בתחומי התעסוקה האיכותית, ביזמות ובמחקר, בהוראה וברפואה.

נוסף לכך, חילונים רבים משתלבים במנגנוני השלטון המקומי והלאומי. שליש מהפקידות הבכירה בעיר הם תושבי ירושלים, ורבים מהם חילונים. הם עובדים באוניברסיטה העברית, בבתי החולים ובמכוני המחקר, ומובילים תחומים כמו

שירותי רווחה, תכנון, בריאות וחינוך. המשמעות ברורה: הציבור החילוני, לצד המסורתיים והדתיים-לאומיים, נושא בחלק משמעותי מהמשק העירוני. חברתי התל אביבית התעניינה במספרים. אכן, יש בעיניה חשיבות לנימוקים כלכליים, אך היא לא ממש הבינה את מה שאמרתי בהמשך, וחבל לי. משום שהממד הערכי והסמלי הצומח מירושלים הוא חלק ממהותה, ובגללו אנחנו, על כל גוונינו, נלחמים עליה. עניתי לשאלתה: עיר הקודש כמעט בלי חילונים – זה יהיה נורא.⁴⁶

חלק זה מתייחס לחילונים, אשר יחד עם המסורתיים, מהווים כמחצית הציבור היהודי הלא-חרדי. להשלמת התמונה נחוץ מחקר, שעדיין אינו קיים, על אודות המסורתיים, וכן על הקבוצה החשובה של הדתיים-לאומיים.

מה קרה לאורך שנות דור?

הדמוגרפיה היא נושא מרכזי בתודעה הירושלמית. בסופו של דבר, היא ניכרת ברחוב, בעירייה, בהרשמה לבתי הספר וברכבת הקלה. אי אז בשנות השמונים, החילונים היוו רוב מוצק בציבור היהודי בעיר, ולפי הערכות, שיעורם עמד על כשני שלישים ממנו. כך למשל, בבחירות 1983 קיבלה סיעתו של טדי קולק לבדה 17 מתוך 31 מושבים במועצה. לשם השוואה, כל המפלגות החרדיות יחד זכו בבחירות האחרונות (2024) ב-16 מושבים. זה היה מזמן, ואלו שזוכרים את הימים ההם כבוגרים הם כבר בני שישים לפחות. המפנה שחוו תוך שנות דור היה גדול.

כבר בבחירות 1993 איבדו החילונים את מעמדם כקבוצה המובילה בפוליטיקה העירונית, וההובלה עברה לידי הדתיים-הלאומיים והחרדים. באותן שנים נרשמה הגירה גדולה לערי המטרופולין שרק נבנו – מודיעין, מעלה אדומים ואחרות. יותר מעשור לאחר מכן, החילונים, יחד עם המסורתיים הקרובים להם, היו עדיין הקבוצה הגדולה בין הקבוצות היהודיות בירושלים. החרדים היו אז הקבוצה הקטנה ביותר בגיל עשרים ומעלה, וכוחם האלקטורלי עמד על מעט יותר מרבע מהקולות.

46 פתיח זה נכתב במשותף עם ד"ר נעם ברנר.

כפי שניתן לראות בטבלאות שלעיל, בשנים 2021-2023 התמונה כבר שונה לחלוטין: החרדים הפכו לקבוצה היהודית הגדולה בעיר, וכוחם עלה ליותר משליש הציבור היהודי. אחריהם באים הדתיים והמסורתיים הקרובים אליהם, ורק לבסוף – הקבוצה החילונית-מסורתית. לא זו בלבד שהאחרים גדלו, ביחס ובמספרים מוחלטים, אלא שהקבוצה החילונית עם המסורתיים ה"לא דתיים" הצטמצמה. הקיטון לא התרחש בקבוצה החילונית אלא דווקא בזו המסורתית, מה שמזמין מחקר נוסף. לקצב השינוי יש חשיבות רבה. תוך שנות דור, העיר השתנתה לבלי היכר.

יהודים בירושלים מעל גיל 20 בשנים 2006-2008

קבוצה	מספר	קבוצה	מספר	קבוצה	מספר	סה"כ תושבים יהודים
חילוני	55,578	דתי	48,265	חרדי	78,338	
מסורתי לא דתי	51,783	דתי מסורתי	38,800			
סה"כ	107,361		87,065		78,338	272,764
סה"כ באחווים	39%		32%		28%	

יהודים בירושלים מעל גיל 20 בשנים 2021-2023

קבוצה	מספר	קבוצה	מספר	קבוצה	מספר	סה"כ תושבים יהודים
חילוני (כמעט ללא שינוי מ-2008)	57,700	דתי	71,800	חרדי	121,000	
מסורתי לא דתי	44,000	מסורתי דתי	37,700			
סה"כ	101,700		109,500		121,300	332,500
סה"כ באחווים	31%		33%		36%	

הנתונים מתוך: שנתונים סטטיסטיים לירושלים, 2015 ו-2025, מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

ההגירה מירושלים

הגירה מעיר גדולה היא תופעה טבעית, והיקף ההגירה מירושלים אינו גדול יותר ביחס לתל אביב: ב-2024 נרשמה עזיבה של כ-19 אלף תושבים מירושלים, שבה מתגוררים כ-600 אלף יהודים,⁴⁷ לעומת כ-24,100 שעזבו את תל אביב,⁴⁸ עיר של קרוב לחצי מיליון תושבים. חלק מההגירה מירושלים היא טבעית, משיקולי דיור ותעסוקה. אבל ההגירה החילונית מהעיר היא גם תודעתית: כאשר שאלנו, בסקר ישן אמנם, חדש ממנו לא נעשה, מהי הסיבה החשובה לעזיבת העיר, ענו חילוניים – כאשר קיבצנו את שלושת הסיבות החשובות: איכות חיים, תעסוקה, יחסים בין קבוצות ודיור. זהו תמהיל בין סיבות קשות: תעסוקה ודיור, וסיבות רכות: איכות חיים ויחסים בין קבוצות.⁴⁹

כשאתה עוזב את תל אביב, אתה מוזיל הוצאות. כשאתה עובר מכפר סבא לחיפה, אתה מתקרב למקום העבודה. אבל כשאתה עוזב את ירושלים – משום מה אתה חש צורך להסביר, אולי אף להתנצל. קצת כפי שהתייחסו פעם לירידה מהארץ – תחושה של נטישת מוצב. התחושה הזו היא גם מקור כוחה של העיר. פעילים ירושלמים של תנועת "התעוררות" תיארו זאת באופן הבא:

בכל יום עזב עוד מישהו שהכיר את העיר והשאיר עימו פיסה מעתיד העיר בשער הגיא. לכל אחד שכן שגר מחוץ לעיר.

ההגירה מירושלים איננה "נורמלית" – היא נושאת מסר ביחס שבין יהודים לערבים ובין זהויות יהודיות שונות. יש לה משמעות מוסרית ותודעתית. עזיבת ירושלים, לא אצל כולם אך בהחלט אצל חלק, היא לא רק עניין מעשי, אלא גם סוג של הצהרה. בהקשר הירושלמי היא הופכת לעניין כללי, נוגעת לכלל הציבור ומשפיעה על רוחם של הנשארים.

הדמוגרפיה יורדת לחיים עצמם

לשינוי הטקטוני ביחסי הקבוצות בעיר יש השפעה ישירה על חיי היומיום. הדבר מתבטא בעיקר במאבקים מתמשכים על צביון של שכונות מגורים.

47 על נתוניך ירושלים 2025, עמ' 26

48 שנתון סטטיסטי לירושלים 2025, לוח ה

49 על הסיבות החשובות ביותר לעזיבת ירושלים, ראו: קורח, 2022, עמ' 13. על שכיחות הסיבות שצינו

המשיבים ראו: שם, עמ' 17

שכונות חילוניות הפכו לחרדיות, וברשימה החלקית אפשר למנות את נווה יעקב, רמות, רמות אשכול וגבעת המבטר, כאשר בקריית יובל מתנהל מאבק עיקש. קו ה"גבול" אינו עניין טכני של חלוקת נדל"ן, אלא מציאות יומיומית של אנשים שמוכרים את דירותיהם ועוקרים משכונותיהם. זהו חשש ממשי מפני הקונה החרדי הראשון, מפתיחת מקווה או בית כנסת. כבר שלוש פעמים הפכה הבריכה השכונתית לשדה מאבק על שחייה בהפרדה מגדרית או מעורבת. לדמוגרפיה יש תכונה מיוחדת: אנשים מקדימים לחיות את הנתונים העתידיים. מתנהגים היום כאילו נתוני המחר כבר כאן. מספר בעלי זכות ההצבעה היהודים בעיר צפוי להגיע לשוויון בין חרדים לשאינם חרדים רק בעוד כמה מערכות בחירות, אך הציבור החרדי מתגייס לבחירות כדי לממש כבר היום את הרוב שיהיה לו בעתיד. לעומתו, הציבור הלא-חרדי נוהג באי הצבעתו כאילו הבחירות של עוד עשרים שנה מתקיימות כבר עכשיו. כך, הדמוגרפיה העתידית מכריעה בתודעה את הדמוגרפיה הקיימת, ושנים של יכולת אמיתית לחולל שינוי הולכות לאיבוד. זהו כמעט מסר מרצון: אם נגזר עלינו, הלא-חרדים, להיות מיעוט – הבה נעשה זאת כעת. אנשים חיים את התחרדות העיר כאן ועכשיו. מהלך חשוב שנוקט ראש העיר משה ליאון הוא בנייה בהיקף נרחב. מתוכננת בנייה של כעשרת אלפים יחידות דיור בשנה, הנותנת מענה להגירה החיובית ולגידול הטבעי גם יחד. המהלך מעורר ביקורת רבה, מחשש לשינוי הנוף האורבני או למיצי המגדלים על ידי הציבור החרדי תוך שינוי ביחסי הקבוצות. אבל המגדלים עשויים לתת פתרונות לצורך החרדי בדיור דרך התפשטות לגובה, במקום בהתפשטות במרחב. במקביל, יכולים המגדלים לתת מענה לציבור המרכיב את מעמד הביניים הגבוה – חילונים ומסורתיים. מה תהיה תוצאת המהלך הזה? נראה שרק נראה שלתחזיות השחורות אין אישוש בינתיים, ונראה שרק יגדו. אבל חשוב לציין שזהו מאמץ מתוכנן, שיטתי ועם תפישה אמיצה, להתמודד עם סוגיית הדמוגרפיה המתקתקת תחת יציבותה של ירושלים.

הצורך בהסדר

נחזור שוב לסקר ההגירה. בין הסיבות לעזיבת החילונים את העיר, הדיור הגיע כאמור רק למקום הרביעי. לתעסוקה יוחס משקל רב יותר, אך אחריה ליחסים

בין קבוצות. בעצם, הפחד מהתחרדות העיר. כלומר, איכות חיים, תעסוקה ודיוור הם מרכיבים חשובים, אבל מטיבם, אין הם עונים על החשש הדמוגרפי. כדברי חילוני חד עין:

צריך להפסיק להתעסק בשאלת חלקנו בעיר, ולהתחיל להיאבק על האפשרות לקיים חיים חילוניים סבירים גם בעתיד. בשביל זה צריך להגן על המרחב החילוני הקיים, המותקף בלי הפסקה.⁵⁰

נעשה בירושלים ניסיון אחד, על ידי ראש העיר ניר ברקת, ליצור סביבות מאפשרות ומוגנות, מבחינת אורח החיים, מהפחד מפני השתלטות. התוכנית יועדה, לדעת ראש העיר, להקטין חיכוכים עתידיים דרך קיבוע אופייה וזהותה של כל שכונה, ודרך פתיחה או העברה של מוסדות חינוך ושירותי דת בהתאם. המהלך נדחה בידי החרדים והחילונים כאחד. היו כרוכות בו עלויות מעבר קשות לכל צד – הכרה בחרדיותן של שכונות מסוימות, והגבלה על שינוי אופיין של אחרות באמצעות תכנון מוסדות חינוך והקצאות הקרקע. אמר איש מדיניות חכם: אם החרדים נגדך והחילונים נגדך, אתה מציע כנראה פתרון נכון. הבעיה היא שאין מי שיתמוך בך. ואכן, התוכנית נגזזה. היא הציעה סידור מייצב לעתיד, אבל לעלויות המעבר מהמצב הנוכחי לזה המתוכנן יש מחיר פוליטי כבד, שקשה או שלא ניתן היה לשאת בו.

ראש העיר ליאון בחר בדרך אחרת: במקום ליצור פתרון עקרוני כללי, לפתור כל בעיה לעצמה. בניהול ובעשייה שקטה, זה עובד. האם זו אסטרטגיה טובה יותר? בטווח המיידי זה בוודאי נכון, וגם מעשי יותר. אבל מי יודע מי יהיה ראש העיר הבא. כישלון הניסיון להסדיר באופן קבוע מצביע יותר מכול על המורכבות של ירושלים ועל האזהרה הגלומה במצב הנוכחי.

דמוגרפיה זה לא הכול

המיעוט החילוני-מסורתי-דתי-לאומי בירושלים שווה בגודלו לערים בינוניות בישראל – הרצליה, חדרה, מודיעין, כפר סבא – אך הוא נהנה מהעוצמה, ממוסדות התרבות ומהשירותים של עיר גדולה ובירת המדינה. המוזיאון העירוני

50 חסון, 3.5.2024, ראיון עם ד"ר מריק שטרן

הוא מוזיאון ישראל, בית החולים הוא הדסה או שערי צדק, והאוניברסיטה שבמרחק יד היא האוניברסיטה העברית – שבה לומדים כמחצית הסטודנטים בעיר. יש עוד יתרונות רבים מעין אלה.

העיר מתפתחת בתחומים החשובים לציבור החילוני ולציבור כולו: היכל התרבות והספורט פיס ארנה, פארק עמק הצבאים, מהפכת היזמות הטכנולוגית, הקמת פארק המסילה, מתחם התחנה הראשונה, מתחם הקולנוע יס פלאנט, העברת אקדמיית בצלאל למרכז העיר, המרתון, בניית קמפוס מגורה לאומנויות, חידוש מוזיאון המצודה, גן החיות, הספרייה הלאומית, המהפכה בשוק מחנה יהודה והקמת רובע העסקים בכניסה לעיר. ירושלים גם הפכה לנקייה יותר, ובקרוב יתווסף עוד קו לרכבת הקלה.

לשינוי הטקטוני בעיר יש השפעה גם על מערכת החינוך. העירייה ומנהיגי חינוך ירושלמים נאבקים על שמירת בתי הספר כמעוזים המחזיקים קהילה. אלה שנשמרים משנים את צביונם, נעשים קטנים יותר אך ייחודיים יותר. תודעת הפסיפס הירושלמית עודדה מערכת חינוך החיה בערכים, המודעת לתרבות, למסורת ולדמוקרטיה. דווקא המאבק על כל תלמיד הוביל ליצירת מערכת מרתקת, מגוונת, חדשנית וחיונית. ההכרח העניק להורה הירושלמי מגוון ייחודי של אפשרויות.

היזמים הירושלמים בתחום החינוך יצרו שורה מפוארת של בתי ספר ייחודיים הצומחים מתוך קהילתם ונותנים לה מענה, כמו בית הספר הדו לשוני, בית ספר טבע ובית ספר אנתרופוסופי ועוד. כך נוצרות דרכים רבות לחינוך לערכים ולחיוק הקהילה.

סיפור ישראלי חדש?

החיים בירושלים שבה גדלתי, אי אז בשנות השישים, היו רוויים במאבקים בין חרדים לחילונים. התפישה החרדית של המתחייב מקדושת ירושלים לאופי המרחב הציבורי התנגשה עם התפישה החילונית, שראתה בחיי תרבות, בילוי ופנאי ביטוי לזהותה כיהודית או ישראלית. מאבקים אלה הוכרעו במהלך השנים תוך יצירת שווי משקל הנוטה לטובת החילונים.

בהיבטים רבים, מצבם של החילונים בירושלים השתפר. למשל, העיר הרבה יותר פתוחה בשבת: יש בתי קולנוע פעילים, מקומות בילוי ומסעדות. מוסדות

התרבות הגדולים ממשיכים לפעול בשבת – לעיתים עם תיבת מכירת כרטיסים בחוץ, ולעיתים במכירה רגילה בקופות. זו אינה מערכה שהוכרעה סופית, חיכוכים עוד צפויים. אך המציאות מלמדת שתוצאותיהם אינן נקבעות מראש. הנה פרדוקס: ככל שהקהילה החילונית בירושלים מתכווצת, צומחים בה מרחבים חילוניים מגוונים – מוסדות החינוך הייחודיים, מיזמי תרבות (מרכז "המפעל", פסטיבל האומנות העצמאי "מנופים", יוזמת קולנוע סמדר), פאבים קואופרטיביים שכונתיים ואפילו מועדון אוהדים, שהצליח להשתלט על קבוצת כדורגל ולהעלות אותה לליגת העל.⁵¹ אמר אותו מנהיג קהילתי ירושלמי: בממדים מסוימים, תחושת המאבק העלתה את איכות המנהיגים הקהילתיים הירושלמים. למשל, ההבדל בין ההתחרדות בשכונת רמות, שהייתה כדור שלג של נבואה שמגשימה את עצמה, מול מה שקרה בקריית יובל, שהצורך להיאבק עליה יצר שם כוחות קהילתיים חזקים מאוד... יש לנו חברים שחוזרים לעיר אחרי עשור וחצי בתל אביב, כשהשיקול שלהם הוא קהילה וחינוך.⁵²

החילונים הצעירים בירושלים משדרים סיפור ישראלי חדש. סיפור המורכב מחילונים גמורים, מדתיים לשעבר, מדתיים מעט, ממסורתיים – מעט או הרבה – ומבני זוג חילונים של נשים דתיות ולהפך. כל האפשרויות נוכחות, ובמציאות הירושלמית הן נפגשות. הגיוון הזה, בשיח ובמעשה, מהדתי לחילוני על כל גווניו, הוא מוצר ירושלמי מובהק, והוא נושא משמעות סמלית וגם מעשית. כפי שאמר לי חילוני, ירושלמי "מתוך בחירה" אני מגדל את הילדים שלי בירושלים. הם יודעים יותר ושונאים פחות. זהו פרק למיטיבי לכת, משום שניתן לטעון שכל זה אינו אלא סצנה קטנה שהשפעתה מוגבלת למעטים. אך אצל הרבים שההישארות בירושלים היא עבורם בחירה מודעת, סצנה זו תופסת מקום מרכזי בהווה ובבחירת דרך החיים. היא מושכת, מתעשרת ומעשירה, ואף משאירה בעיר חלק מהסטודנטים הבאים ללמוד בה. היא מבטאת קבוצת נשאים המחויבים לרעיון הירושלמי – כמחוללי פעילות וכמשתתפים פעילים בה.

51 ד"ר מריק שטרן בערב עיון, מכון ון ליר בירושלים, 25.4.2024

52 שם

שלוש אזהרות מסע ביחס לציבור החילוני בירושלים

- בסקר יחסי השכנות ענו רק 56% מהחילונים שהם רוצים שילדיהם יגורו בעתיד בירושלים.⁵³ מצב של חצי-חצי מלמד כי זוהי קבוצה שהישארותה בעיר אינה סטיכית אלא מודעת. בירושלים מתקיים תהליך קיטון בפועל של האוכלוסייה החילונית והמסורתית – ירידה איטית משנה לשנה. האם שחיקה זו תהפוך למפולת?

אין ספק שסוגיות של דיור ופרנסה חשובות לחילונים כמו לכל קבוצה אחרת. את שתי אזהרות המסע הנוספות אני מבקש לייחד לנושאים הפחות מובנים מאליהם העולים ממחקרינו:

- האם תדע העיר לתת לחילונים תשובות מספקות בתחום החינוך (כפי שנעשה היום) ובתחום איכות החיים?⁵⁴

- האם תדע העיר לתת לחילונים בה תחושת מוגנות בזהותם? ביטחון בהמשך מגורים בשכונות שאופיין לא ישתנה? באורח חיים בשכונות עם רוב חילוני? דווקא לאחר שהניסיון לתת ליחסי הקבוצות בעיר פתרון קבע ירד מסדר היום, המוגנות הזו הופכת לסדרת החלטות יומיומיות מאתגרות של ראשי העיר.

סיכום: מסע ירושלמי בין אתגרים, חששות ותקוות

הירושלמים חיים בעיר שלשאלת מקומה בזהותם יש משמעות. לא גרים בירושלים סתם. לא ערבים, לא חרדים, לא יהודים שאינם חרדים. לרבים יש סוג של הזדהות עם העיר, ולחלופין רתיעה ממנה. גם זה מרכיב זהותי. רבים נאלצים לרסן את חלומם לגבי דמותה: היא לא תהיה פלסטיין, הערבים לא ילכו לשום מקום, היא לא תהיה עיר קודש במובן החרדי או הדתי-לאומי, וגם לא תהיה עיר עולם ליברלית. חלומות מרוסנים אינם מצב יציב. מדי פעם, כפי שלמדנו כישראלים, הם מתפרצים באופן מאיים, בניסיון ליצור שיווי משקל חדש.

53 לעומת 82% מהמסורתיים, 89% מהדתיים, 96% מהחרדים ו-96% מהערבים. מדד השכנות, 2024, עמ' 35

54 כאמור, איכות חיים נמצאה כגורם הראשון בנימוקי החילונים לעזיבת העיר. קורח, 2022

החיים כאן יקרים יותר. גם מי שמנסה "סתם לחיות" נתקל יום יום במציאות המחייבת אותו להסכין או לשנות. פעמים רבות צריך לבחור, ובחירה מעלה שאלות של השתייכות: התושב הערבי, שצריך לבחור בית ספר או להחליט לסייע לבתו ללמוד באוניברסיטה עברית. החרדי, שצריך לאפשר לאשתו לצאת לעבודה במרחב חילוני מכניס, או לסייע לבנו האברך ללמוד דווקא בירושלים. החילוני, שצריך להחליט לשלם יותר על דירה או לגור ב"שכונה מעורבת". תנאי העיר יוצרים מרחב החלטות ייחודי הנובע מהחיכוך. שלוש קבוצות מתוך החמש הגרות בעיר נדונו במאמר קצר זה (לא עסקנו במסורתיות ולא בדתיים-לאומיים), ולכל אחת אתגריה פנימה, ולכל אחת אתגרים הנובעים מקיומם של האחרים: השלטון הישראלי לערבים, החילונים לחרדים ולהפך.

וכל העת, הדמוגרפיה פועלת. ירושלים חיה בצל הדמוגרפיה שלה. כל קו אדום כבר נחצה. הערבים אינם שליש, והחרדים עומדים להיות רוב מקרב היהודים. האוכלוסייה החילונית והמסורתית מצטמצמות. כל פרט כזה אמור היה בתורו להביא למשבר, המשבר שאוטוטו מגיע, אך נראה שהקו האדום מתרחק אף הוא. לגמישות הזו יש תוחלת חיים, אך היא בוודאי תמרור אזהרה. האם היא חזקה מניהול אחראי? האם ניהול אחראי יוכל למתן את השפעותיה? תיארונו עיר שקבוצת אבן הבריה ההיסטורית שלה, החילונים, נשחקה. תיארונו מצע חרדות שאינו רק פסיכולוגי, ובצידו תסיסת יצירה מרשימה. הן, מי יתנני להיות מנהל בית ספר ירושלמי בעת הזו עם החבורה הנוכחית. בעניין הזה, ההחלטות שיקבלו מנהיגי העיר, החילונים בעשייתם והחרדים בריסונם, יכתבו את עתיד העיר.

החיים בירושלים מתקיימים באמצעות הסדרי ביניים רבים, משתנים לעיתים, המאפשרים את מרקם החיים בה. אולם, יש צורך רב בשינוי הסדרי יסוד הנוגעים לקבוצות השונות. תיארונו את המורכבות ההסדרית המתקיימת במזרח העיר. תיארונו את הצורך של החילונים במוגנות. טוב היה אילו רבות מסוגיות היסוד היו נפתרות באופן מבני – שכונות חוץ הגדר במזרח העיר, הגנה על צביון השכונות החילוניות במערבה. אלא שהמחיר של לפתור סוגיות מן היסוד – כמו למשל שינוי בתפישת התושבות במזרח העיר, או תוכנית הרובעים של ברקת – כבד, ויתאפשר רק בשינוי הנסיבות הלאומיות. לפתרון מבני יש עליות מעבר ניכרות. על כן, מיומנויות הניהול קריטיות לעיר. הן מאפשרות

למתן מתחים ולקיים שיווי משקל עדין. האם בניית המגדלים, שאולי תוציא את העוקץ ממצוקת הדיור על חיכוכיה, תביא לכך מענה עוקף?
קשה להיות ראש עיר בירושלים. המענה הניתן כעת משלב נועם הליכות עם חוכמת מעשה. מה שנותר בעת הזו הוא מאמץ מתמיד לעשות את הטוב המקומי ככל האפשר. זהו שיווי משקל עדין ורופף, המתקיים על רקע ולנוכח כל האזהרות שירושלים מזמנת ליציבותה ולשגשוגה. אין להתעלם מהן. אך לפי שעה נראה ששיווי המשקל הזה, רופף ככל שיהיה, מחזיק.

נחזור לתחילת הדברים. עתיד העיר תלוי קודם כול בירושלמים: במה שירצו, בדרך שבה ירסנו ויתרסנו, יפעלו ויבנו. עבורם נכתב מאמר זה. אזהרת המסע נכתבת להם ומתוכם.

מקורות

- אברמסון ברוש, ד', קורן, ד' (2024). "יש מפגש. אם הוא חיובי או שלילי, זה תלוי איפה". מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- אחימאיר, א', בריסמן-טוב, י' (2008). 40 שנה בירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- אסף-שפירא, י' (עורך) (2025). שנתון סטטיסטי לירושלים 2025. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- ברנר, נ' ויצחקי, ע' (2026). מדד השכנות – יחסים בין קבוצות בירושלים: חורף 2025. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- חמו, א' (2020). פני השטח: הפלסטינים – מבט מבפנים. הוצאת כתר.
- חסן, נ' (3.5.24). "אחרי יותר ממאה שנה, החילונים של ירושלים צריכים להמציא את עצמם מחדש – כמיעוט". ריאיון עם ד"ר מריק שטרן, הארץ.
- גיב, ע', אסף-שפירא, י', יצחקי, ע', פרדו י' (2025). על נתוני ירושלים: מצב קיים ומגמות שינוי 2025. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- גיב, ע', חושן, מ', אסף-שפירא, י' (2020). אינדיקטורים לחברה החרדית בירושלים 2019. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- גיב, ע', חושן, מ', אסף-שפירא, י' (2021). אינדיקטורים לחברה החרדית בירושלים 2020. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- מכון ון ליר בירושלים (15.4.24). החיים כמיעוט: עתיד החילונים בירושלים. תיעוד מערב עיון.
- נשר, מ' (2018). בנייה בלתי חוקית, סכסוכי דמים ושני מיליארד שקל בשנה: המחיר של היעדר זכויות על הקרקעות במזרח ירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- פייביש, נ' (2023). מעמד הביניים בירושלים: מאפיינים ומגמות. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- פראוור, י', אחימאיר, א' (1988). 20 שנה בירושלים. הוצ' משרד הביטחון.
- קורח, מ' (2022). הגידה לירושלים וממנה – מאפייני המהגרים והסיבות להגירה 2017-2019. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רגב א', מילצקי, י' (2023). דו"ח מצב החברה החרדית 2023. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- רגב א'. מילצקי י' (2026) דו"ח המצב החרדי 2025. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2017). תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967-2017. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2023). הר הבית/אל אקצא – לקראת אובדן שליטה? תהליכים ומגמות, 2015-2022. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2025). בין עזה לירושלים: הר הבית/אל-אקצא ומלחמת "הרבות ברזל" – תהליכים ומגמות, 2023-2024. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- שטרן, מ', פייביש, נ' (2024). מדד השכנות – יחסים בין קבוצות בירושלים, קיץ 2023. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- שטרן, מ', שמו, ד' (2018). הדרך למפגש בריא: בתי החולים בירושלים כמרחב משותף ליהודים וערבים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

על כוחם הרב אך המוגבל של נתונים

סטטיסטיים

יאיר אסף שפירא

יאיר אסף-שפירא, הצטרף למכון כחוקר ב-1999. עסק במיפוי GIS ובעיבוד נתונים, ובשנים 2021-2025 שימש כראש צוות מידע ונתונים במכון. כיום הוא חוקר בצוות תוכנית אב לתחבורה ירושלים, ומלמד גיאוגרפיה בתיכון ליד האוניברסיטה. יאיר עוסק בניחוח נתונים סטטיסטיים, הפקת תובנות מהם והצגתם. בעל תואר באדריכלות מבצאל, תואר שני בגיאוגרפיה עם התמחות בלימודים עירוניים מהאוניברסיטה העברית, ותואר שני בהוראה ממכללת דוד ילין. גר בירושלים.

בירושלים, לעיתים נדמה שכל רמת פירוט (רזולוציה) של נתונים סטטיסטיים היא הכללה גסה מדי. אנחנו מחלקים את האוכלוסייה בעיר לערבים (כ-400,000 איש, אישה וילד), חרדים (כ-300,000) ו"כל היתר", המכונים לעיתים אוכלוסייה "כללית", "ציונית" או "ממלכתית" (כ-300,000). כל אחת מהאוכלוסיות הללו, אילו הייתה, תיאורטית, מתנתקת מירושלים, הייתה נחשבת עיר גדולה בישראל – למעשה, השלישית בגודלה – ועיר בגודל בינוני ברוב העולם.¹ כדי ללמוד על קבוצות גדולות שכאלו, יהיה מי שיאמר – ובצדק – כי יש לפרקן לתתי קבוצות. מצד שני, לפחות מניסיוני, ובדומה לצורה הגיאומטרית פֶּרְקָטָל, ככל שאנו מעמיקים ומחלקים, מתקבל דפוס דומה בקני מידה שונים – כלומר, שונות בקרב האוכלוסייה, ובצידה מגמות חוזרות. כך, בדומה לשאלה הקלאסית

זכיתי לעבוד בצוות הנתונים של מכון ירושלים שנים רבות. השכלתי מכל מלמדי, ובראשם ד"ר מאיה חושן וישראל קמחי, ומכל עמיתי. בשנים האחרונות הובלתי את צוות הנתונים, כשלידי חוקרים מוכשרים שנתונים ושנתונים סטטיסטיים על ירושלים הם לחם חוקם. ברצוני לנצל את הבמה שניתנה לי ולהודות אישית לנטע חדד, מוראד נתשה, אריאל גפן, יונתן פרדו ועדן יצחקי, ותודה מיוחדת לעומר יניב. אאחל לצוות הצלחה גדולה בהבאת הנתונים והתובנות הנכונים למקום הנכון בזמן הנכון להשפעה על מדיניות לטובה.

1 לפי הגדרות ה-OECD, ליישוב אורבני בינוני ייחשב כזה המונה 200,000-500,000 תושבים.

"מהו אורך קו החוף של בריטניה"², שהתשובה עליה תלויה בקנה המידה שבו משתמשים (וככל שמפרטים יותר, האורך הנמדד בקנה מידה זה לכאורה עולה, עד שברמת פירוט מקסימלית הוא שואף לאינסוף), ניתן לשאול, למשל, כמה אזורים או שכונות יש בירושלים. לשאלה זו, שיש לה השפעה על מדיניות בהיבטים רבים כגון תוכניות שכונתיות, נקבל מגוון תשובות ברמות הכללה שונות. לצורכי תכנון מערכות חינוך, ובעיקר חינוך על-יסודי, נראה שמספיק לחלק את ירושלים לארבעה חלקים. לעומת זאת, לצורכי תכנון תנועה נדרשים כ-460 "אזורי תנועה". מבחינת זהות תושבים, ייתכן שתושב רחוב בן-מימון, סמוך למכון ירושלים, יאמר שהוא גר ברחביה, ייתכן שיפרט ויאמר: רחביה ב', אולי דווקא יכליל ויאמר שהוא תושב "גינות העיר", או שיבחר שלא לסבך ופשוט ינקוב בשם הרחוב. כל התשובות הללו תהיינה נכונות, כאשר ההתייחסות היא לרמות הכללה שונות. בתוכנית המתאר של רחביה נכללה השכונה במלואה, יחד עם רוב קריית שמואל הסמוכה (הנקראת אף היא "רחביה" בפי רבים), אולם אספקת השירותים הקהילתיים בשכונה ניתנת יחד עם מגוון שכונות אחרות, ביניהן טלביה, ניות והמושבה הגרמנית, במסגרת מינהל קהילתי "גינות העיר". בכל אחת מרמות הכללה הללו נמצא משמעות לנתונים מחד גיסא, ושונות גדולה המזמינה כביכול חלוקה נוספת מאידך גיסא. לעיתים, נחלק עוד ועוד ונשאף לנתונים אפילו ברמת הבניין. במקרים אחרים, רמת העיר בכללותה תיתן את המשמעות הנדרשת.

משכך, לדעתי, אסור לפסול נתונים בשל רמת הפירוט, וניתן ללמוד מכל רמת הכללה שלהם. אך זכורה לי היטב שיחה שבה טען אחד מחוקרי המכון (לשעבר) כי גם אוכלוסייתו של אזור סטטיסטי בודד, המונה בדרך כלל כ-5,000 תושבים, גדולה מדי לניתוח, מפני שהשונות בתוכה רבה מדי. כך שישנן דעות לכאן ולכאן.

גם אם נחליט שרמת השכונה, ולא הרחוב שתחתיה או הרובע שמעליה, היא החשובה, ניתקל בבעיה. סטודנט המתגורר ליד "גן התות" יאמר אולי שהוא גר בנחלאות, אך שכנו הוותיק יציין שמדובר בזיכרון משה. בעיר המזרחית

2 במאמר בשם זה בכתב העת Science בשנת 1967 הציג בנואה מנדלברוט את מה שנודע לימים כ"פרדוקס קו החוף" ואת רעיון התלות בקנה מידה בגיאומטריה של תופעות טבע, שיהוו בהמשך את הבסיס לתורת הפרקטלים (מונח שנטבע על ידו ב-1975). ראו: Mandelbrot, 1967.

התופעה מודגשת עוד יותר, כאשר שכונות מחולקות למספר רב של תתי שכונות, שפעמים רבות משמשות דווקא הן כיחידת הזיהוי החזקה יותר. ובכן, בירושלים מתגוררים כמיליון תושבים, מספרם והמאזן הדמוגרפי ביניהם מעסיקים רבות את פרנסי העיר, אך גם רמת השכונה ורמת הבניין עשויות להיות משמעותיות – למשל, להחלטה על הגירה מהעיר. ואם נעשה שוב "זום אאוט", ייתכן שדווקא המטרופולין, אותה יחידה גיאוגרפית רחבה המשתרעת מבית שמש ועד מעלה אדומים, היא היחידה המשמעותית יותר, בין היתר מפני שאותה הגירה היוצאת מהבניין בירושלים תסתיים פעמים רבות ביישוב אחר במטרופולין.

הקבוצות הגדולות

כאשר יושב חוקר, מתכנן, קובע מדיניות, תושב, סטודנט או תלמיד ומנסה ללמוד על ירושלים ואוכלוסייתה, הוא צריך איזושהי רמת הכללה או חלוקה. החלוקה הראשונה שאנו בדרך כלל עורכים בירושלים היא לשתי קבוצות: יהודים ואחרים, וערבים. הכינוי "אחרים" הוא שם לקבוצה הכוללת בעיקר חסרי סיווג דת ונוצרים שאינם ערבים.³ השם אינו מוצלח, והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שינתה את שם הקבוצה כולה ל"אוכלוסייה יהודית מורחבת". מה חלקה של אוכלוסייה זו בעיר? תלוי איך סופרים. אם סוכמים את האוכלוסייה היהודית המורחבת ואת האוכלוסייה הערבית, מקבלים את אוכלוסיית "הישראלים" בירושלים המונה, נכון ליוני 2025, כ-1.002 מיליון. בחלוקה כזאת, האוכלוסייה היהודית המורחבת מהווה 60%, והאוכלוסייה הערבית 40%. אלא שאוכלוסיית העיר לא כוללת רק ישראלים, ואם נוסיף את אוכלוסיית הזרים השוהים בעיר,⁴ נגיע לכ-1.05 מיליון – פער של כ-51,000, כגודל אוכלוסייתן של בית הכרם,

3 "אחרים" כוללים גם בני דתות אחרות, כלומר מי שאינם מוסלמים, נוצרים או יהודים. החל משנת 1998 הם מופיעים ברוב נתוני הלמ"ס עם היהודים, לאחר שעד אז נמנו עם הערבים.

4 הגדרת הלמ"ס כוללת את העובדים הזרים, הסטודנטים, אנשי הדת, המתנדבים והמסתננים, וכן בני משפחה השוהים איתם בארץ. כן נכללים בה תיירים ללא רישיון שהייה בתוקף, אשר נכנסו לישראל החל משנת 2008 ולא נרשמה להם יציאה מהארץ. ראו: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, קבוצת אוכלוסייה.

קריית משה, ניות וקריית היובל ביחד. ניתן לומר, אם כן, שהאוכלוסייה היהודית המורחבת מהווה רק 57% מתושבי העיר, האוכלוסייה הערבית מהווה רק 38%, וכ-5% (4.6%) הם זרים. אפשר לעצור כאן ולבחון כל אחת מאוכלוסיות אלו. פעמים רבות אנו משווים, לדוגמה, את היקף האוכלוסייה של כל אחת משלוש הקבוצות בין ירושלים ובין ערים אחרות. במשך שנים ארוכות היה המעקב אחר אחוז היהודים והאחרים לעומת אחוז הערבים בעיר בראש מעייניהם של קובעי המדיניות, והניסיון להשפיע עליו חולל פה שינויים מרחיקי לכת. בעיקר בבנייה של שכונות לווין – שכונות גדולות בשולי העיר הנשענות בדרך כלל על אזורים מרכזיים יותר לתעסוקה ולשירותים.

מאפיינים מורכבים מעט יותר, כמו תעסוקה או קטגוריות דמוגרפיות, קשה לבחון בקרב הקבוצות כמכלול, כיוון שהשונות בתוכן אכן גדולה מאוד. כך לדוגמה, שיעור פריון הילודה הכולל⁵ של נשים בירושלים עומד על 3.64 ילדים לאישה – אך הוא אינו מאפיין לא את היהודיות בעיר, שיולדות בממוצע יותר, ואף לא את הערביות, שיולדות בממוצע פחות. החלוקה המתבקשת היא של האוכלוסייה היהודית לפי אופי הזהות הדתית. מכון ירושלים מפרסם זה שנים רבות את נתוני הסקר החברתי של הלמ"ס – הסקר הראשון שערכה הלשכה שכלל שאלה הנוגעת לאופי הזהות הדתית. היהודים (לא "האוכלוסייה היהודית המורחבת")⁶ נשאלים בסקר זה אם הם חרדים; דתיים; מסורתי דתי; מסורתית לא כל כך דתי; או: לא דתי, חילונית. הסקר מקיף בני 20 ומעלה, מה שיוצר פער גדול בין משקלם של החרדים בקרב האוכלוסייה היהודית בנתוני הסקר (כ-36%), לבין משקלם בכלל האוכלוסייה לרבות בני נוער וילדים (כ-50%). מה מהשניים הוא "הנכון"? כך או כך, בפרסומי "על נתוניך ירושלים"⁷ מציג המכון גם את האחוזים של כלל הגילים. לפיהם, האוכלוסייה החרדית מהווה כאמור כמחצית האוכלוסייה היהודית, הדתיים מהווים כרבע, והרבע הנותר הוא מסורתיים וחילונים.

5 מדד המבטא את מספר הילדים שאישה צפויה ללדת במהלך חייה. ראו פירוט בהמשך.

6 בלי להיכנס כאן למורכבות שפער זה מציב, וכיצד מתגברים על כך, אציין רק שרוב מי שמשתייך לאוכלוסייה היהודית המורחבת אך אינו יהודי אלו עולי ברית המועצות לשעבר שלא הוכרו כיהודים.

7 "על נתוניך ירושלים", היוצא מדי שנה ביום ירושלים, מנגיש במלל ובגרפים את נתוני השנתון הסטטיסטי לירושלים, שהוא פרסום טכני יותר.

שאלה אחרת היא אם האחוזים מקרב האוכלוסייה היהודית הם הנתון שבו חשוב להתמקד, או שמא האחוזים מקרב כלל תושבי העיר, הכוללת, כזכור, כ-40% ערבים – שאז מהווים החרדים רק כ-28%, הדתיים כ-14%, והמסורתיים והחילונים כ-16% (האחוזים אינם מסתכמים למאה בשל עיגול נתונים ובשל 1%-2 החיים במשקי בית מעורבים). סביב שאלה זו, של איזה מהנתונים להציג, התקיימו לאורך השנים דיונים רבים במכון. ישנם טיעונים לכאן ולכאן, וכחלק ממערך השיקולים נכנסת לעיתים הטענה לגבי התדמית או התודעה שמייצרים הנתונים. בעיקר כאשר האוכלוסייה החרדית מתקרבת להיות רוב בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר.

בחלק מהנתונים על אודות הזהות הדתית, מדובר כאמור באוכלוסייה היהודית בלבד. אך אותם "אחרים", ובעיקר חסרי סיווג דת, חיים ברובם כחלק מהחברה היהודית. מרביתם הם עולי ברית המועצות לשעבר שלא הוכרו על ידי הרבנות כיהודים אך חיים לצד יהודים, ובמקרים רבים אף באותם משקי בית.

בני תות אחרות נשאלו שאלה דומה, כאשר בירושלים מדובר בעיקר בערבים המתחלקים למוסלמים ולנוצרים. הערבים בעיר מתאפיינים בדתיות יותר מאשר כלל הערבים בישראל – בשנים 2022-2024 הצהירו כ-69% מערביי ירושלים בני ה-20 ומעלה שהם דתיים, לעומת 51% בקרב כלל ערביי ישראל. בהתאמה, בירושלים הצהירו 6% מהערבים שהם לא דתיים, לעומת 22% בערביי ישראל. היתר ציינו שהם "לא כל כך דתיים" או (מיעוט קטן) "דתיים מאוד". במה שנוגע ליחסי הקבוצות הדתיות בחברה היהודית, יש ידע רב והיכרות קרובה, ומתקיים מאמץ מחקרי בנושא. מנגד, בקרב החברה הערבית, לא ברור (לי) אם החלוקה לפי זהות דתית היא אכן החלוקה הנכונה לקבוצות, וקיים פחות מחקר בנושא. הפסקאות האחרונות, העוסקות בחלוקת העיר לקבוצות וביעור שמהווה כל קבוצה, עלולות להיראות לאדם הסביר כמשחק במספרים. לכאורה, מה זה משנה אם מחשבים את האחוז כך או אחרת, ואיזו השפעה יש להצגות השונות של המספרים על המציאות? הלוא כפי שכתב קרל מרקס, ההווה, כלומר המציאות עצמה, היא שמעצבת את התודעה, ולא להפך. אם גם אתם שותפים לתהייה, אבהיר להלן.

האם ללא נתונים אתה רק עוד אדם עם דעה?

לנתונים סטטיסטיים יש כוח רב מעצם היותם כאלו. ידועים בהקשר זה הציטוטים המיוחסים, אולי בטעות, לויליאם אדוארדס דמינג: "ללא נתונים אתה רק עוד אדם עם דעה", ו"אנו בוטחים באל, כל היתר צריכים להביא נתונים"⁸. אף מניסיוני האישי, כשמציגים נתונים סטטיסטיים הם הופכים למרכז הדיון. אך כפי שניתן לראות בדוגמאות הקטנות לעיל, גם בהצגת נתונים יש מקום רב לפרשנות, ולא ברור אם האובייקטיביות שמיוחסת לנתונים הסטטיסטיים ודרכם לאנשי הנתונים, והכוח הרב שלהם להניע דעות והחלטות, מוצדקים. בעיניי, יש להבין נתונים סטטיסטיים כעוד צורה, אחת מני רבות, להתבונן על המציאות. לפני שנים רבות, תושבת בקריית היובל לימדה אותי בהקשר זה שיעור בצניעות: כשהצגתי בפני קהל מתושבי השכונה נתונים המוכיחים כביכול שההתחרדות בה מתקדמת בקצב איטי מאוד, היא קמה וצעקה לעברי: "לנתונים שאתה מציג אין שום קשר למציאות". אני למדתי מדבריה שגם אם המציאות הנתפשת שונה מזו המשתקפת בנתונים, היא לא בהכרח שגויה. בהקשר זה ניתן גם לציין את המשפט ההפוך לדמינג, שמקורו כנראה בפרפרזה על דברים של פיטר דרוקר, אבי תורת הניהול המודרנית: "ללא דעה, אתה רק עוד אדם עם נתונים"⁹.

מהי הדרך? פעמים רבות הצגנו נתונים, וקובעי מדיניות ענו לנו שהם "הולכים ברחוב" ודווקא מתרשמים אחרת. האם זו השיטה? להתעלם מהנתונים? ברור (לי) שלא. נראה שכמו כל מקור מידע, עלינו לפתח יחס ביקורתי כלפי נתונים סטטיסטיים, להבין שיש גם עולם מחוץ לנתונים, ובעיקר, להשתמש בכוח שיש לנו כאנשי נתונים בתבונה ובאחריות. מבחינה זו, חשוב לזכור גם את העמדה ההפוכה למרקס, הגורסת שהתודעה היא שקובעת את ההוויה, ובהקשר לנתונים – שיש משמעות גדולה לדרך שבה מפרסמים אותם, כי היא משפיעה בתורה על המציאות, או ההוויה של אנשים.

8 במקור: In God we trust, all others must bring data; Without data, you're just another person with an opinion
Jones & Silberzahn, 2016 9

המדיום הוא המסר

בספרו "להבין את המדיה"¹⁰ טבע החוקר מרשל מקלוהן את הביטוי "המדיום הוא המסר". כוונתו הייתה לכך שהבחירה באמצעי ההעברה של המידע מעבירה מסר לא פחות מהמידע עצמו. מהו, אם כן, המסר, כאשר המדיום הוא נתונים סטטיסטיים? בעיניי, במציאות מורכבת המתאפיינת באי ודאות, ישנה משיכה חזקה אל המדיום של נתונים סטטיסטיים, מפני שהוא מייצג הפשטה ויצירת הכללות העוזרות לנו להאמין שקיים סדר, ולפענח אותו. המסר הוא שניתן למדוד את המציאות, ושמי שמודד אותה הוא בעל סמכות לספק לנו את התמונה האובייקטיבית.

מסר נוסף של השימוש בהכללות ובמדדים הוא שאין חשיבות, או שישנה חשיבות פחותה, למידע שאנו מכנים לעיתים "רץ". תחושות של אנשים ללא כימות, סיפורים אישיים, אלו נתפשים כמשניים ל"מספרים הגדולים". נוסף על כך, כאשר אנו מזהים מגמות בנתונים, אנו מיד חושבים על סיבה ותוצאה. כן, ישנה אזהרה קבועה ולפיה מתאם (קורלציה) איננו סיבתיות, אבל בפועל, קשה לנו מאוד לייחס קשר חזק בין שתי תופעות למקריות. החשיבה על המגמות ככאלו המשלבות סיבה ותוצאה יוצרת הרגשה שניתן לפתור בעיות ומעניקה תחושת סוכנות (agency) או שליטה על המציאות, שכולנו מחפשים. ניתן בהקשר זה לחשוב על הביטוי "להזיז את המחט", הרומז לכך שרק שינוי נמדד הוא משמעותי, או על הביטוי "אינך יכול לנהל את מה שאינך מודד" של פיטר דרוקר, האומר שללא מדידה כמותית, אין כלל ניהול או שינוי.

10 מקלוהן, 2002. פורסם במקור בשנת 1964 בשם: Understanding Media: The Extensions of Man

ובכל זאת, נתונים

בצד כל האמור לעיל, חשוב לי בכל זאת להפנות מבט אל מספר מגמות המתבטאות בנתונים. ייתכן שמתוך ההבנה שישנם דברים שניתן לראות דרך הנתונים, בעודם פחות ברורים במבטים אחרים, יתבהר ערכם של נתונים סטטיסטיים אחרי ככלות הכול.

המגמה הברורה ביותר, שבעבר הייתה לעיתים מפתיעה את מי שנחשף אליה, היא הירידה המהירה והרציפה בשיעור פריון הילודה במגזר הערבי בירושלים. שיעור הפריון הכולל (TFR) הוא מדד המבטא את מספר הילדים הכולל שאישה צפויה ללדת במהלך ימי חייה, בהנחה (שלרוב אינה נכונה) שמגמות הילודה תישארנה כפי שהן. ובכן, שיעור הפריון הכולל במגזר הערבי בירושלים עמד בשנת 2024 על כ-2.8 – 2.84 בקרב נשים מוסלמיות¹¹ – ונמצא בירידה מתמדת. לשם השוואה, ב-1993 עמד שיעור הפריון אצל מוסלמיות בישראל על 4.68 – 5.1 בקירוב בירושלים¹² – וב-2013 הוא כבר ירד בקרב מוסלמיות בירושלים ל-3.46. להשוואה נוספת, נציין שב-2023 יהודיות בישראל ילדו בממוצע 3.07 ילדים (2.94 באוכלוסייה היהודית המורחבת). כך שכיום בישראל, יהודיות יולדות יותר ממוסלמיות. זאת ועוד: הפריון בקרב היהודיות היה עד 2017 במגמת עלייה¹³ ומאז הוא ביציבות עם ירידה קלה, בעוד שהערביות נמצאות בירידה רצופה זה שנים רבות. לתהליך זה ישנה השפעה גם על שיעור הגידול: אומנם, שיעור גידול האוכלוסייה הערבית בירושלים היה בעשור האחרון כפול מזה של האוכלוסייה היהודית (+27% לעומת +13%), אולם שיעור הגידול במספר הילדים (גיל 0-14) היה נמוך משמעותית אצל הראשונים (+11% לעומת +17%).¹⁴

11 יש לציין שמקובל ליחס את המדד לנשים בלבד, שכן הוא נמדד לגבי לידות לכל אישה. זאת, אף שבמקרים רבים, תכנון המשפחה נעשה במשותף.

12 חלוקת שיעור הפריון הכללי (GFR) באורך גיל הפריון בשנים אלו, שלפי שנתוני הלמ"ס עמד על 30 שנה (גילים 15-45). זהו אומדן גם בלבד.

13 חשוב לציין שקבוצות גדולות בתוך היהודים נבדלות באופן דרמטי זו מזו בהרגלי הילודה, וייתכן שהמגמה נובעת לא רק משינוי לאורך זמן, אלא גם משינוי במאזן בין הקבוצות השונות. גם במגזר הערבי ישנה שונות, וראו להלן.

14 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2023), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2024a)

שיעור הגידול של האוכלוסייה הערבית בירושלים נמצא בירידה כבר כמה עשורים, וניתן לצפות שהוא יוסיף לרדת, ישתווה לזה של האוכלוסייה היהודית בעיר ואף ירד מתחתיו. הדברים מוכרים, ואני מסופק אם פסקה זו חידשה לכם, הקוראים. בדרך כלל, כאשר אני מציג את הנושא, אני מתעכב על ההשוואה לערביי ישראל ולמדינות ערב הסובבות אותנו כדי להראות שהמגמה דומה, גם אם במדינות ערב היא לרוב דרמטית יותר. בנקודה זו, אנו מעלים לעיתים השערות ביחס לסיבות לירידה. או אז, אני נוהג לא אחת להעלות את המגמות במדינות אירופה ולהראות שהתהליך דומה, אלא שהאחרונות עברו אותו לפני 100-150 שנה.

כאמור, הדברים ידועים, אך בעצתו של חבר ארצה להתעכב מעט על נתון זה. החברה הערבית בישראל, במיוחד בצפון הארץ אך גם בירושלים, עוברת בשנים האחרונות תהליך דמוגרפי דרמטי המשנה מקצה לקצה את המבנה החברתי. מספר הילדים, כאמור, קטן משמעותית, בעקבותיו קטן גם גודל משק הבית, הביקוש למגורים משתנה, הביקוש לחינוך מצטמצם, משבר הדיור צפוי להתמתן, ובעקבותיו הבנייה. מאוחר יותר תגענה שנים שבהן דור של עובדים, המועסקים בחלקם הגדול ללא פנסיה (כ-26% במגזר הערבי בישראל ו-68% בקרב ערביי ירושלים, לעומת כ-7% ו-9% במגזר היהודי, בהתאמה),¹⁵ יגיעו לגיל פרישה עם הרבה פחות ילדים משהיו להוריהם, אשר יוכלו לסייע בפרנסה לעת זקנה. עצם קיומו של התהליך אינו מפתיע, אך ספק אם ירושלים מגיעה אליו מוכנה – הן להתמודדויות, הן ליתרונות הגדולים הגלומים בו.

הדיבידנד הדמוגרפי

הירידה בפריון הילודה היא חדשות ישנות, כאמור. אך ישנו תהליך נוסף הנלווה לה. בדרך כלל זו אינה ההשוואה המתבקשת לירושלים, אבל הפעם אני רוצה להפנות את המבט מזרחה, אל ארבעת ה"נמרים האסיאתיים" (דרום קוריאה,

15 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2024b)

טייוון, הונג קונג וסינגפור) ואל תאילנד.¹⁶ כל המדינות הללו, יחד עם מדינות נוספות בדרום מזרח אסיה, חוו פיתוח כלכלי בהיקף עצום, תוך ולאחר ירידה חדה בשיעור הפרייון הכולל. ב-1963 היה השיעור בכולן גבוה מ-5,17 והירידה בכל אחת מהן הייתה בקצב שונה. כך, לפרייון של 3 הגיעו ראשונות סינגפור והונג קונג סביב 1973-1974, מספר שנים לאחר שהן הגיעו טיוון ודרום קוריאה, ולבסוף תאילנד ב-1982. לא ארחיב בתיאור "הנס האסיאתי" הכלכלי, רק אציין שקיים קשר חזק בין התוצר הגולמי ובין רמת ההון האנושי (כגון השכלה) ואחוז התושבים שבגיל העבודה. אחוז זה מתחיל לטפס כ-15-20 שנה לאחר תחילת הירידה המשמעותית בפרייון וכעשור לאחר שהוא מגיע ל-3. ובכן, פרייון האוכלוסייה הערבית בישראל הגיע ל-3 סביב 2018-2019, וזה של האוכלוסייה הערבית בירושלים מעט לאחר מכן, סביב 2020.

בשנים הקרובות, אם כך, צפוי שיעור האוכלוסייה בגיל העבודה לעלות במגזר הערבי בישראל ובירושלים. עלייה זו עשויה לחולל שינוי דרמטי. ההשפעה הישירה של הירידה בפרייון תהיה, כאמור, על הביקוש למוסדות חינוך, מבנה משק הבית ובעקבותיו הביקוש למגורים, ואולי על מאפיינים נוספים של האוכלוסייה, כמו תעסוקת נשים. אולם התהליך שבו גָּדַל שיעור התושבים בגיל העבודה תחום בזמן. תוך עשור עשויה האוכלוסייה הערבית למצוא עצמה במצב שבו כבר יש מעט ילדים, ועדיין אין הרבה זקנים. אם תהיה לה בנקודה זו נגישות להשכלה גבוהה ולתעסוקה איכותית, עשויה להתחולל באוכלוסייה זו מוביליות משמעותית, מלווה בפיתוח כלכלי ניכר בישראל לרבות בירושלים. אך מספר עשורים לאחר מכן יתחיל לרדת בחזרה שיעור האוכלוסייה שבגיל העבודה, כאשר הדור שיצר את המוביליות יתחיל לצאת משוק העבודה, לגמלאות. בשלב זה, חלון ההזדמנויות של תופעה זו, המכונה "דיבידנד דמוגרפי", ייסגר. אם, מצד שני, תגיע החברה הערבית לחלון ההזדמנויות ללא אפשרות להשתלב בהשכלה גבוהה ובתעסוקה איכותית, במיוחד בקרב נשים, החלון ייסגר בלא שיתרחשו המוביליות והפיתוח הנלווה לה, ואת מקומם יתפוס תסכול על ההזדמנות שהוחמצה.¹⁸

16 חשוב לציין שיש להיזהר בהשוואה בין מדינות שלמות לבין אוכלוסיות בתוך מדינה.

17 ראו: Human Fertility Database. המקורות לנתוני הפרייון לגבי מדינות מזרח ודרום מזרח אסיה הם נתוני HFD והאו"ם.

18 תודתי לעדן יצחקי ולעומר יניב שערכו את עיקר המחקר בנושא זה. ראו: אסף שפירא ואח', 2025.

ומה באשר למגזר היהודי? ובכן, "דיבידנד דמוגרפי" כנראה לא יהיה כאן, כאשר נכון לעכשיו, שיעורי הפריזון הכולל גבוהים מאוד בקרב האוכלוסייה הדתית בישראל (3.74 בשנים 2021-2023)¹⁹ וגבוהים באופן קיצוני באוכלוסייה החרדית (6.48).²⁰ שיעור הפריזון הכולל בקרב חילונים הוא 1.9. לשם השוואה, במדינות בעלות שיעורי הפריזון הגבוהים ביותר בעולם – מדינות אפריקה שמדרום לסהרה (סומליה, צ'אד, ניז'ר קונגו) – עומד השיעור על 6.1 ילדים לאישה. שינוי חד ומהיר בפריזון בקרב החברה החרדית עשוי להניב פוטנציאל ל"דיבידנד דמוגרפי" שכזה, אך לא נראה שיתרחש בטווח הנראה לעין.

מהן ההשלכות של הפריזון הגבוה של האוכלוסייה היהודית, ובמיוחד של הנשים החרדיות? רבות דובר בפרן הסביבתי והתכנוני של התופעה, כאשר הטענות הנפוצים הם שאין די משאבים סביבתיים לכלכל את כלל האנשים, ושבישראל בפרט "אין מקום". אך כדאי לציין שמיעוט ילדים נושא עימו סכנות אחרות, והראיה היא תמריצי הילודה המחולקים ברבות ממדינות העולם המערבי, כמו גם במזרח אסיה. בעיניי, פריזון גבוה או נמוך כשלעצמו איננו בגדר בעיה או פתרון. הפוטנציאל למוביליות חברתית של הפרט, המשפחה והקהילה, ולפריחה כלכלית של החברה כולה, הוא שצריך לעמוד נגד עיניהם של מקבלי החלטות. מה צריכה להיות המדיניות? קטונתי, אך ככלל, נדמה לי שקל יותר לנצל לחיוב מגמות של פריזון על ידי מדיניות נכונה, מאשר להשפיע על שיעור הפריזון הכולל.

החברה הערבית בירושלים מתאפיינת זה שנים בעוני רב ובהשתתפות נמוכה של נשים בכוח העבודה. בהינתן התנאים המתאימים, ובעיקר נגישות להשכלה ולתעסוקה, קבוצה זו, שבעשורים הקרובים תתאפיין בשיעור גבוה של תושבים בגיל העבודה, עשויה אפוא להפוך למנוע כלכלי משמעותי עבור ירושלים. חשוב לא לפספס את חלון ההזדמנויות החד פעמי הזה.

19 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2025)

20 שם

מחשבות לסיכום

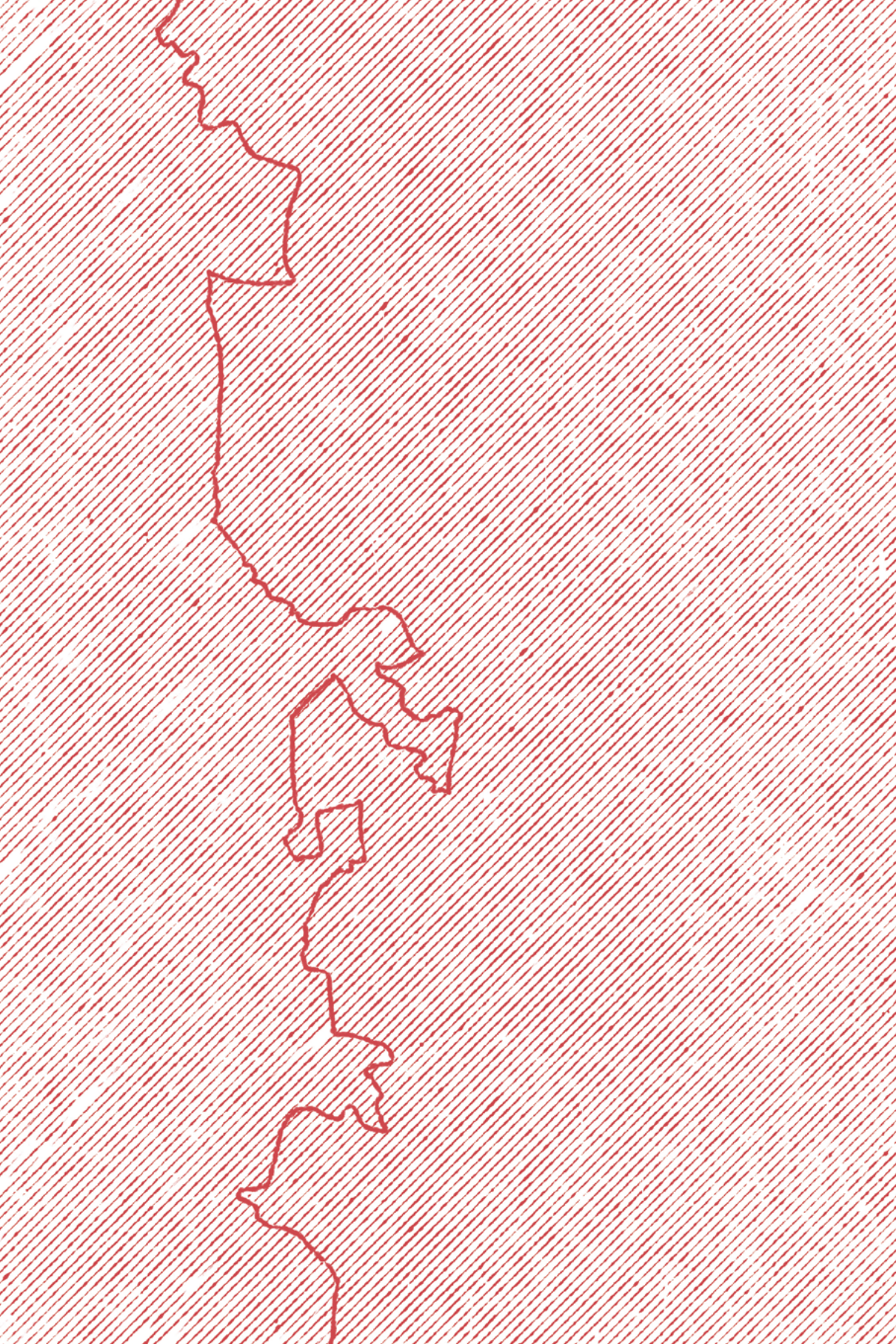
ללא דעה, כאמור, אתה רק עוד אדם עם נתונים. לדעתי, מקור כוחה של ירושלים הוא במגוון הקבוצות שבה ובגודלה של כל קבוצה, ובעיניי, המגוון הוא גם הפוטנציאל של העיר. כאשר מחשבים את המספרים המוחלטים מתוך האחוזים שהובאו לעיל, מדובר בעשרות או מאות אלפי אנשים בכל קבוצה. כל האנשים הללו חולקים את מרכזו העיר ואת מוסדות ההשכלה הגבוהה. הם נפגשים בתחבורה הציבורית, בפארקים, באירועי תרבות, בבתי החולים ובמגרשי הספורט. המפגש בין אנשים השונים אלו מאלו, שלכל אחד מהם יש בירושלים קהילה של עשרות או מאות אלפים שהוא מזדהה איתם ומרגיש בטוח בקרבם, הוא שיוצר, זה מאות ואולי אלפי שנים, את הדברים הנפלאים היוצאים מכאן. מנגד, תחושת חוסר ביטחון ואי יציבות של קבוצת ההתייחסות היא שעוצרת את היצירה, ואולי גם דוחפת את ההגירה החוצה מירושלים. מבחינה חברתית, רק שימור המגוון, דרך מדיניות מוקפדת וחכמה, ישמר את הקסם. אך כדי לממש את כל הטוב הזה, חשוב גם לממן אותו.

מבחינה כלכלית, בעיניי, הפוטנציאל הוא במשיכת יוממים – מועסקים בעיר המתגוררים מחוץ לה. כבר היום מושכת ירושלים עשרות אלפים כאלה, ואזורי התעסוקה הנבנים בכניסה לעיר ובאזורים שונים בה, בעיקר לאורך תוואי הרכבת הקלה, עתידים להגדיל את מספרם. קו הרכבת בין ירושלים לתל אביב הגדיל משמעותית את מספר היוממים לירושלים ממחוז תל אביב, ויש לשער שהרכבת הקלה בתל אביב, המנגישה את תחנת סבידור למספר רב של אנשים, תגדיל את מספרם עוד יותר. מעניין יהיה בהקשר זה לבחון את נתוני 2025 והשנים הבאות.

לאורך שנותיי במכון נחשפתי לרבים המספידים את ירושלים. ההתבוננות בספינה הגדולה הזו על מיליון תושביה היא מרתקת, ואשרינו שזכינו ואנו זוכים כל יום ללמוד את נבכי הזרמים המשפיעים על מהלכה, ומדי פעם אפילו להשתתף במאמץ "להזיז את המחט". כך או כך, איתנו או בלעדיו, ספינות גדולות לא משנות את מהלכן בוריונות. ירושלים כאן כדי להישאר, לפחות בדורות הנראים לעין. לא אנחנו נעגון את הספינה בחוף מבטחים, אך ודאי שאיננו בני חורין ממלאכת הכיוון שלה לעברו.

מקורות

- אסף שפירא, י', ניב, ע', ויצחקי. ע' (2025). הדיבידנד הדמוגרפי: כיצד ירידה בפרייון הילודה, בשילוב מדיניות נכונה, יכולה להביא לקפיצת מדרגה כלכלית. ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. קבוצת אוכלוסייה. בתוך: מילון מונחים. נדלה מתוך אתר הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013). שנתון סטטיסטי לישראל 2013 (לוח 2.20). ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (a2024). שנתון סטטיסטי לישראל 2024 (לוח 2.27). ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (b2024). הסקר החברתי 2024. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2025). שיעורי פרייון בישראל לפי מידת דתיות, 1979-2023. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מקלוהן, מ'. (2002/1964) להבין את המדיה. תל אביב: הוצאת בבל.
- Dattani, D. et al. Fertility rate. *Fertility Rate*. Our World in Data.
- Human Fertility Database. *Fertility indicators*. Max Planck Institute for Demographic Research & Vienna Institute of Demography.
- Jones, M. & Silberzahn, P. (2016). Without an opinion, you're just another person with data. *Forbes*.
- Mandelbrot, B. B. (1967). How long is the coast of Britain? Statistical self-similarity and fractional dimension. *Science*, 156(3775), 636-638.
- Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). (2021). *Urban population size classification*.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs. *World fertility data*.

שער ראשון

מזרח ירושלים: על חבל דק

הזדמנות בצל מלחמה | דוד קורן
טנגו ישראלי במזרח ירושלים | ניר חסון בשיחה עם אמנון רמון
כשהאדמה תרעה, חלילה: המחיר של אי הסדרת הקרקעות | אהוד סגל
לסייר במזרח ירושלים: סוגיות תכנון ובנייה במבט מקרוב | חגי קרנר ותגל קומיי

הזדמנות בצל מלחמה

דוד קורן

ד"ר דוד קורן, מנכ"ל המכון מאז ראשית 2022. מרצה באוניברסיטת בר אילן ובמרכז האקדמי שלם בנושאי המזרח התיכון, ומרצה בקריה האקדמית אונו בתואר שני למנהל עסקים בנושאי ניהול ותהליכי קבלת החלטות. בעבר שימש ראש מחלקת מזרח תיכון במטה לביטחון לאומי (מל"ל) במשרד ראש הממשלה; יועץ ראש העיר ירושלים לענייני ערבים ומזרח ירושלים; ומנהל תוכנית החומש בפקוד העורף בתחומי החברה הערבית והחרדית בירושלים, וכן משרת במילואים בחיל לחינוך במזרח ירושלים מטעם משרד החינוך. משרת כקצין מילואים פעיל בפקוד העורף ובחיל מודיעין. דור שמיני בירושלים ואוהב העיר.

בתום מלחמות "חרבות ברזל", "עם כלביא" ו"שאגת הארי", נראה כי משבר האמון בין הערבים תושבי ירושלים ובין הרשויות הישראליות והעירייה נמצא בשיאו. ההשפעות המצטברות והעמוקות של טבח 7 באוקטובר ואירועי המלחמות, גילויי השמחה במזרח העיר על הפגיעות בישראל, השינוי החד בנוהלי התפילה של יהודים בהר הבית, העלייה בהיקף הריסות הבתים בשכונות הערביות, והחיכוכים ההדדיים בקו התפר בבירה – כל אלו ועוד הביאו את המתח והחשדנות ההדדיים לעוצמה מרבית.

אלא שבאורח פרדוקסלי, זמן זה גם טמן בחובו, בראייתנו, הזדמנות היסטורית ל"ברית אינטרסים" עמוקה בין העירייה ובין המנהיגות השכונתית הערבית. זאת, על רקע הירידה החדה בהיקף הפרות הסדר האלימות מחד גיסא, והתחזקות כוחם של המינהלים הקהילתיים הערביים בעיר מאידך גיסא, לאור תפקודם היעיל במצבי החירום המתמשכים.

ראה אור בפרסום נפרד של המכון: קורן, ד' (2025). מזרח ירושלים קיץ 2025: הזדמנות שבצל המלחמה. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

בשלוש המלחמות האחרונות שימשתי כקצין התנהגות אוכלוסייה בפיקוד העורף בתחומי החברה הערבית בירושלים. חזיתי מקרוב בהיחלשות גורמי הכוח העוינים לישראל, כפועל יוצא מהרתעה ביטחונית ישראלית ומהחמרת הענישה ותנאי הכליאה בבתי הסוהר. אף צפיתי בהתחזקות מעמדם של המינהלים הקהילתיים במזרח העיר בעיני התושבים הערבים. תקופות החירום הממושכות, בצד שיפור באיכות כוח האדם במינהלים, חיזקו את הרלוונטיות והנחיצות שלהם בעיני האוכלוסייה, ובכלל זה בקרב שכבות נרחבות שבעבר הסתייגו מהם בשל חיבורם המוסדי למערכת הישראלית.

כדי להבין באופן מעמיק את הסתירה בין עומק השבר והמתח במערך היחסים ובין הפוטנציאל הגבוה לשיתופי פעולה, נצלול לחקר אופיו הייחודי של האתגר המזרח ירושלמי בן זמננו משני צדדיו - הישראלי והערבי-פלסטיני.

ההידרדרות ביחסים בעקבות 7 באוקטובר

ראשית, נפנה לניתוח הלך הרוח ו"ההגינות המסדרים" בסוגיית מזרח ירושלים במסדרונות הממשל הישראלי הממשלתי, הביטחוני והעירוני מאז פרוץ מלחמת "חרבות ברזל". טבח 7 באוקטובר העצים עד מאוד את חשדנותם של נבחרי הציבור ודרגי המקצוע בצד הישראלי כלפי כ-380 אלף ערבים-פלסטינים ירושלמים, שפקידים יהודים רבים מחויבים לשרתם מתוקף תפקידם. שאלות טורדניות שבעבר נדחקו לשוליים במוחם של הפקידים היהודים, בדבר זהותם הפלסטינית והאסלאמית של מקבלי השירות הערבים, נעו אל קדמת הבמה: "האם אני נותן שירות לאויביי, ואם כן – מדוע אני עושה זאת? האם המנהיגות הקהילתית איתה אני בא במגע מהווה קבוצת תומכי טרור העוטים תחפושת אזרחית תמימה? האם יש לקשור בין נאמנות למדינת ישראל לבין מתן שירותים? האם לימודי עברית, התאזרחות, קידום תוכנית לימודים ישראלית ולימודים במוסדות להשכלה גבוהה אכן יובילו למיתון עמדות ו"ישראליוציה' זהותית?" שאלות אלו ואחרות עלו באופן חד וישיר בשורה של מפגשים מקצועיים, שערכנו במכון ירושלים למחקרי מדיניות בחודשי המלחמה הראשונים, עם פקידי ממשל, ערייה וביטחון יהודים העוסקים בעבודה מול ערביי מזרח העיר.

לאחר יותר מעשור של תוכניות חומש לפיתוח מזרח ירושלים, שבמהלכו התגבשה בקרב הפקידות הישראלית תפישה מקצועית-אזרחית של שיפור במתן השירותים לתושבי העיר הערבים, כחלק מ"צמצום פערים בין מערב העיר ומזרחה" או "ריבונות הוגנת/מיטיבה" – הרי שעתה, שאלת זהותו ועמדותיו של הלקוח הערבי-פלסטיני הפכה בוערת ומטרידה. סקרי דעת קהל שערך מכון ירושלים למחקרי מדיניות בראשית 2024 ברחוב המזרח ירושלמי רק העצימו טרדות אלו. הם הראו כי התמיכה בחמאס התחזקה, והתגובות לטבח נעו בין תמיכה בו לבין הכחשה של היקף הווועות שביצעה תנועת חמאס. הדבר יצר שבר גדול בקרב פקידות מקצועית יהודית שקיוותה במוצהר – או בסתר ליבה – כי שיפור השירותים העירוניים והממשלתיים וקידום אינטגרציה השכלתית ותעסוקתית יביאו עימם "התמתנות" של הזהות הפלסטינית או האסלאמית וחיזוק של זהות ישראלית.

יתרה מזו: במסדרונות העירייה, בבתי החולים, במרכזי הקניות ובמקומות העבודה המשותפים נוצר קו שבר בין עובדים יהודים, המצפים לגינוי לטבח 7 באוקטובר מצד עמיתיהם הערבים הירושלמים, ובין האחרונים, שחשו כי אין עליהם לגנות מעשה שלא ביצעו או תמכו בו באופן רשמי. שבר גדול עוד יותר חוו עובדים ערבים שמקורם מצפון הארץ, החיים ועובדים בירושלים זה עשרות שנים. אלו חשו בצער כי למרות מאמציהם להיטמע, הרי שאף פעם לא יהיו "ישראלים" מספיק עבור עמיתיהם היהודים.

בשנתיים וחצי של מלחמה חלה אפוא ירידה במוטיבציה של פקידות יהודית במתן שירותים לשכונות הערביות. נוסף על כך, בלט היעדרו של רציונל מסדר חדש, אשר יחליף את תפישת "צמצום הפערים" – זו שהביאה בעבר להתגבשותה של קבוצה רחבה של אנשי מקצוע יהודים, החותרים לשיפור במתן השירותים במזרח העיר. במידה רבה, תודעת הערבי כ"אויב" דחקה הצידה את ראייתו כ"תושב" עבור אנשי מקצוע אלו. במאמר זה אבקש להציע לאותם אנשי מקצוע רציונל מסדר חדש של השקעה ישראלית בתושבי העיר הערבים. זאת, מתוך ברית אינטרסים אינסטרומנטלית יהודית-ערבית, הנגזרת מהתלות ההדדית הפונקציונלית המוחלטת של שני הציבורים זה בזה בתפעול השוטף של העיר בזמני שגרה וחירום, כפי שאפרט להלן.

מן העבר השני, בחוויית המנהיגות בשכונות הערביות, שינוי הגישה שחל

בצד היהודי לאחר 7 באוקטובר הביא עימו השלכות מעשיות מובהקות. בכלל זה ניכרות, כך נטען, ירידה בהיקף השירותים הישראליים ובאיכותם, עלייה בהיקף הריסות בתים והגברת אכיפה של היבטי רישוי ופיקוח עסקיים במזרח העיר. צעדים אלו נתפשים כ"ענישה קולקטיבית" של הצד הישראלי כלפי זה הפלסטיני, ולא כצעד של אכיפת חוק וסדר. במיוחד בלטו הדברים במלחמת "שאגת הארי", שבה נותרו חנויות המסחר ברובע הנוצרי והמוסלמי סגורות ברובן בהוראת המשטרה, בנימוק של היעדר מיגון תקני במרחב. זאת בעוד: באותה העת, המסחר בשוק מחנה יהודה התנהל באורח נרחב. למעשה, גם ברובע היהודי הסמוך הייתה תנועה ערה יותר של מסחר בהשוואה לזה שהתקיים ברובע הנוצרי והמוסלמי. ועדי הסוחרים של הרובע המוסלמי והנוצרי, שעיימם עמדתו בקשר הדוק במהלך הלחימה, לא הצליחו למצוא כל היגיון בבידול בין המקומות, למעט גישה מפלה ובלתי עניינית, לשיטתם.

הרחוב הערבי הירושלמי בן ימינו מורתע וחושש מהממסד. הדבר בא לידי ביטוי בשימור השקט במזרח העיר על רקע המלחמות. במהלך "שאגת הארי", ב-20 במרץ, נרשם עימות אלים בין עשרות תושבים ערבים לבין המשטרה סמוך לשער הפרחים, כאשר התושבים ניסו להתקדם לעבר שערי החומה במטרה "לשבור את המצור" על אל-חרם א-שריף (הר הבית) ומסגד אל-אקצה, אשר נותר סגור לתפילות בהיעדר מרחב מוגן מתאים בשטח ההר. הרשתות החברתיות במזרח העיר רחשו וגעשו בדבר הסגירה ה"דתית" וה"פוליטית" הבלתי עניינית, לטענתם, של ההר. נראה כי הרוב המוחלט מקרב תושבי מזרח ירושלים לא קיבלו את הטיעון הישראלי בדבר סגירת ההר בשל דאגה לשלומם ולביטחונם של התושבים. אף על פי כן, למעט אותו אירוע אלים, נותר הרחוב שקט יחסית. בעשור הקודם (2010-2020), אילו היה ההר נותר סגור לזמן ממושך בעוד בכותל ובכנסיות מסוימות מתאפשרת תפילה מצומצמת, ניתן להעריך כי היקף האלימות היה רחב לאין שיעור. קרי, משוואת ההרתעה בין הצדדים השתנתה באורח מהותי לטובתו של הצד היהודי במרוצת השנים האחרונות.

התגובה המשטרתית הנוקשה לאלימות מהצד הערבי בימים שלאחר 7 באוקטובר, והירי החי שהוביל למותם של צעירים פלסטינים בסילוואן ובעיסאווייה במהלך הפרות סדר אלימות באוקטובר 23, הביאו לתודעה ש"בעל הבית הציוני השתגע". מוראות המלחמה מהצד הפלסטיני ובעיקר חורבנה של

רצועת עזה הביאו לחשש כי התקוממות אלימה ברחוב המזרח ירושלמי תביא ל"נכבה שנייה" לא רק בעזה, אלא גם בירושלים. הם הובילו לכן לריסון עצמי של אלימות, בעוד המתחים מוסיפים לפעפע מתחת לפני השטח. בד בבד, שינוי סדרי התפילה והפולחן היהודיים בהר הבית, וכישלוננו של הצד הערבי לשנות זאת, הביאו לפגיעה בתודעת המזרח ירושלמים כ"שומרי אל-אקצה" (אלמוראביטון בערבית) ולערעור העוגן המרכזי של זהותם.

אלא שבאותה העת – ובסתירה גמורה למגמה שתוארה עד כה – נוצרו גם הזדמנויות תועלתניות פרקטיות חד פעמיות למוביליזציה כלכלית בצד הערבי. מניעת כניסה של פועלים פלסטינים מיהודה ושומרון, והעלייה הדרמטית בהיקף בינוי הדירות והתשתיות במערב ירושלים, הביאו לתושבי מזרח העיר פוטנציאל חסר תקדים לרווחה אישית, משפחתית ותעסוקתית. זאת, בדגש על שכונות הדרום – צור באהר, ג'בל מוכבר, אום טובא ואום ליסון – שהפרנסה בהן מושתתת על תחומי עיסוק אלו. כמו כן, על פי נתוני העירייה והממשלה, וחרף התחדדות האתגר הזהותי הכרוך בכך, הביקוש הגבוה לתוכנית הלימודים הישראלית וללימודי השפה העברית, נשמר.

משמעות הניתוח שהוצג עד כה היא כי בקרב התושבים, המתח שבין התועלת האישית שבחיבור לצד הישראלי, ובין ההזדהות עם תודעת המאבק הלאומי-דתי ב"כיבוש הישראלי", הגיע בתקופה המדוברת לשיאו.

הגורמים לשקט הביטחוני

התמיכה הגוברת בחמאס ובמעשיו; ה"דם הרותח" נגד ישראל על הלחימה בעזה והרג קרובי משפחה של תושבי מזרח העיר; ההשקטה של המחאה והביטוי העצמי ברשתות החברתיות הערביות מחשש לגילויי הסתה לאלימות; והכאב האותנטי על הריסות הבתים ושינוי הסטטוס קוו בהר הבית – כל אלה היו אמורים, לכאורה, "להבעיר" את הרחוב במלוא העוצמה. אולם בפועל, היקף הפרות הסדר במזרח ירושלים ב-2025 וברבעון הראשון של 2026 היה הנמוך זה שנים רבות. בראייתי, אין די בהרתעה הישראלית לבדה כדי להסביר זאת. ישנם גורמי עומק שורשיים, תהליכיים ורב שנתיים שתרמו לתופעה באופן מכריע.

מהן, אם כן, סיבות העומק ארוכות הטווח המצטרפות להרתעה הנקודתית? ראשית, "עייפות החומר" של הרחוב המזרח ירושלמי לאחר גלי האלימות של "אינת'פאדת הסכינים" בעשור הקודם. שנית, זיכרון המחיר הכבד ששילמו ערביי העיר סביב גלי האלימות הקודמים, בהיבטי חופש תנועה ועיסוק וכן בנפגעים בנפש וברכוש, מעוצמת התגובה הישראלית. שלישית, עוצמת ההזדמנות האינסטרומנטלית הפרקטית שבהשתלבות במערכת התעסוקה, הכלכלה וההשכלה הישראלית, אשר השפיעה בריסון האלימות ובחירה ב"השתלבות שקטה". הסיבה הרביעית קשורה במינהלים הקהילתיים. לאורך שנים, עת שימשתי כקצין התנהגות אוכלוסייה בפיקוד העורף במילואים, למדתי מקרוב על תפקודם היעיל של המינהלים הפועלים מטעם עיריית ירושלים בשורה של אירועי חירום (מגפת הקורונה, מלחמות "חרבות ברזל", שתי המלחמות מול איראן). תפקודם בעת הזו, לצד עלייה ברמתם המקצועית של בתי הספר העירוניים – ובפרט של אלו המלמדים לפי תוכנית הלימודים הישראלית – הביאו להתחזקות "האלטרנטיבה הישראלית" ברחוב המזרח ירושלמי. כך נוצרו היגיון מסדר והלך רוח של השתלבות וריסון אלימות לאומית-דתית.

מאמר זה מבקש לטעון כי בצד הישראלי והפלסטיני גם יחד חל תהליך הדדי של התפכחות. של הבנת המגבלות שבהפעלת כוח ומנגנוני כפייה כמתווה פעולה בלעדי. הצד הישראלי מתפכח מההנחה שיוכל לעצב מחדש את תודעתם הלאומית של ערביי מזרח ירושלים, בשל הכרה בעומק מרכיבי הזהות והאידיאולוגיה שהם מנת חלקם. מנגד, הצד הפלסטיני מתפכח מאשליית ההכרעה של הצד הישראלי בכוח ה"מוקאוומה" (ההתנגדות האלימה). התקופה שלאחר רצף המלחמות פוגשת את שני הצדדים מוכים וחבולים זה מזה, מאוכזבים, עוינים ומותשים, כמו צמד מתאגרפים המבקש פסק זמן מעימות. בשני הצדדים הוטמעה התודעה של ההכרח לנהל בליית ברירה מודל של חיים זה בצד זה. המדובר במודל של שיתוף פעולה שבליבו אינטרסים ותלות הדדית בתחומי התעסוקה, הבריאות והקיום הפונקציונלי של העיר.

לטעמי, צמד המתאגרפים, על אף רתיעתם וסלידתם זה מזה, יכולים וצריכים לייצר דגם ירושלמי ייחודי של עבודה משותפת מבוססת אינטרסים, אינסטרומנטלית, קרה ונטולת אשליות על דו קיום. "ברית אינטרסים" זו יכולה להועיל לקידום מטרותיהם של שני הצדדים גם יחד, הגם שיש ביניהן

סתירה. הצד הערבי-פלסטיני יכול להרוויח מהברית רווחה כלכלית, הזדמנות למוביליזציה חברתית, הבטחת "שקט תעשייתי" לטווח ארוך יותר וצמצום עימותים. הצד הישראלי יכול להרוויח את הגדלת הפריזון הכלכלי מעבודה ערבית; הגדלת הסיכוי לשקט ביטחוני יחסי לטווח ארוך יותר; קידום "ישראליות" או "פרגמטיזציה" במערכות החינוך וההשכלה הגבוהה – מטרה מוצהרת של כל תוכניות החומש הממשלתיות; והעצמה של מנהיגות ערבית-פלסטינית שהיא בת שיח אפקטיבי ומשמעותי לניהול חיי היומיום ועתות חירום ביטחוניות ואזרחיות. על שני הצדדים לצעוד במודע לעבר ברית זו, הואיל ומציאות העיר המאוחדת יצרה דה־פקטו מצב של תלות הדדית עצומה בכלל תחומי החיים.

ברית בארבעה צעדים

כדי להצליח ב"ברית האינטרסים", על הרשויות הישראליות לנקוט מספר צעדים: ראשית, להשליך הצידה דרכי פעולה של Top-down דקלרטיביים וכפייתיים ולעבוד בהגינות של Bottom-up. שנית, לשפר באופן מהותי את איכות השירות העירוני, המשטרתי והממשלתי, באופן שיהפוך את הברית ל"יעילה" ו"מיטיבה". כלי מהותי בהקשר זה, שנועד להביא ליישום אפקטיבי במתן השירותים, הוא אימוץ מדיניות יישומית המותאמת להבדלים התרבותיים-קהילתיים בין האזורים השונים של מזרח ירושלים. שלישית, ניהול שיח ישיר, רציף, פרקטי ומועיל ברמה הממשלתית, העירונית והמשטרתית, תוך קשב אמיתי וכן לרחשי השטח והתחשבות בהם. רביעית, מתן סיכוי ממשי למינהלים הקהילתיים, שהוכיחו עצמם כיעילים בעת חירום, לבטא עצמם כמנהיגות חזקה ואפקטיבית גם בשגרה. נרחיב להלן.

אימוץ מדיניות Bottom-up: הדוגמה של מערכת החינוך
בתחילת 2026 אישרה הכנסת החלטה בדבר מניעת העסקתם של מורים, שרכשו תואר אקדמי ממוסד להשכלה גבוהה ברשות הפלסטינית, כעובדי הוראה במערכת החינוך הישראלית – לרבות במזרח ירושלים. ההחלטה התקבלה חרף

התנגדות הייעוץ המשפטי והיעדר עבודת מטה מקצועית מקדימה. אומנם, יש לה רצינות לאומי-ציוני ברור שניתן להצדיקו. אף על פי כן, סבורני כי שינויי עומק שהצד הישראלי מעוניין בהם במזרח העיר, ושאף עומדים ביסוד תוכניות החומש המתוקצבות במיליארדי שקלים, ראוי שיתרחשו מתוך שיח ומענה לצרכים אותנטיים מהשטח, ולא בכפייה.

דוגמה מובהקת אף יותר היא המקרה של סגירת מוסדות חינוך הפועלים מטעם אונר"א בירושלים. במשקפיים ישראלים, המבקשים להביא לסגירת הארגון, מוטב היה לתת למערכת חינוך זו "לגווע לאיטה". בתהליך שקרה בין כה וכה בשטח – הן מתוך ירידה בשביעות הרצון של הורים ותלמידים מבתי הספר, והן כתוצאה מחיזוק איכותה והיקפה של החלופה הישראלית הרשמית – מספר הלומדים במוסדות של אונר"א נעשה זניח. כלומר, בתחום החינוך, מתרחש תהליך ה"ישראלזיה" דווקא מתוך שיפור הפריסה והמקצועיות בצד הישראלי, יחד עם הכרה הולכת וגדלה של הורים, תלמידים וסגלי חינוך ביתרונותיה של תוכנית הלימודים הישראלית על פני זו הפלסטינית. הניסיונות לכפות התערבות חיצונית של דרג פוליטי בגישת Top-down עלולים דווקא לפגוע ביעדים שאותם הדרג הפוליטי מבקש להשיג.

ברובד העמוק של הדברים, הלכה למעשה, מדובר במעבר מריבונות ומשילות הצהרתיות למעשיות, הקשובות לצורכי האוכלוסייה על אף המורכבות הפוליטית שהתעצמה לאחר 7 באוקטובר. השגת המשילות תיעשה באמצעות מתן שירותים, ולא בהצהרות; בביצוע מהפכות שקטות הפוגשות צורכי שטח אמיתיים, ולא כותרות בעיתון או רווחים פוליטיים. לשיטתי, את מידת המשילות והריבונות ברחוב המזרח ירושלמי יש לבחון לא רק דרך ספירה של צווי ההריסה המיושמים (הגם שאכיפת דיני תכנון ובנייה היא הכרח משפטי שאיני מקל בו ראש). יש לבדוק, למשל, את היקף הפניות של תושבים ערבים למוקד 106 ואת מספרן של אלו מתוכן שזכו לטיפול, בראייה רב חודשית ותוך בחינת המגמה. פניות למוקד עירוני הן סממן להכרה בסמכות המושל והריבון וביכולתו לתת מענה לצורכי התושב. בהמשך לכך, יש למדוד את היקף הכבישים הנסללים כל שנה; את היקף תוכניות בניין העיר המאושרות והיתרי הבנייה החוקיים; היקף גינות המשחקים והמתנ"סים המוקמים; מספר קווי התחבורה הציבורית הפעילים בשכונות ותדירות הגעתן, ועוד. בתחומים אלו חל בעשור האחרון

שיפור ניכר, בעיקר הודות למימוש של תקציבי תוכניות החומש, אך המלאכה עוד רבה.

התאמת מדיניות היישום לייחודיות התרבותית-קהילתית של שכונות מזרח העיר

במזרח ירושלים ישנם הבדלים מהותיים בין ארבעה אזורים מבחינת מאפיינים פוליטיים-לאומיים ותרבותיים-חמולתיים: שכונות חוץ הגדר – כפר עקב ומחנה פליטים שועפאט; אזור הצפון של בית חנינא, שועפאט וואדי ג'וז; האזור ה"חברוני" של סילואן, עיסאווייה, ראס אל-עמוד, א-טור ואבו תור; ואזור הדרום הכפרי-בדואי של ג'בל מוכבר, צור באהר, אום טובא, אום ליסון ובית צפאפא.¹ התאמה של אופי מתן השירותים להבדלים העמוקים בין ארבעת האזורים הללו יכולה לאפשר ל"שקל" הממשלתי/עירוני "לקנות יותר", בהיבטי אימפקט ואפקטיביות. לתפישתי, עבודה במודל זה תאפשר ל"ברית האינטרסים" להיות יעילה וטובה יותר לשני הצדדים.

ניהול שיח ישיר, פרקטי וענייני עם מנהיגות מקומית

כשפסקו אירועי האלימות של "אינתיפאדת הסכינים" (2014-2016), אחת השאלות שהעסיקו אנשי ביטחון, ממשל ומחקר הייתה: "מה כיבה את האש?". האם היו אלו רק ההסכמות סביב הר הבית? אולי ההרתעה המשטרתית, או המחיר בהרוגים ובחופש התנועה והעיסוק ששילמו ערביי מזרח ירושלים? בצד כל הסיבות הללו, בלט עוד גורם שהוביל לרגיעה: מנהיגות קהילתית ערבית שכונתית-אזורית, שהורכבה מאנשי מסחר, עסקים, חינוך, רווחה וקהילה, ופעלה להרגעת הרוחות. כך, ועדי סוחרים חזקים התעמתו עם פורעים ומפירי סדר בעיר העתיקה ובהר הבית; אנשי חינוך השיבו נערים מידי אבנים מהרחובות אל בתי הספר והמתנ"סים; עובדות ועובדי חינוך, רווחה וקהילה סייעו לצעירים ולצעירות להבין מהם המחירים של מעצרים ורישומים פלייליים על עתידם; והורים לקחו אחריות על ילדיהם כדי להוציאם ממעגל של פשע ועימות למעגל של ריסון עצמי ומסגרות נורמטיביות.

1 נושא זה נדון בהרחבה בפרסום נפרד של מכון ירושלים למחקרי מדיניות. ראו: קורן, ד', פראוור, א' ולביא, ת' (ינואר 2025). מזרח ירושלים – שנה מפרוץ מלחמת "חרבות ברזל" – לקחים וכלי מדיניות.

בצד הישראלי חלחלה לעומק ההבנה שמנהיגות זו חותרת לריסון באלימות ממניעים פרקטיים וקהילתיים פנים פלסטיניים, ולא בהכרח מתוך אמונה בחיים המשותפים בעיר או התנגדות לפגיעה ביהודים. יחד עם זאת, התגלה בבירור עד כמה אותה מנהיגות היא אפקטיבית בריסון, ועד כמה אקוטי הקשר עימה לשימור השקט לאורך זמן. המנהיגות הקהילתית המגוונת הבהירה מצידה לצד הישראלי, הן בעת מעשה והן לאחר מעשה, כי ההסתמכות עליה בחירום באופן שמשרת את מטרותיהם של שני הצדדים היא מותנית. ההתניה הייתה ביצירת ערוץ אפקטיבי, יעיל ונגיש לשיח על צורכי שגרה יומיומיים בשכונות וקידומם לכדי מעשה. הצד העירוני פועל, אומנם, בשלל ערוצים בהקשר זה, אך משיחות עם גורמי שטח ערבים עולה כי היו חפצים במיסוד הקשר, בהעצמתו ובהרחבתו בזמני שגרה. בלשונם: "לא נרצה שייזכרו בנו רק כשיש צרות וצריכים אותנו".

מתן סיכוי אמיתי להצלחת המינהלים הקהילתיים במזרח העיר בעת שגרה

אחד הגופים הפעילים זה עשרות שנים בשכונות ירושלים הוא המינהלים הקהילתיים – כשמונה מהם בשכונות הערביות. מינהל קהילתי הוא בעיקרו מתנ"ס, אך בעל סמכויות רחבות יותר מתחומי הפנאי והקהילה. הוא מורכב מדרג נבחר מתנדב מקרב השכונה וצוות מקצועי בראשות מנהל המינהל, העוסק בכל תחומי החיים של תושבי השכונה ומייצג אותם בפני הרשויות. מכאן, יש לו יכולת להשפיע על תחומי הפעילות העירוניים בשכונה, תקצובם, חלוקתם ועוד. בצד היהודי נוהגים לטעון כי העבודה המשותפת פוגעת בלגיטימציה הקהילתית של המינהל מהצד הערבי-פלסטיני. ואכן, בצד הערבי-פלסטיני יש שמאשימים כי עבודתו עם המדינה הציונית, בעבורה ובמימונה, הופכת אותו ל"משתף פעולה" ומקדם "נורמליזציה" (תטביע בערבית). כך, למעשה, מצויים המינהלים בין הפטיש לסדן, ומעמדם מוטל בספק.

חמש שנים של עתות חירום אורחי וביטחוני, בישראל בכלל ובירושלים בפרט, הביאו לחיזוק יחסי בכוחם של המינהלים הקהילתיים בשכונות הערביות. הם הוכחו במובהק כגוף היחיד שיודע "לספק את הסחורה", לדאוג לצורכי התושבים ולסגור מעגל מהיר בין בקשות השטח ובין מענה להן ברמה העירונית. לאחר שנים רבות שבהן עסקתי ברמה הממשלתית והעירונית במינהלים ופועלם,

דומני כי מתוך החירום ראוי ונכון גם להצמיחם כגורם אפקטיבי, יעיל ונגיש לשני הצדדים אף בשגרה ובשלל תחומי החיים.

לתפישתי, המינהל הקהילתי הוא לבנת היסוד שעליה יש להשעין את "ברית האינטרסים האינסטרומנטלית". מידת הלגיטימציה והעבודה המשותפת איתו תיגזר מאיכות כוח האדם הפועל בו וממידת הסמכויות, התקציבים ויכולות הפעולה שיאפשרו לו גורמי העירייה והמשטרה. לטעמי, הבעיה אינה במודל העבודה, כי אם ביישומו. לפיכך, המשימה של כל המעורבים צריכה להיות חיזוק המינהלים בחירום כבשגרה. הפניית זרקור למשימה זו, לצד הקצאה מתאימה של משאבי הניהול, התקצוב והקשב הדרושים, עשויות להביא תועלות רבות לצמד המתאגפים.

סיכום

כאשר שירתי בתפקיד יועץ ראש העיר ירושלים לענייני מזרח העיר, בכהונתו של ניר ברקת, פורסם בתקשורת כי אני אמון, בין היתר, על ההחלטה מי עובר את מחסומי השכונות הערביות החסומות בעת "אינתיפאדת הסכינים". הוצפתי בפניות ממנהלי בתי חולים, בתי מרקחת, רשתות תחבורה, רשתות מזון וניקיון, מאפיות ועוד, בבקשות לאישור עובדים. דווקא אז, בשנים שבהן נאמר כי המחסומים מחלקים את העיר, למדתי היטב, ברמה האישית והאינטימית ביותר, עד כמה העיר הזו מאוחדת באופן התפעול השוטף שלה.

שיעור דומה ניתן בסימולציה שערכנו במכון ביוני 2024, עם כלל גורמי המערכת הישראלית ועם נציגות ערבית-פלסטינית רחבה. דימינו אז מצב של "שביתת מחאה" אזרחית של מאות ואלפי ערבים בירושלים, אשר ייעדרו ממקומות עבודתם בשל הסלמה מדינית או ביטחונית. המשמעות הייתה שיתוק יחסי של התחבורה, המזון, הרפואה, התברואה והתפעול העירוני בעיר.² תרחישי שיתוק אזורי או ביטחוני של ירושלים אינם גזירת גורל, כל עוד הצד הערבי והיהודי גם יחד ישכילו לשמר ערוצי שיח יעילים ופוריים בעתות

2 הסימולציה ותובנותיה מפורטות בהרחבה במאמרה של תמי לביא ניסים "בירושלים החירום תמיד מעבר לפינה: לקחים מתרגיל סימולציה" בקובץ זה.

שגרה וחירום. בשלב זה נראה כי על אף התגברות האיבה ההדדית בין הצדדים, הרי ששיקולים אינסטרומנטליים ופרגמטיים מובילים לשימור שגרת חיים יצרנית בירושלים. היקף הפרות הסדר וגילויי האלימות הלאומנית במזרח העיר ירד ב-2025 דרמטית בכ-80%, וניכר כי הרחוב המזרח ירושלמי משמר את השקט – בין אם מתוך הרתעה ופחד בלבד ובין אם מתוך שילוב של הרתעה ובחירה בשימור שגרת חיים פונקציונלית, משיקולי עלות-תועלת כלכליים.

ל"דיל" שהוצע במאמר בין הרשויות הישראליות לתושבים הערבים יש מחירים ברורים לשני הצדדים. בין היתר: דחיקה לקרן זווית, ולו זמנית, של חלק מהמרכיבים האידיאולוגיים בהתנהלות, קרי: התמקדות במעשה היומיומי ולא במימוש חזון אוטופי; הכרה במגבלות היכולת להביא להכנעה גמורה של שאיפות הצד השני; וכאמור, התפכחות מחזון ה"הנדסה התודעתית" של מנהיגות הצד שכנגד. על הצד הישראלי להכיר בכך שלא תימצא בשכונות הערביות מנהיגות אפקטיבית פרו ציונית. הצד הפלסטיני, מצידו, לא ימצא בצד הישראלי מנהיגות פוליטית אפקטיבית פרו פלסטינית. כל צד יצטרך "לעשות עסקים" עם מנהיגות ומנהיגים שהם בבחינת "הרע במיעוטו". על שני הצדדים להכיר ב"הליכה התודעתית ימינה" של שני הציבורים בשל סגירת האופק המדיני ודעיכתו של תהליך אוסלו.

לתחושת, עיריית ירושלים ניצבת כעת בפני הזדמנות משמעותית במזרח העיר. לפי סקרי דעת קהל שערכנו במכון, הרחוב הירושלמי הערבי הוא "לעומתי" ומתנגד עוד יותר לרשויות הישראליות מכפי שהיה טרם המלחמה. אף על פי כן, גורמי הכוח הלעומתיים והאנטי-ישראלים הפועלים במזרח העיר ונציגיהם הבולטים הם כיום מוחלשים, מורתעים ומושתקים אולי יותר מבכל תקופה אחרת מאז איחוד העיר. אם תרצה העירייה ותפעל בכיוונים שעליהם הצבענו במאמר, יכולה זו להיות שעתם היפה של מנהלי בתי הספר העירוניים, מנהלי לשכות הרווחה, מוקדי התעסוקה והצעירים ומנהלי המינהלים הקהילתיים ברחוב הערבי הירושלמי. אם יצליחו האחרונים להביא הישגים תקציביים ומעשיים של ממש לציבור הערבי בירושלים, יוכלו שני הצדדים ליהנות מפריחתה של מנהיגות מקצועית, עניינית ואפקטיבית. מנהיגות שתהווה נכס רב משמעות לשני הצדדים בשגרה ובחירום. נקווה כי הזדמנות זו תילקח בשתי ידיים למען רווחתם של כלל תושבי העיר, יהודים וערבים כאחד.

טנגו ישראלי במזרח ירושלים: ארבע תפניות ביחסי הרשויות הישראליות והתושבים הפלסטינים ניר חסון בשיחה עם אמנון רמון

ד"ר אמנון רמון, היסטוריון, מורה דרך וחוקר במכון משנת 1989. בין תחומי מחקריו המרכזיים: אוכלוסיית מזרח ירושלים וסוגיית התושבות, החינוך במזרח העיר, המקומות הקדושים והאגן ההיסטורי, וכן תולדות הכנסיות והקהילות הנוצריות בירושלים המודרנית. לצד עבודתו במכון, משמש כסגן ראש המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה ביד יצחק בן-צבי. לאורך השנים לימד באוניברסיטה העברית, במכללה האקדמית אשקלון ובמכון שכטר למדעי היהדות. בעל תואר ראשון ושני בהיסטוריה מהאוניברסיטה העברית ותואר שלישי בלימודי ארץ ישראל מאוניברסיטת חיפה. גר בירושלים.

ד"ר ניר חסון, עיתונאי "הארץ", מסקר את ירושלים, משבר האקלים וארכיאולוגיה, ומאז טבח 7 באוקטובר גם את המלחמה, משני צידי הגדר. זוכה פרס סוקולוב לשנת 2025 על סיקור המשבר ההומניטרי בעזה. ב-2017 יצא ספרו "אורשלים: ישראלים ופלסטינים בירושלים, 1967-2017". ב-2026 אושרה עבודת הדוקטורט שלו בכותרת "הכנון, מרחבים אפורמליים ומאבק: יצירת הנוף הבנוי בירושלים המזרחית, 1967-2020". גר בירושלים.

בשעות הראשונות של מלחמת ששת הימים, ב-5 ביוני 1967, בוטלו הלימודים בירושלים. גנת בשכונת יפה נוף, מזל פמיני שמה, נותרה עם שני הילדים האחרונים בגן. כשבעלה הגיע לאסוף אותה, היא הסבירה לו שאינה יכולה להשאיר אותם ולעזוב. פמיני ובעלה הסיעו את שני הילדים לביתם, ובדרכם חזרה פגע ירדני סמוך אליהם, בכביש המוליך להר הרצל. פמיני נהרגה במקום. היא הייתה האישה האזרחית הישראלית היחידה שנהרגה במלחמה.

באותו גן למד גם אמנון רמון, מי שיהפוך לימים לאחד החוקרים החשובים של ירושלים בת זמננו. מות הגננת נצרב אצלו כחלק מזיכרונות המלחמה. "המלחמה הזו הייתה בשבילי מעין זיכרון ראשון וחזק מאוד. לא היה לנו מקלט, היינו בקומה התחתונה של הבית, ואני זוכר שאחי, שגדול ממני בשנה וחצי ושכבר הייתה לו איזו פרספקטיבה, אמר לי כששמענו את ההפצצות העזות: 'אל תדאג, אפשר לסמוך על צה"ל"'. כמו ישראלים רבים בני גילו, רמון זוכר היטב גם את חג השבועות שלאחר המלחמה ואת הביקור הראשון בכותל, באותו החג. אבל הוא גם זוכר את תחילת השינויים שמעטים אז שמו לב אליהם – שינויים שיעצבו את העיר ואת מחקריו בשנים ובעשורים שיבואו. "פתאום, פועלי הבניין היהודים נעלמו, או שמספרם הצטמצם מאוד. השכן שלנו היה פועל בניין והפך לקבלן. פתאום גם חלק מהנהגים של קו 12, קו האוטובוס שהוביל מבית וגן למרכז העיר, התחילו להיות נהגים ערבים".

ביקור משפחתי ראשון
בכותל המערבי, קיץ 1967.
צילום: אסתר רמון

מלחמת ששת הימים והשינויים שבאו בעקבותיה הם נקודת המוצא לרוב המחקרים של רמון על ירושלים. עבורי, כמי שמסקר, מתבונן וכותב על ירושלים כבר כמעט 20 שנה, רמון הוא האח הגדול שנותן את הפרספקטיבה, שמסביר את ההקשר לאירועים ומאיר את התהליכים ההיסטוריים. עד היום הוא פרסם כ-20 ספרים ומחקרים, התנהלות הרשויות השונות, מערכות היחסים בין האוכלוסיות, הר הבית והמקומות הקדושים ועוד. בריאיון אנחנו חוזרים לנקודות התפנית שעיצבו את ירושלים מאז 1967 ושהפכו אותה לעיר שאנו מכירים כיום.

תפנית ראשונה: איחוד בעירבון מוגבל

בהתפתחות מערכת היחסים בין הרשויות הישראליות ובין התושבים הפלסטינים בירושלים, מונה ד"ר רמון ארבע נקודות תפנית. הראשונה היא כמובן הכיבוש והסיפוח של מזרח העיר. בספרו תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח ירושלים, 1967-2017¹ הוא מתאר את תהליך קבלת ההחלטות הדרמטי בשבועות שלאחר המלחמה, שעיצב את ירושלים עד ימינו – בדגש על קביעת גבולות העיר, ההחלטה על מתן תושבות ולא אזרחות לתושבים הפלסטינים המתגוררים בגבולות הללו, וההחלטה על הסטטוס קוו בהר הבית. עד לתפנית הבאה – פרוץ האינתיפאדה הראשונה בסוף 1987 – הרשויות הישראליות לא יצאו מגדרן במה שנוגע להשקעה באוכלוסייה הפלסטינית במזרח העיר. בתחומים מרכזיים, כמו מערכת החינוך ובתי הדין השרעיים, נמשכה ההשפעה הירדנית. הממשלה השקיעה בבניית שכונות הענק היהודיות סביב העיר ההיסטורית, והעירייה בראשות טדי קולק עסקה בעיצוב האגן ההיסטורי בהתאם לחזונו כעיר תרבות בינלאומית. בינתיים, האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים גדלה במהירות, בין היתר בשל הביקוש לידיים עובדות בבניית השכונות החדשות והתגברות ההגירה מהר חברון. "אבל בתקופה הזו", מזכיר רמון, "נוצרו קשרים בין ערבים ליהודים, בעיקר במישור הכלכלי וגם בתחומים אחרים. יש עסקים משותפים, מורים יהודים שמלמדים עברית בבתי הספר במזרח העיר, ואפילו שוטרים פלסטינים במשטרת ישראל".

האינתיפאדה הראשונה שמה קץ לחלק גדול מהאינטראקציות הללו. המרי וההפגנות הגיעו גם למזרח ירושלים, והממסד הישראלי הופתע מעוצמת המחאה. המורים היהודים לא באו ללמד בבתי הספר הערביים, וחלק ניכר מהשוטרים הפלסטינים התפטרו במשך הזמן מעבודתם. עם שוך הסערה, החלו הרשויות הישראליות לנסות ולברר מה קורה במזרח העיר. אבל הצורך בהשקעות ענק לשינוי המצב תוך שיתוף פעולה הדוק של הממשלה והעירייה, כמו גם העובדה שהתושבים הפלסטינים נעדרו כוח מסוג כלשהו במערכת הפוליטית, עיכבו את השינוי. במחקריו מצטט רמון את ראש העיר, טדי קולק, שאמר ב-1990: "בשביל ירושלים היהודית עשיתי משהו ב-25 השנים האחרונות. בשביל מזרח ירושלים? כלום! [...]. כן עשינו להם ביוב ושיפרנו את אספקת המים. אתה יודע למה? אתה חושב שלטובתם? לרווחת חייהם? איפה! היו שם כמה מקרי כולרה, והיהודים נבהלו שזה יגיע אליהם. אז עשו ביוב ורשת מים נגד הכולרה".² "ועדיין", מוסיף רמון, "לחלק ניכר משכונות מזרח ירושלים אין מערכת ביוב מסודרת, והתושבים משתמשים בבורות ספיגה".

יער האנטנות בעיר העתיקה, שנות ה-80. צילום: אמנון רמון

2 מעריב, 10.10.1990. מצוטט אצל רמון, 2021, עמ' 33

אתה נכנס לתמונה זמן קצר לפני שקולק אומר את הדברים הללו. איך אתה הופך להיות חוקר ירושלים, שעוסק במה שבין התושבים הפלסטינים ובין הרשויות הישראליות?

”בצבא, אחרי שנה בשריון, הצלחתי להגיע למערכת החינוך הצבאית בירושלים. עברתי ביום אחד מבסיס בסיני לבית נחשון, מול המשביר הישן. דרור ורמן (שהיה אחראי על ההדרכה ביחידות החינוך של הצבא בירושלים, לימים פרופ' להיסטוריה) ואהוד פראוור (שפיקד על מערכת החינוך הצה"לית בירושלים, לימים ראש אגף במשרד ראש הממשלה, מ"מ נציב שירות המדינה ועורך קובץ מאמרים זה) עיצבו מחדש מערכת של סדרות חינוך בירושלים. נכנסתי לכל התחום של ההיסטוריה של ירושלים. כבר אז היו שני ספרים נהדרים, האחד של מירון בנבנשתי – מול החומה הסגורה,³ והשני של עוזי בנוזמן – ירושלים: עיר ללא חומה.⁴ ספרים נפלאים, שככל שחזרתי למקורות ההיסטוריים ראיתי שהם גם מאוד מדויקים. על סמך שני הספרים הייתי מעביר הרצאות על איך נקבעו הגבולות ב-67', ואיך נוצר מעמד התושבים הערבים – הרצאות שאני ממשיך לתת עד היום.

”אגב, כבר אז, בראשית שנות ה-80, ירושלים יצרה סיטואציות הזוויות. הייתה יחידת הסברה צבאית ברובע היהודי (בבית פלוגת הכותל) שבה שירתי, אבל היו באים לשם גם ותיקי בית"ר, אנשי ימין קיצוני ובני נוער וצעירים כהניסטים לכל מיני ארוחות וטקסים. אני זוכר ארוחה חגיגית שהם ערכו שם. עובדים ערבים שניהלו את המקום הגישו את האוכל, והמשתתפים דפקו על השולחנות ושרו 'מוות לערבים'. גם היום השנאה הגדולה ביותר יוצאת מהלחם של כהניסטים, חרד"לים רדיקלים, לה פמיליה, חוזרים בתשובה ומחפשי דרך למיניהם. לפעמים גם הפגיעה הפיזית והטרור נגד ערבים באים משם.

”אחרי שהשתחררתי, המשכתי להדריך בירושלים ביד בן-צבי, וכשהייתי בן 28 חיפשו חוקר למכון ירושלים. התחלתי לעבוד ב-1989 בתור עוזר מחקר לישראל (לוליק) קמחי, שריכז את מחקרי ירושלים במכון, בפרויקט שטדי קולק הגה. היום אני מבין שזה קרה בעקבות האינתיפאדה הראשונה. טדי רצה שמישהו ייתן לו תמונה של השירותים העירוניים והממשלתיים שניתנים במזרח העיר,

3 בנבנשתי, 1973

4 בנוזמן, 1973

וזו המשימה שקיבלתי. מצויד במכתב מקולק, הייתי הולך לראשי המחלקות והאגפים בעירייה וחוקר אותם לגבי מצב השירותים. ניסיתי גם לראיין תושבים ופעילים בשטח. כתבתי דוח על שירותי אשפה, ביוב, מים, ואחר כך גם על מערכת החינוך, שירותי משרד הפנים, ביטוח לאומי ועוד”.

ומה גילית?

”קודם כול, כמובן, את הפערים העצומים שיש בכל אחד מהתחומים בין מערב העיר ובין חלקה המזרחי, בין יהודים לערבים. ניתחתי את גורמי היסוד שעומדים מאחורי הפערים האלו והמלצתי המלצות. אני זוכר ישיבה במכון עם טדי קולק ועם אמיר חשין, מי שמונה להיות היועץ לענייני ערבים בעירייה, שאיתו הייתי בקשר הדוק מאוד. אחר כך הבנתי שחשין בעצם ניסה להיעזר בי כדי לעשות את המלחמות והמאבקים הפנימיים שלו בתוך העירייה.

”המודעות לפער ברמה העירונית הייתה קיימת, אני לא חושב שחידשתי הרבה לטדי ולאנשים שהיו סביבו, אבל הם חיפשו איזה תיעוד מסודר, מפורט ומדויק יותר, וגם המלצות למדיניות. אני זוכר שמיכאל גל, שהיה מייסד מנח” (מינהלת חינוך ירושלים) ואחר כך מנכ”ל העירייה, אמר לי שהמחקר שלי על מערכת החינוך במזרח ירושלים הוא למעשה המחקר הרציני הראשון בתחום. אבל בסופו של דבר, קולק הבין שבלי תקציב ממשלתי גדול, העירייה לא יכולה להתמודד עם הפערים העצומים האלה”.

זה היה רק עניין של כסף, או גם של תפישה? אולי של תחושת זמניות - ההנחה שממילא מזרח ירושלים לא תישאר בריבונות ישראלית, אז בשביל מה להשקיע? קולק באמת ראה את עצמו כראש העיר השלמה של כולם?

”אצל טדי, בסוף, זה היה סדר עדיפויות. הוא רצה להפוך את ירושלים לעיר עולם ולמרכז תרבות. הוא רצה להביא את זובין מהטה, ליצור את המותג הבינלאומי הזה שנקרא ירושלים. הייתה לו כריזמה יוצאת מן הכלל. אבל בשביל לעשות משהו גדול במזרח העיר, נדרש תקציב ממשלתי גדול, וזה לא הגיע. הנושא של מזרח ירושלים לא היה במקום גבוה בסדר העדיפויות שלו.

”כשאני מסתכל מתוך הפרספקטיבה הזאת, של 67' עד 73', התקופה התאפיינה בביטחון ישראלי רב וגם בנכונות לנסות ולשנות סדרי עולם. מלחמת

יום הכיפורים הייתה המכה הראשונה שקיבלה ישראל החילונית תחת שלטון מפא"י ומפלגת העבודה. הביטחון העצמי של הממסד הישראלי נפגע. קח למשל את ההישג הגדול של 1969, כאשר בבחירות לעירייה הצביעו 21% מתושבי מזרח ירושלים בעלי זכות הבחירה (רובם הגדול לרשימה של קולק). ההישג הזה נשחק לאחר המלחמה, ירדו ל-7% בבחירות שנערכו בסוף דצמבר 1973, ואחר כך לשיעור זניח (בשתי מערכות הבחירות המוניציפליות האחרונות הצביעו פחות מ-2%). טדי ואחרים הסבירו זאת בנסיבות שנוצרו אחרי המלחמה, כמו התחזקותו של אש"ף ושינויים בזירה הבינלאומית. מעניין שבעקבות המלחמה יום ראש העיר גם דיונים ראשונים על פתרונות אפשריים לשאלת ירושלים בתרחישים שונים (נושא שבו עסקנו רבות במכון בשנות ה-90).⁵

"העלייה של הליכוד לשלטון ב-1977, לצד שחיקה במעמדו של קולק, הקשו עוד יותר על היכולת ליזום תוכניות גדולות לשיפור תנאי החיים במזרח העיר. סוגיית ירושלים עלתה אומנם לדיון בפעם הראשונה במסגרת המשא ומתן הישראלי-מצרי, שנפתח בעקבות ביקור סאדאת בנובמבר '77, אבל העמדה של בגין וההנהגה הישראלית שללה כל ויתור על הריבונות בעיר. אנשי הליכוד היו יכולים להגיד: 'אוקיי, אם באמת ירושלים שלנו לנצח נצחים אז אדרבה, נשקיע במזרח'. אבל זה לא קרה. במקום זה, הם היו עסוקים בעידוד ההתנחלות ברובע המוסלמי (בניגוד לעמדתו של קולק) ובבניית שכונת הענק פסגת זאב וקריית הממשלה בשייח ג'ראח. התושבים הערבים לא עניינו אותם במיוחד, והעירייה נותרה הגוף היחיד שטיפל בהם".

בשנותיו האחרונות, אמיר חשין היה מאוד ביקורתי כלפי קולק. הוא טען שחלק גדול ממה שטדי עשה במזרח ירושלים היה יחסי ציבור, בעיקר להצטלם עם סוחרים בעיר העתיקה.

"הטענה של טדי הייתה שהוא לא יכול היה לעשות הרבה בהיעדר משאבים. אני חושב שיש בזה הרבה מן האמת, נוכח הבעיות העצומות האחרות של העיר באותה תקופה. הפערים החברתיים בצד היהודי בשנות ה-80 היו ענקיים, הכסף הממשלתי הגדול הלך לשיקום שכונות ועשה הבדל. מזרח ירושלים לא עניינה

את הממשלה. קולק ניסה לדפוק כמה פעמים על השולחן. כשדובר על בניית שכונת גילה וההשקעות הגדולות של משרד השיכון, הוא אמר שצריך להשקיע גם בבית צפאפא הסמוכה, אבל הצלחותיו היו קטנות. אבל גם נכון שזה לא היה בראש סדר העדיפויות שלו".⁶

שיפוץ רחבת שער שכם, ראשית שנות ה-80. צילום: אסתר רמון

תפנית שנייה: ירושלים על שולחן המשא ומתן

נקודת התפנית הבאה התרחשה בספטמבר 1993, עם ראשית תהליך אוסלו וחתירת הצהרת העקרונות בידי ראש הממשלה יצחק רבין ויו"ר אש"ף יאסר ערפאת על מדשאות הבית הלבן. למחרת הטקס התקשר לרמון לוליק קמחי, מהוותיקים והבכירים שבחוקרי מכון ירושלים. "הוא אמר לי, 'התקשרו ממשרד ראש הממשלה ואמרו שהם רוצים שנתחיל לעבוד על שאלת ירושלים, שנחשוב על חלופות להסדר'. זאת, בהמשך להצהרת העקרונות, שבה שני הצדדים הסכימו שסוגיית ירושלים תידון במסגרת המשא ומתן על הסדר

הקבע. במידה רבה, זה היה המשך של השיחות עם מצרים. בעצם, מ-1977 החלה הסתירה הזו: מצד אחד, העמדה הישראלית הייתה ש'ירושלים היא שלנו לנצח נצחים'; מצד שני, הוסכם בין הצדדים שירושלים היא נושא למשא ומתן. אני זוכר שהמשפטנים הישראלים ניסחו את העמדה הישראלית כך: 'אנחנו מוכנים למשא ומתן, אבל עמדת הפתיחה שלנו היא שירושלים כולה שלנו ואנחנו לא מוכנים לזו ממנה'. הוויתור הראשון של רבין ב-1993 היה בהסכמה שפייסל אל-חוסייני, תושב ירושלים ואחד המנהיגים הפלסטינים הבולטים בעיר, יהיה חבר רשמי במשלחת הירדנית-פלסטינית שניהלה את השיחות עם המשלחת הישראלית בווינגטון (במקביל לערוץ אוסלו). ישראל גם הסכימה כי בבוא העת, התושבים המזרח ירושלמים יוכלו להשתתף בבחירות למוסדות האוטונומיה הפלסטינית, כבוחרים ולא כנבחרים.

"הסתירה הזאת ליוותה את המשא ומתן הישראלי-פלסטיני גם בהמשך. מצד אחד, הממשלה בראשות רבין נמנעה מלעסוק באופן רשמי בנושא ירושלים מטעמים קואליציוניים פנימיים (חשש מפרישת ש"ס), אבל מצד שני, בכל זאת רצו להכין חלופות למשא ומתן. מבחינה זו, מכון ירושלים היה הגוף הכי נוח לעשות את זה, כי מדובר בארגון לא-ממשלתי אבל כזה שנמצא בקשר הדוק עם משרד החוץ ועם משרד ראש הממשלה. אז הוקם צוות חשיבה בראשות אורה אחימאירי (מנהלת המכון) ומאיה חושן, שעסק בנושא של הסדרים אפשריים בירושלים. אני הייתי בין החברים הצעירים בצוות. העלינו שלוש חלופות: ריבונות ישראלית מלאה במזרח העיר; הסדרים פונקציונליים – העברת סמכויות לפלסטינים במעין אוטונומיה בתחומים מסוימים כמו חינוך ותרבות; או ויתורים טריטוריאליים ישראליים. גם פה עשינו דירוג – מוויתור על שכונות מרוחקות, דרך ויתורים בעיר הפנימית ועד אפשרות לחלוקה של העיר העתיקה".⁷

איך המסמך הזה התקבל?

"ישבנו עם יצחק רבין, שמעון פרס וחלק משרי הממשלה. הצגנו את הרעיונות האלה אפילו בפגישה עם בנימין נתניהו, אז ראש האופוזיציה. אני זוכר שרבין אמר בסוף אחת הפגישות שהדבר הכי חשוב הוא שזה לא ידלוף בשום צורה

7 ראו בהרחבה: צוות חשיבה על סוגיית ירושלים במשא ומתן מדיני, 2000

החוצה, ואסור שבכלל ידעו שישבנו איתו על העניין הזה. אבל התוצאה של עבודת צוות החשיבה הייתה עבודה מחקרית ענפה של המכון בשורה ארוכה של נושאים שעלו לדיון בהמשך המשא ומתן, כמו מעמד העיר העתיקה, האגן ההיסטורי, המקומות הקדושים, מקומם של הגורמים הנוצריים ומעמד הר הבית/אל-אקצא בהסדרים עתידיים ובחלופות שונות. חלק ניכר מהם הפכו לפרסומים שאפשר לקרוא גם היום באתר המכון. ביולי 2000 הפכו החלופות שהציע המכון לבסיס לדיונים בשאלת ירושלים בפסגת קמפ דייויד. ראובן מרחב, חבר צוות החשיבה שהיה קודם לכן מנכ"ל משרד החוץ, נסע לשם והציג את המפות והרעיונות שלנו בפני חברי המשלחות הישראלית והאמריקאית".

אבל כמעט במקביל להצהרת העקרונות, חודש וחצי אחרי הטקס בבית הלבן, קולק הפסיד בבחירות, ואהוד אולמרט נבחר בנובמבר '93 לראש העיר. איך השפיעו החילופים האלה על מזרח ירושלים?

"אולמרט דגל אז בעמדה מאוד ימנית שמתנגדת לכל פשרה בירושלים, והוא ניסה לטרפד את התהליך המדיני בכל דרך אפשרית. אבל הוא אדם חכם, והמפגש עם המציאות במזרח ירושלים עשה לו משהו. שבועות אחדים אחרי שנבחר, הוא הקים ועדה לחקר מצב השירותים במזרח ירושלים – לוליק קמחי ואני היינו חברים בה. הסיכום של הדיונים הסתמך, בין השאר, על המחקר שערכתי בזמנו על השירותים העירוניים במזרח העיר. העירייה הודתה שרק 5%-10% מתקציבי הפיתוח העירוני מיועדים לתושבים אלו. הוועדה הגישה דוח לראש העיר ולממשלה על מצב השירותים, ושוב נחשפו הפערים העצומים בין שני חלקי העיר. הדיונים התחילו בתקופת ממשלות רבין ופרס ונמשכו בתקופת ממשלת נתניהו הראשונה. העירייה המליצה להשקיע 250 מיליון ₪ בשיפור חיי התושבים. זה נחשב אז לסכום גבוה מאוד להשקעה במזרח ירושלים. בסופו של דבר, הממשלה בראשות נתניהו אישרה בפברואר 1997 להוסיף 130 מיליון ₪ לתקציב העירייה במסגרת 'התוכנית לחיזוק ריבונות ישראל במזרח העיר'. מתוך הסכום הזה תקצבו ב-1998 סכום של 80 מיליון ₪, והחלו לבצע תוכניות בהיקף של 30 מיליון ₪. שינוי משמעותי לא התחיל כאן".⁸

אתה מתאר כאן כבר עשור וחצי שהמערכת מודעת לחלוטין לפערים, אבל אין שום מאמץ משמעותי לשנות משהו.

"נכון, כאן יש נקודה ששני התהליכים – תהליך השלום והתפישה שאין צורך להשקיע במזרח ירושלים – נפגשים. מתחיל להשתרש הרעיון שבכל מקרה ניסוג לפחות מחלק מהשכונות, ולכן אין צורך להשקיע בהן. זה הלך רוח שמתחיל אצל הפוליטיקאים ויורד אל הפקידים המטפלים במזרח העיר. אני זוכר נקודה קריטית, על רקע הדיונים בקמפ דייוויד בשנת 2000, שבה הפוליטיקאים והפקידים הבכירים החלו לבקש מהמוסד לביטוח לאומי חישובים של כמה 'ררויח' אם נוותר על חלק מתושבי מזרח ירושלים (למשל, בשכונות המרוחקות שמחוץ לעיר הפנימית). נעשה חישוב, ויצא ש'נחסוך' משהו כמו 250 מיליון שקלים בשנה. חלק מחוקרי המכון (ובניהם אני) הסתייגו מהחשבונות הללו. שאלנו: 'איך מ-1967 אומרים לתושבי מזרח ירושלים שהם חלק מאיתנו, בעיר המאוחדת לכאורה, ואז ביום אחד הם הופכים לנטל ואפשר להיפטר מהם?'. תפישה כזו העצימה את ההזנחה בשכונות מסוימות, שיכולה בסופו של דבר לגרום להתפתחות של מובלעות שאין כלים לפעול ולהתערב בהן. זה אגב מה שראינו ברצועת עזה לאחר ההתנתקות, ובמידה מסוימת גם בשכונות שנותרו מעבר לגדר בירושלים. אתה מתנתק וזורק את המפתחות, ובאין הסדר, אין בעל בית ברור. אתה מצפה שדברים יסתדרו איכשהו, וכמובן שקורה בדיוק להפך: אתה יוצר מובלעת מנותקת ותנאים אידיאליים להתפשטות של השפעת גורמים כמו חמאס והתארגנויות טרור.

"אולמרט היה מודע לבעיות האלו, אבל גם הוא לא הצליח לגייס את המשאבים הנדרשים. בקרב מקבלי ההחלטות וחלק מהפקידות התגבשה התפישה שכל עוד יש משא ומתן על הסדר עתידי, אין טעם להשקיע במזרח ירושלים, כי אולי ניסוג מחלק מהשטח. ואם לא משקיעים, אז בשביל מה בכלל לדעת מה קורה שם? אולמרט עזב בראשית 2003 את העירייה למערכת הממשלתית, ואורי לופוליאנסקי, שהחליף אותו כראש עיר, כלל לא הכיר ולא התעניין בנושאי מזרח ירושלים. הוא היה ראש העיר היחיד שלמכון כמעט שלא היה איתו כל קשר. היו כמה פקידים בכירים בעירייה שעדיין ניסו לעשות משהו, אבל כאן נחשפת הבעיה העמוקה – בגלל חוסר ההשתתפות של התושבים הערבים בבחירות העירוניות, נשארו רק ראש העיר, יועצו לענייני ערבים וראשי האגפים

שאמורים לפעול למענם. רק שאם הפקיד לא נבחן על פעילותו במזרח ירושלים, אז כמעט דבר אינו משתנה. בעיה נוספת היא סוגיית הפרטנרים לעבודה בשטח. הממסד התקשה למצוא שותפים שלא היו קשורים בדרך כלשהי לאש"ף או לרשות הפלסטינית, וזה תרם לאי עשייה ולשיתוק".

בכל זאת, באותה תקופה יש התעוררות של מזרח ירושלים. פייסל אל-חוסייני יושב ב"אוריינט האוס" ומקבל שרי חוץ ושגרירים, המפלגות הפלסטיניות פועלות בעיר, ויש דריסת רגל אפילו לכוחות הביטחון הפלסטיניים.

"בתקופת תהליך אוסלו היינו עדים למעין רשומון. ההנהגה הפלסטינית ציפתה שהתהליך יביא להקמת מדינה פלסטינית שבירתה מזרח ירושלים, ופייסל אל-חוסייני אכן ניסה לבנות תשתית לבירה פלסטינית במזרח העיר. גם הקהילה הבינלאומית ברובה (כולל הממשל האמריקאי) אימצה את פתרון שתי המדינות ואת היעד של הקמת בירה פלסטינית במזרח ירושלים. אבל ההנהגה הישראלית לא התקדמה ליעד הזה. לא רבין ולא פרס, ובטח שלא נתניהו, שנבחר לראשות הממשלה בפעם הראשונה במאי 1996.

"בינתיים נוצר מצב שאמור היה להיות הסדר ביניים לחמש שנים (1994-1999). הבירה הזמנית של הרשות הפלסטינית התפתחה ברמאללה, ואסור היה לרשות לפעול במזרח ירושלים. המשטרה פעלה ופועלת עד היום נגד כל פעילות גלויה של הרשות הפלסטינית במזרח העיר, החל מהצגות תיאטרון וכלה בטורניר כדורגל. חלק מהפלסטינים, ובהם בני האליטות שנותרו בעיר, מבכים עד היום את התהליך הזה. הם טוענים שזו בעצם הייתה המכה הכי קשה למזרח ירושלים, כי הוויתור הפלסטיני על מזרח העיר בתקופת הסדר הביניים גרם לפריחה באזור רמאללה ולמעבר של חלק גדול מהכלכלה של מזרח ירושלים לשם – דבר שפגע מאוד במעמד הכלכלי של העיר. לטענתם, העשירים ואנשי העסקים הגדולים עזבו את העיר, ומי שנותרו בה הם העניים ובני המעמד הבינוני הנמוך".

תפנית שלישית: גדר סביב לה

נקודת התפנית השלישית היא פרוץ האינתיפאדה השנייה ובעקבותיה בניית גדר ההפרדה, שחצצה לראשונה פיזית בין מזרח ירושלים לבין הגדה המערבית. על הגדר הפיזית גם מוקמת חומה משפטית, בדמות הוראת השעה מ-2003 לתיקון חוק האזרחות – המקשה מאוד על "איחוד משפחות" ונישואים בין תושבי מזרח ירושלים ובין תושבי הגדה. עם הזמן, השינויים האלו יצרו קהילה פוליטית חדשה בתוך העם הפלסטיני – תושבי מזרח ירושלים, שהם לא חלק אינטגרלי מהחברה הישראלית (בניגוד לערבים אזרחי ישראל), אבל כבר לא לגמרי חלק מהחברה הפלסטינית בגדה המערבית. הגדר יצרה גם את התופעה חסרת התקדים שמאפיינת את שכונות הענק שמעבר לה – אזור מחנה הפליטים שועפאט והשכונות הסמוכות לו וכן כפר עקב שבצפון העיר – שם מתגוררים כ-140 אלף תושבים בתנאי חיים קשים בתוך השטח המוניציפאלי של ירושלים, אבל מחוץ לגדר ומחוץ למערכת התכנון והחוק הישראליים. "בניית הגדר", אומר רמון, "זו בעצם הפעם הראשונה שבה הממסד באמת נדרש ללמוד לעומק את מה שקורה במזרח ירושלים".

כי צריכים להעביר קו?

"בדיוק, כי אתה צריך להעביר קו. לקו הווירטואלי של גבול השיפוט של ירושלים שנקבע ב-1967 (שאני קורא לו 'קו האמבה') לא היה ביטוי פיזי בשטח עד לבניית הגדר. בסופו של דבר, נתנו לדני תרזה (מי שעמד בראש המינהלת מטעם הצבא שעסקה בהקמת גדר הביטחון באזור ירושלים) ולאריק שרון (ראש הממשלה דאז) להחליט מה יהיה תוואי הגדר בירושלים. זה אומר שצריך לצלול לפרטים הכי קטנים, וגם לארגן מחדש את המרחב ואת השירותים לאוכלוסייה הערבית. כאן שוב עולה האמביוולנטיות הישראלית: מצד אחד, אומרים שהגדר היא רק גבול ביטחוני, ללא כל משמעות מדינית. מצד שני, השיקולים בבחירת התוואי היו גם מדיניים ואחרים, שהביאו למשל להוצאת כפר עקב ומחנה פליטים שועפאט ל'צד הפלסטיני' של הגדר.

"אני זוכר שדני תרזה הציג לנו את התוכנית להשארות השכונות מעבר לגדר ואת המעבר המתוכנן בקלנדיה. לוליק ואני עמדנו פעורי פה. אמרנו שזה טירוף,

שלא ברור איך הדבר הזה יתפקד ואיך תגיב האוכלוסייה הפלסטינית. אני זוכר שלוליק אמר לו: 'תגידי, לא יותר פשוט לעשות שלום?'

כשמתכננים את הגדר ומוציאים החוצה את מחנה הפליטים שועפאט ואת כפר עקב, מה הם חושבים שיקרה שם?

"כתור מי שעקב אחר התהליך הזה, לא האמנתי שהמעברים ומערכת השירותים לתושבי שני האזורים יתפקדו כראוי. כך למשל, מרכז השירותים שהוקם במעבר קלנדיה כדי לתת שירותים לתושבי כפר עקב מעולם לא תפקד כמו שצריך. אבל היכולת של הצד הפלסטיני להתאים את עצמו למציאות כל כך קשה, ולבנות עשרות רבות של בתים גבוהים (חלקם בני 12-13 קומות, ללא תשתית מתאימה וללא היתר) בשני האזורים, הייתה מדהימה. זה ממחיש את המסוגלות של התושבים הפלסטינים לעשות דברים גדולים, אילו היו מאפשרים להם ומשתפים אותם. רואים את זה היום גם באזור צור באהר. מאחר שהעירייה לא הקצתה תקציבים לבניית כבישים במספר מקומות, נאספו תרומות מתושבים אמידים, והם סללו בעצמם את הדרכים.

"אבל בסוף, יצרנו שתי מובלעות של כאוס בשני האזורים שמעבר לגדר בתוך שטח השיפוט העירוני. לי אין עדיין תשובה מלאה לשאלה, איך מקבלי ההחלטות והרשויות נתנו לזה לקרות. לאורך הדרך, היו מי שהרימו דגלים אדומים. אבל חלק מהחולשה הישראלית זה שלא הייתה עבודת מטה מסודרת וחשיבה על ההשלכות של הצעדים הישראליים לאורך זמן, והיה לחץ גדול לבנות את הגדר בגלל איום הפיגועים. מהבטחות הממסד להמשיך להעניק שירותים לשכונות שמחוץ לגדר לא נותר כמעט דבר, ותפוח האדמה הלוהט הזה מתגלגל מממשלה לממשלה עד ימינו".

השאלה היא אם ישראל עודדה את התופעה הזו, של הקמת השכונות שמעבר לגדר, או שזה קרה בלי שכיוונה לכך. כי אם חושבים על זה, בסוף, האזורים האלו פתרו בעיית מגורים של מאה אלף בני אדם ויותר, שהיו צריכים לגור במקום כלשהו. והם גם פתרו לישראל את הבעיה, כי אחרת, הלחץ לבנות בתוך הגדר היה גובר.

"אני לא מצאתי את הראיה לכך שאמרו 'בואו נאפשר את זה', אבל העלימו עין

מהבנייה העצומה. הייתה גם תפישה שבסופו של דבר, מישהו אחר יטפל בשני האזורים, וזה כבר מגיע בתקופה של אולמרט כשר הממונה על הקמת הגדר ורעיונות ההתנתקות של שרון. היה כיוון מחשבה שבסוף נגיע להסכם, והרשות הפלסטינית תנהל את השכונות הללו שמעבר לגדר.

“הגדר יצרה משהו חדש: בפעם הראשונה נוצר גבול פיזי ברור שהראה לפקידים איפה ישראל מתחילה ואיפה היא מסתיימת, ויש לזה משמעות גדולה עד היום. אף שכביכול אין לה משמעות מדינית, הגדר משרטטת את מפת האינטרסים של ישראל באזור ירושלים. יש לה גם השפעות בתחומים אחרים. קח למשל את התחבורה הציבורית. כשהקימו את הגדר ב-2003-2004, פעלו הרשויות הישראליות לראשונה נגד המסיעים הפיראטים, בעלי טרנזיטים שנכנסו לעיר ללא כל פיקוח. בעקבות בניית הגדר, נושא התחבורה הציבורית הוסדר. לקחו את 17 חברות התחבורה הציבורית שפעלו במזרח ירושלים עד אז ואיגדו אותן בשני ארגוני על שפועלים בצפון העיר ובדרומה. בפעם ראשונה התייחסו הרשויות ברצינות לנושא התחבורה הציבורית במזרח ירושלים. זה התחיל משיקולי ביטחון, ובהמשך טופל על ידי אנשי תוכנית אב לתחבורה – גוף משותף של עיריית ירושלים ומשרד התחבורה. עד אז, לא היה פקיד שחשב שהתפקיד שלו הוא לשפר את התחבורה הציבורית במזרח העיר.”

הגדר גם יוצרת מהפך באופן שבו הציבור הפלסטיני בירושלים תופש את עצמו.

“לקח זמן עד שהגדר התחילה להשפיע על התודעה של המזרח ירושלמים, ובעיקר על השאלה איפה הם נמצאים יחסית לתושבי הגדה. עד לבניית הגדר היו קשרים חזקים בין תושבי מזרח ירושלים לבין המרחב המטרופוליני המקיף אותם בגדה. אבל בעקבות בניית הגדר מתחיל שינוי באוריינטציה שלהם. המזרח ירושלמים, לפחות חלקים גדולים מהם, מבינים שהקשר לגדה ולרשות הפלסטינית נחלש, והם מתחילים להביט מערבה. בגלל המחסומים וקשיי המעבר, סטודנטים רבים מעדיפים בשנים האחרונות ללמוד במוסדות ישראלים להשכלה גבוהה, כלומר בתוך העיר ולא ברשות הפלסטינית. נישואים בין ירושלמים לתושבי שטחים הופכים לנדירים יותר. השחיתות והחולשה של הרשות הפלסטינית מעוררות ביקורת חריפה במזרח ירושלים. אין גם אמון בצד הישראלי ובכוונותיו להגיע

להסדר. מזרח ירושלמים רבים רואים עצמם כיתומים הנמצאים בתווך, בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית, ומפתחים בהדרגה זהות עצמית משלהם. "בצד הממסדי הישראלי, בעקבות משבר האינתיפאדה השנייה והפגיעה העצומה בתיירות בירושלים, מתחילה הממשלה בראשות אריאל שרון להזרים כספים לתחזוקה ושיקום של אגן העיר העתיקה והר הזיתים. זו הפעם הראשונה שמתחילים להזרים כסף ממשלתי גדול לירושלים, מתוך תפישה שלעירייה אין כלים ויכולות להתמודד עם המשימות הגדולות האלו. התקדים הזה יהיה חשוב בהמשך, בגיבוש תוכניות החומש הממשלתיות למזרח העיר".⁹

מחנה פליטים שועפאט ושכונת המשנה הסובבת אותו, 2022.
צילום: אמנון רמון

ב-2008 מגיע ניר ברקת. עד כמה הוא חשוב בתהליך?
"בראייה היסטורית, בסופו של דבר, אני סבור שהוא לא היה כל כך חשוב. בשנים הראשונות שלו כראש עיר, הוא דיבר אחרת על השקעות במזרח ירושלים, וגם על הכשרה של חלק מהבנייה ללא היתר (למשל בגן המלך באזור סילוואן).

9 רמון, 2021, עמ' 59-61

אבל בפועל, לא קרה הרבה כתוצאה מיוזמות אלה. בהמשך, הוא בחר להתנגש בממשלה ובאוצר, ולא הצליח לגייס משאבים תקציביים לטובת השקעה במזרח ירושלים ובעיר בכלל. ובסוף, אם אין לך כלים לפעול, זה הכול דיבורים. בשלהי הקדנציה השנייה שלו, כשהחליט שהוא עובר לפוליטיקה הארצית, וחלק ניכר מזמנו ומרצו הושקע במאמץ להיבחר במרכז הליכוד, הוא לא רק איבד עניין בנושא מזרח ירושלים, אלא גם גרם לדעתי לנזקים גדולים. הוא הרס את אחד ההישגים הגדולים של קולק, שמיצב את העירייה, בעיני חלק מהפלטנינים במזרח ירושלים, כמושהו אחר מהממשלה ומשב"כ. ברקת התגאה בכך שכל זרועות השלטון (כולל העירייה) פועלות יחד. הפיקוח על הבנייה וגביית הארנונה הולכים יחד עם פעילות המשטרה והשב"כ, והעירייה הופכת להיות – מנקודת מבטם של התושבים המזרח ירושלמים – חלק מהגופים הפועלים נגדם. שארית האמון שהייתה לעירייה עוד מימי קולק נעלמה בסוף הקדנציה השנייה של ברקת.

תפנית רביעית: מגלים את המזרח

גל המחאה וההפגנות האלימות נגד השלטון הישראלי, רצח הנער מוחמד אבו ח'דיר והתגובות שעורר בקיץ 2014, וגל אלימות נוסף שפרץ בסתיו 2015 – מהווים, על פי רמון, את נקודת התפנית האחרונה עד כה במערכת היחסים בין הרשויות הישראליות לבין התושבים הפלסטינים בירושלים. מחד גיסא, מדובר בתקופה אלימה במיוחד. מאידך גיסא, השינוי שהחל עם הקמת הגדר הוביל במהלכה להשתלבות הולכת וגוברת של חלקים מהציבור הפלסטיני בחברה ובכלכלה הישראלית. בנקודה זו, הרשויות והפקידים הישראלים גם מגלים את מזרח ירושלים, כשם ספרו של רמון מ-2021.¹⁰

10 רמון, 2021. הספר, בפרסום מכון ירושלים למחקרי מדיניות, סוקר את התהליכים שהובילו לשינוי המדיניות הישראלית ולהחלטת ממשלה 3790.

איך ולמה אנחנו מגיעים לתפנית של 2014?

"ראשית, יש קריסה של המשא ומתן להסדר בתיווך אמריקאי (במרץ 2014 התפוצצו סופית השיחות בין ישראל לפלסטינים). מרגע זה, אי אפשר יותר להיאחז בטענה שיום יבוא ולא נצטרך עוד לטפל בשכונות מזרח ירושלים, כולל אלו המרוחקות מהעיר הפנימית. הן לממסד הישראלי והן לחלקים גדולים מקרב הציבור הפלסטיני ברור שהשלטון הישראלי במזרח העיר יימשך, לפחות בעתיד הנראה לעין.

"שנית, היה כאן תפקיד חשוב לפקידים בכירים כמו ד"ר דוד קורן (אז היועץ לענייני ערבים בעירייה, כיום מנכ"ל מכון ירושלים), עופר אור (לשעבר מפקד מרחב ירושלים בשב"כ ומי שהקים את היחידה לשיתוף ציבור בחברה לפיתוח מזרח ירושלים), שרית גולדשטיין (סמנכ"לית משרד ירושלים) והיועץ האסטרטגי מיכה פריינד, שרתמו לשינוי את זאב אלקין (השר לענייני ירושלים) ואת ראשי אגף התקציבים במשרד האוצר (אמיר לוי ושאול מרידור). הם קידמו את התפישה שלפיה, בעיני רוב התושבים המזרח ירושלמים, אין חלופה לישראל בניהול מזרח העיר. הרשות הפלסטינית יוצאת מהמשחק, היכולת שלה להשפיע בתוך ירושלים קטנה, תהליך השלום מת, וגם גלי המחאה והאלימות משפיעים על הממסד הישראלי לפעול לא רק לדיכוי הפרות הסדר, אלא גם לייבוש הביצה החברתית-כלכלית שממנה צומחת המחאה. יש כאן שילוב של מניע ביטחוני, היגיון כלכלי שמגיע מפקידי האוצר – הצורך לשלב את המזרח ירושלמים בכלכלה הירושלמית והישראלית – ושיח פוליטי על ריבונות ומשילות, שמוצא אחיזה אצל אלקין וחלק משרי הימין.

"זה מתחיל מפעילות צוות בראשות מזכיר הממשלה דאז אביחי מנדלבליט, וכמה ימים לפני רצח אבו ח'דיר, בסוף יוני 2014, מאושרת תוכנית החומש הראשונה למזרח ירושלים (החלטת ממשלה 1775) בהיקף תקציבי קטן: 150 מיליון ₪ (בתוספת 50 מיליון לפיתוח אגן העיר העתיקה). סכום שהיה ברור לכולם שהוא 'טיפה בים' לנוכח הצרכים הכלכליים והחברתיים, אבל העיקרון – שכסף ממשלתי מופנה לשיפור חיי התושבים הערבים – נקבע בתוכנית הזו. התירוץ הוא עדיין ביטחוני, אבל היה כאן גם שיח כלכלי ותפישה של חיזוק המשילות ולקייחת אחריות.

"בהמשך, במאי 2017, אישרה הממשלה ביוזמת אלקין, שהיה גם השר להגנת

הסביבה, החלטה נוספת (2864) שטיפלה בתחומי הניקיון והגנת הסביבה במזרח ירושלים, בהיקף של 177 מיליון ₪. החלטה זו סללה את הדרך לתוכנית החומש הראשונה והמשמעותית 'לצמצום פערים חברתיים וכלכליים ופיתוח כלכלי של מזרח ירושלים' ממאי 2018 – החלטת ממשלה 3790. היקף ההשקעה עלה ל-2.1 מיליארד ₪. אלקין ואנשי אגף התקציבים באוצר רקמו דילים עם חלק ממשרדי הממשלה, ואלו תרמו לתוכנית 1.1 מיליארד ₪ מעבר להקצאה הראשונית של האוצר בסך מיליארד ₪. גם במקרה זה השתלבו תפישות ומניעים שונים: למשרד האוצר היה מניע כלכלי, לאלקין הייתה תפישה של הגברת הריבונות והמשילות הישראלית, ואילו שב"כ קידם את התפישה של טפול לא רק בסימפטומים אלא גם בשורשי הבעיה. כל מערכת השיקולים הזו הביאה לתוכנית החומש של 2018.¹¹ היום אפשר לשאול, מה הצליח יותר ומה פחות בין סעיפיה השונים. היו לתוכנית הצלחות ברורות – למשל, בסבסוד המכינות ובשילוב צעירים מזרח ירושלמים במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה ובראשם האוניברסיטה העברית (שזכתה לסיוע ממשלתי ניכר בתמורה להרחבת המכינה). אולם, מה שבולט בתוכנית הוא חוסר הרצון הישראלי לעסוק בנושאים הקשים לעיכול עבור הממסד הישראלי, כמו הרחבת הבנייה למגורים במזרח העיר והתייחסות לסוגיית התושבות והאזרחות.

באוגוסט 2023 אישרה הממשלה (החלטה 880) תוכנית חומש נוספת למזרח ירושלים, בהיקף של 3.1 מיליארד ₪. עיקר התקציב ויישום התוכנית הופקדו בידי העירייה. המלחמה שפרצה ב-7 באוקטובר הביאה לקיצוצים בתוכנית, ומאז זו מתנהלת בעצלתיים. ההישג הגדול של התוכנית הקודמת בתחום ההשכלה הגבוהה – התרחבות המכינות ללימודי עברית במוסדות הישראליים – נמצא כל העת בסכנה של קיצוצים והתכווצות.

לכל אלה יש להוסיף את שיטור היתר, את בעיית השכונות שמעבר לגדר ואת הנושא הגדול של התכנון והבנייה, שלא מטופלים באופן רציני במסגרת תוכניות החומש.

"נכון, זו הסכיזופרניה הישראלית. כפי שאמרתי באחת הישיבות שלנו עם

מי שעסק בתכנון תוכנית החומש האחרונה: אם אתם לא מתייחסים למשל לנושא של פעילות המשטרה במזרח ירושלים ופועלים יחד איתה, זה פוגע בכל התוכניות היפות. בסוף, המשטרה היא אחד הגופים המרכזיים ביותר שמשפיעים על המציאות במזרח ירושלים. כך גם בקשר לאי התקדמות בתחום התכנון והבנייה ובאפשרות לבנות בית בהיתר. ציטטתי את אחת התגובות ששמעתי, שאם העירייה ביד אחת יוזמת הקמת מרפאה וביד השנייה הורסת את הבית שלי, אזי התושבים לא מבינים מה רוצה הממסד הישראלי ולאן הוא חותר, ולכן גם לא יכולים להעריך את הצד החיובי שבפעילות הישראלית".

אנחנו מדברים אחרי שנתיים של מלחמה. בניגוד לתחזיות, מזרח ירושלים נותרה שקטה למדי, כמעט שלא היו עימותים. איך אתה מסביר את זה? "אני חושב שחלק מהשקט נובע מכך שיש מעט מאוד גברים צעירים במזרח ירושלים שלא עובדים. יש ביקוש גדול לידיים עובדות בגלל האיסור על כניסת פועלים מהגדה והפיתוח העצום בתחומי הבנייה והתשתיות במערב העיר. למרות המשבר בתיירות, המון אפשרויות נפתחו למי שרוצה לעבוד. שכרו של פועל מקצועי הוכפל ויכול להגיע לאלף ₪ ליום עבודה. גם השכר לעובדים לא-מקצועיים עלה מאוד, אם כי רבים עובדים ללא תלוש מסודר ותנאים סוציאליים. הבנייה ופיתוח התשתיות במערב העיר הם הקטר של הכלכלה המזרח ירושלמית כולה. נוצר גם מעמד בינוני מתרחב, מעין בורגנות מזרח ירושלמית שאומרת שעם כל הכבוד לפוליטיקה, אני צריכה לדאוג לעתיד לילדים שלי. לגורם הכלכלי צריך להוסיף את החשש מתגובה חריפה של המשטרה וגופי הביטחון לכל גילוי של מחאה או אלימות במזרח ירושלים, בהמשך למדיניות של 'אפס סובלנות' מאז ה-7 באוקטובר.

"החשש שלי הוא שתהיה נסיגה בהשקעה הישראלית במזרח העיר, או שהתוכניות לא ימומשו עקב סדרי העדיפויות המשתנים לאחר המלחמה. למשל, הצטמצמות או סגירה של המכונות במוסדות להשכלה גבוהה עלולות להשפיע על המאמץ להרחיב את מספר התלמידים הלומדים לפי תוכנית הלימודים הישראלית במזרח ירושלים. צריך להבין שהיום, כ-50% מבוגרי בתי הספר התיכוניים שהולכים להשכלה גבוהה פונים למערכת הישראלית. לפני 20 שנה אי אפשר היה לדמיין מצב כזה. בקרב חלקים מהאוכלוסייה המזרח

ירושלמית נוצרה דינמיקה של רצון להשתלב באקדמיה, בתעסוקה ובכלכלה בישראל. תהליך ההיחלשות של הרשות הפלסטינית יכול לחזק מגמות אלה. תושבים רבים חשים שאין להם חלופה אחרת.”

לאורך שנים רבות הייתה ירושלים התסריט המאיים, העתיד האפל של ישראל, של השתלטות גורמים פונדמנטליסטים משני הצדדים, קריסה כלכלית, עוני ו אלימות. אבל, אולי ירושלים של השנתיים האחרונות, מציגה תסריט אחר, קלוש אבל אפשרי, שבו אנשים בכל זאת חיים יחד, עובדים יחד ולא רוצחים אחד את השני, למרות כל מה שקורה מסביב.

”הלוואי. הבעיה היא שקשה מאוד לחזות את העתיד. יש כל כך הרבה גורמים שיכולים להשפיע, וקשה לדעת מה צופן לנו המחר. ראיתי במהלך השנים לא מעט תחזיות של מומחים שהתבדו או קרסו. יש מאמר מ-1987 של יועץ לענייני ערבים, שכתב שהציבור היהודי והערבי בירושלים ‘שומר על פיקחון גם בעת השתוללות יצרים של קבוצות קנאיות שלוחות רסן’, ו’אין ספק שהחיים בירושלים המאוחדת הוכיחו שניתן לחיות בתוך ניגודים’ – ואז פרצה האינתיפאדה הראשונה. אם אי אפשר לבנות בית ברישיון, והבית שלך נהרס שוב ושוב כשממש לידך נבנית שכונה יהודית בהיתר ובסיוע גדול של המדינה והעירייה – אז יש כאן פוטנציאל לפיצוץ, גם ללא התבלין של אידיאולוגיה או רגשות לאומיים.

”אני עדיין חושב שאחד התרחישים הגרועים הוא שהאליטות בשני הצדדים יעזבו את העיר, המעמד הבינוני ייחלש, ואז המציאות בירושלים תהיה הרבה יותר קיצונית ונפיצה בהשוואה למציאות שתיארת.

”גם התהליכים של התחזקות דתית יכולים להשפיע. הקצנה דתית בשני הצדדים יכולה לפגוע קשות ביכולת להגיע לפשרות ובאפשרות לחיות בשקט יחסי זה לצד זה. בצד היהודי, התפישה של ‘אנחנו העם הנבחר’ והשאיפה לירושלים יהודית בלי לתת מקום לאחרים, בגרסה הכהניסטית או החרד”לית הקיצונית, מסוכנת מאוד ופותחת פתח לדה-הומניזציה של האחר ולמתן דרוור ליצרים הכי אפלים השוכנים בנפש האדם. תהליכים מקבילים עלולים להתרחש גם בצד הפלסטיני.

“בעיניי, השאלה המרכזית כרגע היא אם תהיה המשכיות למאמץ הישראלי להשקיע במזרח ירושלים באמצעות תוכנית חומש או בדרכים אחרות. הזנחה, אדישות וחוסר טיפול מצד הרשויות יכולים להחמיר את הבעיות עד שיהיה קשה מאוד להתמודד איתן – כפי שאירע בשכונות שמעבר לגדר. לכן, למרות כל הבעיות והחסמים, שהחריפו אחרי 7 באוקטובר 23, יש לדעתי להמשיך ולהשקיע, באופן קבוע ולאורך זמן, בתושבים ובשיפור החיים במזרח ירושלים. נסיגה לאחור, אי טיפול והזנחה רק יחמירו את המצב בכל תרחיש עתידי. אני גם חושב שיש צורך להעמיק את המחקר על החברה המזרח ירושלמית, שאינה עשויה מקשה אחת, והתהליכים המתרחשים בה. הבנה כזו עשויה לתרום לגיבוש מדיניות מותאמת ומחודדת יותר.

“ביום ראשון, לאחר השבת הארוכה של 7 באוקטובר, הלכנו, אשתי ואני, לסופרמרקט של רמי לוי בתלפיות כדי לקנות מצרכים לחבילות לחיילים. שני עובדים ערבים ישבו בפתח החנות ודיברו ביניהם בערבית. אישה יהודייה התקרבה בחשש לכניסה לסופר. אחד העובדים שחש בפחדיה קרא לעברה בעברית: ‘גברת, אל תדאגי, אנחנו נחיה ונמות פה ביחד’. אני מקווה שאכן נלמד לחיות יחד בעיר הזאת, ולא רק למות בה.”

מקורות

- בנבנשתי, מ' (1973). מול החומה הסגורה. הוצאת ויידנפלד וניקולסון.
בנזימן, ע' (1973). עיר ללא חומה. הוצאת שוקן.
צוות חשיבה על סוגיית ירושלים במשא ומתן מדיני (2000). הסדרי שלום בירושלים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
רמון, א' (2017). תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח ירושלים, 1967-2017. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
רמון, א' (2021). מגלים את מזרח ירושלים: התהליכים שהובילו לשינוי המדיניות הישראלית ולהחלטת הממשלה 3790. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
רמון, א' (2024). מסורת, משבר וחידוש בחברה המזרח ירושלמית. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

כשהאדמה תרעד, חלילה: המחיר של אי הסדרת הקרקעות במזרח העיר

אהוד סגל

ד"ר אהוד סגל, חוקר במכון משנת 2022. קודם להצטרפותו למכון עבד בסטארט-אפ פיננסי-חברתי כחוקר ממשל בלוקצ'יין, ועסק בפיתוח מערכות ממשל משולבות. בעל ניסיון עשיר בניית תחומי מדיניות ציבורית וביישום מתודולוגיות מחקר והערכה כמותניות ואיכותניות במגוון רחב של תחומים. תחומי מחקריו כוללים היערכות לרעידות אדמה וחיזוק מבנים, ניהול משאבי אנוש והכשרת בכירים בשירות הציבורי, וכן מדיניות איכות סביבה ובטיחות בדרכים. בעל תואר שלישי במדיניות ציבורית מהאוניברסיטה העברית בירושלים. גר בירושלים.

מאמר זה מבקש להציב בפני מקבלי ההחלטות והדרג המקצועי הבכיר את חומרתה ודחיפותה של אחת הבעיות הקשות והמסוכנות ביותר בתחום התכנון והבנייה במזרח ירושלים – הקיפאון המתמשך בהסדרת רישום הקרקעות. המאמר מתמקד בניית תחום חומרת הבעיה וההשלכות הנובעות ממנה. זאת, מתוך הנחה שכדי להביא לטיפול אפקטיבי ומהיר, נדרש, ראשית לכול, להעלות אותה למעמד גבוה יותר בסדר היום של מקבלי ההחלטות, על אף מורכבותה ורגישותה הפוליטית.

בעוד שספרות המחקר הקיימת עמדה על ההשלכות הכלכליות והחברתיות של הקיפאון, מאמר זה מחדש בהוספת היבט משמעותי: ניתוח הסיכון הסימני הנגזר ממנו, אף בהשוואה להתקדמות הטיפול בסיכון זה במערב העיר. בהקשר זה, מצאנו ששכונות מזרח ירושלים סובלות מ"שיא לאומי" בצפיפות מגורים. חשוב גם לציין את השכונות שמחוץ לגדר,¹ שבהן ישנם רבי קומות המתנשאים

לגובה של 10 קומות ויותר, אשר נבנו באופן לא מוסדר, בצפיפות גבוהה, ללא היתרי בנייה, ללא פיקוח וללא תשתית ראויה.²

הוויכוח הפוליטי והמדיני באשר להסדרת המקרקעין אינו פוטר את הרשות המקומית ואת הרשויות הממשלתיות המעורבות מאחריותן לגבש ולהוציא לפועל מדיניות שתטפל בסיכון הסיסמי של המבנים ובבטיחות תושביהם, כפי שקורה במערב העיר ובשאר ערי ישראל דרך מסלולים שונים של התחדשות עירונית. אחריות הרשויות חלה כמובן גם ביחס לשאר ההשלכות הקשות של הקיפאון בהסדרה, וביניהן צפיפות הנפש למ"ר מגורים.

מאמר זה יציג את בעיית הקיפאון ברישום הקרקעות באופן תמציתי, ויסקור את השלכותיה השונות בצורה מעמיקה. למתעניינים בפתרונות מוצע לקרוא את נייר העבודה של מכון ירושלים: "מתווה מוצע לתחום התכנון והבנייה לקראת החלטת ממשלה 3791".³

הקיפאון בהסדרת הקרקעות במזרח ירושלים

הליכי הסדרת זכויות במקרקעין במזרח ירושלים לא טופלו כמעט כלל לאורך 50 שנים. כתוצאה מכך, רוב שטחי הקרקע במזרח העיר עדיין אינם מוסדרים.⁴ הסדר מקרקעין ורישום בעלויות יוצר "שכבת בסיס" המאפשרת פעולות במקרקעין. היעדרו פוגע ביכולתם של התושבים הפלסטינים:

- לצבור הון ונכסים ולבסס את חייהם, בהיעדר יכולת לקיחת משכנתאות ומימון.⁵
- לפעול במסגרת החוק, שכן ללא רישום, פרטים מתקשים להוכיח את הזיקה הקניינית הנדרשת עבור קידום תוכנית וקבלת היתר מכוחה. מכאן שבנייה בלתי חוקית היא הדרך היחידה הפתוחה בפני הפרט.⁶

2 רמון, 2017

3 ארליך וקורן, 2022

4 לוי-שנור, 2011

5 ארליך וקורן, 2022

6 נשר, 2018; ארליך וקורן, 2022

ההשלכות המצטברות של המציאות הקניינית נכנסות לתחום הסכנה הציבורית, שכן הן מייצרות נזקים משקיים וכלכליים לצד נקודת תורפה בטיחותית חמורה, המתבטאת באי טיפול בתשתיות רעועות ובסיכונים סיסמיים קטלניים.⁷ יתרה מכך, הקיפאון מוביל ל"כאוס קנייני" המעצים מתחים חברתיים: היעדר גבולות נכס ודאיים מוליד סכסוכי גבול מתמשכים בין שכנים, אשר מוכרעים מחוץ לבתי המשפט ולא אחת באלימות.⁸ רישום מקרקעין בירושלים פוגש שתי סוגיות מרכזיות השזורות זו בזו – חוק נכסי נפקדים וביטולו של "נוהל מוכתר".

חוק נכסי נפקדים

חוק זה (תש"י-1950) מקנה לאפוטרופוס לנכסי נפקדים את רכושו של מי ששהה בארץ אויב או בשטח המוחזק בידו מאז היום הקובע בנובמבר 1947.⁹ החוק מופעל בכל חלקיה של מדינת ישראל. עם זאת, המחוקק החריג את ירושלים מתחולתו בפקודת סדרי שלטון המשפט מ-1970.¹⁰ כך נקבע שרכושם של תושבי ירושלים, שהייתה טרם '67 בארץ אויב, יישאר ברשותם. השאלה עלתה לגבי רכוש שהחזיקו בירושלים פלסטינים הדרים ביהודה ושומרון – האם אלו יוקנו לאפוטרופוס? על פי קביעות משפטיות שונות, חוק נכסי נפקדים כמעט שאינו חל בירושלים על תושבי הגדה. כך ירושלמי, אשר בשרשרת ההורשה של הקרקע או הבית שבחזקתו ישנם תושבי יהודה ושומרון, אינו צריך לחשוש לבעלותו עליהם.

אלא שבעיה מיוחדת מתעוררת כשמי מבעלי הזכויות על הקרקע לאורך שרשרת ההורשה הינו תושב ירדן. במצב כזה, על פי החוק הקיים, מוקנה חלקו של "הירדני" בנכס לאפוטרופוס. כיוון שירדן, יהודה ושומרון וכן ירושלים היו בשנים 1948-1967 חלק מישות מדינית אחת, הרי שלרבות מן הקרקעות במזרח

7 נשר, 2018; סגל, 2025

8 נשר, 2018

9 החוק מגדיר את התקופה הרלוונטית לבחינת הנפקדות כפרק הזמן שהחל ב-29 בנובמבר 1947, מועד החלטת החלוקה של האו"ם, ויסתיים עם ביטול מצב החירום שהוכרז על ידי מועצת המדינה הזמנית ב-19 במאי 1948 (מצב שקיים רשמית עד היום).

10 חוק הסדרי משפט ומינהל (תש"ל-1970) קובע כי מי שהיה תושב מזרח ירושלים ביום החלת החוק הישראלי על מזרח ירושלים (1967.28.6) לא ייחשב כנפקד לגבי נכסיו הנמצאים בתוך השטח שסופח.

ירושלים אכן יש בשרשרת ההורשה פרטים המתגוררים בירדן או שהתגוררו בה טרום '67.

חשוב לציין, שגם אם בקרב המחזיקים הנוכחיים אין כאמור חשש לתחולת החוק, מזרח ירושלמים חוששים לפנות לאפוטרופוס ולהסדיר את הבעלות על בתיהם או קרקעותיהם, שמא יתגלה כי לאורך השנים, חוק נכסי נפקדים חל על מי מהבעלים שהחזיק בקרקע, ולפיכך, היא תעבור לאפוטרופוס. ניסיונות שנעשו במשרדי ממשלה שונים להסדיר סוגייה זו לא עלו יפה.

נוהל מוכתר וביטולו

במשך עשורים היווה נהל זה "מעקף" מרכזי, אשר אפשר לתושבי מזרח ירושלים לקדם תהליכי תכנון ובנייה למרות היעדר רישום בטאבו. כלומר, הוא שימש לקבלת היתר בנייה בלבד ולא לרישום הקרקע. במסגרת הנהל, התאפשר לתושב להביא תצהיר מהמוכתר המקומי (מנהיג שכונתי או חברתי מוכר), ולפיו, על פי הידע הקהילתי וההיסטורי, פלוני הוא אכן בעל הקרקע. העירייה והוועדות לתכנון קיבלו את חתימת המוכתר כהוכחה מספקת ל"זיקה בקרקע" לצורך הגשת תוכניות, בלי לדרוש נסח טאבו רשמי.

יישום הנהל דרש תנאים ייחודיים שעל פי רוב לא התקיימו, כגון שיתוף פעולה בין התושבים וכן ביניהם לבין גופי התכנון, וסיפק פתרון חלקי לאורך השנים. בשנים האחרונות, ובאופן סופי ב-2022, הנהל בוטל או הוחמר מאוד, וזאת משתי סיבות עיקריות:

- חשש לשחיתות ולזיופים: נטען כי הנהל היה פרוץ מדי לתרמיות, וכי התגלו זיופים שבוצעו על ידי יהודים וערבים כאחד, מה שפגע בוודאות בנוגע לזהות בעלי העניין בקרקע.¹¹ היו גם מקרים שבהם מוכתרים סיפקו אישורי בעלות כוזבים, ואלו הובילו לבנייה על קרקע השייכת לאחרים אשר מחזיקים בנסח טאבו כדין.¹²
- ליקויים מנהליים ומידע חסר: רשימת המוכתרים המורשים לחתום על התצהירים לא עודכנה במשך שנים רבות, ובמקרים רבים כיהנו בתפקיד

11 נשר, 2018; עיר עמים, 2024

12 נשר, 2018

אנשים שנחשבו לבלתי ראויים. מעבר לכך, בעוד שהנוהל התבסס על ההנחה שבידי המוכתרים מצויים המידע ההיסטורי וספרי המקרקעין הישנים, בפועל התברר כי המידע שברשותם אינו מקיף או אינו קיים עבור חלקות רבות.¹³ ביטול הנוהל יצר משבר תכנוני עמוק בשכונות הערביות. כיוון שרק כ-10% מהקרקעות בהן רשומות בטאבו הישראלי, לתושבים לא הייתה דרך רשמית להוכיח שהם בעלי הקרקע כדי להגיש תוכנית בנייה או לקבל היתר. ההחמרה ברגולציה, בדמות נוהל חדש לבירור "בעל עניין" בקרקע, גרמה לשיתוק בהגשת תוכניות תכנון פרטיות.¹⁴

הנוהל החדש

דרישות הנוהל החדש, כגון הצגת מאלייה¹⁵ ושרשרת בעלויות,¹⁶ מציבות בפני התושבים מחסום משמעותי. זהו מכשול בסדר גודל שלא היה מוכר קודם לכן. הנוהל החדש מכפיף את התכנון להליכי ההסדר, על ידי הוספת פקיד ההסדר, כגוף מכריע. בכך גורם הנוהל לבעלי קרקע להימנע מליזום הליכי תכנון והסדרה, מחשש שהדבר יוביל לתפיסת קרקעות על ידי האפוטרופוס.¹⁷

13 שם

14 עיר עמים ובמקום, 2024

15 מאלייה הוא כינוי ספציפי לנכס מס רכוש ירדני. מסמכים אלה מהווים רישומים היסטוריים המתעדים את התשלום החל משנות השישים המוקדמות ואף קודם לכן. התיקים המכילים את הרישומים נמצאים כיום אצל קמ"ט מקרקעין במינהל האזרחי בבית אל. הבעיה המרכזית בשימוש במסמכי המאלייה היא שרישומים אלה נועדו במקור לתשלום מיסים, ולא לקביעת בעלות על קרקע. משלמי המיסים תיארו לעיתים גבולות של חלקת אדמה תוך שהם מציינים במכוון ששטחה קטן יותר מגודלה האמיתי, במטרה להקטין את תשלומי המס. מסיבה זו, השימוש במסמכי מאלייה כהוכחת בעלות מלאה נחשב שגוי מלכתחילה. חשיבות המאלייה עלתה באופן דרמטי עם כניסתו לתוקף של הנוהל החדש להוכחת "בעל עניין" בקרקע, תחת נוהל מוכתר המקל יותר. הדבר מציב בפני התושבים קושי ביורוקרטי חמור באיתור הנתונים ומחריף את הקושי המהותי – החשש לאובדן הקרקע עקב מעורבות האפוטרופוס והכפפת התכנון להליכי הסדר המקרקעין. להרחבה, ראו: עיר עמים, 2024. 16 שרשרת הבעלויות מתארת את רצף המסמכים והרישומים, המפרטים כיצד הועברו הזכויות בקרקע מבעלים קודמים ועד לטוען הנוכחי. בעיה מרכזית במזרח ירושלים היא שרוב המקרקעין אינם מוסדרים ואינם רשומים בטאבו, מה שיוצר פערי מידע על שרשרת הבעלויות. הצגת השרשרת היא אחת הדרישות החדשות והמחמירות שהוטלו על התושבים במסגרת הנוהל החדש לבירור "בעל עניין" בקרקע לאחר ביטול נוהל מוכתר. דרישה זו, שנועדה לחבר בין אדם מסוים ובין קרקע מסוימת, מציבה קושי ביורוקרטי כבד באיתור הנתונים, אך בעיקר קושי מהותי ומשתק – כאשר שרשרת הבעלויות עלולה לחשוף קרובי משפחה קודמים כ"נפקדים", ובכך לאפשר לאפוטרופוס לנכסי נפקדים לתפוס את הקרקע ולנכסה לידי המדינה. החשש מאובדן הקרקע במסגרת חוק נכסי נפקדים הוא שמביא בעלי קרקע רבים להימנע מייוזם הליכי תכנון והסדרה, מה שמוביל בפועל לשיתוק מוחלט של התכנון הפרטי במזרח ירושלים. להרחבה, ראו: עיר עמים, 2024; ארליך וקורן, 2022; לוי-שנור, 2011.

17 עיר עמים ובמקום, 2024; ארליך וקורן, 2022; לוי-שנור, 2011

ניסיון ההסדרה במסגרת תוכניות החומש

תוכנית החומש שאושרה במאי 2018, בהחלטת ממשלה 3790, סימנה שינוי במדיניות הישראלית כלפי מזרח ירושלים. לראשונה מאז 1967 הוחלט על חידוש הליכי הסדר המקרקעין בשכונות הפלסטיניות, מעבר לנוהל מוכתר, שכאמור סיפק רק פתרון חלקי.¹⁸

התוכנית נועדה לצמצם פערים חברתיים-כלכליים, מתוך הבנה שהיעדר רישום זכויות קניין מהווה חסם מרכזי לפיתוח.¹⁹ יעדיה כללו הסדרה של 50% מהקרקעות במזרח ירושלים עד סוף 2021, והסדרה של כלל הקרקעות עד סוף 2025.²⁰ לשם כך הוקצה תקציב של 50 מיליון ₪ שנפרס על פני השנים 2018-2023.²¹

לצורך יישום ההחלטה הוקם צוות משנה בראשות מנכ"ל משרד המשפטים ובהשתתפות נציגים מרשות מקרקעי ישראל, עיריית ירושלים, המרכז למיפוי ישראל (מפ"י) ואגף התקציבים.²² תפקיד הצוות היה לקבוע תוכנית עבודה שנתית, לעקוב אחר ההתקדמות ולהסיר חסמים משפטיים וביורוקרטיים.²³ למרות זאת, היישום נתקל בקשיים משמעותיים, שהובילו לכך שהיעדים המקוריים לא הושגו במלואם:

- חוסר שיתוף פעולה מצד התושבים – פלסטינים רבים נמנעו מלהשתתף בהליך בשל חוסר אמון במערכת הישראלית וחשש כבד כי הליך ההסדר יוביל להפעלת חוק נכסי נפקדים ולהלאמת קרקעותיהם.²⁴
- אירועים חיצוניים – משבר הקורונה, המצב הביטחוני ומלחמת "חרבות ברזל" גרמו לעיכובים משמעותיים בעבודת פקיד ההסדר בשטח.²⁵
- תקצוב וניהול – עיריית ירושלים טענה כי קיים תקצוב חסר להכנת מפות הסדר, וכי התיאום בין הגורמים השונים אינו מספק.²⁶

18 נשר, 2018; גולדשמידט, 2025

19 אסף-שפירא ויניב, 2020

20 אסף-שפירא ויניב, 2020; עיר עמים, 2024

21 גולדשמידט, 2025

22 נשר, 2018

23 גולדשמידט, 2025

24 עיר עמים, 2024

25 גולדשמידט, 2025

26 שם

- המורכבות הטכנית וההיסטורית – הסדרת קרקע בשטח עירוני צפוף היא הליך מורכב, איטי ויקר יותר מאשר באזור כפרי. כמו כן, קיים קושי מעשי הנובע מסירובה של ממשלת ירדן להעביר מידע שברשותה לגבי גושים וחלקות שההסדר בהם החל בתקופתה.²⁷
- מבחינת סטטוס הביצוע, נכון לשנת 2025, הנתונים מראים פער ביחס לתכנון:
- ב-2018, טרם החלטה 3790, היו 71% משטחי מזרח ירושלים (55 אלף דונם מתוך 77 אלף) ללא הסדר מקרקעין.²⁸
- יצוין כי נתוני לשכת רישום המקרקעין מתייחסים לכלל הקרקעות במזרח ירושלים, לרבות שכונות יהודיות (כמו פסגת זאב, גילה והר חומה) אשר בהן רוב הבנייה מוסדרת, ולכן יש להניח כי נתוני ההסדרה המתייחסים לשכונות ערביות נמוכים יותר. בהתאם לזאת, הערכה שנעשתה ב-2018 העלתה שבשכונות הערביות במזרח ירושלים לא היה הסדר מקרקעין בכ-90% מן השטח.²⁹
- במסגרת מסמך "מבט על" של מרכז המחקר והמידע של הכנסת (ממ"מ) מ-2025, המביא נתונים על אכיפת עבירות בנייה במזרח ירושלים,³⁰ מסר פקיד ההסדר את המידע להלן: בפועל, הוסדרו מאז 2018 ועד היום 7,301 דונם (כ-9% מהשטח). עוד כ-13 אלף דונם (17%), כ-450 גושים, נמצאים בתהליך הסדר. כלומר, סך הכול, כ-50% מהשטח כבר הוסדרו או נמצאים בתהליך הסדר. 15 אלף דונם נוספים צפויים להיכנס לתהליך הסדר על פי תוכנית העבודה לשנתיים הקרובות, כך שכ-71% מהשטח יוסדרו או יהיו בהליך הסדר.
- לכאורה, המספרים מציינים התקדמות משמעותית. אך על פי ניתוח של עמותות "עיר עמים" ו"במקום", חלק משמעותי מהקרקעות שהוסדרו היו עבור האוכלוסייה היהודית. ההסדרה במגזר הערבי מוגבלת מאוד, מהסיבות שצוינו לעיל.³¹
- עוד העלה המסמך של ממ"מ כי בשל העיכובים, החלטת ממשלה 880 מ-2023, בדבר תוכנית חומש נוספת, עדכנה את היעדים והנחתה להשלים

27 נשר, 2018; לויין-שנור, 2011

28 גולדשמידט, 2025

29 אסף-שפירא ויניב, 2020

30 גולדשמידט, 2025

31 עיר עמים ובמקום, 2024

את הכנת המפות להסדר רק עד סוף 2028.³² גם כאן, סביר מאוד להניח שיהיה פער משמעותי בין היעד ובין היישום.

בינואר 2026 התקבלה החלטת ממשלה 3792,³³ המהווה המשך ישיר להחלטה 3790. זו מציבה יעד שאפתני של השלמת הסדר המקרקעין ב-100% מהשטח עד סוף 2029. היא מתמקדת בפתרון כשלים ארגוניים שאפיינו את השנים הקודמות, בין היתר, באמצעות הקצאת תקציב שנתי של כ-7.5 מיליון ₪ ותוספת תקני כוח אדם לרשות לרישום מקרקעין, למפ"י, לרמ"י ולאפוטרופוס לנכסי נפקדים. אכן, ההחלטה משפרת את ההתמודדות עם כשלים אשר העיבו על פעילות הגופים האמורים להתקדם עם רישום המקרקעין. יחד עם זאת, היא אינה מתמודדת עם שאלות היסוד של הוכחת הבעלות, כמו גם עם החשש מפני חוק נכסי נפקדים ועם אמון הציבור בתהליך.

ההשלכות השליליות של היעדר הסדר המקרקעין

היעדר הסדר מקרקעין במזרח ירושלים יוצר מכלול רחב ועמוק של השלכות שליליות המשפיעות על הפרט, על הכלכלה המקומית, על התשתיות ועל היחסים בין התושבים ובין הרשויות.³⁴ להלן ההשלכות השליליות המרכזיות, המסווגות לפי תחומי הפגיעה:

פגיעה כלכלית בפרט, במשק וברשות המקומית (ה"הון המת")
היעדר זכויות קניין מוגדרות ומוסדרות יוצר פגיעה כלכלית חמורה בתושבים, המכונה "הון מת":³⁵

32 גולדשמידט, 2025

33 משרד ראש הממשלה, ינואר 2026

34 נשר, 2018; ארליך וקורן, 2022; אסף-שפירא ויניב, 2020; עיר עמים ובמקום, 2024

35 נשר, 2018; ארליך וקורן, 2022

- פגיעה בגישה להון ולאשראי: פרטים אינם יכולים לשעבד את הנכס כבטוחה להלוואה או למשכנתה. הדבר מונע מהם גישה למנגנון המרכזי של הלוואות לדיוור ולבנייה, וחוסם את הגישה להון עבור אוכלוסייה שלמה.³⁶
- פגיעה בסחירות הנכס: המצב גורם למיעוט עסקאות קנייה ומכירה ומיעוט מעבר בין דירות.³⁷
- הפסד כספי לרשות המקומית ולמשק כולו: הקיפאון גורם לפגיעה בהכנסות העירייה מהיטלי פיתוח והשבחה. ההפסד הכספי המשקי הכולל כתוצאה מהיעדר זכויות על הקרקעות במזרח ירושלים מוערך בכשני מיליארד שקל בשנה.³⁸

פגיעה בביטחון האישי והתערעות היציבות החברתית

- היעדר ההסדרה מעצים את חוסר הביטחון של התושבים ואת העימותים החברתיים:³⁹
- סכסוכי גבולות ואלימות: היעדר גבולות נכס מוסדרים וודאיים גורר באופן טבעי סכסוכים מתמשכים בין שכנים, שלעיתים קרובות הם אלימים וכוחניים ומוכרעים מחוץ לבתי המשפט.
 - איום מתמיד ואי אמון: התושבים נמצאים כל העת תחת איום של צווים והליכים משפטיים, הריסה ופינוי, וקיים חשש לאובדן הרכוש והנכסים.⁴⁰
 - בנייה בלתי חוקית: היעדר היכולת לפעול במסגרת חוק התכנון והבנייה (עקב הצורך בזיקה קניינית) מביא לכך שבנייה בלתי חוקית היא הדרך היחידה הפתוחה בפני הפרט.⁴¹

פגיעה בתכנון הציבורי ובתשתיות

- היעדר הרישום מהווה חסם משמעותי בפיתוח תשתית ראויה לתושבים:⁴²

36 נשר, 2018

37 שם

38 שם

39 נשר, 2018; ארליך וקורן, 2022

40 ארליך וקורן, 2022; עיר עמים ובמקום, 2024

41 נשר, 2018; עיר עמים ובמקום, 2024

42 נשר, 2018; ארליך וקורן, 2022; גולדשמידט, 2025

- **שיתוק בפיתוח תשתיות:** היעדר הסדרה מונע מהרשות המקומית לבצע הפקעות לטובת תשתיות (כבישים, בתי ספר, שטחים ציבוריים). השכונות מתאפיינות בבעיות תשתית חמורות.⁴³
- **מחסור בשטחי ציבור:** היעדר הסדרת הזכויות מקשה על הקצאת שטחים לשימושים ציבוריים.⁴⁴ יחס שטחי הציבור לנפש קטן פי שניים לעומת השכונות היהודיות,⁴⁵ וקיים מחסור חמור במבני ציבור, גני ילדים, פארקים ציבוריים ומגרשי ספורט.⁴⁶

צפיפות בשכונות מזרח העיר: "שיא לאומי"

- צפיפות הדיור החמורה במזרח ירושלים היא מכאוב חברתי ותוצאה ישירה של משבר התכנון ואי הסדרת הקרקעות.⁴⁷
- **הצפיפות חריגה ברמה הלאומית** ועומדת על ממוצע של 2 נפשות בחדר – פי 2.5 מהממוצע הארצי בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל ופי 1.5 מהממוצע באוכלוסייה הערבית בישראל.⁴⁸
 - **הצפיפות חריגה ברמה העירונית.** כבר בבדיקות מוקדמות שנערכו על ידי המכון ב-2008⁴⁹ ניכר הפער החריף: באזורים היהודיים הכלליים (לא-חרדיים) בירושלים עמדה הצפיפות הממוצעת על 27 מ"ר לנפש, לעומת 15 מ"ר לנפש באזורים החרדיים, ורק 11 מ"ר לנפש באזורים הערביים.
 - **הרובע המוסלמי בעיר העתיקה הוא מקרה קיצון חריף,** עם צפיפות של 3-6 מ"ר לנפש.⁵⁰ נתונים אלו מדגישים את העובדה כי צפיפות הדיור בשכונות הערביות מהווה גורם המכביד על האוכלוסייה, ומבליטים את המחסור בדירות ובשטחים ציבוריים.⁵¹

43 אסף-שפירא ויניב, 2020; קורח וגבריאל, 2019

44 גולדשמידט, 2025

45 אסף-שפירא ויניב, 2020

46 האגודה לזכויות האזרח, 2008; קורח וגבריאל, 2019

47 נשר, 2018; עיר עמים ובמקום, 2024

48 נשר, 2018

49 אסף-שפירא, 2008

50 שם

51 נשר, 2018

- הפער ניכר, וחלק מהשכונות הערביות מחזיקות ב"שיא לאומי" – כך על פי בדיקה עדכנית שערכנו על נתוני הלמ"ס לשנת 2022. שכונות כמו עיסאווייה, סילוואן, אבו תור והרובע המוסלמי מתאפיינות בצפיפות של 10 מ"ר לנפש ופחות מזה, ובכך נמצאות בצמרת טבלת הצפיפות הלאומית.
- הצפיפות הקשה היא תוצאה ישירה של היעדר היצע דיור חוקי מספק, הנובע משיתוק התכנון. התוצאות מקשות מאוד על התושבים, כשבין היתר:
- המחסור בדירות חדשות והצפיפות מובילים לעלייה ניכרת במחירי הדירות, כך שזוגות צעירים נאלצים להישאר לגור עם המשפחה בצפיפות רבה.⁵²
- הצפיפות גם מקשה מאוד על הרשות המקומית בהקצאת שטחים לצרכים ציבוריים ולתשתיות חיוניות.⁵³

לסיכום, נתוני הצפיפות שצינו משקפים פער תכנוני עמוק ומתמשך, שתורם ישירות לפגיעה קשה באיכות החיים של התושבים במזרח ירושלים.⁵⁴

רעידת אדמה והשלכותיה על תושבי ירושלים

שני החלקים הבאים במאמר עוסקים בהשלכות השליליות של הקיפאון בהסדרת רישום המקרקעין, בכל הנוגע להיערכות לרעידות אדמה ולצמצום הסיכון לחיי אדם. הם מתבססים בעיקר על שני מחקרי מדיניות העוסקים בחיזוק מבני מגורים.⁵⁵

רעידות אדמה בארץ ישראל

רעידת אדמה חזקה בישראל היא בלתי נמנעת, וללא היערכות מתאימה, היא צפויה לגרום לפגיעה נרחבת בנפש, בגוף וברכוש וכן למשק הכלכלי לאורך תקופה ממושכת. הנחת העבודה המקובלת היא כי רעידה כזו תתרחש בישראל

52 קורח וגבריאל, 2019

53 גולדשמידט, 2025; נשר, 2018

54 נשר, 2018

55 נגב ואח', 2014; פייטלסון ואח', 2020

בעתיד הקרוב. התדירות הנמוכה של רעשי אדמה קשים בישראל מקשה על פיתוח זיכרון חברתי בנושא ופוגעת באיכות ההיערכות ובפיתוח והטמעה של שיטות בנייה מתאימות.

- להמחשת הצורך להיערך ולעסוק במניעה, נמנה להלן את שלושת רעשי האדמה הקשים האחרונים שפקדו את הארץ ואת מספר הפגיעות בנפש שהסבו:⁵⁶
- **ביולי 1927** התחולל רעש עוצמתי באזור ים המלח שהביא למותם של מאות, בעיקר בירושלים.
 - **בינואר 1837** התחולל רעש עוצמתי בצפון הארץ, שהחריב את צפת והביא למותם של כ-6,000 בני אדם – כ-2% מאוכלוסיית הארץ דאז.
 - **באוקטובר 1759** נספו ברעש עשרות אלפים, סדר גודל של עשירית מאוכלוסיית הארץ.

תמונה 1: רעידת האדמה בירושלים ב-1927. בית ברובע היהודי שחרב לגמרי⁵⁷

56 אומנם, הבנייה המודרנית נחשבת לעמידה יותר מבנייה מסורתית, אולם הבנייה לפני שנות ה-80 לא כללה תקן עמידות לרעידות אדמה, וכיוון שעלתה גם לגובה, רמת הפגיעות עלולה להיות גבוהה במיוחד.

57 מקור התמונה: אוסף Matson, ספריית הקונגרס האמריקאית, דרך Wikimedia Commons. התמונה בנחלת הכלל (Public Domain).

המסגרת להיערכות משרדי ממשלה

נקודת תורפה מרכזית בהיערכות הלאומית היא הבנייה שנעשתה לפני החלת תקן העמידות לרעידות אדמה ב-1980. זו כוללת את השיכונים הרבים שנבנו בישראל החל משנות ה-50. הללו, ובפרט אלו המוצבים על עמודים (Soft story buildings), רגישים מאוד לזעזועים אופקיים. בנייה מוקדמת זו היא הסיבה המרכזית לכך שהמסגרת העדכנית להיערכות משרדי הממשלה בישראל⁵⁸ מתארת אסון בסדר גודל בלתי נתפש, הכולל:

- 7,000 הרוגים
- 8,600 פצועים בינוני וקשה
- 9,500 לכודים (אנשים שיחולצו מההריסות בידי אחרים או בכוחות עצמם)
- 170,000 עקורים (חסרי קורת גג)
- 28,600 בניינים הרוסים או עם נזק כבד של לפחות 45% מערך הבניין

מסגרת ההיערכות אומדת ב-5% את הסיכון שרעש אדמה עם פגיעות כאלו או חמורות מהן יתרחש ב-50 השנים הקרובות; וב-95% את הסיכון שיתרחש רעש חלש יותר או זניח ב-50 השנים הקרובות. כך או כך, רמת הפגיעות הלאומית הינה גבוהה.

המסגרת להיערכות לירושלים

הנגזרת היישובית של המסגרת להיערכות עבור ירושלים מתארת אסון בסדרי גודל חריגים:

- 1,200 הרוגים
- 1,500 פצועים בינוני וקשה
- 1,700 לכודים
- 25,000 עקורים
- 1,000 בניינים הרוסים או עם נזק כבד

יצוין כי ניתוח מקיף של התיעוד ההיסטורי מלמד שירושלים נפגעה מספר רב של פעמים באלפיים השנים האחרונות.⁵⁹ כמו כן, יש לקחת בחשבון היקפים נרחבים של בנייה לא מוסדרת, בעיקר בשכונות מזרח העיר וכמובן בשכונות חוץ הגדר שצמחו מאוד בשנים האחרונות. סביר מאוד להניח שהיבטים אלו לא נלקחו בחשבון במסגרת להיערכות מ-2011, ומכאן שהפגיעה והנזקים צפויים להיות חמורים עוד יותר.

- בעיר העתיקה ישנם מאפיינים ייחודיים נוספים שיש לתת עליהם את הדעת:
- נכסים היסטוריים-דתיים בעלי חשיבות עליונה, לאומית ובינלאומית.
- חלק ניכר מהבנייה אינו על סלע כי אם על רסק הריסות של בינוי קודם, לא יציב, מצב שמגביר את הסיכון הסיסמי.
- ריבוי בעיות ניקוז, כאשר הרטיבות הנובעת מהן מגבירה אף היא את הסיכון הסיסמי.
- במתחם הר הבית, השלכות החפירות והפיתוח על העמידות הסיסמית אינן ידועות ודורשות בדיקה מעמיקה. היסטורית, ידוע שמסגד אל-אקצה נפגע פעמים רבות ברעשי אדמה, לרבות בזה של 1927.

רעידת אדמה ומאפיינים ייחודיים לשכונות מזרח העיר

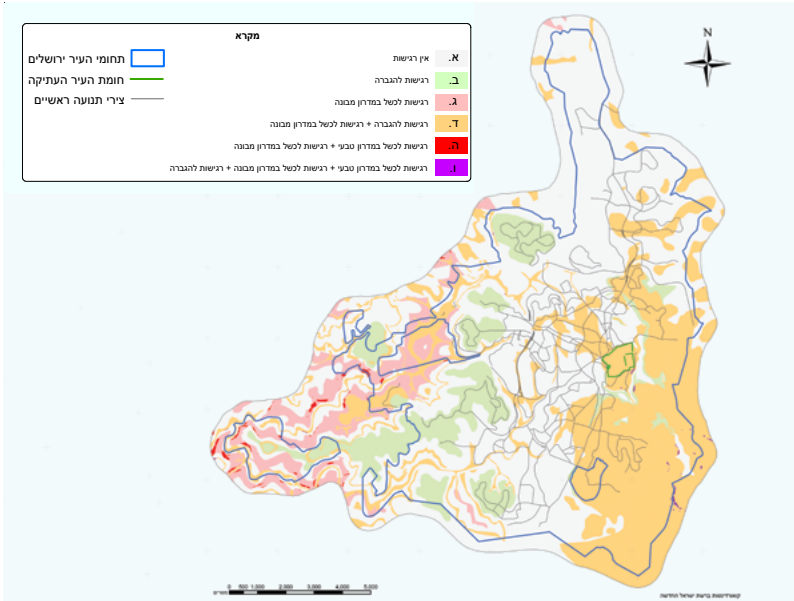
סיכון סיסמי מוגבר במזרח העיר

ב-2003 נערך מחקר מקיף על סיכוני רעידת אדמה בירושלים עבור אגף תכנון עיר בעירייה.⁶⁰ המחקר העלה באופן חד משמעי שרוב השכונות במזרח העיר סובלות מסיכון סיסמי גבוה יותר. אזורים אלו סווגו ברמת סיכון ד' (המסומנת בכתום במפה שלהלן), אשר מוגדרת כבעלת רגישות להגברה וכן רגישות לכשל במדרון מבונה.⁶¹

Zohar et al., 2016 59

60 סלמון ואח', 2003

61 רגישות להגברה – כאשר עלולה להתרחש הגברה של התנודות הסיסמיות כתוצאה מתגובת התשתית או מהשפעת הטופוגרפיה, או משילוב של שני הגורמים. רגישות לכשל במדרון מבונה – כאשר בפני השטח

מפה 1: סיכוני רעידות אדמה בירושלים - מפה מסכמת של הרגישויות לסיכונים מרעידת אדמה⁸⁷

סיכון מוגבר עקב בנייה לא מוסדרת ונקודת תורפה בשכונות שמחוץ לגדר

מחוץ לגדר ההפרדה, ישנם היקפים גבוהים של בנייה לא מוסדרת ולא מפוקחת. הסיבות לכך הן רבות ומורכבות, ומתוארות, בין השאר, במסמך שחיברו חוקרי מכון ירושלים למחקרי מדיניות: בניה בלתי פורמלית בשכונות חוץ הגדר במזרח ירושלים.⁶² בכפר עקב ובמחנה פליטים שועפאט ישנם היקפים יוצאי דופן של בנייה בלתי מוסדרת לגובה - עשרות בניינים בכל אחת מהשכונות המתנשאים לגובה של 10 קומות ומעלה (עד היכן שהגיעה משאבת הבטון) ובצפיפות גבוהה. הבנייה הלא-מוסדרת בכלל ובשכונות שמחוץ לגדר בפרט מהווה נקודת תורפה

ישנן שכבות גיאוטכניות חלשות הרגישות לכשל במדרון מבונה, ללא תלות בשיפוע הטבעי. רגישות להגברה + רגישות לכשל במדרון מבונה - אזורים שבהם קיימת רגישות לשני הגורמים הללו גם יחד.

62 זגיר וארליך, 2023

חמורה במקרה של רעידת אדמה, שעלולה להתגלגל לאסון. אסון שיעלה ודאי שאלות קשות כלפי הממשלה והעירייה על היווצרותה של נקודת תורפה זו, ההזנחה של השכונות וחוסר המשילות. ניהול סיכונים מושכל במזרח העיר יצטרך לכלול מיפוי ובדיקה הנדסית של מבנים אלו, ובמידת הצורך, קידום חיזוקם לעמידה בתקן, או לחלופין – גיבוש פתרונות דיור חלופיים למבנים מסוכנים.

החיזוק הסיסמי: פערים משמעותיים בין מזרח העיר למערב
 השוואה של המצב במזרח העיר לתהליכי החיזוק הסיסמי הנעשים במערב במסגרת ההתחדשות העירונית (תמ"א 38 או פינוי-בינוי) מצביעה על פערים קיצוניים בין השכונות היהודיות לערביות:

פינוי-בינוי: דירות קיימות בטיפול הרשות להתחדשות עירונית ⁶⁴	תמ"א 38: תוכניות שהוגשו בשנים 2014 ⁶³ -2022	
16,000	1,076	מערב העיר
0	13	מזרח העיר

במקרה של רעידת אדמה, פערים אלו עלולים לבוא לידי ביטוי בסדרי גודל אחרים של נפגעים ונזקים, ולהעיד על ההזנחה הקשה של שכונות מזרח ירושלים ועל חוסר המשילות בהן. מנגד, קידום הנושא יהווה ביטוי למשילות וללקיחת אחריות בפועל על שכונות מזרח העיר.

ניתן לשער ברמת ביטחון גבוהה שאי הסדרת הקרקעות, והחסם שהדבר מציב בפני פנייה למנגנון התמ"א, להתחדשות עירונית ואף לסיוע ממשלתי לקידום חיזוק המבנים, הם שמשתקים את התהליך, בדומה להיבטים אחרים של פעילות כלכלית, תכנון ובנייה ועוד כפי שתואר לעיל. ללא זיקה ברורה של בעלי הדירות לקרקע, אין הם יכולים לגשת למסלולים אלו, על ההטבות הכלולות בהם. כך,

63 נתונים גולמיים שהתקבלו מאגף תכנון עיר בעיריית ירושלים ועובדו על ידי המחבר.

64 מידע שהתקבל ממניחלת ההתחדשות העירונית בעיריית ירושלים.

למעשה, נמנעים מהתושבים תמריצים וסיוע שייעודם הקטנת הסיכון הסיסמי והצלת חיי אדם.

חיזוק ללא תוספת בנייה כחלופה חשובה

המנגנון המימוני של תמ"א 38, המופעל זה יותר מ-15 שנים, הטביע בתודעה הישראלית תפישה שחיזוק סיסמי מתבצע בהכרח יחד עם תוספת בנייה. אולם על פי רוב, במדינות מפותחות הסובלות מרעידות אדמה, הפתרון המקובל כולל:

- חיוב בעלי נכסים בחיזוק, במסגרת זמן נרחבת, תוך מתן תמיכה ממשלתית ומקומית.

- מתן אפשרות לחיזוק העומד באופן חלקי בתקן (למשל: עמידה ב-50% מהעמידות של תקן מלא). זאת, כדי לייצר חלופת חיזוק ריאלית כלכלית עבור בעלי הנכסים אשר תגדיל את הסיכוי להציל חיי אדם, במסגרת של ניהול סיכונים מושכל. מהלך שנעשה בבית ספר באיטליה ממחיש את המשמעות העצומה שיכולה להיות גם לחיזוק חלקי, ללא עמידה מלאה בתקן.

תמונה 2. חציו של בית ספר שחוזק ולא התמוטט ברעידת אדמה באיטליה ב-2016, ולצידו החלק החסר שלא חוזק והתמוטט ברעש (מקור: ירון אופיר מהנדסים בע"מ)

תמונות 3 ו-4. מתוך
חיזוק מבני ה"רכבת"
באילת (מקור: ירון אופיר
מהנדסים בע"מ)

חיזוק סיסמי בעיר העתיקה ובמקומות הקדושים: מאפיינים ייחודיים לעיר העתיקה מאפיינים ייחודיים שיש לקחת בחשבון בגיבוש מדיניות בנושא. אלו כוללים:⁶⁵

- רמת סיכון מוגברת, כיוון שהבנייה אינה על סלע אלא על רסק הריסות של שכבות בינוי קודמות.
- מקומות קדושים שהטיפול בהם דורש תיאום עם גורמים בינלאומיים, ושלפגיעה בהם עשויות להיות השלכות מרחיקות לכת.
- מאפיינים ייחודיים של בינוי וצפיפות, למשל: קווי בניין הגובלים בדרך כלל בשטח הציבורי.
- מורכבות יוצאת דופן של בעלויות ומחזיקים.

65 ריאיון עם דניאל שוקרון, סמנכ"ל בחברה לפיתוח הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים.

- תמ"א 38 אינה חלה על העיר העתיקה, ונדרשים פתרונות מותאמים למרחב היסטורי-דתי זה, מהחשובים בעולם.

סיכום: פער קריטי שהולך ומחמיר

מאמר זה עסק בניתוח ההשלכות הקשות והמסוכנות של הקיפאון בהסדרת רישום הקרקעות בשכונות הערביות במזרח ירושלים. הוא סקר את הסוגייה ואת השלכותיה שכבר נבחנו בעבר, והוסיף נדבך ידע לגבי צפיפות השיא בשכונות אלו ולגבי נגזרת הקיפאון בהיערכות לרעידות אדמה במזרח העיר. בתוך כך, יש לתת את הדעת להחלטת ממשלה 3792 מינואר 2026, המבקשת להשלים את הליכי ההסדר לכדי 100% מהשטח עד סוף 2029. אף שההחלטה נותנת מענה לכשלים ארגוניים באמצעות הקצאת תקציבים ותקני כוח אדם, היא נמנעת מטיפול בשאלות היסוד של הוכחת הבעלות, בחשש המשתק מפני חוק נכסי נפקדים ובצורך הקריטי בבניית אמון הציבור – חסמים מהותיים שבלעדיהם, הצלחת המהלך מוטלת בספק.

נדרשת מדיניות אחראית ויוזמת ברמה המקומית והלאומית. הגם שמתקיים ויכוח פוליטי ומדיני באשר להסדרת המקרקעין, אין הדבר פוטר את אחריות הרשות המקומית והרשויות המעורבות לגבש ולהוציא לפועל מדיניות שתטפל בסיכון הסיסמי של המבנים ובבטיחות תושביהם, כפי שמתרחש במערב העיר ובשאר ערי ישראל במסלולים שונים של התחדשות עירונית.

אחריותן של הרשויות חלה כמובן גם ביחס לשאר ההשלכות הקשות עבור חלק ניכר מתושבי העיר הערבים, ובכלל זה טיפול בצפיפות הנפש למ"ר מגורים, שבחלק מן השכונות במזרח ירושלים היא הגבוהה בישראל. נדרש אימוץ של הנושא בראש סדר היום של מקבלי ההחלטות בעיר ובממשלה, כדי לקדם את הטיפול בסוגייה הנוגעת ל-400 אלף תושבים בבירת ישראל.

אשר לעיר העתיקה והמקומות הקדושים, לאור המאפיינים יוצאי הדופן שלהם, נדרש לפתח תוכנית טיפול ייעודית. זו תצטרך לכלול מיפוי מעמיק, ניתוח תאי שטח וגיבוש פתרונות ייעודיים בשיתוף נציגי הקהילות והגופים הדתיים, וכן פיתוח מתודולוגיה ייעודית לטיפול במקומות הקדושים.

מקורות

- אסף-שפירא, י' ווינב, ע' (2020). אינדיקטורים לתשתיות ולתכנון במזרח ירושלים (מחקר מלווה ליישום החלטת ממשלה 3790 לפיתוח חברתי-כלכלי במזרח ירושלים). מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- ארליך, ח' וקרון, ד' (2022). לקראת החלטת ממשלה 3791: מתווה מוצע לתחום התכנון והבנייה. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- גולדשמידט, ר' (2025). נתונים על אכיפת עבירות בנייה במזרח ירושלים. הכנסת, מרכז המחקר והמידע (ממ"מ).
- דקואר, נ' וכהן-בר, א' (2008). אפליה, הזנחה וקניפוח: מדיניות התכנון והבניה בירושלים המזרחית. האגודה לזכויות האזרח בישראל ועמותת "במקום" – מתכננים למען זכויות תכנון.
- זגיר, מ' וארליך, ח' (2023). שיפור תנאי המחיה בשכונות חוץ-גדר במזרח ירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- לוי-שנור, ר' (2011). הפרטה, הפרדה והפליה – זניחת ההליכים של הסדר הזכויות במקרקעין במזרח ירושלים. עיוני משפט לד, 183-238.
- משרד ראש הממשלה (2026). רישום והסדר זכויות מקרקעין במזרח ירושלים – החלטה מספר 3792 של הממשלה מיום 18.01.2026.
- נגב מ', פייטלסון ע', סגל א' ושוחט י' (2014). גיבוש חבילת מדיניות לחיזוק מבני מגורים בפריפריה (מוגש למשרד המדע ולוועדת ההיגוי הבין משרדית להיערכות לרעידות אדמה). אוניברסיטאות חיפה, העברית בירושלים ובן גוריון בנגב.
- נשר, מ' (2018). בנייה בלתי חוקית, סכסוכי דמים ושני מיליארד שקל בשנה: המחיר של היעדר זכויות על הקרקעות במזרח ירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- סלמון, ע', כץ, ע' וכרובי, א' (2003). סיכוני רעידות אדמה בירושלים – דוח מסכם (מוזמן עבור אגף תכנון עיר, עיריית ירושלים). המכון הגיאולוגי לישראל.
- עיר עמים ובמקום (2024). ממה לאפס: נוהל חדש מקפיא תכנון במזרח ירושלים.
- פייטלסון, ע', נגב, מ', סגל, א', רזין ע' וריין-ספיר, י' (2020). חבילות מדיניות לקידום חזוק מבנים נגד רעידות אדמה תוך גישות לתנאי המקום – דו"ח מסכם (מוגש למשרד המדע ולוועדת ההיגוי הבין משרדית להיערכות לרעידות אדמה). אוניברסיטת חיפה והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- קורח, מ' וגבריאלי, ת' (2019). תוכנית היובל: איכות חיים – מדדי איכות חיים בירושלים – בחינה סובייקטיבית. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2017). תושבים, לא אזרחים – ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967-2017. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- שפירא, א' (2011). מסגרת להיערכות לרעידות אדמה הרסניות בישראל. משרד ראש הממשלה. ועדת ההיגוי הבין משרדית להיערכות לרעידות אדמה.
- Zohar, M., Salamon, A., & Rubin, R. (2016). Earthquake damage history in Israel and its close surrounding - evaluation of spatial and temporal patterns. *Tectonophysics*, 696-697, 1-13.

לסייר במזרח ירושלים: סוגיות תכנון ובנייה במבט מקרוב

חגי קרנר, תגל קומיי

חגי קרנר, חוקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון. בעל תואר שני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה מהאוניברסיטה העברית. עבודת התזה שלו, שהתבססה על מחקר אתנוגרפי המשלב ראיונות עומק, ניתוח חזותי ותצפיות משתתפות, בחנה את המפגש שבין קהילת הלהט"ב ובין המרחב העירוני, תוך התמקדות במשמעויות החברתיות והסימבוליות המגולמות במרחב הפיזי בירושלים. בוגר תואר ראשון בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ובלימודי האסלאם והמזרח התיכון מהאוניברסיטה העברית. גר בירושלים.

תגל קומיי, מנהלת תפעול ופרסומים במכון. במקביל, משמשת כיועצת למחוז ירושלים במשרד החינוך ומתמחה בהובלת תהליכי עבודה וקידום מדיניות חינוך. לפני כן שימשה כסגנית מנהל תוכנית החומש לחינוך במזרח ירושלים. משרתת במילואים במכלול אוכלוסייה של נפת מוריה בפיקוד העורף. בוגרת תואר ראשון במתמטיקה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. גרה בירושלים.

”בסוף, אדם שיש לו צו הריסה על הבית לא חושב על שום דבר אחר.”

סוציולוגית, כלכלית וביטחונית, מזרח ירושלים מהווה אתגר כבד משקל. השכונות רוויות עוני, מחסור ואתגרים שחשוב לפגוש באופן בלתי אמצעי בשטח. חיבור זה מבקש להעביר לקורא – ובפרט לזה שנוטה שלא להגיע לאזור או אף נמנע מכך – את חוויית המסייר ברחובות מזרח העיר. בתוך כך, לפתוח צוהר לסוגיות של תכנון ובנייה על היבטיהן הפיזיים, ההיסטוריים והנרטיביים. החיבור מבוסס על סיור שערכו חוקרי מכון ירושלים במזרח העיר ביולי 2025, ומבטא את נקודות המבט השונות שנפגשו במהלך הסיור. הוא מביא

את קולותיהם של **תושבים ערבים**, המתארים מלכוד ביורוקרטי וקיומי בין חוסר אמון עמוק במוסדות לבין רצון בסיסי בחיים נורמליים של תכנון והסדרה שאינם בהישג יד; של **בעלי תפקידים בעירייה**, בנסותם לגשר על הפער בין צורכי המערכת לבין המציאות הכאוטית, תוך חיפוש אחר פתרונות יצירתיים ועוקפי ביורוקרטיה בניסיון לייצר "ריבונות מיטיבה" בתוך וואקום תכנוני; ושל **חוקרי המכון**, המספקים פרספקטיבה היסטורית ואסטרטגית של סוגיות השטח ומבקשים לשקף למקבלי ההחלטות כי "כיבוי שריפות" נקודתי איננו תחליף לטיפול בסוגיות הליבה, כמו הסדר מקרקעין ותכנון ארוך טווח. בניסיון להציג את עומק האתגרים, ואת ההכרח להתמודד איתם באופן יצירתי ורגיש, אנו רואים שליחות.

כדי לשמור על פרטיות המשתתפים ולאפשר להם להתבטא בחופשיות, חלק מהשמות במאמר בדויים. התיאורים יפורטו בהתאם לרצף הכרונולוגי של הסיור בסביבת השכונות אבו תור, סילואן וג'בל אל-מוכבר.

תצפית מגג מרכז השירות והחדשנות באבו תור

נפגשנו במתחם התחנה הראשונה, שם עלינו למיניבוס שחצה לצידה המזרחי של דרך חברון ונסע מרחק לא רב במורד רחוב עין רוגל בשכונת אבו תור. השכונה גובלת בגיא בן הינום מצפון, בדרך חברון ממערב ובטיילת שרובר מדרום, והיא שכונת קו תפר מעורבת: חלקה העליון, "היהודי", מכונה גם גבעת חנניה, ואילו השכונה הערבית התחתונה מכונה אֶת־וֹרִי. עצרנו סמוך למרכז שירות וחדשנות אבו תור.¹

1 המרכז الريادي للخدمات - أبو طور (אל-מרכז א-דיאדי ללח'דמאת - אבו תור)

צפיית מגג מרכז השירות והחדשנות באבו חור. צילום: תגל קומי

המרכז, שנחנך בשנת 2021, פועל בבניין משופץ ויפה בן ארבע קומות. בקומתו הראשונה מוצבות עמדות לשירותי מיצוי זכויות בתחומי רווחה, משפט, שירותים עירוניים ועוד, מול העירייה, הממשלה וגופים נוספים כמו חברת הגיחון. בקומה השנייה ישנן כיתות להכשרות וללמידה, ובהן תוכניות להשלמת השכלה עבור נשים שלא הצליחו לסיים את לימודיהן. בקומה השלישית פועל מרכז של מינהל החינוך, ובו מתקיימות ועדות אפיון וזכאות לתלמידים עם צרכים מיוחדים, לצורך קבלת זכאות לסיוע בכיתות מטעם עיריית ירושלים. בקומה הרביעית פועל סניף של מרכזי התעסוקה ריאן ושוכן גם חדרו של מנהל מערך הרובעים בעירייה.

התחלנו את הסיוע במגג הבניין. הגג מרושת מצלמות אבטחה. הוא גדוש צמחי תבלין ונוי ומאכלס כוורות דבורים, כחלק מפרויקט הקיימות סינסילה.² הנוף הנשקף ממנו נפרש מהעיר העתיקה ועד גגות שכונת תלפיות. ברקע נשמעים צלצול פעמוני כנסייה ורעשי בנייה ממרחק שני בניינים.

2 מרכז סינסילה (מركز سنسلة) הוא מרכז להעצמה של קהילות מקומיות שהוקם כדי לטפל בסביבה העירונית בירושלים.

לאחר סבב היכרות קצר פתח את הבוקר מנכ"ל המכון, ד"ר דוד קורן, בהסבר על מטרות הסיוור. הוא הדגיש את נושא התכנון והבנייה, כשהוא מבקש להכניס את הצוות לעולמו האישי: מדוע מזרח ירושלים, "המקום המסוכן והחשוב ביותר בעולם" בלשונו, "תופס" אותו חזק כל כך, למה חשוב לעמוד על גודל האתגר, ומה הופך אותו לאסטרטגי עבור מדינת ישראל. ברבות השנים, הולכים ומתעצמים בו האתגרים הריבוניים, הכלכליים והביטחוניים העומדים בפני הממשלה, העירייה וכמובן, התושבים עצמם. כל המסייר ברגליו ברחובות השכונות הערביות, או הקורא את הנכתב בערבית ברשתות החברתיות שלהן, חש במלוא העוצמה במתח האצור שמאיים בכל רגע להתפרץ החוצה או פנימה, לתוך הקהילה עצמה.

המשכנו בתצפית וסקירה גיאוגרפית מגג הבניין שערך ג'מאל, תושב מזרח העיר ששימש יועץ לרשויות הישראליות בהקשרי מרחב זה. הפרויקט הקרוב ביותר לליבו ("הבייבי שלי") היה שיום הרחובות וקביעת מספור הבתים. האתגר המרכזי היה הצורך למצוא שמות שכל מקבלי ההחלטות ותושבי מזרח ירושלים, היהודים והערבים-פלסטינים, יהיו שבעי רצון מהם. חשיבות הפרויקט

היא חלקו במהלכי ההסדרה של השכונות והרחובות. עצם השיום מקנה שפה משותפת, גם ברמה התכנונית, לתושבים ולמוסדות. עם זאת, חלק מהתושבים רואים בפרויקט זה אמצעי של השלטון לשליטה והתערבות בחייהם.

סילואן רבתי: גבולות נוילים והיעדר אופק תכנוני

אנחנו צופים על סילואן רבתי, כפי שמכנים אותה התושבים, אשר מורכבת ממספר שכונות קטנות יותר: סילואן, ראס אל-עמוד, א-שיח', ואדי קדום, ואדי חילוה, אל-בוסתאן, בטן אל-הווא. בין חלק מהן יש מעין חפיפה, שכן תיחום השכונות אינו מוגדר באופן חד משמעי או פורמלי, אלא מבוסס על הגדרות נוילות של התושבים עצמם. אפילו הגדרת גבולותיה של סילואן הגדולה – היכן היא מתחילה והיכן מסתיימת – לא תמיד מוסכמת.

החלקים המורכבים ביותר במרחב שלעברו אנו משקיפים, גם מבחינה פוליטית, הם אבו תור (א-ת'ורי) ואזור השכונה התיכונה של סילואן. זאת, בשל החיכוך היומיומי של ערבים ויהודים החולקים רחובות מגורים, ולאור החשיבות הלאומית והדתית – לרבות הקרבה להר הבית ומסגד אל-אקצה. ברחוב שבו אנו עומדים ניתן לראות בתי יוקרה, חלקם של יהודים וחלקם של ערבים. אך ככל שנרד מטה, נגלה צפיפות ועוני. הפער הזה, בין השכונה העליונה לשכונות התחתונות, היה אחד הטריגרים לתוכנית החומש הממשלתית.³ מדרום אנו רואים את שכונת ארמון הנציב (תלפיות מזרח), ומצפון-מזרח נראים האוניברסיטה העברית בהר הצופים, מתחם אוגוסטה ויקטוריה וכנסיית העלייה הרוסית בהר הזיתים. לפנינו, מצפון, מסגד אל-אקצה והר הבית. ממזרח – גדר הביטחון, או חומת הפרדה, הארוכה והאפורה. ברקע, לא מעט שטחים פתוחים שלא נבנו בהם בתים, משום שהם חלק מן הגן הלאומי סובב החומות, ופיתוחם מוגבל מאוד בתוכנית עמ/9 לאגן העיר העתיקה.⁴

3 החלטת ממשלה מספר 3790 מיום 13.5.2018 לצמצום פערים חברתיים וכלכליים ולפיתוח כלכלי במזרח ירושלים.

4 תוכנית עמ/9 מ-1968 עיגנה בחוק את עקרונות תוכנית האב לעיר והציבה במרכזה את שימור העיר העתיקה והאגן הקדוש. לשם כך הוגבלה בנייה חדשה באזורים רגישים, ונשמרו קווי הרקיע הנצפים מן העיר העתיקה ואליה.

גדר ההפרדה על רקע אבו דיס. צילום: אהוד פראוור

מזרח ירושלים: תכנון ללא תוכנית

למזרח ירושלים ככלל אין למעשה תוכנית מתאר סטטוטורית בתוקף. "תוכנית מתאר מקומית ירושלים 2000"⁵, שאומנם לא אושרה ולא קיבלה תוקף רשמי, משמשת בפועל כבסיס לא פורמלי לתכנון ובנייה בעיר, יחד עם תוכנית עמ/9 שאושרה בשנת 1968 ומתייחסת לחלקים ממזרח ירושלים. השטחים יועדו לצרכים שונים ומסומנים לפי צבעים: ירוקים – לפארקים; סגולים – לתעשייה; חומים – לצורכי ציבור; וצהובים – למגורים. ד"ר קורן סיפר, מניסינו כיועץ ראש העיר לענייני מזרח ירושלים בעבר, כי פעמים רבות החלטה על צווי הריסה ומימושם בפועל הייתה קשורה לתוכנית מתאר זו ולצבעים שסומנו בה. כך, בית הבנוי על שטח שסומן בירוק עלול לקבל צו הריסה משום שלא מתאפשרת הכשרת הבנייה שלו בדיעבד – "זה כמו לבנות בית באמצע גן סאקר" (עוד כשגן

5 תוכנית מתאר מקומית ירושלים 2000 הוכנה מאז 1986 והוצגה לציבור ב-2004. מטרתה הייתה להתוות את פיתוח העיר עד שנת 2020, תוך שיקולים היסטוריים, חברתיים, כלכליים וסביבתיים. אף שמעולם לא הופקדה, ולכן אינה מחייבת מבחינה חוקית, היא משמשת עד היום כמסמך מנחה למדיניות התכנון של העירייה.

סאקר היה רק בתכנון). גם בתים באזורים חומים עשויים להיתקל בצו, שכן הריסתם תאפשר הקמה של מבנים לצורכי ציבור כמו מתנ"סים או בתי ספר. קורן ציטט אמרה ידועה בקרב ערביי מזרח העיר, כי "למהנדסי העיר לדורותיהם נשפך צבע ירוק על המפה", בבחינת: "תן לי קודם בית, ואחרי זה דבר איתי על הפארק ובית הספר". ואולם, מרגע שיש בית, נדרשות גם תשתיות ציבוריות, בתהליך שהופך מלכוד בלתי נגמר.

בשנות ה-80 הוכנו תוכניות מתאר עבור מרבית שכונות מזרח ירושלים, אך אלו לא יושמו הלכה למעשה. בהיעדר מימוש ואכיפה, התרחבה הבנייה ללא היתר בשטחים המיועדים לשימושים שאינם בנייה, והשתרשו דפוסים של חוסר תכנון שהתבטאו בצפיפות ובמחסור בתשתיות. האחריות לתהליך זה טמונה הן במחללי הרשויות והן בהתנהלות התושבים בשטח, מתוך הכרח לבנות ללא היתר כל עוד אין תוכניות מפורטות המתאימות למציאות בעיר. כאשר החלה מדינת ישראל לגבש מדיניות ממוקדת יותר בסוגייה, בראשית המאה ה-21 ובמיוחד בשנים 2010–2015, כבר היו חלק מהאזורים במצב בלתי הפיך או קרוב לכך.

הבעיה, שנראית היטב לעין, איננה רק תוצאה של תקציבים דלים. נדמה שאפשר להשקיע כסף רב אך בלי לגעת בסוגיות השורש – והפערים החברתיים רק מעמיקים. אחת הסוגיות המרכזיות בהקשר זה היא הוכחת הבעלות על קרקעות ונכסים בהיעדר הסדר מקרקעין לרוב שטחי מזרח ירושלים. פתרונות מסוימים, כמו הוכחת בעלות שלא באמצעות טאבו (למשל לפי "נוהל מוכתר" עד ביטולו ב-2022, או אישור תשלומי מס לפני 1967 לשלטונות הירדניים), נחשבים היום בעיני הרשויות לבעייתיים. התושבים אף חוששים לקחת חלק בתהליך בגלל סוגיות של נכסי נפקדים.⁶ לפי ד"ר אמנון רמון, חוקר ותיק בצוות המכון, כמעט בכל משפחה ניתן למצוא בשרשרת ההורשה קרובים המתגוררים בירדן או בארצות אחרות, הנחשבות על פי חוק נכסי נפקדים כארצות אויב. לכן, משפחות חוששות מתפיסת חלקים מהבתים על ידי האפוטרופוס לנכסי

6 להרחבה, ראו מאמרו של אהוד סגל בקובץ זה: כשהאדמה תרעד (חלילה), המחיר של אי הסדרת קרקעות במזרח העיר. במאמר מנתח ד"ר סגל את הקיפאון המתמשך בהסדרת המקרקעין במזרח ירושלים ואת השלכותיו. הוא מתאר את הסיבות שהובילו לביטול "נוהל מוכתר" (ליקויים מנהליים וחשש לזיופים), ומסביר כיצד החשש מהפעלת חוק נכסי נפקדים מונע מתושבים לזיום הליכי הסדרה. מעבר להיבטים הקנייניים, סגל מצביע על הסכנה הבטיחותית הטמונה במצב זה, בדגש על הסיכון הסימני הגבוה במבנים שהוקמו ללא היתר ופיקוח הנדסי.

נפקדים, כפי שנעשה למשל באזור עיר דוד. ד"ר רמון הזכיר כי אחד ממחקריו הראשונים, שאותו ערך בתחילת שנות ה-90 יחד עם ישראל קמחי במכון (אשר נקרא אז מכון ירושלים לחקר ישראל), עסק בתכנון ובנייה במזרח ירושלים. כיום, לדבריו, אנחנו פחות או יותר באותו הסטטוס – ואף במצב כאוטי בהרבה.⁷

"חופש" ללא תכנון: אשליית תור הזהב והמציאות בשטח

אחמד, מנהיג קהילתי במזרח ירושלים, הצטרף אלינו לסיור. תפקידו הוא ללא שחר, ובכל זאת, כך סיפר, במשך שבוע לא ישן כי אירע כמעט רצח בכפר. ילד מאחת השכונות רצה לצעוד לשכונה אחרת, אך תושביה לא הרשו לו לעשות כן על רקע סכסוכי משפחות ואיימו על חייו. בתגובה, אחד הבתים הועלה באש. סכסוכים מסוג זה נמשכים שנים רבות, נגררים ומסכנים את חיי התושבים עד עצם היום הזה. הם יכולים לנבוע אפילו מריב על חניה – דוגמה אחת מיני רבות (שעוד תחזור בחיבורנו) לתוצאות של חוסר תכנון והיעדר הסדרה לקרקעות. קורן, מניסיונו כיועץ לראש העיר, מכיר היטב את התופעה. הוא נזכר כי ללשכה זרמו תלונות רבות מתושבי ראס אל-עמוד על מחסור בחניות. בביקור שערך בשכונה ביקשו ממנו התושבים לנסות בעצמו למצוא מקום חניה – והוא גילה עד מהרה שאין כזה בנמצא. החוויה המחיישה לו כיצד תלונותיהם משקפות מציאות יומיומית בלתי פתורה. כששב לעירייה, התריע כי מתן דוחות חניה ללא מענה תכנוני רק מעצים את תחושת העוול, שכן לתושבים אין כל פתרון מעשי. עבורו, היה זה מקרה מובהק המדגים כיצד היעדר מימוש של תוכניות תכנון ובנייה משפיע על כל תחומי החיים: מחניה ותנועה ועד חינוך, ניקיון, גינון, גנים ציבוריים ושירותים קהילתיים.

אחמד הביע תסכול עמוק גם מתהליך הפנייה לקבלת היתרי בנייה. הוא סיפר על "ברנו'ה" של עורכי דין מצפון הארץ, ולעיתים אף ממזרח העיר עצמה, אשר

⁷ להרחבה על ראשית דרכו המחקרית של ד"ר רמון ועל העבודה המשותפת שלו עם ישראל קמחי במיפוי הפערים במזרח העיר, ראו בריאיון של ג'ר חסון עימו המתפרסם בקובץ זה ("טנגו ישראלי במזרח ירושלים"). בריאיון פורס רמון את נקודות התפנית ההיסטוריות ביחסי הרשויות והתושבים, שהובילו למצב הכאוטי המתואר לעיל.

גוררים את התושבים בתהליך ביורוקרטי, ציני, נצלני ויקר. המזרח ירושלמים אינם שולטים בעברית וחשים מאוימים יותר מהפקידות הישראלית. לעומתם, עורכי הדין מהצפון, המעורים יותר בתהליכים, מיצבו עצמם בציבור המזרח ירושלמי כמתווכים הכרחיים לתהליכי ההסדרה, בהיותם דוברי ערבית ועברית ובקיאיים בנפתולי הביורוקרטיה. בפועל, לדברי אחמד, חלקם יצרו תלות בלתי נסבלת של התושבים והפכו את התהליכים לקשים ומייגעים פי כמה. הוא ביקר את ה"צפונים" שאינם מתווכים באופן מהימן את ההתקשרות עם הרשויות, ומנצלים את פערי הידע והשפה כדי לגרוף הון על חשבון לקוחותיהם.

עוד סיפר אחמד שבעבר, ככל שהערבים במזרח ירושלים "נשארו שקטים" – אִפשרו להם לבנות בצורה לא חוקית. האדישות כלפי הבנייה הבלתי חוקית נבעה לטענתו מהנחה מדינית ועירונית שהאזור לא יישאר לאורך זמן בריבונות ישראלית, ולכן, אין טעם להשקיע. הוא נזכר בתקופות שבהן הייתה התעמרות שלטונית רבה יותר כלפי הערבים בנושאי הבנייה במזרח ירושלים: מכה ראשונה בתקופת סאדאת, מכה שנייה באינתיפאדה השנייה, ואחריה מכה נוספת בתקופת "אינתיפאדת הסכינים" בשנים 2014-2016 ורצח הנער מוחמד אבו ח'דיר משועפאט. הדבר יצר בקרב התושבים קשר תודעתי בין הריסות בתים ובין פרקטיקות של ענישה. בכך נמנעו בהמשך גם אפשרויות לשיתוף פעולה עם התושבים בהריסות הכרחיות הנדרשות לטובת בנייה מוסדרת.⁸

את התקופה שעד 1987 (פרוץ האינתיפאדה הראשונה), בימי טדי קולק בראשות העיר, מכנה אחמד "תור הזהב". אך גם אז, חרף האווירה הטובה והחופשית יותר, לא הייתה השקעה ממשית של משאבים. דווקא החופש הוביל לכאוס של בנייה ללא היתר ולחוסר רצון מצד העירייה להתמודד עם האתגרים בשכונות מזרח העיר. כך, חופש ללא תכנון סדור, יחד עם גידול משמעותי באוכלוסייה (מ-69 אלף ערבים בירושלים ב-1967 ל-398 אלף ב-2024), הובילו בדיעבד למחסור בתשתיות הכרחיות כמו מים, ביוב, בתי ספר, כבישים ומדרכות, להיעדר בקרה על איכות הבנייה ובטיחותה, ולבסוף אף

8 לפרספקטיבה היסטורית נוספת, ראו הריאיון עם ד"ר אמנון רמון בקובץ זה. בעוד אחמד מתאר מדיניות של "שקט תמורת בנייה" והריסות ככלי ענישה, רמון מייחס את היעדר האכיפה בשנים המוקדמות בעיקר להזנחה, היעדר משאבים ותפישת זמניות של השלטון; ואת הגברת האכיפה בשנים המאוחרות לניסיונות להגברת המשילות והריבונות הישראליות, ולא רק כפעולת תגמול.

להריסת תשתיות ובתים. כל זאת, בשונה מהבנייה ליהודים במזרח ירושלים, אשר תוכננה בצורה ריכוזית על ידי משרד השיכון.

צוות המכון על גג מרכז השירות והחדשנות אבו תור. צילום: תגל קומיי

המקום שממנו השקפנו על השכונות, מרכז השירות והחדשנות באבו תור, הוא אפוא יוצא מן הכלל המעיד על הכלל: זהו האתר היחיד כיום במזרח ירושלים המפעיל פעילות קהילתית מהסוג שתואר (ולמעשה אף הוא אינו נהנה מתקציב עודף, וחלק ניכר מתקציבו מוקדש לשכירות הגבוהה). קיימת שאיפה לפתוח מרכזים נוספים בשכונות אחרות, אולם בשל היעדר במבני ציבור, פערי תקציב, התנגדות מקומית ופוליטיקה עירונית, יחד עם יתר אתגרי התכנון והבנייה שמנינו, הדבר אינו מתאפשר.

מרחק של שנים במטרים בודדים: הירידה מגבעת חנניה לשכונות סילוואן

עם העלייה ברחוב הגיחון נכנסנו אל החלק "היהודי" והיוקרתי של אבו תור, המוכר גם בשם גבעת חנניה. ג'מאל תיאר בחיך את המקום כ"שכונה שיש בה הכול חוץ ממגרש גולף". ד"ר קורן שיתף בזיכרונות מגעוריו. באותן שנים נהג לבקר אצל חברים באבו תור, אך לא ירד ולו צעד אחד לעבר הרחובות הערביים. לדבריו, ההבדל בין שני חלקי השכונה חריף כל כך, עד שמספיק להמשיך עוד כמה מטרים כדי לעבור מהמאה ה-21 למאה ה-18 – תחושה שהגדיר "אגרוף בבטן". רק שנים לאחר מכן, במסגרת תפקידו המקצועי, נחשף בפועל למציאות של מזרח ירושלים שמעבר לקו התפר.

המושכנו בנסיעה רחוב א-ת'ורי (الثوري) באזור הכפרי-ערבי של השכונה, כשלימינו גן משחקים שנשרף פעמיים בידי תושבי השכונה. לדברי ג'מאל, בכל פעם שנרשמה עלייה במספר הצווים להריסת בתים בשכונה, הוצת גן המשחקים כמחאה. לקראת סוף הרחוב, גן משחקים נוסף מעל גיא בן הינום, מול נוף יפהפה של הר ציון, עיר דוד והעיר העתיקה. הפער בין המראה המרהיב שבדרך לסילוואן לבין העוני והאפרוריות של הרחובות המוזנחים לא נעלם מעיני עובר האורח.

גן השעשועים על רקע העיר העתיקה מעל גיא בן הינום. צילום: אהוד פראור

נסענו ברחוב ראשי, דו סטרי וצפוף מאוד. בשעות ובימים מסוימים הוא פקוק לעיפה. העירייה מנסה להתמודד עם מצוקת התנועה בשכונה באמצעות תכנון כביש היקפי, שנועד להפחית את העומס בתוך הרחובות הצרים. במקביל, בשיחות עם התושבים עלה כי מרבית הפרויקטים במזרח ירושלים ממומנים על ידי הממשלה, בעוד שההשקעה העירונית נותרת מצומצמת ביותר. חלק ניכר מהמשאבים מוזרם בתוכניות חומש, אולם לעיתים תכופות אלו מתעכבות ואף נעצרות כליל. עם פרוץ מלחמת "חרבות ברזל" חלו עיכובים נוספים ואף קיצוץ בהיקף התקציבים, תופעה שנקשרה בעיני תושבים לתפקוד לקוי של הממשלה ולחוסר נכונות להשקיע באופן עקבי במזרח ירושלים.

אל-בוסתאן או גן המלך? המתח שבין הריסה לפיתוח

במעבר מאבו תור לסילואן חלפנו על פני שטח נרחב המיועד להריסה, שבו התרבתה בשנות ה-90 הבנייה ללא היתר. שטח זה, כ-45 דונם בשכונת אל-בוסתאן (البستان) שמדרום לעיר העתיקה, מיועד לפיתוח כגן לאומי המזוהה עם "גן המלך" מתקופת המקרא. תוכנית זו הושקה ב-2010 בתקופת כהונתו של ניר ברקת, ושנה לאחר מכן, עם כניסתו של ד"ר קורן לתפקיד יועץ ראש העיר לענייני ערבים ומזרח ירושלים, הייתה בעיצומה. באותה תקופה אפיינה את השטח מתיחות גבוהה – "מקום עם פוטנציאל בערה אמיתי", כהגדרתו. במשך כשנה וחצי נעשו ניסיונות לגבש הסדרים תכנוניים עם התושבים, אך בלא הצלחה. במסגרת המגעים נמנעו הריסות בתים בפועל, אך ב-2024 חודשה מדיניות ההריסה.

בקצה גיא בן הינום, בצומת המרכזי של סילואן, הוקם מאהל מחאה נגד יוזמת גן המלך. את שיחותיו המעמיקות ביותר בסוגייה קיים קורן סמוך למאהל – מחוץ לו, כדי להימנע מחשיפה פומבית. משיחות אלו עלה כי הרשות הפלסטינית וגורמים אמריקאים נטלו חלק פעיל במאבק נגד התוכנית. בו בזמן נחשף קורן למתח הפנימי שבתפישת התושבים: מצד אחד, התנגדות נחושה להריסות ולפגיעה בשכונה; מצד שני, הבנה מפוכחת שלא ניתן להציל את כלל המבנים.

במצבים כאלה, העיד קורן, נדרשת חשיבה פרגמטית על "טרייד אוף" שיוכל לשרת את שני הצדדים. כך אירע בדוגמה היחידה שנרשמה להריסה בהסכמה, בשכונת שועפאט, במסגרת סלילת כביש 21 – אז נקטו התושבים "הריסה עצמית" לאחר שהוצעו להם חלופות בנייה. המהלך אפשר להימנע מהטראומה של פינוי כפוי ומההוצאות הכספיות הכרוכות בו. מניסיונו של קורן, משא ומתן על תכנון ובנייה במזרח ירושלים תמיד מתנהל על הציר שבין התנגדות עקרונית ובין הבנה פרגמטית – והכרעה אם לפעול יחד ליצירת פתרונות, או להותיר את ההכרעה למנגנוני האכיפה.

ההתיישבות היהודית בסילואן: מנגנוני רכישת הבתים ועלות האבטחה

בעלייה ברחוב מעלות עיר דוד חלפנו על פני אזור מגודר ובו עמדת אבטחה עם דגל ישראל, מצלמות רבות ומגן דוד כסוף. סמוך למתחם הסגור חנו ניידות ביטחון והצלה. לדברי ג'מאל, עלות האבטחה לבתים היהודיים בסילואן נאמדת בכ-138 מיליון שקלים מתקציב משרד השיכון. עצם הנוכחות היהודית בשכונה נחשבת לסוגייה רבת ממדים ומורכבת – פוליטית, זהותית והיסטורית. שורשיה בכפר התימנים/השילוח (סילואן), שהוקם בסוף המאה ה-19 על ידי עולי תימן ובשיאו התגוררו בו 160 משפחות. במאורעות תרפ"ט (1929) מספר היהודים תושבי השכונה הצטמצם מאוד. ב-1938, בעקבות המרד הערבי הגדול, פינו השלטונות הבריטיים את התושבים התימנים בטענה שלא יוכלו להגן על היהודים שנותרו בכפר. כיום חותרים המתיישבים היהודים, ובראשם עמותת עטרת כהנים, להרחיב ככל האפשר את חלקי סילואן שבבעלות יהודית.

בהקשר זה הצביע ג'מאל על "בית יהונתן", מבנה בן תשע קומות בשכונת בטן אל-הווא (بطن الهوى) הנמצא בבעלותה של עטרת כהנים. הבניין, הקרוי על שם המרגל היהודי-אמריקאי יהונתן פולארד, הוקם ב-2004 בשטח שבו שכן בעבר כפר התימנים, תוך חריגות בנייה. בשל רגישותו הפוליטית והחברתית, מהווה המבנה מוקד מתמשך לחיכוכים, לעיתים אלימים, ומאובטח ברמה גבוהה. לפי

ג'מאל, בעבר הוצא לו צו הריסה, אך זה לא יושם בשל התערבות של ראש העיר ברקת. מן הצד השני, הוכנה לו תוכנית להוספת קומות שאף היא לא יצאה אל הפועל. בעל הבית הערבי שמכר את הנכס ליהודים נחשב בעיני סביבתו כ"בוגד", ועל כן נקבר בגפו.

בעבר, מי שמכר בתים ליהודים באזור היה מסתכן ברצח. אנשים נמלטו, ומספרים על אחד שאף עבר ניתוח פלסטי כדי שלא יוכלו לזהותו. כיום, סיפר לנו אחמד, הפטריוטיות הדתית-לאומית נחלשה, ולכן פעילות ההתיישבות היהודית מתאפשרת יותר בשכונה. עד כדי כך שעל פי התושבים, כ-20%-30 מהבתים באזור נמצאים כיום בבעלות יהודית. אחמד תיאר דרכים שונות שבהן מתאפשרת קניית בתים בידי יהודים בסילוואן. אחת מהן היא מכירתם תחילה לערבים ממקומות אחרים ("אנשי קש"), כאלה שאינם מזהים עם מאבקם של תושבי השכונה, ומשם מכירה ליהודים. דרך נוספת היא מערכת לחצים שדוחפת את בעלי הבתים למכור את הנכס לבעלות יהודית, לאחר שהעירייה מוציאה להם צווי הריסה. שיטה זו מאפשרת לתושבים הערבים, במידה מסוימת, למכור את ביתם בלי לסבול מסנקציות חברתיות – שכן המכירה מוצגת כמעשה של חוסר ברירה. אלא שלדברי אחמד, נראה שלאחר העברת הבעלות, צווי ההריסה אינם נאכפים או אף מבוטלים "באורח פלא".

בתי יהודים בשכונת סילוואן. צילום: חגי קרנר

בניין בסילוואן שבו בקומה השנייה מתגוררת משפחה יהודית.
צילום: אהוד פראוור

הקרב על צביון השכונה: דגלי ישראל ברקע המבט הפלסטיני

עצרנו לכמה רגעים ליד בניין בן שלוש קומות שקומתו האמצעית מעוטרת דגלי ישראל, ואת שאר הקומות מאכלסים תושבים ערבים-פלסטינים. במדרון ההר שמולנו נראו בתיה של שכונת סילוואן ועליהם ציורי גרפיטי של עיניים ופרחים. היה זה מיצג אומנותי בשם "אני עד לסילוואן" (I Witness Silwan / أنا شاهد على سلوان – אנא שאהד עלא סלואן), שהחל ב-2015 ונועד לשמש סוג של התנגדות חזותית. העיניים, שרבות מהן של אישים פלסטינים ובינלאומיים, מייצגות את הצורך "להסתכל לכובש בעיניים" ומדגישות את המאבק למען זכויות הפלסטינים וההתנגדות להגברת הנוכחות היהודית בשכונה. בחלקו התחתון של המדרון מופיעה גם הכתובת "חירות" (حرية – חֶרִיָּה) על אחת הגדרות. הציורים הצובעים את השכונה, לצד דגלי ישראל המתנוססים על חלק מהבניינים בה ומגני

דוד המוארים בלילות, מהווים התגלמות סימבולית וויזואלית של שני המאבקים העומדים בהתנגשות מהותית זה מול זה. הנוף הנשקף אל המדרון מכניס את הצופה למתח הפוליטי ולמאבק הלאומי והזהותי על המרחב.

מיצג האומנות "אני עד לסילואן". צילום: אהוד פראור

בית בבעלות יהודית בלב שכונת סילואן. צילום: אהוד פראור

אל־בוסתאן: תשתיות בצל הקונפליקט

המשכנו בנסיעה במעלה דרך השילוח, דרך בריכת השילוח, עיר דוד ושכונת אל־בוסתאן – שכונה מורכבת עם פערים בחינוך, עוני וסמים. לאורך הרחוב מופיעים ציורי גרפיטי של כיפת הסלע, הכעבה (המבנה הקדוש למוסלמים במכה) וכתובות שונות. פרויקט בשיתוף אומנים אמריקאים, שביקש לשפר את פני השכונה באמצעות ציורי קיר, סוכל על ידי מהנדס העיר בטענה שצביעת הקירות אסורה על פי החוק העירוני. אלא שכל מי שעובר ולו לרגע ברחובות השכונה יכול להיווכח מיד עד כמה הטענה הזו מנותקת מהמציאות: אין אספקה שוטפת של מים, אין איסוף מסודר של אשפה, והמצב בשטח רחוק שנות אור מהחוק העירוני. הוא מעורר תסכול רב בקרב התושבים ומעלה אצלם את התהייה, מדוע בכלל לשלם ארנונה.

אתגר נוסף שעליו הצביע ג'מאל, עקב הצפיפות בשכונה, הוא במציאת מקום לבניית מוסדות ציבוריים ובייחוד בתי ספר. לפי תאורו גם אם יימצא מקום, הרי שלפי מדיניות העירייה, בית הספר יחויב בתוכנית הלימודים הישראלית (ולא זו הפלסטינית), שעליה קיימת מחלוקת בקרב הציבור הפלסטיני בשכונה.

בדרכנו חלפנו ליד בית הספר סילוואן המעורב לבנים ולבנות, ששבועות קודם לכן, במערכה מול איראן ("עם כלביא", יוני 2025) שימש כמקלט עירוני. הדבר ממחיש עד כמה סוגיית המיגון במזרח ירושלים שזורה אף היא בסוגיות התכנון והבנייה. כאשר בנייה נעשית ללא עמידה בתקנים עירוניים, אין הקמה של מקלטים או ממ"דים, והתושבים נותרים ללא פתרון מיגוני בסיסי. כך, בעוד שבמערב העיר קיימת רשת של מקלטים עירוניים, במזרחה פועל מקלט עירוני יחיד בשכונת שועפאט. כתוצאה מכך, בתי הספר הרשמיים הם שמספקים את עיקר המענה לשעת חירום. פתרון זה מטיל אחריות כבדה על מנהלי המוסדות ומעמיס עליהם מטלות רבות גם בעתות לחימה, כמו גם חשש מוונדליזם במצב שבו בתי הספר נותרים פתוחים בכל שעות היממה.

בשנים האחרונות ניתן להבחין בשינוי חלקי. בשכונות כמו שועפאט, בית חנינא, צור באהר וג'בל מוכבר, ככל שמתרחבת הבנייה בהיתר, נבנים גם ממ"דים חדשים. אף על פי כן, הפער בין שני צידי העיר, שמקורו בשנים ארוכות של היעדר השקעה ותכנון עירוני, נותר עמוק, והמצב במזרח ירושלים מתואר על

ידי התושבים כ"נקודת פתיחה גרועה מאוד". במציאות זו, האמצעי היחיד של פיקוד העורף והעירייה לטובת הגנה על האוכלוסייה הוא בעיקר הסברה – כיצד למצוא את המרחב הבטוח ביותר הקיים, גם אם אינו מקלט ייעודי.

מדרכה בציר מרכזי בעין א-לוזה לכיוון ואדי יאצול. צילום: אהוד פראוור

ואדי יאצול: מלכוד הוכחת הבעלות

כפי שכל אזור אל-בוסתאן מיועד להריסה, כך גם עין א-לוזה (عين اللوزة) וואדי יאצול (ואדי יאצול), שני אזורים סמוכים בסילוואן. לפי ג'מאל, הטענה החוקית להריסה הזו היא שחל איסור לבנות בוואדיות ובקו אוירי של 50 מטר לכל כיוון מתחתית הוואדי. זאת, על פי חוק הקיים עוד מתקופת המנדט, ולפיו בנייה בוואדיות מצריכה תכנון הנדסי מוקפד להתמודדות עם סיכוני הצפות, ופוגעת במערכת האקולוגית. נסענו בקושי רב במיניבוס במעלה רחוב אספלט סדוק וצפוף, שאינו מוסדר ולכן גם לא פועלת בו תחבורה ציבורית. מצידנו עצי זית ומימיננו הודעה אחת מיני רבות על שלט ירוק בענייני תכנון ובנייה. עברנו דרך שער אלקטרוני גדול מעץ, ובקצה השביל ניצב בית עם דלת מפוארת ותופים בכניסה. התיישבנו במעגל בחצר ביתו של עבאס. בני המשפחה חילקו לנו בנדיבות

כוסות מים וקפה שחור מקנקן. הבית הזה, בוואדי יצול, מיועד אף הוא להריסה. את המבנה הסמוך לבית ואת המחסן שנבנה לידו כבר הרסו ארבע פעמים. עבאס מתעקש ובונה אותם מחדש שוב ושוב. לדבריו, הוא פנה בעבר לעירייה בבקשה לקבל אישורי בנייה, אך הניסיון לעבוד מול הרשויות באופן פורמלי עלה בתוהו. לטענתו, קיווה שאם יסכים לוותר על הרבה מהשטח שבבעלותו כדי להשקיע בתשתיות ובכבישים שייבנו כהלכה, יוכל לקבל אישור בנייה רשמי, אך ללא הועיל. לעומת הסטטוס של ביתו, שכניו הצמודים ממעלה הרכס – יהודים שבנו את ביתם בסיוע עמותת עטרת כהנים – קנו לדבריו את השטח באופן זהה, אולם להם ניתנו האישורים הנדרשים. מעגל ההריסה והבנייה מחדש נמשך כבר 20 שנה. מתברר שגם בבוקר שבו באנו אנחנו אל הבית, הופיע בו השוטר הקהילתי והודיע שנותנים לו עוד יום אחד, ואז יהרסו שוב את המבנה. בית שכנו של עבאס נהרס גם הוא לאחרונה, ולו ולמשפחתו אין היכן לשהות פרט לשטח ההרוס עצמו, תחת ברזנט. השטח כולו זרוע שברי קירות גבס, כיסאות מפוזרים, דלתות ללא מסגרת וצינורות מנותקים. המטבח החלופי שאולתר כוסה, באופן אירוני ובלית ברירה, בשלט מקמפיין בחירות של מפלגת הציונות הדתית. כעת מעטרת אותו תמונה של שר האוצר בצלאל סמוטריץ'.

בית שנהרס בוואדי יאצול, מוצל על ידי ברזנט ושלט של מפלגת הציונות הדתית.
צילום: אמנון רמון

צוות המכון בביתו של
עבאס. צילום: תגל קומיי

אל השיחה הצטרף ח'אלד, אדריכל צעיר ממזרח העיר ובוגר אוניברסיטת ביר זית שמצפון לרמאללה. משפחתו מתגוררת בעיר העתיקה ומקורה בשכם. ח'אלד הצטרף לצוות המתכנן של התוכנית בוואדי יצול, וזיהה בתוכניות שהוגשו פוטנציאל שלא מומש. אולם המציאות מורכבת: אין הסדר מקרקעין לרוב שטחי מזרח ירושלים, ואזור זה בעייתי במיוחד בהיותו חלק מהאגן ההיסטורי שהבנייה בו מוגבלת מאוד. מעבר לכך, לפני שמתחילים לתכנן, יש לברר את הבעלות על הקרקע – והסדרי הבעלות במזרח ירושלים בעייתיים ומעכבים את קידום התכנון. הקרקע מעולם לא נרשמה בטאבו, ולכן לא ברור למי היא שייכת. בהתאם ל"נוהל מוכתר", אדם הטוען לבעלות עליה נדרש להחתים מספר מוכתרים מהשכונה, לאחר שהציג בפניהם מסמכים משפטיים ואחרים המעידים על בעלותו. עם השנים נוצרו אי דיוקים רבים באשר לגבולות הקרקע, ונפתח פתח נרחב לשחיתות. במקרים של מחלוקות בין בעלי קרקע נטען כי היו מי ששילמו למוכתרים כדי שיעידו שהקרקע שייכת להם.

בתקופת כהונתו של ראש העיר ברקת הונהג מודל חדש בבית חנינא עם כוונה להרחיבו מעבר לה: במקום להסתמך על שניים-שלושה מוכתרים, הוקמה ועדה לאימות בעלויות. כך, אדם שטען לבעלות על קרקע נדרש להופיע בפני ועדה רחבה שכללה אדריכלים, מוכתרים ונציגי עירייה, וזו בחנה את המסמכים המשפטיים וקבעה את הבעלות. מודל זה צמצם את היקף השחיתות הפוטנציאלית הודות למעורבות עירונית מוגברת ולשיתוף גורמים רבים בתהליך. אך למרות יתרונותיו, לא הורחב לשכונות נוספות. הפתרונות הנהוגים כיום – או היעדרם – תורמים לעלייה בהריסות הבתים ואינם מייצרים אופק תכנוני אסטרטגי.

ניסיון נוסף שנעשה היה להסדיר ולבחון מחדש את רשימות המוכתרים, תוך הכשרתם לביצוע תפקידם במסגרת הנוהל. העירייה קיימה ראיונות ובחינות לכלל המוכתרים, והרשימה תואמה עם משרד המשפטים ועם גורמים רשמיים נוספים. עם זאת, בהמשך נטען כי הרשימה עדיין אינה מדויקת דיה. אחמד הזכיר כי בשנת 2022 הוחלט לבטל כליל את נוהל מוכתר, ואדם שרוצה לטעון לבעלות על קרקע נדרש להמציא נסח טאבו או הוכחת בעלות ממדינת ישראל – דבר שעל פי רוב, אין לו בנמצא. מכאן, הקושי בהוכחת בעלויות הוחמר, והדבר הפך כמעט בלתי אפשרי. בשנים האחרונות לא עולים לדיון בוועדה תיקים ממרבית השכונות במזרח העיר, ובמקביל, צווי הריסה ממשיכים להיאכף.¹⁰

מכלול הצעדים הזה משקף פתרונות נקודתיים – טלאי על טלאי – הנובעים מהיעדר הסדר מקרקעין כולל במזרח ירושלים. הסדרה מקיפה תלויה בתקציבים, בהחלטות מדיניות ובשיח עם הציבור. אולם בקרב תושבי מזרח העיר, היא נתפשת פעמים רבות כמהלך המשרת עמותות יהודיות, ולא כתהליך המיטיב עימם.

סיימנו את הביקור בביתו של עבאס בארוחה קלה של טורטיות ובייגלים שהבאנו מראש, עבור חברי הצוות שומרי הכשרות. עבאס מילא עבורנו צלחת עמוקה בפחיות של משקאות מוגזים קלים מתוצרת הגדה המערבית והוסיף קרח כדי להרוות את צימאוננו. בהמשך אותו שבוע, ביתו נהרס.

¹⁰ לפירוט על הכשלים ברשימות המוכתרים והסיבות המנהליות שהובילו לביטול הנוהל, ראו מאמרו של אהוד סגל בקובץ זה (שנוכר לעיל). סגל מראה כיצד החשש מזיזופים ואי דיוקים ברשימות, לצד הדרישות המחמירות של הנוהל החדש, יצרו את המבוי הסתום הנוכחי.

עין א-לוזה: ניסיונות ל"ריבונות מיטיבה" ותכנון יצירתי בתוך הכאוס

בקצה סמטת זיד אבן חדאת'ה עצרנו תחת עץ זית ושקדיה שהצלו על הקבוצה. "בסוף", העיר קורן, "אדם שיש לו צו הריסה על הבית לא חושב על שום דבר אחר. הוא מוטרד מזה מבוקר עד לילה, ולכן זה מה שאנשים רוצים לדבר עליו. היעדר התכנון הוא הפתח לכל הרעות החולות". יעלה, אשת ממסד העוסקת בתכנון ובנייה מטעם עיריית ירושלים, פגשה אותנו וסיפרה על תפקידה ועל התהליכים שבהם היא מעורבת בנושא התכנון במזרח העיר. על רקע חומותיה הדרומיות של העיר העתיקה, והשכונות הנפרשות תחתיהן ולמרגלות הקדרון והשילוח, היא ציינה כי בשטח של 400 דונם בעין א-לוזה בנויות כ-600 יחידות דיור לא חוקיות.

שכונת סילואן על רקע מסגד אל-אקצה. צילום: אהוד פראוור

פערי התכנון והבנייה, היעדרו של הסדר מקרקעין, אי הסדרת הבעלות על נכסים והבנייה הבלתי חוקית שנמשכה על פני עשרות שנים – כל אלה דורשים כעת פתרונות יצירתיים, ועל כן מאפשרים גם מידת מה של יוזמה. הגישה שיעלה

מנסה לקדם מטעם העירייה מכונה "ריבונות מיטיבה", ועיקרה: לאפשר ניהול מיטבי תוך שיתוף פעולה עם התושבים במטרה לקדם את רווחתם. מתוך גישה זו, ובשיח אינטנסיבי עם התושבים, הוחלט לאמץ את שיטת "בינוי-פינוי": תחילה ייבנה מבנה הדיור החלופי, ורק לאחר מכן תעבור אליו המשפחה מביתה שנבנה ללא היתר. במסגרת ההסכם הובטח כי בתמורה לכל יחידת דיור קיימת, יזכו התושבים בעשר יחידות חדשות, כאשר יתר הקרקעות יוסבו לשטחים ציבוריים וישמשו אותם. אלא שלדברי יעלה, לאחר שכבר הושגה הבנה על מתווה התכנון, צצה התנגדות מצד רשות מקרקעי ישראל, בשל האפשרות שחלק מהשטח הוגדר כאדמות מדינה אחרי 1967. ד"ר רמון הזכיר כי חשש כזה לא מנע את התפתחות הפיתוח והבנייה של עמותת אלעד ביער השלום מעל ואדי יצול. על כך השיבה יעלה כי הקושי של הרשויות כשניגשים לתכנון במרחב משול לקניית רכב בלי טסט, בלי רישיונות, בלי תיעוד טיפולים או תאוונת שעבר – ואפילו בלי לדעת מיהם בעליו.

מפת תוכנית מתאר לעין א-לוזה חתומה על ידי תושבי המקום והעירייה.
צילום: תגל קומיי

מוקדם יותר בסיוור הסביר לנו ג'מאל מניסיונו שחוסר האמון הוא הבעיה המרכזית ביחסים בין התושבים ובין העירייה. לפקידים, ברמה הפרסונלית, יש אפוא

השפעה מכרעת על היעילות ועל איכות השירות והפעילות למען התושבים, בשעה שבאופן כללי, השירות של העירייה נחשב ירוד בעיני התושבים. קורן הזכיר למשל את האג' ח'לף, שהיה יודע ליישב מחלוקות עסקיות ומשפחתיות בתוך האוכלוסייה הערבית ואף מול הרשויות הישראליות. בין היתר, גם היה עוזר לפתור מחלוקות של פרטים עם העירייה בדבר בעלות על שטח.

מחסום א־סוואחרה: חיים בצל הגדר

מעין א־לוזה המשכנו בנסיעה לכיוון שכונת ג'בל אל־מוכבר (جبل المكبر), לאורך נחל הקדרון. מהכביש הראשי של השכונה פנינו שמאלה לכיוון מחסום א־סוואחרה (السواحرة) – מעבר רגלי לשכונת סוואחרה א־שרקיה (=המזרחית) שבשטחי הרשות הפלסטינית. כשהגענו, עבר במקום סיור של הצבא, וממכונת לבנה יצאה אישה וחצתה ברגל את המעבר. במשך כל השהייה שלנו היה שקט מאוד, ורק מעטים ביקשו לעבור.

מחסום א־סוואחרה. צילום: אהוד פראוור

במחסום א-סוואחרה פגשנו את יגאל, לשעבר מנהל רובע דרום בעיריית ירושלים. הוא ציין שבפי התושבים המקומיים, חומת ההפרדה או גדר הביטחון מכונה "גדר ההפרדה הגזענית"¹¹, שכן היא אינה נתפשת בעיניהם כביטחונית. לשיטתם, מטרת הגדר – שתוכננה בימי ראש הממשלה אהוד ברק, ובנייתה החלה בפועל בימי ממשלת אריאל שרון במהלך האינתיפאדה השנייה – אינה להבטיח ביטחון, אלא להפריד בין משפחות. מעבר למחסום ניתן לראות את שכונת סוואחרה א-שרקיה, ומעברו השני של הוואדי החום והצחיח נראית שכונת ג'בל אל-מוכבר.

ג'בל אל-מוכבר: "כשאין קוקטיילים יש שקט"

מהמחסום יצאנו לסיור רכוב בשכונת ג'בל אל-מוכבר. רוב תושביה הם ממוצא בדואי, ומשפחותיהם החלו להתיישב באזור במאה ה-19. כיום מתגוררים בה שני שבטים מרכזיים, הלסה (هلسة) ושקיראת (شقيرات), המחולקים ל-11 חמולות, והמחסום מפריד למעשה בין אחת מהן ובין היתר. כן מתגוררות בשכונה ארבע משפחות שמוצאן מחברון. ההרכב המשפחתי והחלוקה החמולתית מאפשרים ניהול נוח יחסית של האזור. "כשאין קוקטיילים (כלומר: כשחלקי השכונה הומוגניים), יש שקט", אמר על כך יגאל, והציג דוגמה הפוכה: בבית צפאפא קיים מתח בין משפחות מקומיות ותיקות ובין תושבים ממוצא חברוני, בעלי נכסים וממון, שבאו ורכשו דירות וקרקעות בשכונה תוך שהם מפריס את התמהיל התרבותי עם נורמות התנהגותיות, חברתיות ודתיות שונות. מצב כזה מייצר מאבקים על קרקעות, חניות, תוכנית הלימודים וההתנהלות במרחב הציבורי, ואף מוליד אלימות. בג'בל אל-מוכבר ניכרת ההומוגניות בתרבות המקומית וביחסים בין תושבי השכונה המורחבת, כאשר חרף הצפיפות ותשתיות התחבורה הכושלות, נדיר לשמוע בה צפירת מכוניות. יגאל כיוון בכך כמובן לאלימות פנים שכונתית בלבד, שהרי במקביל, כינה את השכונה "מייצאת הפיגועים המרכזית ביותר בירושלים".

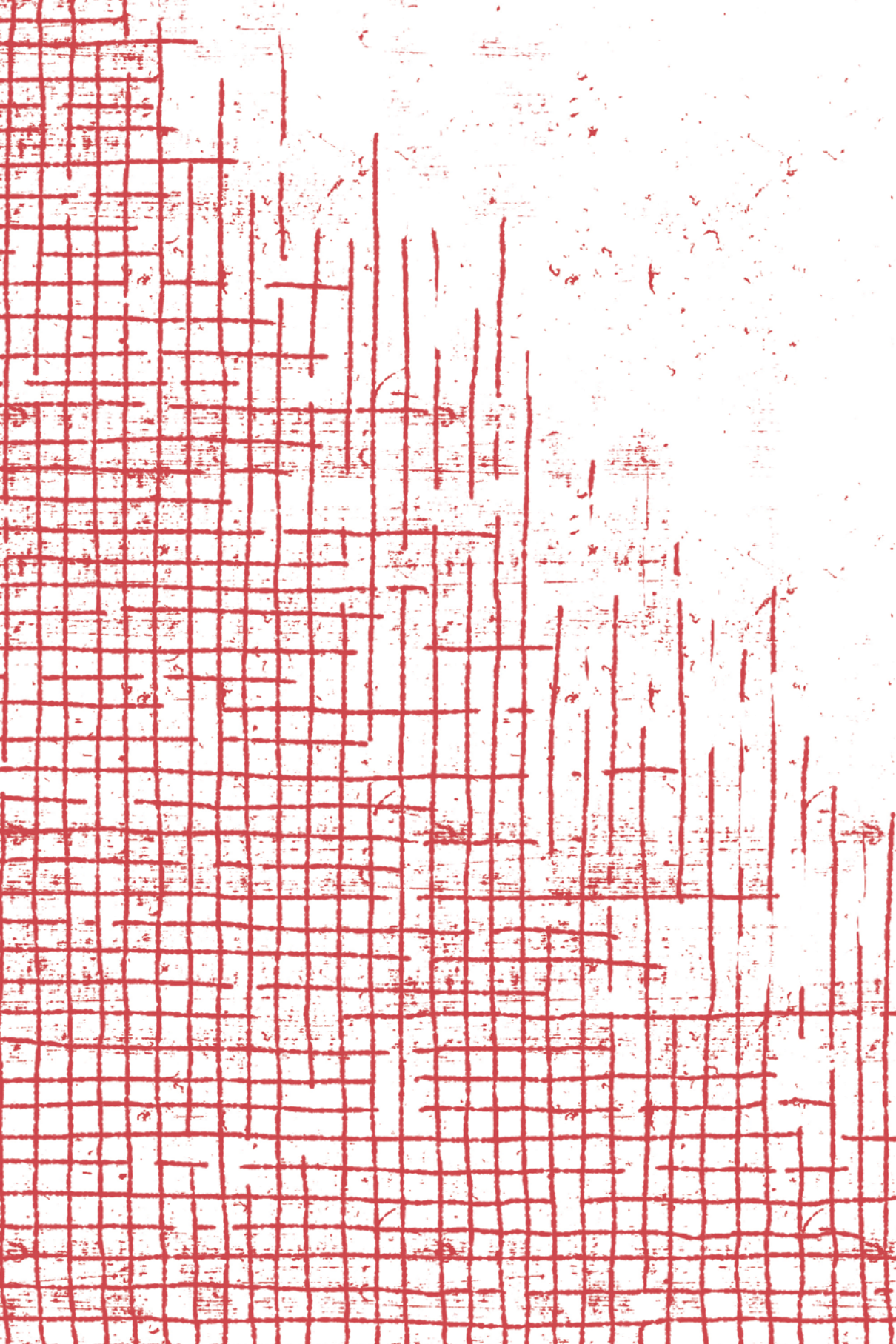
11 הכינוי בפי המקומיים הוא: جدار الفصل العنصري – ג'דאר אל-פצל אל-ענצ'רי

בדרך התעוררה שיחה על נושא המדרכות, לאחר שראינו מחסור חמור בהן, אפילו בכביש הגישה המרכזי למחסום. העובדה שלא נבנות מדרכות בשכונה קשורה אף היא לבנייה ולהסדרה, שכן מדובר בשטח שאין לגביו הסכמה והסדרי קרקע. מצוקת המדרכות והמחסור בכבישים ניכרים באזורים רבים במזרח העיר, וגם כאן לשם פתרונות נדרשות יצירתיות וגמישות, הן מצד העירייה והן מצד התושבים. יגאל סיפר על יוזמה לסלילת כביש בדרך אום ליסון, שהגיעה דווקא מאחד התושבים – מי שנמנה עם המשפחות העשירות. כיום, הסביר, מכבדים יותר את בעלי המזון ופחות את המוכתרים, ולכן "בעל המאה הוא בעל הדעה". אותו תושב, שהתלונן שאין כבישים באזורו, הצליח לתאם מול העירייה ששיג את ההסכמה הנדרשת מצד התושבים. העירייה ערכה תכנון לכביש החדש, והתושב היוזם עבר בית-בית והחתים על גבי המפה את כל התושבים כמעט. אלו הסכימו לוותר על חצרותיהם כדי שתתאפשר בנייה של הכביש. כך, הכביש נבנה בלי הפקעה חד צדדית ובלי מלחמות בין העירייה ובין התושבים. אולם, תושב אחד סירב להתפשר, ולכן חלק אחד בכביש נותר צר.

יגאל המשיך וסיפר שבשכונה הוקמו מספר מגרשי ספורט עבור קבוצת הכדורגל של ג'בל אל-מוכבר, מי שהובילה בעת דבריו את הליגה הפלסטינית. במקרה מסוים, לטובת בניית המגרש, העירייה שכרה את השטח מבעל הקרקע יחד עם התחייבות שיוכל להקים קיוסק בסמוך. בדרך זו התאפשרה הבנייה מתוך פשרות והסכמות משני הצדדים, העירייה ובעל הקרקע. מגרשים אחרים נבנו, לדברי יגאל, כמהלך "מתחת לפני השטח". לגישתו, לעיתים יש לפעול בשום שכל כדי לעודד את העירייה למהלכים גדולים יותר, תוך שימוש בדרכים לא פורמליות לקידום בנייה לרווחת התושבים.

סוף

את החזרה למתחם התחנה עשינו דרך דרום העיר, כשאנחנו חולפים על פני שכונת הר חומה ועולים חזרה לדרך חברון.

שער שני

היכן שהעיר מתחברת ונפרמת

הרמוניה ירושלמית: פרדוקס יחסי השכנות בין הקבוצות היהודיות | עדן יצחקי
מפנה תיאולוגי כמפתח לתמורה בחברה החרדית | אהרן איתן
שכונות קו התפר: המקום שבו העיר מתחברת או נפרמת? | נעם ברנר
בירושלים החירום תמיד מעבר לפינה: לקחים מתרגיל סימולציה | תמי לביא ניסים
הציבור החרדי הירושלמי נוכח מצבי החירום המתמשכים | דוד קורן ותהילה אסייג

הרמוניה ירושלמית: פרדוקס יחסי השכנות בין הקבוצות היהודיות

עדן יצחקי

עדן יצחקי, חוקרת בצוות מידע ונתונים במכון. קודם להצטרפותה למכון, עבדה במינהל לתכנון אסטרטגי וכלכלי במשרד הבריאות, שם עסקה בגיבוש תוכניות מנהיגות, כתיבת מסמכי מדיניות והובלת תהליכים אסטרטגיים בתחומי המדידה וההערכה. בעלת תואר ראשון בפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה (פכ"מ) מהאוניברסיטה העברית בירושלים. במסגרת לימודיה, השתתפה בתוכנית חילופי סטודנטים באוניברסיטת לודוויג מקסימיליאן (LMU) במינכן. גרה בירושלים.

ירושלים היא בית לקבוצות הזרות המרכיבות את החברה הישראלית. כמו בכל בית, היחסים בין השוכנים בו לעיתים טובים ולעיתים מתוחים; כמו בכל בית בישראל, השיח הפוליטי שהחריף בשנים האחרונות חודר דרך הכתלים ומציף זהויות ועמדות מקוטבות.

האוכלוסייה היהודית בירושלים נחלקת לשלוש קבוצות מרכזיות: חרדים, דתיים וחילונים. נכון לשנת 2023, הקבוצה החרדית היא הגדולה ביותר; אחריה הדתיים עם הדתיים מאוד, המסורתיים, והחילוניים. היחס ביניהם הוא בהתאמה 47% חרדים, 24% דתיים ודתיים מאוד, 12% מסורתיים ו-15% חילוניים. הקבוצה המסורתית נמצאת על הציר שבין נוטה יותר לכיוון הדתי ונוטה יותר לכיוון

מאמר זה מבקש להעמיק בממצאי "מדד השכנות" – פרויקט מחקרי מתמשך שפותח במכון ירושלים למחקרי מדיניות, אשר בוחן את יחסי השכנות בין קבוצות הזרות השונות בירושלים ואת דפוסי המפגש, הקרבה והחיוך במרחב העירוני. עד כה נערכו שני גלי סקר במסגרת הפרויקט: הראשון בקיץ 2023 – ממצאיו פורסמו ונותרו על ידי ד"ר מריק שטרן וד"ר ניצן פייביש; והשני בחורף 2025 – כשותפות של ד"ר נעם ברנר ושל כותבת נייר זה. על סמך גל הסקר השני נכתב מסמך זה.

זו ההזדמנות להודות לכלל השותפים לעבודה על מדד השכנות לאורך שנותיו: לאהוד פראור, על התנעת המדד והובלתו לאורך שני גלי הסקר; לד"ר שטרן וד"ר פייביש, על פיתוח המדד וגיבושו בראשיתו; ליאיר אסף שפירא ולעומר ניב, על תרומתם לאיסוף הנתונים ולניתוחם בגל הסקר השני; ותודה מיוחדת לד"ר ברנר, אשר ליווה גם את כתיבתו של מאמר זה ותרם רבות לגיבושו, לדיוקו ולהעמקתו המחקרית.

החילוני. במחקר זה בגין גודלה היחסי הקטן של הקבוצה המסורתית הוחלט לחלק אותה בין קבוצת הדתיים והחילוניים בהתאם למידת הדתיות. המורכבות הייחודית של יחסי השכנות בירושלים הובילה את מכון ירושלים למחקרי מדיניות להשיק ב-2023 את "מדד השכנות". המדד נועד לאפשר מעקב רב שנתי אחר דפוסי המפגש, החיכוך והקרבה בין קבוצות הזוהות בעיר, באמצעות סקר רחב המספק בסיס להבנת יחסי השכנות ולגיבוש מדיניות. דפוסים אלה עומדים גם במרכזו של מאמר זה, המבקש לבחון כיצד קיטוב פוליטי ומשבר לאומי מעצימים חיכוך במרחב העירוני, וכיצד המרקם החברתי הייחודי של ירושלים ממשיך לאפשר חיים משותפים ושכנות טובה.

מדד השכנות, בשיתוף קרן ראסל ברי, נבנה מתוך הבנה שבערים מגוונות והטרונגניות כמו ירושלים, איכות החיים וחייו היומיום העירוניים קשורים באופן הדוק ליכולתם של תושבים מקבוצות זהות שונות לחיות זה לצד זה. בהתאם לכך, המדד בוחן את יחסי השכנות בין ארבע הקבוצות המרכזיות בעיר: חילונים, דתיים, חרדים וערבים. מאמר זה מתמקד בניתוח של חלק מהנתונים ובסיפור שהם מספרים על יחסי הקבוצות היהודיות בירושלים בצל משבר לאומי. הניתוח מתבסס על שני גלי סקר: בקיץ 2023, על רקע המשבר החוקתי, החרפת הקיטוב הפוליטי והמחאות הציבוריות הרחבות בעד ונגד הממשלה; ובחורף 2025, בצל המשבר הלאומי, כשנה וחצי לאחר אירועי 7 באוקטובר. מבט השוואתי בין שני גלי הסקר מאפשר להתחקות אחר השוני והיציבות ביחסי השכנות.

כבר במדדי השייכות לעיר ניכרת תמונה מורכבת: לצד פערים בין הקבוצות, ובפרט תחושת שייכות שברירית יותר בקרב חילונים ביחס לעתיד ילדיהם בעיר, בולטת יציבות רחבה בתחושת השייכות לירושלים, וזאת אף בתקופה של טלטלה לאומית. במקביל, דפוסי המפגש בין הקבוצות מספרים סיפור טעון יותר, ומצביעים על החרפת החיכוך ועל עלייה בדיווחים על חוויות אלימות. אלא שלצד מגמה זו, ניכרת גם תנועה הפוכה: עלייה בדיווחים על יחס חיובי והתחזקות האמון בכך שהקבוצה האחרת רוצה לחיות בשלום בעיר. במובן זה, הנתונים מציגים תמונה הנראית תחילה כבלתי ניתנת ליישוב, ומעמידים במרכז המאמר פרדוקס של שבר וחוסן המתקיימים בעת ובעונה אחת. דרך ניתוח הנתונים, יציע המאמר פרשנות לאופן שבו ירושלים מצליחה להכיל מגמות סותרות אלו ולהמשיך לקיים שגרה עירונית אף בעת משבר.

תחילה יוצג ניתוח של מערכת היחסים המורכבת בין קבוצות הזוהות היהודיות בירושלים. לאחר מכן יובא רקע למדד השכנות, ויוצגו חלק מנתוני הסקר. אלו מתארים כאמור הבדלים בתחושת השייכות לעיר, עלייה בדיווחים על מקרי אלימות, ולצידם עלייה בדיווחים על יחס חיובי ואמונה ברצון הקבוצה האחרת לחיים משותפים. בהמשך יוצג דיון בפרדוקס העולה מן הנתונים: כיצד החרפת החיכוך והאלימות מתקיימת בו זמנית עם שימור ואף התחזקות של יחסי שכנות חיוביים במרחב העירוני? נטען כי הסתירות ניתנות להבנה דווקא דרך מורכבות יחסי השכנות הירושלמיים, וכי גם בצל חיכוכים ולעיתים עוינות, מתקיימים בעיר חיים משותפים ושגרה יציבה יחסית. המאמר מציב תמרוז אזהרה לעתיד החברה הירושלמית, אך גם תקווה שיכול להיות טוב.

העיר שלי או שלנו? ירושלים כמרחב של מאבק ושגרה

המאבקים העירוניים בירושלים נטועים בהקשר רחב יותר של מאבק לאומי וקייטוב פוליטי. עוד לפני אירועי 7 באוקטובר, וביתר שאת בעקבותיהם, החרף הקייטוב סביב המשבר החוקתי, המחאות בעד הממשלה ונגדה והוויכוח על דמותה של החברה הישראלית. בירושלים, מתחים פוליטיים מקבלים ביטוי יומיומי, כאשר רגשות של כעס ועוינות מחלחלים מהזירה הלאומית ומתורגמים לחיכוך בין קבוצות שכנות – בהפגנה, ברחוב, בפארק ובמרחב השכונתי. זוהי מציאות של חיכוך מתמשך לצד שגרה ויציבות. ניתן להבין מציאות זו דרך ניתוח המרחב הפוליטי העירוני, המאבקים על דמות העיר, והאופן שבו תושבים לומדים לחיות עם מערכת אמונות בעלת הגיונות סותרים.

את הדינמיקות הללו ניתן להבין גם דרך המערכת הפוליטית העירונית, ובפרט דרך סככי הבחירות האחרונים. מול הקבוצות החרדיות והדתיות, שחוות התחזקות בכוחן ובהשפעתן, החילונים בעיר חשים שמעמדם הפוליטי המקומי מוגבל. אומנם, בבחירות 2018 הצליחה הקבוצה החילונית לגייס כוח אלקטורלי משמעותי, כאשר רשימת "התעוררות" זכתה במספר המנדטים הגבוה ביותר במועצת העיר. אך למרות זאת, היא נותרה מחוץ לקואליציה העירונית, והנהגת

העיר המשיכה להתבסס בעיקר על ייצוג חרדי.¹ מאז חלו שינויים מסוימים בהרכב הקואליציה, וכיום מתקיימת בירושלים קואליציה רחבה הכוללת גם נציגות חילונית. ועדיין, עבור חלק מהפרטים החילונים, הממסד העירוני נתפש ככזה שאינו מייצג באופן שוויוני את ערכיהם ואת צורכיהם.

המתרחבות בין הקבוצות זולגת מהזירה הפוליטית אל המרחב העירוני עצמו. מאבקי כוח על ייצוג והשפעה מתורגמים לשאלות טעונות של מי קובע איך נראה הרחוב ולמי העיר שייכת. ירושלים אינה נתפשת כמרחב אחיד ומשותף, אלא כעיר מורכבת ושסועה. בתוך מציאות זו, המרחב הפיזי עצמו הופך לזירות מאבק שבהן כל קבוצה מבקשת להטמיע את זהותה ולשמר את אורח חייה.² כאשר קבוצה אחת חשה שהאחרת פולשת לשטחה או מבקשת לשנות את אופיו, החיכוך הופך לעיתים לעימות.

מאבקים אלה אינם חדשים במרחב הירושלמי. אחד הביטויים הבולטים להם היה המאבק סביב נסיעת כלי רכב בשבת ברחוב בר אילן בשנות ה-90.³ הרחוב, עורק תנועה מרכזי העובר בלב שכונות חרדיות, הפך אז לזירת מאבק על זהות המרחב העירוני – בין תפיסה חרדית, המדגישה את הזכות למימוש אורח חיים דתי ולהתאמת המרחב הציבורי לנורמות דתיות, לבין תפיסה חילונית, המדגישה חופש תנועה, זכויות ליברליות והגנה על אורח חיים חילוני במרחב העירוני. מאבק זה ממחיש את מה שניתן לתאר כעיר "קלידוסקופית": עיר אחת, אך משמעויות שונות ולעיתים מנוגדות של זהותה.⁴ בתוך מציאות זו, גישת "העיר שלנו" מתערערת, ובמקומה מתבססת תפישה של "העיר שלי".

יחד עם זאת, החיכוך מתקיים בירושלים לצד יכולת מתמשכת לשמר שגרה יומיומית וחיים משותפים. ייחודה של העיר טמון בכך שקווי המחלוקת ה"שבטיים" אינם מתנהלים רק במישור הפוליטי-לאומי, אלא מתעצבים דרך שכונות ומפגש יומיומי. היריב הפוליטי הוא לעיתים גם השכן או מי שיושב לידי באוטובוס. מציאות זו מחייבת תפקוד משותף, פשרות והמשכיות, ומציבה

Nikolenyi, 2020, p. 6 1

Rosen & Shlay, 2014 2

שם, עמ' 941 3

שם, עמ' 938 4

שאלה מרכזית: כיצד מצליחים תושבי ירושלים לאזן בין קיטוב ומחלוקת לבין רצון לשכנות טובה?

נדמה כי ירושלים מתקיימת במצב של "בין לבין": לא בשלום, אחווה והרמוניה מלאים, אך גם לא בעימות מתמיד. הסכסוך הלאומי נמשך, ובמקביל, חיי היומיום העירוניים מוסיפים להתקיים. מצב זה מחייב את תושבי העיר לנוע בין שגרת חיים לבין מפגש עם מחאה פוליטית ברחוב.⁵ בתוך כך, הקבוצות השכנות נדרשות להכיל ולאזן בין הגיונות סותרים: מודעות לקרע, לאלימות ולקיטוב, מצד אחד; וצורך קיומי ביציבות, בשכנות טובה ובאמונה באפשרות לחיים משותפים, מצד שני.⁶ במובן זה, המתח והעוינות אינם מבטלים את השגרה העירונית אלא מתקיימים לצידה, כשני ממדים משלימים של אותה היגיון חברתי. זהו, במידה רבה, הנרטיב הירושלמי: חיים בתוך מתח מתמשך, אך כזה שאינו מבטל את האפשרות לשגרה יציבה ומשותפת.

כדי לבחון כיצד מורכבות זו מתורגמת לחוויות יומיומיות וליחסי שכנות בפועל, יוצגו כעת הרקע למדד השכנות וחלק מממצאיו. הנתונים מאפשרים להתבונן באופן שבו קיטוב פוליטי ומשבר לאומי חודרים אל המרחב העירוני ומשתקפים ביחסים בין הקבוצות היהודיות בירושלים.

רקע למדד השכנות

המדד נולד במטרה לאפשר מעקב רב שנתי אחר השינויים והתהליכים המתרחשים במרקם יחסי השכנות בין קבוצות הזהות המרכזיות בירושלים. הוא בוחן את היחסים דרך מגוון היבטים ונבנה מתוך הבנה שירושלים, כעיר מעורבת והטרונגית, מקיימת שגרה עירונית ויציבות התלויות במידה רבה ביכולתן של הקהילות השונות לחיות זו לצד זו ביחסי שכנות טובים. התקווה היא שהמדד יסייע למקבלי החלטות לשפר ולשמר את היחסים בין הקבוצות, הן לצורך בניית חיים משותפים והן כקריאת השכמה נוכח תמרורי אזהרה.

לשם כך, תוכנן המחקר במבנה של שני גלי סקר עוקבים. הראשון נערך בחודשים מאי-יוני 2023 וסיפק קו בסיס ליחסי השכנות בעיר בתקופה של שגרה מתוחה, על רקע קיטוב פוליטי גובר.⁷ טרם צאתו לדרך של גל הסקר השני, פרצה מלחמת "חרבות ברזל" וטלטלה את המציאות הישראלית כולה. המציאות החדשה, על מורכבותה וכאביה, הובילה לאפשרות להתבונן בהשפעה של משבר לאומי והחרפה בקיטוב הפוליטי על יחסי השכנות במרחב העירוני הירושלמי. גל הסקר השני, בינואר-פברואר 2025, בוחן כיצד יחסים אלה מושפעים מהמשבר, ומזהה הן את השברים והן את ביטויי החוסן המאפיינים את השכנות המורכבת בנרטיב הירושלמי.

הנתונים המוצגים להלן מבוססים על ניתוח השוואתי בין שני גלי הסקר, שהתמקדו בארבע קבוצות זהות מרכזיות בעיר: חילונים, דתיים, חרדים וערבים. בגל הראשון (2023) כלל המדגם 1,471 נשאלים (1,135 יהודים ו-336 ערבים). בגל השני (2025) כלל המדגם 1,164 נשאלים (1,055 יהודים ו-109 ערבים). השאלון היה מקיף ומעמיק. הוא כלל 28 שאלות המורכבות מ-73 סעיפים, שבחנו היבטים של שייכות, ביטחון אישי, עמדות פוליטיות וחויית המפגש במרחב.

מאמר זה מתמקד בניתוח של חלק מצומצם מהנתונים ובסיפור הייחודי שהם מספרים על יחסי הקבוצות היהודיות בירושלים. חשוב להדגיש כי הממצאים המוצגים כאן מהווים חלק מתמונה רחבה יותר. ניתוח מקיף של כלל הנתונים, המגמות וההתבוננות שעלו לאורך הפרויקט מופיעים בדוח המלא של הסקר, המשרטט תמונה רחבה ומפורטת של יחסי השכנות הייחודיים בירושלים.⁸

בין גלי הסקר: הפרדוקס של יחסי השכנות בירושלים

ממצאי מדד השכנות משרטטים את סיפור היחסים בין הקבוצות היהודיות בעיר לפני ואחרי 7 באוקטובר. הנתונים מאפשרים להתבונן בשינויים בדפוסים

7 שטרן ופייביש, 2024

8 ברנר ויצחקי, 2026

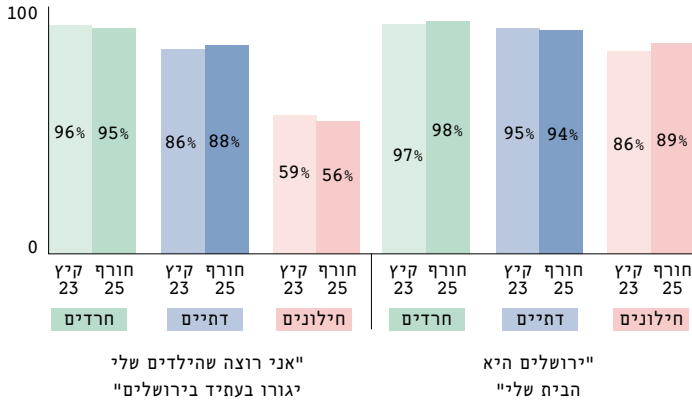
לצד אלו שנתרו יציבים, ולבחון כיצד התעצבה מערכת היחסים בין הקבוצות. באמצעות נתונים על תחושת השייכות לעיר, חוויות של חיכוך ואלומות, ולציידן ביטויים של יחס חיובי ואמון ברצון לחיים משותפים, ניתן לעמוד על הפערים בין הקבוצות היהודיות בירושלים ולזהות את הפרדוקס העומד במרכז המאמר: מחד גיסא, תחושת שייכות שברירית יותר בקרב חילונים ועלייה גורפת בחיכוך ובאלומות; מאידך גיסא, יציבות רחבה בתחושת השייכות לעיר, לצד שימור ואף התחזקות של יחסי שכנות טובים. דרך קריאה של הממצאים ייבנה הסיפור הירושלמי של שכנות בצל המתח: עיר שבה קיטוב ומשבר חודרים אל חיי היומיום, אך אינם מבטלים את האפשרות לשגרה משותפת.

כנקודת מוצא להבנת יחסי השכנות, נתחיל בהתבוננות בתחושת השייכות לעיר. מדד השייכות מהווה אינדיקציה לאופן שבו הקבוצות תופשות את מקומן במרחב העירוני ואת מידת השפעה שלהן עליו. במסגרת חלק זה של הסקר, המשיבים התבקשו לציין את מידת הסכמתם עם שני היגדים: "ירושלים היא הבית שלי" ו"אני רוצה שהילדים שלי יגורו בעתיד בירושלים" (תרשים 1).

מן הנתונים עולה כי רוב גדול של המשיבים מכלל הקבוצות היהודיות רואים בירושלים את ביתם. תחושת השייכות הבסיסית לעיר משותפת ורחבה, והיא נותרה יציבה בין שני גלי הסקר. כך, חרף אירועי 7 באוקטובר והשלכותיהם על מערב העיר, לא נרשמה שחיקה מהותית בהזדהות עם ירושלים כבית. יציבות זו מעידה על חסינות חברתית מסוימת של העיר ועל עומק הקשר שמפתחות קבוצות שונות למרחב הירושלמי גם בעתות משבר. במובן זה, השייכות לירושלים מתפקדת כמקור חוסן עירוני שאינו מובן מאליו.

אך בעוד תחושת השייכות נותרת יציבה, הדמיון בין הקבוצות סביב תפישת העיר כבית מתערער כאשר השאלה מופנית אל דור ההמשך. כאן נחשף פער: בקרב חילונים ניכרת שבריריות, כשכמעט מחציתם אינם רוצים שילדיהם יישארו בעתיד בירושלים. זאת, בניגוד לדתיים ולחרדים, שאצלם הרצון להמשך מגורים בעיר גבוה ויציב. פער זה משקף תפישות שונות של המקום: עבור דתיים וחרדים, ההישארות בעיר מובנת מאליה ואף נושאת אופי של חרדת קודש, בעוד שבקרב חילונים ניכרת תחושת התרחקות. זו עשויה להעיד על חוויה של אובדן השפעה על דמותה וזהותה העתידית של העיר.

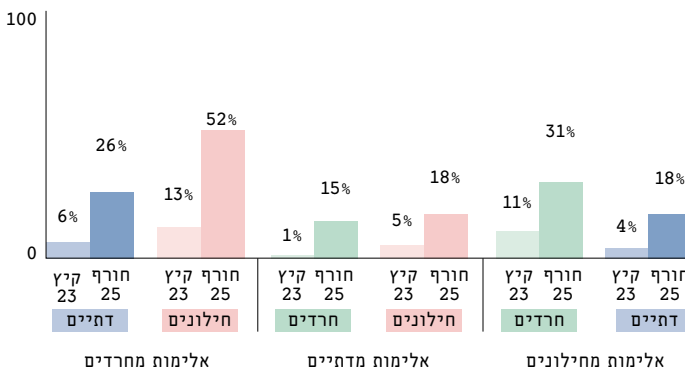
תרשים 1: היגדים הנוגעים לתחושת השייכות לעיר
 שיעור המשיבים שהביעו תמיכה בהיגדים הנוגעים לתחושת השייכות לעיר

בעוד שתחושת השייכות לעיר נותרה יציבה יחסית בין גלי הסקר, דפוסי המפגש היומיומיים בין הקבוצות מציינים תמונה שונה. במישור זה ניכרת השפעה של המשבר הלאומי והקיטוב הפוליטי, אשר באה לידי ביטוי בהחרפת החיכוך במרחב העירוני (תרשים 2). טרם אירועי 7 באוקטובר, דפוסי המפגש בין הקבוצות היהודיות בירושלים נראו מתונים יחסית. נתוני גל הסקר הראשון מצביעים על שיעור נמוך של תושבים שדיווחו על חוויות אלימות מצד קבוצות יהודיות אחרות. בין הקבוצות החילונית והדתית, ובין הדתית והחרדית, הדיווח על חוויות אלימות היה כמעט אפסי ועמד על 6% ומטה. גם בין חילונים לחרדים, צמד קבוצות המזוהה לרוב עם חיכוך גבוה יותר, נרשם שיעור דיווח נמוך יחסית של 11%-13. התמונה משתנה בגל הסקר השני עם עלייה בדיווחים על חוויות אלימות בין הקבוצות, המעידה על החרפת המתחים במרחב העירוני. בין חילונים לדתיים נרשמה עלייה סימטרית בדיווחי המשיבים: כחמישית מהחילונים דיווחו על חוויות אלימות מצד דתיים, ובאופן דומה, כחמישית מהדתיים דיווחו על חוויות אלימות מצד חילונים. גם בין דתיים לחרדים חלה החרפה: כרבע מן הדתיים דיווחו על אלימות מצד חרדים, ו-15% מהחרדים דיווחו על חוויות אלימות מצד דתיים. מוקד המתח המרכזי נותר עקבי, וגם בגל השני עיקר החיכוך מתרכז בין חילונים לחרדים: כל משיב חילוני שני דיווח על מפגשים בעלי אופי אלים מצד

חרדים, וכל משיב חרדי שלישי דיווח על חוויות דומות מצד חילונים. נתונים אלו משקפים החרפה ממשית במפגש היומיומי בין הקבוצות, וממחישים כיצד הקיטוב והמשבר הלאומי מחלחלים אל הרחוב, השכונה והמרחב המשותף. ואולם, יש לפרש את הממצאים בזהירות. מאחר שנוסח השאלה בסקר משלב אלימות פיזית ומילולית בקטגוריה אחת, ייתכן שחלק ניכר מן הדיווחים מתייחס לאלימות מילולית או להתבטאויות פוגעניות, ולא בהכרח לאלימות פיזית. כמו כן, חלק מהדיווחים עשוי להיות קשור להקשרי מחאה והפגנות פוליטיות, ולא בהכרח לדפוסי המפגש בין השכנים במרחב הירושלמי. פרשנות זו מתחזקת נוכח נתוני השנתון הסטטיסטי של מכון ירושלים למחקרי מדיניות. לפי נתונים אלה, בין 2023 ל-2024 חלה ירידה כללית של כ-15% במספר תיקי החקירה שנפתחו בירושלים. בפרט נרשמה ירידה של כ-40% בעבירות נגד חיי אדם, וירידה של כ-14% בעבירות נגד גופו של אדם. הפער בין העלייה בדיווחי האלימות בסקר לבין הירידה בעבירות המדווחות עשוי להצביע על עלייה בחוויות חיכוך "רכות" או מילוליות. עם זאת, פער זה אינו שולל את האפשרות כי בתקופה של משבר וקיטוב חלה גם החרפה באלימות פיזית, המתרחשת לעיתים "מתחת לרדאר" של מנגנוני האכיפה ואינה מתורגמת בהכרח לדיווח רשמי.

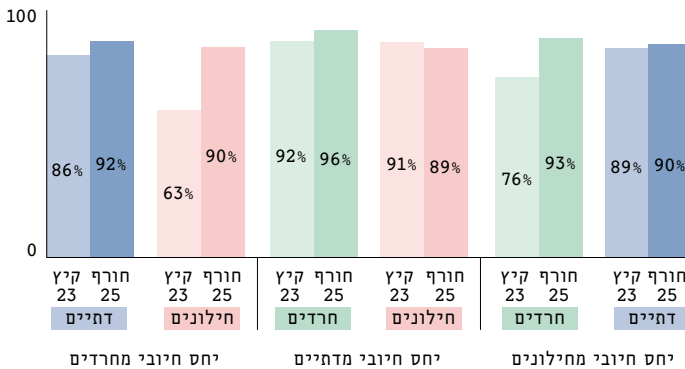
תרשים 2: דיווח על אלימות (פיזית או מילולית) מצד קבוצות אחרות
שיעור המשיבים שחוו אלימות פיזית או מילולית בתדירות גבוהה מקבוצות אחרות

לצד חוויות החיכוך שתוארו לעיל, מתגלה בעיר מגמה של שכנות טובה ואמון ברצון לחיים משותפים. רוב המשיבים, מכלל הקבוצות היהודיות, תיארו מפגשים יומיומיים המאופיינים ביחס חיובי מצד חברי הקבוצות האחרות בעיר (תרשים 3). למעשה, כבר בבחינת נתוני הגל הראשון עולה כי ירושלים היא מרחב שבו חוויות של יחס חיובי שכוחות הרבה יותר מחוויות של חיכוך ואלומות.

בגל הסקר הראשון בלטו יחסי השכנות בין חילונים לחרדים כחלשים יחסית, עם שיעור נמוך של דיווחים על יחס חיובי הדדי. אולם בגל הסקר השני, דווקא על רקע החרפת החיכוך והעלייה בדיווחים על אלימות, נרשמה מגמת עלייה גם בדיווחים על יחס חיובי בין שתי הקבוצות. במקביל, שיעורי הדיווח על יחס חיובי נותרו גבוהים ויציבים גם בקרב שאר הקבוצות היהודיות. פרדוקס זה עומד בלב הדיון במאמר, וחלקו האחרון יוקדש לניסיון לפרש ולהסביר כיצד מתקיימות מגמות סותרות אלו בו זמנית במרחב הירושלמי.

תרשים 3: דיווח על יחס חיובי מצד קבוצות אחרות
שיעור המשיבים שחוו יחס חיובי בתדירות גבוהה מקבוצות אחרות

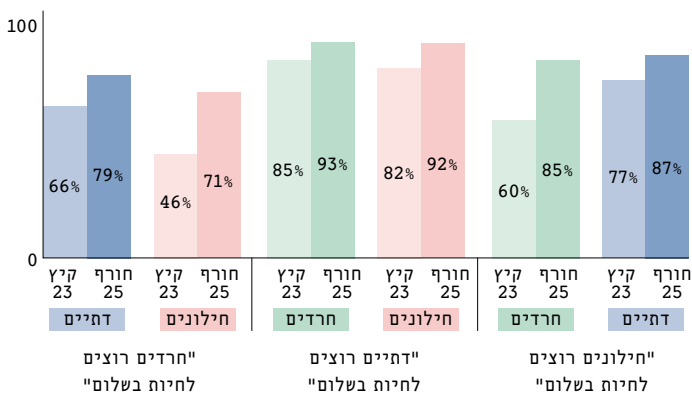

מגמה זו משתקפת גם בעמדות ביחס לרצונה של הקבוצה האחרת לחיות בשלום בירושלים (תרשים 4). כבר בגל הסקר הראשון הביעו מרבית המשיבים הדתיים אמון ברצונם של החרדים והחילונים לחיות בשלום בעיר, ורוב גדול מהמשיבים החילונים והחרדים הביעו אמון ברצון הקבוצה הדתית לחיות בשלום בעיר. לצד

זאת, גם כאן בלט המתח המתמשך בין חילונים לחרדים: כמחצית מהחילונים לא הסכימו שהחרדים רוצים לחיות בשלום בירושלים, וכ-40% מהחרדים סברו כי החילונים אינם רוצים בכך.

אולם בגלל הסקר השני נרשמה תפנית מפתיעה. בניגוד לציפיות, על רקע החרפת הקיטוב והעלייה בדיווחים על חיכוך ואלמות, רוב מוחלט של המשיבים מכלל הקבוצות היהודיות הביעו אמון ברצונן של הקבוצות האחרות לחיות בשלום בירושלים. ממצא זה בולט אף ביחסים בין חילונים לחרדים, שבהם נרשמה עלייה הדדית באמונה ברצון הקבוצה האחרת לחיים משותפים בעיר.

תרשים 4: אמונה ברצון הקבוצה האחרת לחיות בשלום
שיעור המשיבים שהסכימו שרוב חברי הקבוצה האחרת "רוצים לחיות בשלום בירושלים"

אם כן, גם בתקופה של החרפת מתחים, התמונה הכוללת נותרת ברורה: על אף העלייה המובהקת בדיווחים על חוויות של חיכוך ואלמות, גם בין קבוצות שבגלל הסקר הראשון כמעט שלא דיווחו עליהן, שיעורי הדיווח על יחס חיובי ואמונה ברצון לחיים משותפים נותרים גבוהים בהרבה. במרחב הירושלמי, השכנות הטובה ממשיכה להיות נפוצה יותר מחיכוך.

דיון וסיכום: איך מצליחים לחיות בתוך המתח

באחד הלילות, כשעליתי עם שתי חברות על קו האוטובוס 19 למרכז העיר, נתקלנו בקבוצת צעירים דתיים שהחלו להעיר על הלבוש שלנו למן הרגע שנכנסנו. מרחביה ועד קינג ג'ורג' נשמעו הערות פוגעניות ולעיתים אף מאיימות, כולל אמירות אלימות על האופן שבו היו נוהגים באחותם אילו התלבשה כך. כאשר המשכנו להתעלם, ההערות התחלפו בשירה בעלת אופי פוליטי. אלא שלמחרת בבוקר הגעתי למכולת השכונתית ברחוב עזה שבבעלות פוליטי. המשפחה דתית. המוכרים חייכו, שאלו לשלומי, דאגו להנחה קטנה כהרגלם, והמפגש היה חמים ומסביר פנים. שני הרגעים הללו אינם יוצאי דופן בירושלים. הם מתקיימים זה לצד זה, לעיתים באותו היום ממש, ומלווים את החיים בעיר כחלק משגרה מורכבת ולא אחידה.

כך, מתוך שגרה ירושלמית המשלבת חיכוך לצד קרבה יומיומית, מצטיירת מן הנתונים תמונה מורכבת ובמידה רבה פרדוקסלית של יחסי השכנות בעיר: מחד גיסא, הנתונים על העלייה הדרמטית בדיווחים על אלימות בין הקבוצות, ובפרט בין חילונים לחרדים, מהווים תמרור אזהרה לאופי היחסים בין הקבוצות היהודיות בעיר. ובעוד שבגל הסקר הראשון ניתן היה להתרשם כי החיכוך והאינטראקציה בין הקבוצות אינם פוגעים בהרמוניה וביציבות המרחב העירוני, הרי שלאחר אירועי 7 באוקטובר ניכרת החרפה בקיטוב, שבאה לידי ביטוי בעלייה בחיכוכים ובמתחים במרחב הירושלמי. מאידך גיסא, ולצד תמרורי האזהרה הללו, מדד השכנות מצביע גם על מגמה מקבילה: דווקא בעיצומו של משבר לאומי וחברתי ניכרת יציבות בתחושת השייכות, חלה עלייה בדיווחים על יחס חיובי, וכן עלייה באמונה ברצונן של הקבוצות האחרות לחיות בשלום בעיר.

הצטברות ממצאים זו משרטטת תמונה מורכבת, שבה עלייה בדיווחי אלימות מתקיימת לצד התחזקות של אמון ויחסי שכנות חיוביים. קיומן המקביל של מגמות אלו מחדד את המתח המובנה ביחסי השכנות בירושלים, ומעלה שאלה פרשנית באשר לאופן שבו חיכוך, קיטוב ושגרה משותפת מתקיימים בו זמנית במרחב עירוני אחד. במובן זה, הנתונים ממקמים את ירושלים כזירה שבה סתירות חברתיות אינן מבטלות זו את זו, אלא מתקיימות זו לצד זו בתוך מציאות מקומית מורכבת.

לצד מגמות אלו, עולה כי חרף העלייה הניכרת בדיווחים על מקרי אלימות בין הקבוצות, ובכלל זה בקרב קבוצות שבעבר כמעט שלא דיווחו על חוויות אלימות הדדיות, שיעורי הדיווח על קבלת יחס חיובי נותרו גבוהים באופן עקבי משיעורי הדיווח על אלימות. במילים אחרות, גם בתקופה של החרפת קיטוב ומשבר, מרבית המשיבים ממשיכים לדווח על שכנות טובה עם הקבוצות היהודיות האחרות, בעוד שחוויות האלימות, אף שהתרבו, עדיין מדווחות בשיעורים נמוכים יותר באופן יחסי. תמונה זו משרטטת מתח מתמשך בין קיטוב פוליטי וחברתי גובר לבין עמידותה של השגרה העירונית. הקיטוב אומנם נוכח ומחריף, אך הוא מתקיים לצד המשך קיומם של יחסי שכנות וחיים משותפים במרחב הירושלמי, גם בתנאי משבר.

על רקע תמונה מורכבת זו, ניתן להבין את הפרדוקס העולה מן הנתונים לא כתופעה מקרית, אלא כביטוי למבנה החברתי-עירוני הייחודי של ירושלים. כך, חוסר הרצון של חילונים שילדיהם יתגוררו בעתיד בעיר, ניתן להבנה על רקע תחושת תבוסה במאבק על עיצוב המרחב העירוני העתידי. תחושה זו נטועה במאבק המתמשך בין הקבוצות לקבוע את זהות "העיר שלי". מאבק זה, המחריף על רקע הקיטוב הלאומי והפוליטי ובעקבות אירועי 7 באוקטובר, מתורגם לעיתים להתנגשויות וחיכוכים במרחב השכונתי, כאשר כל קבוצה מבקשת לנכס לעצמה את המרחב ולהטביע בו את זהותה. בד בבד, ירושלים איננה רק זירת מאבק, אלא גם מרחב של חיים משותפים: הקבוצות היהודיות בעיר אינן נפגשות זו עם זו רק כיריבות פוליטיות, אלא גם כשכנות החולקות מרחב עירוני צפוף, שירותים משותפים ושגרות יומיום המחייבות תפקוד משותף והמשכיות.

בתוך מציאות זו, שבה העיר מתקיימת בין סכסוך מתמשך לבין שגרה עירונית, העלייה בדיווחים על יחס חיובי ואמון בקבוצה האחרת אינה סותרת את העלייה בחוויות האלימות, אלא משלימה אותה. הממצאים משקפים שתי לוגיקות הפועלות במקביל: לוגיקה מפלגתית, המודעת לקרע, לקיטוב ולמאבק על המרחב; ולוגיקה קיומית, שמטרתה לאפשר המשך חיים משותפים ותפקוד יומיומי בעיר שאינה יכולה להרשות לעצמה קריסה של יחסי השכנות. במובן הזה, הפרדוקס שבנתונים מדגים מנגנון חברתי המאפשר לירושלים להתקיים כעיר שבה החיים נמשכים גם בתוך מתח וסכסוך מתמשכים.

הממצאים מציבים תמרור אזהרה ברור: הקיטוב הפוליטי והחברתי, המחריף על רקע המשבר הלאומי, מחלחל אל המרחב העירוני ומתבטא בחיכוך גובר, ולעיתים אף באלומות מילולית ופיזית, כחלק ממאבק על אופיו של המרחב. בתוך מציאות זו, ירושלים מתעצבת כמרחב עירוני רווי מתחים, שבו יחסי היומיום בין הקבוצות היהודיות נעשים טעונים ורגישים יותר. אבל, לצד סימני השבר, ההרמוניה העירונית ממשיכה להתקיים; הייחודיות הירושלמית לקיים חיים משותפים גם במתח מתמשך מציעה אפוא לא רק אזהרה, אלא גם אופק של תקווה.

מקורות

- אסף-שפירא, י', יניב, ע', יצחקי, ע' ופרדו, י' (2025). שנתון סטטיסטי לירושלים 2025. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- אסף-שפירא, י', יניב, ע', פרדו, י' (2024). שנתון סטטיסטי לירושלים 2024. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- ברנר, נ' ויצחקי, ע' (2026). מדד השכנות – יחסים בין קבוצות בירושלים: חורף 2025. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- יניב, ע', אסף-שפירא, י', יצחקי, ע' ופרדו, י' (2025). על נתוניך ירושלים 2025 – תמונת מצב ומגמות שינוי. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- שטרן, מ' ופייביש, נ' (2024). מדד השכנות – יחסים בין קבוצות בירושלים, קיץ 2023. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- Brenner, N. (2024). Liminal logic: Peacebuilding and photovoice in Jerusalem. *Geoforum*, 154, 104075.
- Nikolenyi, C. (2020). The 2018 Municipal Elections in Jerusalem: A Tale of Fragmentation and Polarization. *Contemporary Review of the Middle East*, 7(1).
- Rosen, G. & Shlay, A. B. (2014). Whose Right to Jerusalem? *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(3), 935–950.

מפנה תיאולוגי כמפתח לתמורה בחברה החרדית: מאידיאל "תורה בלבד" לאידיאל "תורה ומעשה"

אהרן איתן

ד"ר אהרן (ארי) איתן, עמית מחקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון. תחומי מחקרו כוללים את החברה החרדית, תיאולוגיה ומודרנה, דת ומדינה, ופסיכולוגיה ודת. במקביל לכתיבה אקדמית, הוא פעיל חברתי וסופר. מחבר הרומן "ידיד נפש" (זוכה פרס הרי הרשון לספרות, מטעם האוניברסיטה העברית), והספרים "בשם התבונה" ו"חרדיות ישראלית" (זוכה מענק "מפעל הפיס" לספרי עיון). מוסמך לרבנות ובוגר ישיבות חרדיות, בהן למד עד החלטתו להתגייס כלוחם בצה"ל. בעל תארים ראשון ושני במשפטים, ומוסמך כעורך דין. בעל תואר שלישי מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, ערך מחקרים במסגרת פוסט-דוקטורט במוסדות אקדמיים שונים, ושימש כחוקר אורח באוניברסיטת קולומביה. גר בירושלים.

השיח הציבורי הישראלי עוסק רבות בנעשה בחברה החרדית, ובמוקד הדיון שלוש פרקטיקות רווחות: (1) אי השתתפות שווה של גברים חרדים בשוק התעסוקה; (2) התנגדות לשירות צבאי (לרבות ביחידות נפרדות); (3) התנגדות להוראת לימודי ליבה במוסדות חינוך לבנים. ההנמקה החרדית המרכזית לפרקטיקות אלה היא התפיסה כי המעשה הדתי העליון הוא התמסרות מקסימלית ללימוד טקסטים תורניים, ללא מתן מקום ממשי לעיסוקים אחרים, לרבות יציאה לעבודה ושירות צבאי. תפיסה זו, שניתן להגדירה "תורה בלבד", מעמידה אפוא בראש הסולם סדר יום המוקדש רובו ככולו ללימוד תורה, ומעצבת רבות מהמציאות החרדית. מכאן גם הגדרתה המוכרת של החברה החרדית "חברת לומדים".¹

במאמר זה אעמוד ראשית על התשתית התיאולוגית שביסוד תפיסת "תורה בלבד". מכאן אעבור לבחון את השפעתה על מצב התעסוקה של גברים חרדים – הן אלו מהם שהצטרפו לשוק התעסוקה, והן אלו הנמנעים מכך עקב החסם האידיאולוגי הנובע מאידיאל "תורה בלבד". לאחר מכן אציג אידיאל דתי המנוגד לאידיאל "תורה בלבד" – אידיאל "תורה ומעשה". במרכזו של אידיאל "תורה ומעשה" שתי שאלות מפתח: (א) מהי מצוינות דתית? (ב) מהי מטרת מצוות לימוד תורה? בהתבסס על טיעונים ומקורות תורניים העוסקים בשאלות אלו, אטען כי לאידיאל "תורה ומעשה" היכולת להוות אלטרנטיבה תיאולוגית משכנעת לאידיאל "תורה בלבד". לפיכך, בכוחו לתת מענה לחסם הקיים ולהביא לפריצת דרך בסוגיית התעסוקה של גברים חרדים, כמו גם בסוגיות הגיוס והוראת לימודי ליבה.

לבסוף, אציע מתווה ראשוני למדיניות בת ביצוע, שתכליתה: הנכחת אידיאל "תורה ומעשה" בזירה הרעיונית החרדית. אטען כי בניגוד למצב הקיים, שבו מוסדות חינוך ממלכתיים חרדיים (ממ"ח) מנחילים את אידיאל "תורה בלבד" (כך שעיקר בשורתם הכשרה תעסוקתית כעדיפות שנייה לאורח חיים של לימוד תורה בלבד), מתבקש כי מוסדות הממ"ח יציעו את אידיאל "תורה ומעשה" כמשנה חינוכית בהירה וכאידיאל דתי שאינו נופל במאומה מ"תורה בלבד", ואף עדיף עליו.

קוסמולוגיה, תיאולוגיה וחברה: אידיאל "תורה בלבד"

כ"חברת לומדים", החינוך החרדי הרווח מכוון לאידיאל "תורה בלבד". זאת, הן כאידיאל הצופה פני עתיד, של התלמיד כאדם בוגר המקדיש ימיו ללימוד תורה בלבד, והן כאידיאל המעצב את תכני מוסדות החינוך בגיל היסודי והעל יסודי. כדברי מחנך חרדי: "המערכת מיישמת את האידיאל של החינוך – מקסימום תלמוד תורה ומינימום דברים אחרים".²

הרעיון המרכזי המחולל את אידיאל "תורה בלבד" הוא האמונה כי לימוד תורה

הינו המעשה הדתי החשוב ביותר, וכי האל מצפה למספר רב ככל היותר של יהודים העוסקים בלימוד תורה בלבד. זאת ועוד: לפי אמונה זו, האל מתנה את מצבו של העולם במידת ההתמסרות ללימוד התורה. כלומר, הרווחה האנושית הכללית (ולאו דווקא היהודית) תגבר או תמעט בהתאם להיקף לימוד התורה המצרפי שנלמד בזמן נתון. על כן, שאלות כגון אם תהיה זו תקופת מלחמה או שלום, בצורת או שפע, תלויות בשאלה, כמה טקסטים תורניים נלמדו ושוננו. אחד המנסחים המוכרים של תפיסה תיאולוגית-קוסמולוגית זו הוא הרב חיים איצקוביץ, הידוע יותר בשם רבי חיים מוולוז'ין (1749-1821) וכמייסד ישיבת וולוז'ין, "אם הישיבות" החרדיות. בספרו "נפש החיים", הוא כותב:

העסק בתורה הקדושה הוא נוגע לעצם החיות וקיום עמידת העולמות בל יחרסו לגמרי. לכן האדם חייב לעסוק ולהגות בה בכל עת תמיד. כדי להעמיד ולקיים כל העולמות כל רגע.

במקום אחר בספר הוא מחדד:

אבל אם היה חס ושלום העולם פנוי לגמרי, אפילו רגע אחד ממש, מעסק והתבוננות עם סגולה בתורה הקדושה, תיכף כרגע היו כל העולמות נחרבים ונבטלים ממצייאות לגמרי ח"ו. ואף גם איש אחד מישראל לבד, רב כוחו, שבידו להעמיד ולקיים את כל העולמות והבריאה בכללה ע"י עסקו והתבוננותו בתורה הקדושה [...] ואיך לא יתלהב לב האדם, בהעלותו על לבו ומתבונן בזה העניין הנורא. ותיפול עליו אימתה ופחד לבל יתרפה ח"ו מעסק התורה הקדושה תמיד, כאשר יחשוב בלבבו אולי חס ושלום לעת כזאת העולם, כולו מקצה ועד קצהו, פנוי לגמרי מעסק התורה הקדושה, ובלתי עסקו והגיון לבו עתה בזה העת בתורה, היו נחרבים כל העולמות, וכרגע ספו תמו חס ושלום. זו תורה וזו שכרה מרובה מאד אין להעריך. שהוא הנוטל שכר כולם. אחר שהוא אשר קיים והעמיד ברב כוחו את כל העולמות עתה.³

לתפיסה מקסימליסטית זו של לימוד תורה ישנו ביטוי גם בכתבי רבו הנערץ של רבי חיים מוולוז'ין, רבי אליהו בן שלמה זלמן, הלוא הוא "הגאון מוילנה" (1797-1720). בפירושו לספר משלי הוא כותב:

ואנשי חיל הם אבירי הלב בשלמות הבטחון כולו לעשות מצוות תמיד ולהגות בתורה יום ולילה אף שבביתו אין לחם ושמלה ובניו ובני-ביתו יצעקו לו הבה לנו מחייה להחיינו ולפרנסנו ואינו משגיח עליהם כלל ולקולם לא יחת [...] כי בטלו כל אהבותיו נגד אהבת ה' ותורתו ומצוותיו.⁴

אכן, שורת עדויות מלמדת כי בחייו יישם הגאון מוילנה את תפיסה זו של "תורה בלבד". כך לדוגמה כותב רבי חיים מוולוז'ין, בבואו לשבח את ההתמסרות של רבו ללימוד תורה:

וגודל פרישותו מכל ענייני העולם היה להפליא, עד אשר מעולם לא שאל על שלום בניו, ומעודו לא כתב להם שום מכתב פריסת שלום, ולא קרא מכתבם.⁵

בדומה, בהקדמה לאחד מחיבורי הגאון מוילנה כותבים שני בניו, יהודה ואברהם, דברי הספד על אביהם, ובין היתר משבחים אותו במילים הבאות:

כמה מסר נפשו להרחיק מחברת ביתו בניו ובנותיו. רק יראת ה' טהורה. לשכינה דרש. בין כתפיו שכן. עד שמימו לא שאל את בניו ובנותיו בעסק פרנסתם ומהות מצבם. מימו לא כתב אליהם איגרות לשאול בשלומם, ואם בא אחד מבניו לגבולו, גם כי הגדיל השמחה כי לא ראה אותו שנה או שנתיים, אפס לא שאל אותו על עסקי שלום בניו וביתו ועניין פרנסתו. וכאשר נח מדרכו שיעור שעה אחת, מהור ימהרנו שוב לקבוע סדר לימודו, וכה אמר 'בדרך בטלת מלהשלים שיעור סדר לימודיך, [אך] הוא ישולם בביתו. אל תתנו דמי לו'.⁶

4 וילנה, תרצ"א, כג, ל

5 וולוז'ין, תשמ"ו, עמ' יא

6 שתי עדויות אלה מצטרפות לעדותו של רבי יעקב משה מסלונים על סבו הגאון מוילנה: "מעיד אני עלי שמים וארץ שלא הייתי בוילנא כמלא שלוש שנים ובבואי לפניו, לא שאלני על אודותי ולא שלום ביתי ובני כי אם אחרי איזה ימים [...] וכל עסקי העולם שלו, הבית ובריאות הבנים ודרכי פרנסה השליך אחרי גיו" (מובא אצל שוח"ט, 2008, עמ' 41).

להגות כגון זו של הגאון מווילנה ותלמידו רבי חיים מוולוז'ין יש הדים גם במציאות החרדית העכשווית. דוגמה לשיח המהדהד אותה ניתן למצוא, בין היתר, בדברי המנהיג הרב אהרן לייב שטיינמן (1914-2017). בהעלותו על נס את המתמסרים ללימוד תורה מתוך דחק כלכלי, אומר הרב:

רוב גדולי ישראל לפני שנעשו מפורסמים, היו עניים ממש. מספרים רבות על העוני והדלות הנוראה מאוד שסבל מרן הגאון רבי יצחק אלחנן זצוק"ל [...] כי בצוק העיתים בימי זאבעלין [עיירה שבה כיהן כרב] בעת אשר הרעב הציקו, ואשתו ובני ביתו התאוננו באוזניו על גורלם בבואם לבקש מחסורם, ובידיו אין כל ובכליותיו אין עצה, אז היה דרכו להסב פניו אל הקיר עם הגמרא, ובכל כוחותיו ומחשבותיו צלל במצולות הים הגדול והקדוש הזה, ולמד הרבה שעות רצופות בלי חשק, בנעימה ובזמרה, וכך שקד ולמד כעשרים שעות במעת לעת, מבלי שמוע והקשב את הנעשה והנשמע עמו בבית ובחוץ, וכך השכיח עוניו ומחסורו.⁷

בדומה להנהגה הרבנית, גם בשיח של פוליטיקאים חרדים מודגשת החשיבות העליונה של אידיאל "תורה בלבד" – הן בשבחם את החיים ב"עוני קדוש" הנלווה לאידיאל זה, והן בהתייחסם להשפעה התיאולוגית-קוסמולוגית הנוצרת לתפיסתם עקב שינון הטקסטים התורניים. "אנו מאמינים, כי עצם חוסנה הביטחוני והכלכלי של ישראל נובע [...] אך ורק מתוקף התורה הקדושה ומשכך, כל פגיעה קלה שבקלות עלולה ל"ע [לא עלינו] לפגוע במצב הביטחון ובכלכלת ישראל", כותב ח"כ משה גפני, יו"ר המפלגה החרדית-ליטאית דגל התורה, ומוסיף: "הנציגות החרדית לא תנוח עד שיובטח בעז"ה כי יושבי אוהלים יוכלו להמשיך לשקוד ולעמול בתורה, למען קיומו ושמירתו של העם כולו". הדגשתו את ההיבט הביטחוני מתכתבת עם דברי המנהיג הנוכחי הבולט של החרדיות הליטאית, הרב דב לנדו: "ככל שירבו לומדי התורה בשיבות ובכוללים, תרבה ההגנה על כל יושבי הארץ, וחלילה להפך".⁸ כמתבקש מעמדת ההנהגה, בידיעה ראשית ביומן החרדי-ליטאי "יתד נאמן" נכתב במהלך מלחמת "חרבות ברזל":

7 יתד נאמן, תשס"ח, עמ' 8

8 שרקי, 28.3.2024

"כיפת הברזל האמיתית עשויה מתילי תילים של מילים בארמית וסברות, שיש בכוחן ליירט טילים, לשבור סכינים, לרסק מטענים, ולבלום מכוניות עם מטעני זדון".⁹ בגיליון אחר של היומון תומצתה תפיסה קוסמולוגית זו בקביעה: "לומדי התורה מחזיקים את השמים לבל ימוטו, ובתורתם שהיא מגנא ומצלא הם מנצחים את המלחמות".¹⁰

התפיסה ולפיה יש קשר סיבתי ישיר בין הנעשה בישיבה לבין הנעשה במלחמה עולה גם בדברי יו"ר מפלגת ש"ס, ח"כ אריה דרעי: "כל יום לימוד מונע ימי קרב". עוד יצוין בהקשר למפלגה החרדית-מזרחית, כי גם בקרב הדור הצעיר של הנהגתה ניתן ביטוי מובהק לעליונות האידיאל "תורה בלבד" ולהאדרת ההקרבה של הרווחה הכלכלית עבורו. כך למשל כותב ח"כ מיכאל מלכיאלי: "חשוב להדגיש, בציבור החרדי האליטה הם לומדי התורה תלמידי הישיבות ואברכי הכוללים. אלו שלמרות הקשיים בוחרים לוותר על החיים הנוחים ושוקדים על תלמודם".¹¹

אף בשיח הרבני והפוליטי של מפלגת אגודת ישראל רווחים ביטויים הממחישים כי בדומה לחרדיות הליטאית והמזרחית, גם זו החסידית רואה חשיבות רבה באידיאל "תורה בלבד" ובחברת הלומדים. "פסגת שליחותנו הנעלה: לייצג את הציבור החרדי ואת לומדי התורה", הכריז היו"ר ח"כ יצחק גולדקנופף. "האם נשב בקואליציה שתבטל את תקציב הישיבות? התשובה תהיה ברורה: לא! האם נשב בקואליציה שתבטל את סבסוד המעונות ללומדי התורה? [...] האם נשב בקואליציה המאיימת על לומדי התורה, תלמידי הישיבות? התשובה תהיה ברורה: לא ולא!"¹²

ניתן אפוא לומר כי בסדר היום החרדי, נוכח מאוד הצורך בשימור "תורה בלבד" כאידיאל מכוון וחובק כול של החברה החרדית. כאמור, בבסיס אידיאל זה מצויה התפיסה לפיה המעשה הדתי הנעלה ביותר הוא התמסרות מקסימלית ללימוד הטקסטים התורניים, ורצון האל הוא שרכים ככל הניתן ייטלו בכך חלק. זאת ועוד: אידיאל "תורה בלבד" אף כולל את התפיסה הגורסת כי האל יאפשר

9 פרידמן, 3.9.2024

10 יתד נאמן, 25.3.25

11 מלכיאלי, 28.7.2019

12 רובין, 26.2.25

את קיומו ושגשוגו של העולם לפי השיעור המצרפי של הטקסטים התורניים שנלמדו. ביטוי מסכם לנוכחותה של תפיסה זו בקרב כלל הקבוצות החרדיות מופיע בהחלטת העצרת נגד גיוס תלמידי ישיבות שהתקיימה בירושלים ביום 30.10.25 בראשות ההנהגה הרבנית (אירוע שהוגדר בפי המארגנים "עצרת המיליון" או "עצרת זעקת התורה"). ההחלטה, הנפתחת בשיקוף הנוכחות בעצרת "מכל העדות והחוגים", מדגישה הן את ההיבט המקסימליסטי והן את ההיבט הקוסמולוגי של אידיאל "תורה בלבד", עד כדי איסור "להטיל עול אחר" על המקדיש חייו לתורה:

העצרת מצהירה קבל עם ועדה כי התורה היא חיינו, התורה היא משוש לבנו, התורה היא אשר מסרו אבותינו את נפשם על לימודה ועל קיומה זה אלפי שנים. אין לנו שיוור אלא התורה הזאת, ואין אומתנו אומה אלא בתורותיה, כנודע. התורה היא זו שעמדה לנו בכל הזמנים להגן ולהושיע, וגם בימים אלו התורה הקדושה היא זו שמגנה על הישוב בארה"ק ועל עם ישראל, ובזכותה בלבד אנו קיימים, ולא יעלה על הדעת למעט מלומדיה ולהצר את צעדיהם, ועל כן העצרת מביעה את דרישתה הנחרצת מהשלטונות כי יש לשמור מכל משמר על ההסדר שהיה קיים במשך כל השנים לגבי לומדי התורה, שכל החפץ ללמוד תורה יוכל לעשות זאת ללא מגבלה וללא הפרעה, כפי שנפסק להלכה שכל המקדיש חייו לתורה אסור להטיל עליו עול אחר, כי הם תקוות עמנו.¹³

אידיאל "תורה בלבד" ונתוני התעסוקה של גברים חרדים

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיעור הגברים החרדים העובדים עומד על 54.3% לעומת 86.6% בקרב גברים יהודים לא-חרדים, ובשנים האחרונות אף ישנה ירידה.¹⁴ סיבה מרכזית לנתוני התעסוקה הנמוכים הוא אידיאל "תורה בלבד", המציב בראש הסולם את העיסוק המקסימלי בלימוד תורה, אף במחיר הימנעות מיציאה לעבודה וצמצום ממשי של הרווחה הכלכלית. ואולם, הגם שזהו אידיאל עליון עבור שלוש הקבוצות החרדיות – הליטאית, המזרחית

13 ויסברג, 30.10.2025

14 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2024; ארץ, 21.5.24

והחסידית – המוקירות שלושתן את החיים בצמצום ואף בעוני עבורו, קיימים הבדלי גישה ביניהן בנוגע למידת ההקרבה המצופה עבור מימוש האידיאל. החרדיות הליטאית מעניקה להקרבת הרווחה הכלכלית למען לימוד תורה בלבד את הדגש הרב ביותר.¹⁵ לפיכך, קיימת בה פחות לגיטימציה ליציאת גברים לעבודה, ולרוב מדובר בצעד שנחשב לאי עמידה בנורמה המצופה, מי יותר ומי פחות. גישתה זו משתקפת במיוחד בעובדה שגבר העובד לפרנסתו ייחשב לרוב לנחות יחסית מבחינה מעמדית פנים-קהילתית.¹⁶ דומה שהפער מתבטא אף בנתוני התעסוקה: משלוש הקבוצות, מספר המועסקים הנמוך ביותר הינו מקרב גברים חרדים-ליטאים.¹⁷ לעומתה, החרדיות המזרחית וזו החסידית לרוב אינן רואות ביציאת גברים לעבודה כחריגה מהנורמה המצופה. אך בד בבד עם הלגיטימציה שהן מעניקות לכך ואי ציפיותן להקרבת הרווחה הכלכלית, ככלל, אף בקרבן עבודת גברים נתפסת כעדיפות שנייה, לנוכח החמצת האידיאל העליון. משכך, אף בהן ישנו מספר לא מבוטל של גברים שאינם נוטלים חלק בשוק התעסוקה ופונים למסלול חיים של "תורה בלבד". נמצא שהמונח המוכר "חברת לומדים" רלוונטי לא רק לחרדים הליטאים.

אידיאל ושברו – המקרה של החרדים העובדים

לצד כמחצית הגברים החרדים הנמצאים במסלול חיים של "תורה בלבד", המחצית השנייה כוללת אפוא מספר לא מבוטל של גברים חרדים העובדים לפרנסתם – לרבות אלה שיצאו לעבוד לאחר לימודים אקדמיים או רכישת הכשרה מקצועית משמעותית.

בהינתן הצורך בהבנה מדויקת של הגורמים המחוללים תופעות חברתיות, אנסה בשורות הבאות להתחקות אחר עולמות המשמעות הפנימיים של גברים חרדים שהצטרפו לשוק התעסוקה. בהסתמך על מקורות שונים, אבחן כיצד אותם גברים חווים את פנייתם לאורח חיים שאינו יישום של אידיאל "תורה

15 בהקשר זה, הקטגוריה "חרדיות ליטאית" אינה כוללת רק גברים ממוצא אשכנזי, אלא גם מספר ניכר של חרדים ממוצא מזרחי הדוגלים במשנה הרעיונית של החרדיות הליטאית, בייחוד בנוגע לאידיאל "תורה בלבד".

16 איתן, 2022, עמ' 134-136

17 רגב, 2024, עמ' 101

בלבד", אשר עליו התחנכו מילדותם. במיוחד מעניין אם, ועד כמה, ההצטרפות לשוק התעסוקה נחווית כקונפליקט בין האידיאלי ובין הריאלי. אפנה תחילה לדברים שאומר אברהם יוסטמן, איש מפלגת אגודת ישראל, וגורם בכיר בקרן קמ"ח העוסקת כשני עשורים בשילוב חרדים בתעסוקה: כשאני בא לחברה החרדית ומציע לה להשתלב בתעסוקה, אני באופן אוטומטי נוגע בעצבים החשופים של החברה הזו. העצבים החשופים של החברה הזו זה הצורך ללמוד תורה. זה קידוש הערך של לימוד תורה, שבעינייה, הוא המושכל הראשון ויש שיאמרו גם האחרון. אני תמיד מתאר את זה כברירת מחדל של אדם שקם בבוקר [ושואל] מה אני צריך לעשות היום? ללמוד תורה! אהה, אני לא לומד תורה? אז אני אצא לעבוד. ממש כך, זה אמור לעבוד [...] אני מזכיר לעצמי ללא הרף שאני פועל באזור שהוא משני בחשיבותו. אני לא פועל באזור הראשון; אני לא פועל בלימוד תורה. אני לא פועל להגשמת האידיאל היהודי, החרדי [...] העבודה מבחינת הגבר החרדי היא סוג של כורח. מי שמוכן ויכול ורוצה [ללמוד תורה] הוא נמנה עם אלה שלא עובדים והוא מממש את האידיאל של לימוד תורה שהוא האידיאל הראשון. מי שמרגיש שהוא לא יכול – כמוני למשל, שלא הצליח לשבת על ספסל הלימודים – הוא פשוט יוצא והולך לפרנס את משפחתו.¹⁸

תיאור העבודה ככורח וכצעד של "בדיעבד", הכרוך בתחושת חוסר מסוגלות, אינו ייחודי ליוסטמן. כפי שאמחיש להלן, לצד חוסר מסוגלות, גברים חרדים שיצאו לעבוד מביעים שורת תחושות בקשר למצבם. הנרטיב הרווח הינו ראיית היציאה לעבודה כעומדת במתח עם אידיאל "תורה בלבד", ולא כצעד טבעי הנעשה לכתחילה ומתוך שלמות נפשית. אחת הנגזרות המובהקות של נרטיב זה הינה הערצת אלו שהקדישו חייהם לאידיאל ותחושת נחיתות מולם, מי יותר ומי פחות. "הייתי שמח לו היה באפשרותי להמשיך לשקוד על לימוד התורה; הייתי שמח, משום שזו בעיניי תכלית קיומו של האדם היהודי בעולמו", אומר ישראל כהן (יליד 1982), עיתונאי מהחרדיות החסידית, ומוסיף: "אני רואה בהם

18 יוסטמן, 25.1.2023 (ההדגשות אינן במקור)

[באברכים] מי שבזכותם העולם קיים; חוד החנית של העם היהודי, שבגינם ובזכותם אנחנו חיים כאן בישראל חיים מלאי משמעות".¹⁹ דבריו מהדהדים את האמירה של ח"כ מלכיאלי לעיל, המבטאת עמדה חרדית-מזרחית שלפיה "בציבור החרדי האליטה הם לומדי התורה".

העמדה הרואה ביציאה לעבודה צעד המנוגד לאידיאל קיימת אפוא בקרב שלוש הקבוצות החרדיות. יוסטמן שייך אומנם לחרדיות החסידית, אך דבריו מתארים עמדה חרדית כללית. עם זאת, כמתבקש מעמדתה המקסימליסטית יותר, בחרדיות הליטאית המתח בין עבודה ובין אידיאל "תורה בלבד" קיים בעצימות גבוהה יותר. טרם ניגש למחקר מבוסס ראיונות, המשרטט את העולמות הפנימיים של גברים מהחרדיות הליטאית אשר הצטרפו לשוק התעסוקה, נעיין בתיאורו של שמעון ברייטקופף (יליד 1984), חרדי ליטאי ואיש ציבור, הכותב על מעברו מכולל האברכים לשוק התעסוקה:

ההכרה בזה [ביציאה לעבודה] היא לא דבר קל. אני זוכר את הפעם הראשונה שהילדה הביאה טופס רישום לגן, עם רובריקה ריקה בה היה צריך למלא את עיסוק האב. החזרתי את הטופס ריק. מה אכתוב? שאני עובד? נו באמת. היד לא הצליחה לכתוב. פשוט שיתוק פיזי. נכון, זה לא מצב בריא. אף אחד לא אמר להתבייש בכך שהוא עמל לפרנסתו ומביא אוכל למשפחתו, אבל במבט שני, יש משהו טוב בבושה הזו. משהו מתוק. היא נובעת מהשקפת עולם עליה גדלנו מגיל אפס, שהמטרה שלנו בעולם היא ללמוד תורה. כל יום, כל היום. אנחנו יודעים שיש סיירת מטכ"ל שמחזיקה את העולם מבתי המדרש – ויש את כל השאר. עוד לא נולד החייל שירצה להיות ג'ובניק בחנות מזכרות. כולם רוצים להיות רמבו. להציל את העולם [...] האנשים שיוצאים [לעבודה] מהעולם הזה [של לימוד תורה] צריכים להרגיש קצת פחות שווים. אין דרך אחרת. בגילים בהם נער חרדי חושב על עתידו, הוא חייב לדעת שלימוד התורה הוא הערך העליון. [...] הסיבה בעטיה התכנסנו [החרדים העובדים] כאן לעולם הזה: לחזק את לומדי התורה ולחלום להיות בעצמנו חלק מהם.²⁰

19 כהן, 30.4.2019

20 ברייטקופף, 21.1.2021 (ההדגשות אינן במקור)

בדבריו ניתן להבחין בארבעה מוטיבים: (א) חינוך טוטאלי מקטנות לאידיאל "תורה בלבד"; (ב) הבעת חוסר שביעות רצון בגין היציאה לעבודה ואי מימוש האידיאל; (ג) תחושת נחיתות או בושה עקב מציאות חיים של עובד ולא אברך; (ד) הערכה עמוקה ואף הערצה למממשי האידיאל. ארבעה מוטיבים אלה, ושניים נוספים הקשורים לאשמה ולהסתרה, עולים גם במחקר של מכון ירושלים שכותרתו "מהכולל למכולת",²¹ המבוסס על ראיונות עומק עם 20 גברים חרדים-ליטאים שפנו לשוק התעסוקה. אחד מהם, איתמר, אב לשישה בן 36, אמר: "לא חשבתי לרגע שאצא לעבוד אי פעם", ומשתף כי היציאה לעבודה לוותה ב"ייסורים גדולים מאוד". הוא חידד: "אני מדבר על משהו שהגיע אחרי ששטפו אותך במשך כל כך הרבה שנים. כמה זמן אנחנו בישיבות? שנים. לימדו אותנו שזה דבר שהוא מהות החיים. ברגע שאתה לא מגיע לזה, אתה סוג של כישלון".²² לצד אמירות אלה, המשקפות את שני המוטיבים הראשונים – חינוך מקטנות וקושי ביציאה לעבודה – דבריו כוללים הערכה עמוקה לאברכים ותחושת נחיתות מולם בהיותו עובד. בכך ניתן אפוא ביטוי גם למוטיבים השלישי והרביעי הנ"ל. בהקשר לשני אלה, רלוונטיים דבריו כי גם במצבו הנוכחי כאיש עסקים מצליח, שאיפתו היא לזנוח את העבודה ולשוב לחברת הלומדים שעליה חונך:

אחת השאיפות הגדולות שלי היא לחזור להיות אברך [...] אל תשכח שהמצב של היום, זה כורח המציאות; זה לא משהו שאתה עושה בכוונה, אלא משהו שאתה נדחף אליו. אתה רואה שאתה לא מצליח לחיות, אין אוכל, אין איך לשלם שכירות, ואתה נדחף לעבודה. אגב, אם [אשתי] הייתה מביאה משכורת כמו נשות ההייטק החרדיות, יכול להיות שהתמונה הייתה שונה: היא תרוויח 15 אלף שקלים מהייטק, ואני אביא 2,000 שקלים מהכולל. היינו מסתדרים מצוין. אבל זה לא המצב.

בדומה לאיתמר, גם גברים אחרים שרואיינו שיתפו הן בקושי הפנימי הכרוך בהיותם עובדים ולא לומדים,²³ והן בהערכתם העמוקה לאלה שמבחינתם זכו

21 היין ופראוור, 2023

22 שם, עמ' 73-75

23 שם, עמ' 82, 127, 166

ולא פנו לשוק התעסוקה אלא נותרו בכולל. "כאבה לי העובדה שאני מעריך את הבן אדם שיושב ולומד [בכולל] וטוב לו, אני מקנא בו שאני לא יכול להיות כזה. יש לי צביטה בלב", כך אמר ישראל, בן 30, שיצא לעבוד לאחר שמונה שנים בכולל. "כן, כואב לי שהיה לי חלום להיות מהאנשים המוצלחים שיושבים ולומדים, וזה לא קרה", הוסיף. דבריו מהדהדים משפט כגון זה של ח"כ גפני: "אני גם חרדי עובד לצערי הרב, אבל אם הייתי יכול הייתי חוזר לכולל".²⁴

היבט נוסף העולה במחקר הוא הצורך של חלק מהמרואיינים להסתיר מהסביבה, לרבות ממשפחתם הקרובה, את עזיבת הכולל לטובת עבודה. "עד היום אני מתבייש להגיד למשפחה הקרובה שלי שאני עובד", הצהיר מאיר, 36, אב לשבעה העובד קרוב לעשור. "בחברה שאני חי בה, זה לא כבוד גדול". עם זאת, הוא הצדיק את הבושה, כלפי עצמו וכלפי סביבתו, הנלווית ליציאה לעבודה: "כן. עבודה זו בושה. האידיאולוגיה, המטרה בחיים, היא ללמוד".²⁵ מרואיין אחר, גדעון, 37, אב לחמישה העובד כשנתיים, שיתף: "מחנכים אותך כל כך חזק שאתה מרגיש שאם אתה חי בלא תורה – אתה חשוב כגוי. אתה לא שווה כלום. זה הופנם בי עד כדי כך שכאשר שקלתי אם בכלל לצאת לעבוד, אמרתי לעצמי שזה נחשב כאילו שהורדתי את הכיפה, כאילו שהלכתי לחילוניות, שהרי מה שווים לי החיים בלי התורה!?! [...] לפעמים אני מרגיש שאם אני יוצא לעבוד, אני נהיה פושע, כאילו הלכתי לקיבוץ חילוני. זו תחושה שנמצאת איתי כל הזמן". לדבריו, הוא יודע שתחושה זו אינה נכונה, ועדיין מתקשה להפנים כי אין פשע בהיותו עובד ולחוש לגיטימציה מלאה למצבו מחוץ לכולל. עוד הוא אומר שלא נתן פומבי להחלטתו לצאת לעבוד, אך כשהודיע על כך לאימו, "זה כן היה כואב [...] חשבתי שהיא אישה משכילה, סיפרתי לה בגאווה, אבל היא כמעט הרגה אותי. מאז הפסקתי לספר לה, ולחברים בינתיים אני לא מספר". לצד זאת, ציין: "אם הבן שלי ייצא לעבוד, יכאב לי".²⁶

בגין החשש מתגובת הסביבה, יש הנמנעים מלכתחילה מלהצטרף לשוק התעסוקה. עדות לכך מביא שלמה, 46, אב לתשעה: "יש לי חבר, בגילי, שלמד איתי בכולל, ועד היום הוא בכולל. הסיבה שהוא נשאר שם היא משום שהשווער

24 כהן, 20.1.2015.

25 היין ופראוור, 2023, עמ' 155-156.

26 שם, עמ' 49-56.

[=החותן] שלו יקפוץ מהגג אם ישמע שהוא יצא לעבוד. הוא היה רוצה לצאת ולעבוד, הוא איש תורני והיה יכול לקבוע עיתים לתורה. הוא לא יוצא רק משום שהוא מפחד מהשווער".²⁷ בדומה, משתתפים אחרים במחקר שיתפו על הניסיונות של הוריהם למנוע את יציאתם לעבודה. במיוחד בולטת עדותו של יוחנן, 35, אב לשבעה העובד זה כעשור:

באיזשהו שלב ההורים שלי אמרו לי שאם אֶשאר בכולל הם יתנו לי כסף. הם חשבו שזו סיבה כלכלית, ולכן הבטיחו לי סכום של כמה אלפי שקלים בחודש כדי שאשאר. כנראה זה היה חשוב להם [...] אחרי שהם נתנו לי הרבה כסף כדי שאשאר בכולל, הסכמנו בינינו שאשאר לעוד חצי שנה, ואז עוד חצי שנה. וכשהתקופה הזו הסתיימה, סיפרתי להם שהייתי בריאיון עבודה. זה הפתיע אותם מאוד. הם היו בטוחים שאני במסלול של הכולל. הם לא הבינו מאיפה זה נוחת עליהם. הם היו בהלם בהתחלה, אבל לא היה להם יותר מה להגיד. לא העירו לי. לא היה להם איזשהו פתחון פה. לפעמים קרעכצן [אנחות] קטנים פה ושם, אבל לא יותר מזה.²⁸

המובא עד כה ממחיש אפוא את המתח הקיים בין יציאה לעבודה לבין אידיאל "תורה בלבד". כאמור, סיבתו של מתח זה באמונה המושרשת מילדות ולפיה מבחינת רצון האל, המעשה הדתי הנעלה ביותר הוא התמסרות מקסימלית לטקסטים התורניים, ולפיכך, ככלל, היציאה לעבודה נתפסת ככורח וכצעד של "בדיעבד". תפיסה זו משותפת לכלל הקבוצות החרדיות, מי יותר ומי פחות. אך בקרב החרדיות הליטאית קיימות לה נגזרות נוספות, עקב ציפיות תובעניות יותר להגשמת האידיאל – בין אם ציפיות מצד האדם כלפי עצמו ובין אם מצד סביבתו. הנגזרת המרכזית היא יציאה לעבודה תוך קשיים פנימיים הכרוכים בתחושת חוסר שביעות רצון ובתחושת נחיתות, כשלעיתים נלוות גם תחושות בושה ואשמה. מטבע הדברים, העצימות של קשיים אלו משתנה מאדם לאדם, אך במקרים מסוימים הם מגיעים אף לכדי מצוקה ממשית. "הנורמות האלו יכולות לגרור אותך למרה נפשית. אני לא מדבר על העניין החברתי",²⁹ התבטא

27 שם, עמ' 113

28 שם, עמ' 106, 108

29 שם, עמ' 74

אחד המרואיינים במחקר הנ"ל, וכעמדה תיאורית בלבד ולא מתוך התנגדות – שכן שאיפתו היא לזנוח את העבודה ולשוב להיות אברך בהתאם לאידיאל שלפיו התחנך מילדותו. מרואיין במחקר אחר אמר: "שנים אני חי עם קונפליקטים מייסרים, קשים, איני מאחל אותם לך [...] אני מרגיש שבשמיים יוציאו לי עשרות ספרים מתחת כיסא הכבוד עם השם 'חובר על ידי משה בן רבי בצלאל', וישאלו: למה קברת אותם?!"³⁰

לסיכום, נמצא כי סוגיית התעסוקה של גברים חרדים ניתנת לבחינה לא רק מהפרספקטיבה המוכרת, הבוחנת יחסי קבוצה מול קבוצה (הקבוצה החרדית מול זו שאינה); בסוגייה זו, יש להיות ערים גם לפרספקטיבה שעניינה הפרט החרדי מול קבוצתו, מול משפחתו ומול עצמו.

בין אידיאל "תורה בלבד" לאידיאל "תורה ומעשה"

דומה שהטענה המרכזית הנשמעת בסוגיית התעסוקה של גברים חרדים הינה כי אי השתתפותם בשוק התעסוקה משמעותה אי השתתפות שווה בנטל הכלכלי, לצד פגיעה בתמ"ג ובפריון העבודה. פגיעה ההופכת למשמעותית יותר נוכח מציאות דמוגרפית וכלכלית המשתנה תדיר. אולם, בצד הטענה על פגיעה בכלכלת המדינה, ופגיעה בזכות לשוויון של הנאלצים למסור חלק גדול יותר מפרי עבודתם עקב אי השתתפות של שיעור גדל באוכלוסייה, לדעתי, יש להביא בחשבון השלכות נוספות הנובעות מאידיאל "תורה בלבד". הראשונה היא פגיעה בחוסן הלאומי, הנגרמת עקב העמקת הקיטוב בין קבוצות בחברה הישראלית. השנייה קשורה לרווחתם של הגברים החרדים עצמם – הן אלה שהצטרפו לשוק התעסוקה וחשים קשיים פנימיים כאלו ואחרים, והן אלו הנמנעים מכך בגין החסמים השונים הנובעים ממעמד העל של אידיאל "תורה בלבד", הגם שהיו מעוניינים ביציאה לעבודה. התרחשות קונפליקטואלית זו בעולמם של גברים חרדים, לעיתים עד כדי קושי נפשי ממשי, מצטרפת אפוא לצורך הציבורי הכללי במציאת פתרון לנושא התעסוקה.

עתה עולה מאליה השאלה: מהו הפתרון המיטיבי למצב אשר נראה לרבים חסר מוצא, ובפרט נוכח הנתונים הסטטיסטיים שהצגנו? או בניסוח אחר: האם וכיצד תיתכן עלייה משמעותית בשיעור הגברים החרדים הנוטלים חלק בשוק התעסוקה? כמענה, אציג להלן את אידיאל "תורה ומעשה", המהווה לדעתי חלופה תיאולוגית משכנעת לאידיאל "תורה בלבד". בבסיס אידיאל "תורה ומעשה" עומדים שני רעיונות משנה הנוגעים לשתי שאלות ליבה: (א) מהי מצוינות דתית? (ב) מהי מטרת מצוות לימוד תורה?

דיון נרחב בתשובות לשאלות הללו יחרוג מגבולות המאמר, אך לשם הבהרת מהותו של אידיאל "תורה ומעשה", אציג את עיקרי שני רעיונות המשנה המבססים אותו. הראשון אומר כי מצוינות דתית כלל אינה סטנדרט חברתי אחיד, אלא תלוית תכונות אישיות – כל אדם ושונותו האישיותית. הרעיון השני גורס כי מטרתה המרכזית של מצוות לימוד תורה הינה להביא את האדם לאותה מצוינות דתית תלוית אישיות אשר מתבטאת במעשים. אפרט להלן.

מצוינות דתית והתעלות אישית

בהגות יהודית מתקופות שונות ניתן למצוא ביטוי נרחב לטיעון לפיו מידת ערכה של התנהגות דתית איננה קבועה מראש, אלא תלויה בהתעלות האדם לאור התכונות הייחודיות לו. כך לדוגמה, אינה דומה התגברות על כעס של אדם המאופק מטבעו להתגברות של רגזן מטבעו; נתינת צדקה של חסכן מטבעו תשובה יותר מזו של נדיב; ובעל תאוות ממון הנוהג ביושר ישובה יותר בהשוואה לזה שמטבעו, אינו להוט לממון ונוהג ביושר. גם לגבי מגוון מעשים טובים אחרים, מצוות עשה ולא תעשה, תוערך מצוינות דתית לפי השאלה: האם ועד כמה הייתה כאן התעלות מרובד באישיות שהינו אנוכי, חומרי, אימפולסיבי, יצרי וכדומה, אשר משך דווקא לכיוון השני? ככל שההתעלות כרוכה בהתגברות משמעותית יותר, כן ערכה גדול יותר.³¹ נמצא שלתפיסה זו,

31 מבין מגוון מקורות תורניים בנושא, ניתן לציין כדוגמה את דברי הרמב"ם ב"שמונה פרקים" (פרק ו'): "וכאשר חקרנו דברי חכמים בזה העניין, נמצא להם: שהמתאוה לעבירות ונכסף אליהן – הוא יותר חשוב ויותר שלם, מאשר לא יתאוה אליהן ולא יצטער בהנחתן; עד שאמרו: שכל אשר יהיה האדם יותר חשוב ויותר שלם – תהיה תשוקתו לעבירות והצטערו בהנחתן יותר גדול. והביאו בזה הדברים ואמרו: 'כל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו' (מסכת סוכה נב, א). ולא דיים זה, עד שאמרו: ששכר המושל בנפשו גדול לפי רוב צערו במושלו בנפשו, ואמרו: 'לפום צערא אגרא' (מסכת אבות ה, כג)". לגבי תכונות השונות בין אדם לאדם,

מצוינות דתית אינה מוגדרת לאור סטנדרט חברתי אחיד המוטל על הכלל, אלא תלוית אישיות. כל אדם ותכונותיו וההתעלויות הרלוונטיות לו, לטובת היותו גרסה טובה יותר של עצמו.

הטיעון המדגיש כי מצוינות דתית היא תלוית אישיות מבוסס אפוא על הנחת יסוד כי קיימת שונות אינהרנטית בין אדם לאדם. לפיכך, התעלות הקשה לאחד יכולה להיות קלה ביותר לאחר, ולהפך. זאת ועוד: לפי התפיסה המקשרת בין מצוינות דתית ובין תכונות האישיות, לעיתים מה שנחזה כהתנהגות דתית מופתית עשוי דווקא לנבוע מתכונה שלילית, וכלל אינו משקף התעלות המהווה מצוינות דתית. דוגמה לכך היא אדם הלומד תורה כשהמוטיבציה היא דווקא נטיות אגואיסטיות המכוונות לטובות הנאה שונות, לרבות חומריות או מעמדיות. "גם בלימוד יכול אדם להיות זולל וסובא", אומרת דמות הרב בספר "צמח אטלס", בפנותו לתלמידיו השוקדים לטענתו על לימודם לשם השגת טובות הנאה בתחום השידוכים. "האחד זולל וסובא בשר ויין, והשני מבקש למלא כרסו בש"ס ובפוסקים. בעצם, זוהי אותה תכונה של הזולל וסובא", מוסיף הרב. אמירה כגון זו מתייחסת למצוות לימוד תורה, אך מבטאת כמובן רעיון כללי ולפיו התנהלות דתית תוערך לפי השאלה, עד כמה היא כוללת התרחשות מנטלית שבה אדם מתעלה מתכונות שליליות שונות, לרבות אנוכיות, המטות אותו לדברים שליליים לסוגיהם. דואליות אישיותית זו – בין רובד לא התעלותי ורובד התעלותי – היא בעצם ניסוח עכשווי למונחים המוכרים "יצר טוב" ו"יצר רע". מעצם הגדרתם, מלמדים אפוא מונחים אלה שמצוינות דתית משמעותה התעלות האדם ממצב שבו הוא מונע "מיצרו הרע" על מגוון היבטיו בחיי היומיום. כל אדם וייצרו האופייני לו, וכל התעלות ונסיבותיה. לעיתים ההתעלות כרוכה בהתגברות משמעותית, ולעיתים אינה כרוכה בהתגברות כלל. מכל מקום,

יפים דברי הרמב"ם ב"משנה תורה" (הלכות דעות, א, א'): "דעות [=תכונות] הרבה יש לכל אחד ואחד מבני אדם, וזו משונה [=שונה] מזו ורחוקה ממנו ביותר. יש אדם שהוא בעל חמה כועס תמיד, ויש אדם שדעתו מיושבת עליו ואינו כועס כלל, ואם יכעס, יכעס כעס מעט בכמה שנים. ויש אדם שהוא גבה לב ביותר, ויש שהוא שפל רוח ביותר. ויש שהוא בעל תאוה, לא תשבע נפשו מהלך בתאוה. ויש שהוא בעל לב טהור מאד, ולא יתאוה אפילו לדברים מעטים שהגוף צריך להן. ויש בעל נפש רחבה שלא תשבע נפשו מכל ממון העולם, כענין שנאמר 'אוהב כסף לא ישבע כסף'. ויש מקצר נפשו שדיו אפילו דבר מעט שלא יספיק לו, ולא ירדוף להשיג כל צרכו. ויש שהוא מסגף עצמו ברעב וקובץ על ידו, ואינו אוכל פרוטה משלו אלא בצער גדול. ויש שהוא מאבד כל ממונו בידו לדעתו. ועל דרכים אלו שאר כל הדעות, כגון מהולל ואונן, וכילי ושוע, ואכזרי ורחמן, ורך לבב ואמייץ לב, וכיוצא בהן".

מצוינות דתית היא בעיקרה דבר המסור ללב, ומלכתחילה אינה יכולה להיות סטנדרט חברתי אחיד, אלא כאמור, נגזרת מהשונות האישיותית בין אדם לאדם. מלבד המקורות שצוינו, רבים נוספים תומכים הן בטיעון לפיו מצוינות דתית משמעותה התעלות של האדם מרובד נמוך יותר באישיותו ("היצר הרע"), והן בטיעון לפיו ערכה של מצוינות דתית נקבע לאור השונות בין אדם לאדם. להלן אביא מספר מקורות, דווקא מפני דמויות הנחשבות למכוננות בחרדיות הליטאית. אפתח בדברי הרב אליעזר מנחם שך (1899-2001), מנהיג החרדיות הליטאית, המסתייגים מהפן הפולחני של הקרבת הקורבנות במקדש, והמעמידים את מוקד הדת דווקא בזיכור הנפש באמצעות התעלות האדם:

לא באלה [בקורבנות] חפץ ה', כי אם בהקריב אדם את נפשו הוא, את רצונותיו ומאווייו לשם ה'. זוהי התביעה אשר התורה תובעת ושואלת מאת האדם, וזוהי התכלית המיוחלת מכל מצוות ה' – לזכך את נפש האדם ולצרפו בכור ההיתוך, למען תצא כנוגה נפשו. זכה וברה, תמה ונקיה [...] זהו רצון הבורא, לזכך את ישראל, לצרפם ולטהרם."

ומוסיף הרב שך לחדד בנוגע לטרנספורמציה האישיותית שבמעשה הדתי: [יראת האל] היא היא החכמה האמיתית, היא היא החכמה היחידה, כי היא מביאה את האדם לזהירות יתירה בשמירת הצו העליון של "לא תרצח" ו"לא תגנוב" ו"לא תנאף" והיא המעלה את האדם לידי מעלות עליונות.³²

ראיית ליבת הדת כמוכוונת להתעלות מרובד נמוך יותר באישיות, נזכרת גם בדברי דמות משמעותית אחרת בחרדיות הליטאית, הרב שמחה זיסל זיו (1898-1824), הידוע בכינוי "הסבא מקלם":

ולזה נתנו כל המצוות לשמור הנפש מטינוף החומר ומגסותו [...] דכל התורה והמצוות אינם [אלא] רק לשמור הנפש שתשאר בזכותה וברוחניותה.³³

32 א"מ שך, עמ' קעג-קעד

33 ז"ס זיו, תשכ"ד, עמ' מד (ההדגשות אינן במקור). דברי הרב שך ו"הסבא מקלם" בעניין דתיות כזיכור מתכתבים עם מקורות כגון המדרש האומר: "לא ניתנו המצוות, אלא לצרף [=לזכך] בהן את הבריות" (בראשית רבה, פרשה מד, פסקה א).

לאור מקורות אלה ודומיהם, נמצא שהמעשה הדתי העליון איננו התמסרות מקסימלית ללימוד גרידא של טקסטים תורניים, אלא דווקא זיכוכה של הנפש בדמות התעלותה מיצריה. ייתכנו כמובן יצרים גסים יותר או פחות, מושחתים יותר או פחות. אך מכל מקום, נקודת הכובד היא השאלה: האם האדם פעל כנגד האינרציה של יצריו השונים ועשה מעשה של התעלות – אם בזירה הפנימית בתוך נפשו (כגון הימנעות ממחשבות פסולות למרות פיתוי ממשי) ואם תוך ביטוי גם בהתנהגותו החיצונית. כך או כך, כאמור, כל אדם והתעלויותיו הנגזרות מאישיותו שלו, ואין להשליך מאדם אחד למשנהו.

גם בהקשר לטיעון לפיו מצוינות דתית הינה תלויות אישיות, ולא אמת מידה אחידה, ניתן למצוא תימוכין חד משמעיים בכתיבה של דמויות הנחשבות למכוננות בחרדיות הליטאית. במיוחד מעניינים דבריו של הגאון מווילנה, שדגל אומנם בגישה מקסימלית בנוגע לאידיאל "תורה בלבד", אך בה בעת הדגיש במספר מקומות כי קיימת שונות אינהרנטית בין אדם לאדם. על כן, לתפיסתו, כל אדם צריך לעצב את דרכו הרוחנית לפי שונותו, באופן שמעשיו ההתעלותיים יישקפו את אישיותו הספציפית. בפירושו לספר משלי, הוא כותב:

כל אדם צריך לילך בדרך הצריך לו, כי אין מידות בני אדם שוות זו לזו [...] ומחמת זה [טבעו השונה] הוא רגיל בעבירה הבאה באותה מידה [עבירה האופיינית לטבעו השונה], וצריך לגדור עצמו מאוד בזה, ואין חברו צריך לזו השמירה, וחברו צריך לדבר אחר. ולכן נאמר "הולך ביושרו" – בדרך היושר שלו, אעפ"י שבעיני הבריות הוא רע, כי אין יודעות מה שהוא צריך, ואעפ"כ הוא הולך ביושרו, הוא ירא ה', כי מתיירא הוא שלא יבוא לידי עבירה מחמת טבעו הרגיל בו.³⁴

דברי הגאון מווילנה מהדהדים דברים שכותב הרב נפתלי אמסטרדם (1832-1916):

יחוג מחוגה סביב לעצמו וידע כי זה סוד ההצלחה. 'רק לא בבגדים שאולים'. לא לחקות מישהו, לא לשאול מנהגים וחומרות שאינם שייכים למדרגתו ומצבו.³⁵

34 וילנה, תרצ"א, יד, ב

35 מובא אצל ש' וולבה, תשמ"ג, עמ' לט

הרב אמסטרדם מציין כי מסר חינוכי זה הודגש על ידי רבו הרב ישראל סלנטר (1810-1883), מייסד "תנועת המוסר" שפעלה עבור התחדשות רוחנית של החיים הדתיים. שני רבנים אלה נחשבים לדמויות מופת, בייחוד בחרדיות הליטאית. ובדומה לגאון מווילנה, גם הם שמים דגש על השונות האישיותית שבין אדם לאדם, ועל כך שמצוינות דתית נגזרת דווקא על בסיס שונות זו, ולא על בסיס נורמה אחידה.

לימוד תורה ומצוינות דתית

לאור החידוד כי מהותה של מצוינות דתית הינה התעלות האדם מהרובד באישיותו המושך אותו לתכונות שליליות שאופייניות לו, מתבקשת עתה גם הבחנה בין שני סוגים של לימוד תורה: הסוג הראשון הוא לימוד המוכוון בעיקרו להכשרת האדם לעשות מעשים התעלותיים, פנימיים וחיצוניים, לרבות כאלה הכרוכים בהתגברות ממשית בזמן אמת. לעומתו, הסוג השני מטרתו הפעלת כוחות אלוהיים באמצעות גריסת הטקסטים התורניים.

לימוד תורה מהסוג השני, המנוסח בפירוט בספר "נפש החיים", מתקשר לתאורגיה – מונח ממדעי הדתות שמשמעותו הפעלה של האלים באמצעות מעשה בני אדם. אכן, בגין האמונה כי כל מילה תורנית שנגרסת תורמת להשפעה על התנהלות האל כלפי העולם, השאיפה היא למקסם את מספר המילים ככל האפשר ולחתור לאידיאל חברתי של "תורה בלבד". מנגד, הסוג הראשון של לימוד תורה אינו מקשר את פעולת הלימוד להשפעה תיאורגית זו, אלא כאמור, רואה בה שער לחיים התעלותיים. לפיכך, לימוד תורה מסוג זה ישים דגש על תכנים שנועדו לעורר את האדם, לפתח את מודעותו (לרבדים שונים של יצר טוב ויצר רע, לצדק וחסד ועוד) ולדרבנו למיקסום התעלויות, במחשבותיו ובהתנהגותו החיצונית.

בקנון התורני, בדגש על משנה וגמרא, ישנו בסיס נרחב לגישה הרואה את מצוות לימוד תורה כבעלת הקשר התעלותי וכלל לא תיאורגי. "וכל מי שעוסק בתלמוד תורה הרי זה מתעלה", מסכמת המשנה במסכת אבות, כהמשך לתיאורה את הדמות האמורה להיוצר בעקבות לימוד תורה:

כל העוסק בתורה לשמה, זוכה לדברים הרבה [...] נקרא ריע, אהוב, אוהב את המקום, אוהב את הבריות, משמח את המקום, משמח את הבריות,

ומלבשתו ענוה ויראה, ומכשרתו להיות צדיק חסיד ישר ונאמן, ומרחקתו מן החטא, ומקרבתו לידי זכות, ונהנין ממנו עצה ותושיה בינה וגבורה [...] וְהִנֵּה [ונהיה] צנוע וְאָרֶךְ רוּחַ, ומוחל על עלבונו, ומגדלתו ומרוממתו על כל המעשים.³⁶

לאור מקורות אלו, מטרת מצוות לימוד תורה היא אורח חיים התעלותי, המשתקף גם בהערכה ובחיבה של בני האדם כלפי הלומד עקב התנהלותו המופתית. בדומה למשנה זו, המקשרת בין ערכו של לימוד תורה לבין משוב המתקבל מהסביבה, במסכת יומא נאמר:

[זה שלמד תורה] מה הבריות אומרות עליו? – אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה! פלוני שלמד תורה – ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו [...] אבל מי שקורא ושונה [תורה] ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? – אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה – ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מכוערין דרכיו.³⁷

כמו כן, במסכת דרך ארץ זוטא נאמר כי המשוב שצריך לקבל תלמיד חכם עקב מצוינותו ההתנהגותית אמור להיות כה גבוה, עד כדי כך "ש[אין איש רואה בו דבר רע]."³⁸

מקור נוסף המחدد מאוד את העובדה שמוקד לימוד תורה הינו ההתעלויות הנוצרות בעקבותיו, בדגש על עולם המעשה, הם דברי התלמוד במסכת קידושין על התכנסות של כמה מחכמי ישראל, שבה הוצגה השאלה: האם עדיף תלמוד תורה או מעשה? החכמים נחלקו בתשובתם, אך לבסוף נרשמה הסכמה: "נמנו כולם ואמרו: גדול תלמוד שמביא לידי מעשה".³⁹ כלומר, אין חלוקה בין לימוד למעשה, אלא מדובר בשני רבדים השזורים זה בזה, שכן מטרת הלימוד היא

36 מסכת אבות, ו, א-ב

37 מסכת יומא, פו, א

38 מסכת דרך ארץ זוטא, א, א

39 מסכת קידושין, מ, ב

עשיית מעשים טובים לסוגיהם, פנימיים וחיצוניים, לרבות כאלה הכרוכים בהתגברות ממשית על "היצר הרע". בהקשר זה, יפים גם דברי התלמוד כי לימוד התורה הוא הנוגדן ליצר הרע: "בראתי יצר הרע ובראתי לו תורה תבלין, ואם אתם עוסקים בתורה אין אתם נמסרים בידו". ואולם, אין מדובר בנוגדן הפועל באופן מעין מאגי, כפי שעשויה לטעון הגישה התיאורגית ללימוד תורה, אלא באפשרות להתגבר על היצר עקב ההכשרה התודעתית הנוצרת בעקבות לימוד התורה. נקודה זו מנוסחת בתמציתיות בדברי הברייתא הידועה הפותחת במשפט: "תורה מביאה לידי זהירות".⁴⁰ על בסיס ברייתא זו חיבר הרמח"ל, רבי משה חיים לוצאטו (1707-1746), את ספרו הידוע "מסילת ישרים", ובהגדירו בראש פרק ג' את מושג הזהירות, כתב: "עניין הזהירות הוא שיהיה האדם נזהר במעשיו ובעניניו, כלומר: מתבונן ומפקח על מעשיו ודרכיו, הטובים הם אם לא". בראש פרק ד' קשר הרמח"ל בין רפלקסיביות זו למטרת מצוות לימוד תורה: "הנה מה שהביא את האדם, על דרך כלל, אל הזהירות, הוא לימוד התורה. והוא מה שאמר רבי פנחס בתחילת הברייתא: 'תורה מביאה לידי זהירות'".⁴¹

על משקל "תורה מביאה לידי זהירות", ניתן לומר: "תורה מביאה לידי התעלות", ולסכם כי לפנינו הבדל מהותי בין הגישה התיאורגית ובין הגישה ההתעלותית ללימוד תורה. על פי שתיהן, לימוד תורה הוא המעשה הדתי החשוב ביותר. אך בעוד שהגישה התיאורגית טוענת שעצם גריסת הטקסטים משפיעה על התנהלות האל מול העולם, הגישה ההתעלותית אינה מקשרת לימוד תורה לתיאורגיה,⁴² אלא רואה בו אמצעי לטרנספורמציה של האדם. במילים אחרות, לפי הגישה ההתעלותית, מצוות לימוד תורה היא "מצוות מפתח", בהיותה

40 מסכת עבודה זרה, כ, ב

41 מ"ח לוצאטו, ת"ק, פרקים ג-ד

42 מפסיקת הרמב"ם המבוססת על דברי התלמוד, אף עולה התנגדות חריפה לטענה שעצם ההגייה של טקסטים תורניים מחוללת השפעה מאגית על האל. כותב הרמב"ם: "הלוחש על המכה וקורא פסוק מן התורה, וכן הקורא על התינוק שלא יבצע, והמניח ספר תורה או תפילין על הקטן בשביל שישן, לא די להם שהם בכלל מנחשים וחוברים (=עוסקים בכישוף), אלא שהן בכלל הכופרים בתורה, שהן עושין דברי תורה רפואת גוף ואינן אלא רפואת נפש, שנאמר (משלי, ג, כב): 'ויהיו חיים לנפשך'". (משנה תורה, הלכות עבודה זרה, יא, יב). דומה שהגדרת הרמב"ם את תכני התורה "רפואת נפש", גם כן מאששת את הגישה הרואה בלימוד תורה שער לחיים התעלותיים שמוקדם תיקון המידות, תוך דחיית התיאורגיה המיוחסת למצווה זו. כדבריו בהקדמה לפירושו למסכת אבות: "ואתה יודע שתיקון המידות היא רפואת הנפש וכוחותיה". במקום אחר הוא מגדיר את החכמים "רופאי הנפשות" (משנה תורה, הלכות דעות, ב, ב).

מעוררת לעשיית אינספור מעשים התעלותיים מסוגים שונים, ודווקא בגין כך מדובר בערך עליון ובמצווה החשובה מכול. זאת, כדברי המשנה הידועה המונה שורת מצוות, כגון כיבוד אב ואם וגמילות חסדים, וחותרת במשפט: "ותלמוד תורה כנגד כולם". אכן, בפירוש הרמב"ם למשנה זו הוא כותב: "וכשתחקור על העניין הזה, תמצא תלמוד תורה שוקל כנגד הכל, כי בתלמוד תורה יזכה האדם לכל זה, כמו שביארנו בתחילת דברינו, שהתלמוד מביא לידי מעשה"⁴³.
הבדל זה בין הגישה התיאורגית והגישה ההתעלותית קשור ישירות להבדל בין אידיאל "תורה בלבד" ובין אידיאל "תורה ומעשה". מאחר שלפי הגישה התיאורגית, כל מילה שנגרסת יכולה לגרום לאל להיטיב את מצב העולם, הרי שיש מקום למקסם ככל היותר את דקות הלימוד, גם אם המשמעות היא זניחת העבודה או הימנעות משירות צבאי. לעומת זאת, לפי הגישה הסבורה שמטרת לימוד תורה הינה חיי התעלות, הרי שהמימוש של לימוד תורה הינו במעשים התעלותיים, כמאמר התלמוד: "גדול תלמוד שמביא לידי מעשה". לפיכך, הקובע עיתים ללימוד תורה ומיישם את לקחיה בעולם המעשה, עשוי לעשות יותר מעשים התעלותיים בהשוואה לזה הספון בבית המדרש, ולכן נראהו כבעל מצוינות דתית גבוהה יותר בהשוואה לזה החי לפי אידיאל "תורה בלבד"⁴⁴.

43 מסכת פאה א, א. השוו לדבריו ב"משנה תורה", הלכות תלמוד תורה ג, ג: "אין לך מצוה בכל המצוות כולן שהיא שקולה כנגד תלמוד תורה, אלא תלמוד תורה כנגד כל המצוות כולן – שהתלמוד מביא לידי מעשה".
44 בתלמוד מופיעה מעשייה הממחישה לטעמי באופן ייחודי כי מבחינת מצוינות דתית, עדיף אידיאל "תורה ומעשה" על פני "תורה בלבד": "כשהלה רבי יוסי בן קיסמא, הלך רבי חנינא בן תרדיון לבקרו. אמר לו: חנינא אחי, אחי, אין אתה יודע שאומה זו [=רומי], מן השמים המליכה? [ש[הרי] החריבה את ביתו [=בית המקדש] ושרפה את היכלו, והרגה את חסידיו ואבדה את טוביו [=של האל], ועדיין היא קיימת, ואני שמעתי עליך שאתה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהילות ברבים, וספר [תורה] מונח לך בחיקך". כלומר, רבי יוסי נזף ברבי חנינא על הסתכנותו בעונש מוות מידי הרומאים שגזרו שאין לתלמוד תורה. על כך השיב לו רבי חנינא: "מן השמים ירחמו! [ולא יקרה דבר]. אמר לו: 'אני אומר לך דברים של טעם, ואתה אומר לי 'מן השמים ירחמו!' תמה אני [=אופתע] אם לא ישרפו אותך ואת ספר תורה [שמונח בחיקך] באש! אמר לו: 'רבי, מה אני לחיי העולם הבא?' [=האם אני ראוי להגיע לעולם הבא?]' כלום מעשה בא לידך?"". כלומר, רבי יוסי השיב לו בשאלה, האם עשית מעשה התעלותי מיוחד הראוי לזכותך בחיי העולם הבא? לכך השיב רבי חנינא: "מעות של פורים נתחלפו לי במעות של צדקה וחלקתים לעניים [=כסף שיועד לצורכי החג התחלף לי בכסף שיועד לצדקה, ולא ידעת מה לצדקה ומה לחג, אך חלקת את כולו לעניים]. אמר לו: אם כן, מחלקך יהי חלקך ומגורלך יהי גורלך". מדיאלוג זה עולה כי בעובדה שרבי חנינא היה נכון להסתכן במוות עבור לימוד תורה, לא ראה רבי יוסי סיבה שתזכהו בעולם הבא. שכן ייתכן וכמיטיב להבין בנפש האדם, רבי יוסי לא ראה בהסתכנות זו מעשה התעלותי אלא מימוש של תשוקה אנושית להרפתקנות ולמְרִטִירוּת. כניסוחו של ישעיה ברלין: "תשוקת בני אדם להעלות עצמם לקורבן, היא יסודית כמו תשוקתם לשימור עצמי ולאשר" (ברלין, 1994, עמ' 119). אולם דווקא בהתרחשות הפרוואית לכאורה של עירוב כסף ציבורי בפרטי, ובבחירתו של רבי חנינא להתגבר על יצר הרכושנות, ראה רבי יוסי מעשה התעלותי הראוי להערכתו העמוקה (הדיאלוג מופיע במסכת עבודה זרה, יח, א).

יתרה מכך: לפי גישה זו, לימוד תורה החף ממעשים התעלותיים אינו מתאפיין בכל מצוינות דתית, כדברי התלמוד במסכת יבמות: "כל האומר אין לו אלא תורה [...] אפילו תורה אין לו".⁴⁵ בתלמוד במסכת עבודה זרה ננקט ניסוח חריף יותר: "כל העוסק בתורה בלבד, דומה כמי שאין לו אלוה".⁴⁶ בנוגע ללימוד תורה החף ממעשים התעלותיים, רלוונטי מכתבו של הרמח"ל מ-1735, שבו הוא מביע את רשמיו ביקורו בגרמניה:

כי בפרנקפורט לבדה יהיו בה כשלוש מאות ת"ח [תלמידי חכמים] בני הישיבה, ולב רחב להם להבין ולהשכיל. והנה הם מבליים ימיהם בפלפוליהם המבהילים וריח חסידות אין בהם [...] ולעת כזאת אין משכיל דורש את אלוקים, כי אם תוהו ובוהו וחושך שליטים המה בעיר.⁴⁷

הרמח"ל אינו רואה אפוא מצוינות דתית בעצם הפעילות הענפה של לימוד תורה, ובהיעדר "ריח חסידות" בדמות התנהגות התעלותית, אף מתאר את המצב כ"תוהו ובוהו וחושך השליטים בעיר".

בסופו של דיון עולה כי כנגד אידיאל "תורה בלבד", ישנו אידיאל של "תורה ומעשה" הנטוע היטב בכתבי היסוד של היהדות, והמבוסס על שני רעיונות משנה: האחד אומר שמצוינות דתית משמעותה אורח חיים של התעלות האדם מתכונות שליליות המטות לקיום נמוך יותר, כל אדם ותכונותיו שלו; והשני אומר שאת ההכשרה להתעלות זו מעניק לימוד התורה. על כן, כאמור, לא זו בלבד שמצוינות דתית אינה יכולה להיות סטנדרט חברתי אחיד, אף לא ייתכן לעסוק רק בלימוד תורה בלי יישומה בפועל במעשי התעלות שונים, פנימיים או חיצוניים – כל אדם וההתעלויות הרלוונטיות לו, לאור שונותו האישיותית והתנועה הטבעית לו. מכאן גם מתבקשת המסקנה כי זה הלומד תורה ומיישמה בעולם המעשה, לא רק שאינו נופל במאומה מזה היושב בבית המדרש, אלא שמבחינת מצוינות דתית אף עשוי לעלות עליו עשרת מונים.

לאחר שהצגתי את אידיאל "תורה ומעשה", אדון עתה בתפקידו האפשרי בסוגיית התעסוקה של גברים חרדים.

45 מסכת יבמות, קט, ב

46 מסכת עבודה זרה, יז, ב

47 מ"ח לוצאטו, מהדורת תשס"ט, עמ' שלח-שלט

מתווה "תורה ומעשה" לקידום תעסוקת גברים חרדים

"אין בעולם אדם חזק ועשיר, שיוכל להסיע עם מארץ לארץ. רק רעיון יחולל זאת", כותב הרצל בספרו "מדינת היהודים", בהדגישו את האתגר שבהקמת מדינה יהודית ואת כוחו של רעיון לחוללה.⁴⁸ מתוך הכרה בכוחם של רעיונות כמשפיעים על המציאות, אטען כי לאידיאל "תורה ומעשה" עשוי להיות משקל מכריע בפתרון הסוגייה הסבוכה של תעסוקת חרדים. להלן אעמוד על שלושה גורמי שכנוע מובחנים המתקשרים לאידיאל זה: גורם האמונה, גורם השחרור מקונפליקט וגורם הפרנסה, ואבהיר כיצד עשוי השילוב ביניהם לתרום להנעה ליציאה לעבודה.

1. גורם האמונה

בהמשך לדיון שהובא לעיל, גורם השכנוע המרכזי הינו גורם האמונה. זאת, לאור מקורות לא מעטים, בייחוד מכתבי היסוד של היהדות, המלמדים בבירור כי אידיאל "תורה ומעשה" נכון מבחינת רצון האל ומאפשר לפְרֵט מצוינות דתית שלמה. שכן כאמור, לפי אידיאל זה, מצוינות דתית איננה אַמת מידה אחידה אלא תלוית שונות אישיותית, ולימוד תורה נועד להביא את האדם להתעללויות הרלוונטיות לו.

בניגוד לאידיאל "תורה בלבד", אידיאל "תורה ומעשה" אינו רואה מצוינות דתית בגריסה מקסימלית של טקסטים תורניים, אלא תולה מצוינות דתית בשאלה כמה פעמים התעלה האדם מתכונותיו המטות לשלילי, וככל שההתעלות התגברותית יותר, כך היא משובחת יותר. מכאן שגבר חרדי יכול לקבוע עיתים לתורה, לעסוק בתכנים בה המכשירים לחיי התעלות, לצאת עימם לעולם המעשה, ובעודו שרוי בעולם המעשה – לקיים אינספור מעשי התעלות, כגון: התנהלות בהוגנות עסקית, התנהגות בסבלנות ונדיבות לב לרבות בזמנים מאתגרים, שמירה על טהרת המחשבה והמעשים ועוד. לפיכך, הקובע עיתים לתורה ומתעלה בעולם המעשה, לא זו בלבד שאינו נופל במאומה משכנו המיישם את אידיאל "תורה בלבד", אלא אף עשוי לעלות עליו מאוד מבחינת מצוינותו הדתית.

תפיסה זו של מצוינות דתית שונה אפוא מהמצב הקיים בזירה הרעיונית החרדית המעניקה בלעדיות תיאולוגית, מעין אבסולוטית, לאידיאל "תורה בלבד", כך שהנבחרים ביותר מבחינה דתית הינם אלה המוגדרים כעוסקים בתורה בלבד. יתרה מכך: במצב הקיים, ככל שמידת ה"בלבד" וההסתגרות גבוהה יותר, ללא כל עירוב של עולם המעשה, כך תיוחס לאדם מצוינות דתית רבה יותר. כנגד זאת, מאפייניו של אידיאל "תורה ומעשה" מקנים לו יכולת להוות חלופה תיאולוגית משכנעת לאידיאל "תורה בלבד", כשבהתאם, משתנה אופן ההגדרה של מצוינות דתית ומשתנה דמות הבוגר הרצוי של מוסדות החינוך.

2. גורם השחרור מקונפליקט

עמדתו לעיל על עולמות המשמעות של גברים חרדים שפנו לתעסוקה. התמונה שעלתה מצביעה על מקרים של חוויית שוליות, ובמיוחד בקרב ליטאים. שורש חוויה זו בהיותם נתפסים, בעיני עצמם וסביבתם, כמי שאינם עומדים באידיאל הדתי המצופה. על כן, לצד תפיסתם כנחותים בהשוואה לאברכים, חלקם אף חווים קונפליקטים פנימיים ממשיים – בין אם בשל חוסר שביעות רצון גרידא ובין אם בשל בושה, אשמה והסתרה הנלוות להיותם עובדים ולא לומדים. קונפליקטים אלה הובעו בבירור בדברי מרואיינים, כדוגמת איתמר שסיכם: "הנורמות האלו יכולות לגרום לך לומר נפשית", או מרואיין אחר ששיתף: "שנים אני חי עם קונפליקטים מייסרים, קשים".

אם כן, במקום קיום מפוצל, שבו גבר חרדי עובד מתוך כורח, מביט באידיאל "תורה בלבד" שהוחמץ ולעיתים חווה גם בושה, אשמה והסתרה – מימוש אידיאל "תורה ומעשה" עשוי לאפשר לו תחושת ערך עצמי-דתי נטולת קונפליקטים ורגשי נחיתות שאינה קיימת במצב הנוכחי. זאת, היות שאידיאל "תורה ומעשה" מגדיר אחרת מצוינות דתית ומגשר היטב בינה ובין עבודה.

בהינתן האפשרות לתמורה חיונית זו, סביר להניח כי הראשונים שיהיה בהם דחף להשתכנע לאמץ את אידיאל "תורה ומעשה" יהיו חרדים עובדים החווים כיום קונפליקט. לאחר שאלה ישתכנעו, סביר שישתכנעו נוספים, לרבות מקרב אלה המצויים כיום מחוץ למעגל התעסוקה. התרחבות מעגלי השכנוע תיתרם אפוא מהשינוי בתפיסתם העצמית של החרדים העובדים ומזקיפת קומתם, לאור הבנתם כי אורח חיים של קביעת עיתים לתורה והתעלות בחיי המעשה

אינו נופל במאומה מאורח חיים של לימוד תורה בלבד, וכאמור, יכול אף לעלות עליו משמעותית מבחינת המצוינות הדתית.

נוסף על תחושה משחררת, הנובעת מערך עצמי-דתי ומהיעדר כל רגשי נחיתות מול "חברת הלומדים", אידיאל "תורה ומעשה" מאפשר לגבר חרדי גם את ההנאה הכרוכה בבחירת מסלול תעסוקתי התואם את תכונות אופיו וכישוריו. זאת, בניגוד למצב הקיים, שבו רבים נתונים להסללה למסלול "תורה בלבד" אף שתנועתם הטבעית כלל אינה תואמת סדר יום שרובו ככולו שקלא וטריא תורני. נקודה קונפליקטואלית זו מומחשת, למשל, בדברי גבר חרדי שחונך על אידיאל "תורה בלבד" ומתאר את משיכתו לתחום התכנות כבלתי רצויה, מפני שאין הוא מצופה להשתוקק אלא ללימודים בכולל. כלשונו: "היה לי יצר הרע של תכנות". עוד הוא מוסיף: "שאלתי את ראש הכולל: למה לעבוד בהייטק מספק יותר מאשר ללמוד תורה? הרי בשכל אני מבין שזה שטויות, אבל בלב אני מרגיש ככה, שהייטק מספק יותר".⁴⁹

במענה לקונפליקטים הפנימיים הכרוכים באידיאל "תורה בלבד", ניתן אפוא להצביע על אידיאל "תורה ומעשה" כבעל יכולת ליצור מציאות פחות קונפליקטואלית. הן מבחינת הענקת ערך עצמי דתי משמעותי לגברים חרדים שפנו לשוק התעסוקה, תוך ביטול כל תחושת נחיתות בהשוואה לחברת הלומדים; והן מבחינת היכולת לאפשר לגבר חרדי שלא להיות נתון להסללה, אלא לבחור משלח יד התואם את תכונותיו וכישוריו והעונה לתנועתו הטבעית, ללא הקונפליקט הפנימי הכרוך בניגוד שבין שונותו האישיותית ובין הסטנדרט הדתי האחיד שמציב אידיאל "תורה בלבד".

3. גורם הפרנסה

לצד שני גורמי השכנוע שמנינו – האחד עניינו אמונה במובן של מימוש אתוס דתי משכנע, והאחר עניינו הפרט המשתחרר מתעוקות פנימיות – גורם השכנוע השלישי בעד העדפת אידיאל "תורה ומעשה" הינו גורם הפרנסה. במובנים

49 היין ופראוור, 2023, עמ' 51, 55. מרואיין במחקר אחר שיתף: "אני מכיר אברכים שלא היו מסוגלים לעשות את הצעד הזה [של היציאה לעבודה] ונותרו בכולל על בסיס האמירה של 'נשב עוד קצת, נראה מה יהיה בהמשך' [...] אבל אז מגיע השבר שמוביל בהמשך לדיכאון, אתה לא עושה את מה שאתה רוצה לעשות. זה מאד עצוב" (היין, תשפ"א, עמ' 16-17).

מסוימים, גורם זה מתקשר אף הוא לשחרור מתעוקה, אם כי מתקיים בפני עצמו. כאן מדובר ב־דחף לצאת לעבודה בשל הצורך ברווחה כלכלית בסיסית. דחף שעשוי להיווצר עקב הפחתת תקציבים, שלילת סובסידיות וכדומה, לצד תמריצים נוספים שיתמכו בגורם הפרנסה כמשכנע.

תפקידו החיוני של גורם הפרנסה, כמחולל שכנוע בעד יציאה לעבודה, עולה גם הוא בבירור בדברי המשתתפים במחקר: "[אשתי] חשה הקלה כי היה לה קשה מאוד לראות שלילדים אין מספיק רווחה כלכלית", כך אמר יהושע, אב לעשרה בן 45 שפנה לשוק התעסוקה לאחר עשור בכולל. "אומנם, היא רצתה שבעלה ילמד תורה, אבל יש נשים שמוכנות שהבעל ילמד על חשבונן אבל לא על חשבון הילדים". אכן, במקרה זה, למרות הכרת בני הזוג באידיאל "תורה בלבד", הם הגיעו להבנה משותפת בדבר הצורך ביציאה לעבודה בשל צורכי הבית. אין זה המצב בקרב רבים אחרים, המאמצים "עוני קדוש" למען המשך השהייה במסגרת תורנית. ואולם, לפי אידיאל "תורה ומעשה", אין כל מקום לעוני זה, מפני שמצינונות דתית אין משמעותה התמסרות מקסימלית ללימוד טקסטים תורניים, אלא דווקא יישום הנלמד במעשים התעלותיים – פנימיים וחיצוניים – כל אדם וההתעלויות הרלוונטיות לו לאור שונותו האישיותית.

מתלמוד למעשה

ניתן להניח כי מתווה פעולה שיעשה שימוש משולב בשלושת גורמי השכנוע, תוך הדגשת גורם האמונה, עשוי לאפשר לאידיאל "תורה ומעשה" להתממש בעקביות ולהכות שורשים בחברה החרדית, עד כדי נטילת הבכורה מאידיאל "תורה בלבד". מבחינת מדיניות, מובן כי על הממשלה ליצור תמריצים שיתמכו בגורם הפרנסה כגורם משכנע, בין היתר באמצעות הפחתת תקציבים, שלילת סובסידיות וכדומה. אולם בד בבד, אל לה להזניח את גורם השכנוע החשוב לא פחות – גורם האמונה – לפיו "תורה ומעשה" עדיף מבחינה דתית, לאור הקו המנחה: "גדול תלמוד שמביא לידי מעשה".

מלבד סוגיית התעסוקה, לאידיאל "תורה ומעשה" פוטנציאל להביא לפריצת דרך גם בסוגיות השירות הצבאי והוראת לימודי ליבה. זאת נוכח העובדה שהחסם המרכזי המונע פתרון בסוגיות אלו הוא אידיאל "תורה בלבד", הכולל תפיסה תיאורגית של לימוד תורה. כאמור, תפיסה זו רואה בעצם למידת

הטקסטים התורניים את המעשה הדתי החשוב ביותר, עד כדי השפעה על האל להיטיב או להרע את מצב העולם והמדינה, לפי היקף הטקסטים שנלמדו. משכך, היא סבורה כי התמסרות ללימוד תורה מהווה תרומה למדינה כתחליף לשירות צבאי, וכן מצדיקה אי הוראת לימודי ליבה.

זירה ראשונית אפשרית להשפעת המדינה היא מוסדות חינוך ממלכתיים חרדיים (ממ"ח). על המדינה להבטיח כי מוסדות אלה, המפוקחים והממומנים במלואם על ידי משרד החינוך, יציגו לתלמידים את אידיאל "תורה ומעשה" כחלופה שלמה. מדיניות כזו תיתן מענה לתמונה העולה ממספר מוסדות ממ"ח, המלמדת כי אלו מעלים על נס דווקא את אידיאל "תורה בלבד" ואף נושאים עיניים למוסדות המיישמים זאת באופן מקסימלי, כך שעיקר בשורתם הבטחת הכשרה סבירה היה והבוגר ייאלץ לוותר על לימודים בכלל לטובת שוק התעסוקה. "חשוב לנו להבהיר לתלמידים שלנו שאנחנו חלק מהכביש הגדול ששמו עולם הישיבות", אומר הרב אליעזר שטיינברגר, ראש מוסד ממ"ח מוכר המיועד לגיל תיכון. "נכון, אנחנו כנראה לא בנתיב המרכזי, אבל אנחנו חלק ממנו. זה אכן מורכב, אבל לנו חשוב שיידעו שאחרי הלימודים אצלנו הולכים לישיבה גדולה". עוד הוא מחדד, בנוגע לזיקה החינוכית העמוקה בין המוסד שבראשותו ובין ישיבה חרדית רגילה: "יש לנו תוכנית שעיצבנו בשיתוף פעולה עם עיריית ירושלים להגברת הזהות החרדית והזהות הישיבתית אצל התלמידים שלנו, שכוללת בין השאר ביקורים בישיבות [...] חשוב לי להדגיש שיש לנו המון כבוד ויראה, וגם ענווה, מול עולם הישיבות".⁵⁰

בדומה, ראשי מוסדות ממ"ח אחרים הכריזו אף הם על מחויבות לאידיאולוגיה החרדית הרווחת, ובמרכזו אידיאל "תורה בלבד". "הזהות החרדית היא הבסיס לכול", מדגיש הרב שלומי כץ, מנהל מוסד ממ"ח לבנים בחינוך היסודי. "הצוות שלי הוא צוות חרדי מובהק. זה בעיניי אלף בית [...] מכיתה ג' מלמדים את הילדים אברכים מובהקים". זיקה אידיאולוגית זו לחרדיות הרווחת בוטאה גם בדבריה של חני כהן, מנהלת מוסד ממ"ח לבנות: "מבחינתי, בית הספר שלנו שומר על זהות חרדית בבירור ובמוצהר". אכן, מובנת למדי שאיפתם של מנהלי

50 בורשטיין, תשפ"ה (שאר הציטוטים שבהמשך לקוחים ממקור זה. כל ההדגשות אינן במקור)

המוסדות להבטיח את שימור הזהות החרדית. אולם, בהמשך לעולה לעיל, ניתן לשמר זהות חרדית שלמה גם לאור אידיאל "תורה ומעשה".

לצד אמירות אלה של מנהלי המוסדות, מעניינת אמירה שונה, החלטית פחות, מפי מנהלת מוסד ממ"ח אחר לבנות, הדס ניממן:

אנחנו לא לוקחות את הזהות [החרדית] כמובנית מאליה אלא טורחות לברר מה זה נקרא, להיות אדם חרדי [...] הבעיה היא שעדיין אין משנה חרדית-ממלכתית סדורה, וכיוון שהבור ריק, ומים אין בו, בהיעדר השקפת עולם מסודרת, הבידול של מוסדות חינוך רבים נקבע לפי מה שמותר ומה שאסור בהם [...] [אבל] אי אפשר לומר שההבדל הוא שבסמינר מסוים מותר ללכת עם סוליה לבנה כשבסמינרים אחרים אסור, כי זו לא השקפת עולם – ללכת עם סוליה לבנה. אי אפשר לבנות השקפת עולם רק על בסיס כללי התנהגות, חייב להיות משהו מעבר.

עם ההצבעה על הצורך ב"משהו מעבר" נחתם מאמר זה, שבמרכזו: הצעת מתווה "תורה ומעשה" כאידיאל העונה, לטעמי, באופן שלם והרמוני יותר לנפש האדם, כמו גם לכתבי היסוד של היהדות. זאת ועוד: מכיוון שלפי אידיאל זה, מצוינות דתית הינה תלויה אישיות ומתבטאת במעשים התעלותיים, פנימיים וחיצוניים, הרי שהיא פתוחה לגברים ולנשים כאחד, וכל הרוצה יבוא וייטול.

מקורות

- איתן, א' (2022). **חרדיות ישראלית: אידיאולוגיה, ריאליה, זכויות אדם**. הוצ' מוסד ביאליק, ארץ, א' (21.5.24). נתוני למ"ס מגלים: שיעור התעסוקה של גברים חרדים ממושיך לרדת. **גלובס**. בורשטיין, ו' (תשפ"ה). ירושלים של ממ"ח. המקום, גיליון 42.
- ברייטקופף, ש' (21.1.2021). **יצאתם לעבוד? למה להיות בעוכרנו. כיכר השבת**. ברלין, י' (1994). **האנושות – בול עץ עיקש: פרקים בהיסטוריה של הרעיונות**. הוצ' עם עובד (מאנגלית: ע' אופיר).
- היון, א' ופראוור, א' (2023). **מהכולל למכולת**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות. היון (תשפ"א). תכנות תחת דיינות. המקום, גיליון 6.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (מאי 2024). **סקר כוח אדם**. הרצל, ב"ז (2008). **מדינת היהודים** (תרגום: א' ברש. המקור פורסם ב-1896). הוצ' ידיעות ספרים. וולבה, ש' (תשמ"ג). **קונטרס האדם ביקר**. וולוז'ין, ח' (תרל"ד). **נפש החיים**.
- וולוז'ין, ח' (תשמ"ו). **הקדמה לפירוש הגר"א לספרא דצניעותא**. וילנה, א"ש (תרצ"א). **ביאור הגר"א לספר משלי**.
- ויסברג, מ' (30.10.2025). **החלטות עצרת המיליון: "לא נשתוק מול מעצרי בני התורה"**. **בחדרי חרדים**. זיו, ש"ו (תשכ"ד). **חכמה ומוסר**, ב'.
- יוסטמן, א' (25.1.2023). **"מה החרדים רוצים?" כאן הסכתים**. **יתד נאמן** (תשס"ח). **לבני תורה מובטח שלא יהיו נפסדים בגלל שהקדישו חייהם לתורה**. מוסף שבת קודש, ערב חג הפסח (א35), עמ' 8.
- יתד נאמן** (25.3.25). **הבחירות למוסדות הציוניים: "לשמנת יש טעם חמוץ"**, עמ' 41. כהן, י' (20.1.2015). **ח"כ משה גפני בראיון: "אין דבר כזה חרדים עובדים"**. **כיכר השבת**. כהן, י' (30.4.2019). **אני פרימיטיבי גאה**. **הארץ**.
- לוצאטו, מ"ח (ת"ק). **מסילת ישרים**. לוצאטו, מ"ח (מהדורת תשס"ט). **אגרות רמח"ל**.
- מימון, מ'. **פירוש המשנה לרמב"ם**. מסכת פאה, א, א; הקדמה למסכת אבות. מימון, מ'. **שמונה פרקים לרמב"ם**, ו.
- מימון, מ'. **משנה תורה**. הלכות דעות, א, א; ב, ב; הלכות תלמוד תורה, ג, ג; הלכות עבודה זרה, יא, יב. מלכיאלי מ' (28.7.2019). **תפסיקו עם הגישה הפטרונית**. **כיכר השבת**.
- פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות. רגב א' (2024). **דוח מצב החברה החרדית**. המכון לאסטרטגיה ומדיניות חרדית. רובין, ב' (26.2.25). **גולדקנוף באיום חסר תקדים: "התשובה תהיה ברורה – לא"**. **מעריב**.
- שוח"ט, ר' (2008). **עולם נסתר בממדי הזמן**. שך, א"מ (תש"ן). **מכתבים ומאמרים**, ד'.
- שפיגל, א' (2011). **ותלמוד-תורה כנגד כולם: חינוך חרדי לבנים בירושלים**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות. שרקי, י' (28.3.2024). **דרעי: "בג"ץ מתעמר בלומדי התורה, אות קין"**, גנץ: **"בג"ץ פסק את המובן מזאלי" | התגובות הפוליטיות על צו הביניים**. אתר N12.

שכונות קו התפר: המקום בו העיר מתחברת או נפרמת?

נעם ברנר

ד"ר נעם ברנר, חוקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון. חוקר מדע המדינה, סכסוכים ועירוניות, ומחקריו עוסקים במנהיגות קהילתית בשכונות ירושלים, בשיתופי פעולה בין קבוצות בעיר ובממשק שבין החושבים למוסדות. עבודתו המחקרית משלבת שיטות מחקר כמותניות, איכותניות ומרחביות. במקביל לעבודתו במכון, משמש כעמית הוראה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים וכעמית מחקר בטכניון. בעל תואר ראשון, שני ושלישי במדע המדינה מהאוניברסיטה העברית. בהמשך ללימודי הדוקטורט, השלים התמחות במסלול פוסט-דוקטורט במרכז גיאורג זימל לחקר העיר באוניברסיטת הומבולדט בברלין.

קו התפר של ירושלים, שנשזר לאחר מלחמת ששת הימים, נועד לחבר שתי יריעות בד שונות לחלוטין: מזרח העיר ומערבה. זהו חיבור גס שנעשה בחיפזון, לעיתים בחוט שאינו תואם ולעיתים ללא חוט כלל. התוצאה איננה מרקם אחיד, כי אם חיבור שני טלאים; אזור מחוספס, שבו הסיבים מתוחים עד כדי קריעה. כאן, לאורך התפר, מתגלית העיר כפי שהיא באמת – לא כשלמה, אלא כמחולקת. ככל שמביטים בקו התפר מקרוב, כך מתגלים העומס והמתח שהוא נושא. זהו קו המחזיק זהויות סותרות, פחדים הדדיים והיסטוריות מנוגדות, אך גם מקום שבו עוד יש מגע ועדות לרעיון השברירי של עיר פתוחה.

במרבית הערים, הגבולות בין שכונות או קבוצות אוכלוסייה נראים ברורים, אך בפועל, הם נזילים ואינם מוגדרים כלל. באחת התצוגות באי המוזיאונים בברלין רצה באחרונה התערוכה "Berlin Global" המציגה את התפתחות העיר. זוהי חגיגה תרבותית של ברלין הגלובלית, אך גם מיצג שאינו מתחמק מבעיותיה החברתיות. אחד הנושאים בתערוכה הוא: גבולות. במיצג זה ניצב הקהל מול

מפה גדולה של ברלין – אותה ברלין שבה נפלה החומה, ונראה כי כבר אין בה גבולות – ונחשף, דרך עדויות תושבים, לגבולות בלתי נראים: מרחבים שבהם תושב ממעמד סוציאקונומי נמוך לא חש בנוח ללכת, אזורים וזמנים שבהם נשים חוששות לצעוד, שכונות שבהן לא נוח להיות אדם שחור. המיצג מדגים בצורה חדה כיצד גבולות בתוך העיר הם לא תמיד בולטים לעין.

ירושלים איננה ברלין. אומנם, גם היא אוחדה. אומנם, גם בה נפלה החומה (או לפחות גדרות שהיוו קו גבול). אולם הגבולות בין חלקיה השונים נותרו חדים וברורים. קווי התפר של ירושלים הם אותם אזורים שמחברים ומפרידים בין קבוצות אוכלוסייה שונות: יהודים וערבים, ישראלים (ברובם הגדול יהודים) ותושבים פלסטינים שאינם אזרחי ישראל,¹ אבל גם עניים ועשירים וכן חילונים, דתיים וחרדים, אם כי באופן פחות מובהק. התפר מתפקד כסמל, ולעיתים כצלקת, של מציאות עירונית משוסעת ושל גיאוגרפיה אורבנית שנעשית מקוטבת יותר ויותר.²

המושג "קו תפר" בירושלים אינו דימוי תיאורטי. הוא מתייחס על פי רוב לקו הגיאוגרפי-פוליטי-חברתי שנמתח בין מזרח העיר למערבה, ובמיוחד לאורך מה שהיה הקו העירוני – קו הגבול שחצה את העיר בשנים 1948-1967. זהו קו בין השכונות היהודיות שהוקמו בשטח שהיה בשליטת ירדן לבין השכונות והכפרים הערביים המקיפים אותן. מתחים נוספים, לעיתים חריפים יותר, קיימים סביב "קו תפר" חדש, כפי שהוא מופיע במתחמי ההתיישבות היהודיים שבתוך השכונות הערביות – למשל בסילוואן. אך קו זה, ישן או חדש, הוא הרבה יותר מהתוויית גבול: זהו אזור של מפגש, לעיתים קרובות שלילי. של תחושת זרות ואף עוינות הדדית. לא מדובר אפוא בגיאוגרפיה בלבד, אלא בתודעה קולקטיבית של עיר במתח מתמיד.

קו התפר הוא מקום שבו נמדדת יכולתה של ירושלים להיות עיר אחת או להמשיך ולהתנהל כשמיכת טלאים. אומנם, יש כבישים שמחברים בין השכונות, והרכבת הקלה עוברת בבית חנינא ובשועפאט בדרך לפסגת זאב. אולם חלקיה של שמיכת הטלאים נראים פרומים הרבה יותר מאשר מחוברים. ירושלים של

1 רמון ורוגן, 2017

2 כהנר, 2017

2025, אף ששרדה את משבר הקורונה ואת המלחמה, נותרה במידה רבה עיר של ערים נפרדות. עיר שבה המתח בין הקבוצות ניכר ביתר שאת באזורי קו התפר ובמרחבים המשותפים.

קו התפר בירושלים – מבט היסטורי וגיאוגרפי

קו התפר ההיסטורי של ירושלים נוצר בעקבות מלחמת 1948, כאשר קו הפסקת האש שנחתמה בשלהי המלחמה (ב-30 בנובמבר 1948) הפך לקו שביתת הנשק וחילק את העיר לשניים. השכונות הסמוכות לקו, כגון: מוסררה, אבו תור, ימין משה וממילא, הפכו לשכונות גבול, נטושות בחלקן, ולעיתים מיושבות באוכלוסיות מוחלשות. המצב השתנה במלחמת ששת הימים. ישראל איחדה בין מזרח העיר ובין מערבה והרחיבה את גבולותיה. החלטת הממשלה מסוף יוני 1967 הרחיבה את השטח המוניציפלי החדש של ירושלים – שטח שכלל מאז חקלאיים וחלק מן הרכסים האסטרטגיים המקיפים את העיר. כך התרחב שטח העיר הישראלית מ-38 קמ"ר ערב המלחמה ל-108 קמ"ר תוך שלושה שבועות בלבד. בשטח שסופח לעיר התגוררו כ-70 אלף תושבים ערבים-פלסטינים (רבע מאוכלוסיית העיר המאוחדת דאז).

בתוך המרחבים החדשים הוקמו "שכונות הטבעת" במספר גלי בנייה. מיד לאחר המלחמה תוכננו ונבנו בהדרגה שכונות "הבריה הצפונית" שיצרו את המסדרון להר הצופים: רמות אשכול, מעלות דפנה, גבעת המבחר והגבעה הצרפתית. במחצית הראשונה של שנות ה-70 תוכננו ונבנו בהדרגה שכונות הטבעת או הלוויין: נווה יעקב, רמות, תלפיות מזרח וגילה. בשנות ה-80 נבנתה פסגת זאב, כדי ליצור רצף בין הגבעה הצרפתית ובין נווה יעקב. במהלך האינתיפאדה הראשונה בסוף שנות ה-80 החלו להופיע בעיות של אלימות ממשית בקו התפר, בייחוד זריקות אבנים ובקבוקי תבערה בתלפיות מזרח (ארמון הנציב). בהמשך לאלה, הופיעו גם מאמצים ראשונים לשיח בין קבוצות

בהובלת התושבים.³ בשנות ה-90, במקביל ועל רקע הסכמי אוסלו, תוכננה ונבנתה בהדרגה שכונת הר חומה, כדי לקטוע את הרצף בין אזור בית לחם-בית סאחור לבין צור באהר.

האינתיפאדה השנייה חידדה את השבר. שולי השכונות הפכו לקווי גבול חדשים, עם נוכחות ביטחונית מוגברת, מצלמות, גדרות והתרעות. תושבים יהודים החלו לחוות תחושת ביטחון נמוכה בשל חיכוך גובר עם האוכלוסייה הערבית מהשכונות השכנות, וגם אירועי ביטחון של ממש כמו הירי על שכונת גילה מבית ג'אלה.⁴ כמו כן, בשל מיקומן הגיאוגרפי של שכונות התפר היהודיות, החלו להגר אליהן גם תושבים ערבים ממזרח ירושלים או מיישובים אחרים בישראל – בעיקר תושבים שלא יכלו לבנות בשכונות הערביות, ושביקשו ליהנות משירותים ברמה המקובלת במערב העיר. מגמה זו, שנכחה בעיקר בגבעה הצרפתית ובפסגת זאב, יצרה מורכבות חדשה של שכונה מעורבת. זאת, לצד כניסה של אוכלוסייה חרדית שבתורה החריפה את היחסים בין הקבוצות.⁵ רבות מהשכונות, כמו רמות ונווה יעקב, הפכו יותר ויותר חרדיות. רמת אשכול הפכה חרדית ברובה, לצד מגמת התחרדות גם בגבעה הצרפתית. שכונות אחרות, כמו גילה ופסגת זאב, שמרו על אופי מעורב יותר עם רוב שאינו חרדי. ככלל, שכונות הטבעת נועדו במקורן לעבות את העיר היהודית, ליצור רוב דמוגרפי מוצק, לבלום מגמות של חלוקה עתידית ולספק פתרונות דיור למעמד הביניים ולעולים החדשים. הן נבנו על אדמות שסופחו (ברובן הגדול הופקעו) בשטחי מזרח העיר, סמוך או בצמידות לשכונות ערביות (חלקן כפרים שהפכו בהמשך לשכונות עירוניות) וללא תכנון משותף. בניגוד לתפישה הרשמית של "איחוד העיר", נוצרו מרחבים חדשים של חיכוך, לרוב ללא אספקה משותפת של שירותים עירוניים ואחרים עם השכונות או הכפרים הערביים הסמוכים. כך לדוגמה, גם בימים אלו ישנם קווי אוטובוס נפרדים לשכונות הערביות וליהודיות. סמיכותן של השכונות היהודיות החדשות לשכונות ערביות יצרה עומס על המרחבים הציבוריים, בייחוד בפארקים ובמרכזים המסחריים, והגבירה את המתח.

3 כהן, 2007

4 בקר, 2001

5 Shtern & Yacobi, 2019

בסופו של דבר, ההיסטוריה הגיאוגרפית של שכונות קו התפר היא סיפור של רצון פוליטי שהתנגש עם מורכבות עירונית. מה שהתחיל כהרחבת הריבונות, הפך לקושי במימוש ריבונות מלאה בשכונות הערביות, ובעיקר ליצירה של מרחבים חדשים עם מתח בין קבוצתי.

מגע חיובי, מגע שלילי

החיים לאורך קו התפר בירושלים מזמנים אינספור רגעים של מפגש בין קבוצות אוכלוסייה שונות. לעיתים מדובר במפגש מזדמן – תור בבית מרקחת, חציית כביש או נסיעה ברכבת, ולעיתים בשיתוף פעולה של ממש – פעילים משכונות שכנות הנאבקים יחד נגד הקמת מטמנת פסולת או סלילת כביש, או יוזמות משותפות ללימוד השפות הערבית והעברית. כל אחד מהרגעים האלה מזמן סוג של מגע. אך מגע אינו רק תיאור טכני של נוכחות משותפת או מפגש. הוא גם מושג תיאורטי טעון, שסביבו מתקיימת שיחה עשירה ולעיתים סוערת.

תיאוריית המגע הבין קבוצתי,⁶ שנוסחה לראשונה על ידי הפסיכולוג האמריקאי גורדון אולפורט בשנות ה-50, היא אחת המסגרות המחקריות המוכרות ביותר בחקר היחסים בין קבוצות. היא גורסת כי מגע חיובי, רצוני, שוויוני ובעל מטרה משותפת בין חברי קבוצות יריבות עשוי להפחית דעות קדומות, להגביר אמפתיה ולבנות אמון. עשרות מחקרים אמפיריים אימתו את העיקרון במדינות שונות ובהקשרים שונים. אלא שבירושלים, כעיר מעורבת ומחולקת, המגע בין יהודים ובין ערבים אינו מתרחש בתנאים של שוויון, ואינו תמיד רצוני. במקרים רבים הוא קורה תחת פיקוח, כפייה או חשש. ברחוב, בשירותים ציבוריים, בבתי ספר או במרחב המסחרי – הקבוצות נפגשות, אך המפגש נעשה בדרך כלל במסגרת של יחסי כוח אי-סימטריים, המלווים לעיתים באלימות, וכמעט תמיד תוך מתח סמוי. במצבים כאלה, לא רק שהמגע אינו מפחית דעות קדומות, הוא אף עלול להחריפן.⁷

Allport, 1954 6

ברנר וקרנר, 2025; אברמזון ברוש וקורן, 2024 7

מגע שלילי הוא מצב שבו האינטראקציה בין חברי קבוצות שונות מלווה בתחושות של עוינות, פחד, ניכור או חוסר שוויון. במקום לקרב בין הצדדים, הוא מרחיק. במקום להפחית סטריאוטיפים, הוא מקבע אותם. לעיתים קרובות, במיוחד בהקשרים של קונפליקט אתני, המפגש לא מתרחש בתנאים סימטריים, ולכן סיכויי להפוך לשלילי גבוהים במיוחד. כך למשל, בירושלים, מפגשים בין תושבים בפארקים או במרחבים משותפים הפכו לסוגייה חברתית מדוברת בשכונות קו התפר. אף ישנן התארגנויות קהילתיות בשכונות שנועדו לייצר נוכחות יהודית בזמנים מסוימים, כמענה לתחושת הביטחון הירודה.

מחקר מרכזי אף הראה שמגע שלילי משפיע בעוצמה רבה יותר ממגע חיובי.⁸ חוויה שלילית אחת, גורסים החוקרים, עלולה לבטל את ההשפעה המצטברת של סדרת חוויות חיוביות. הם כותבים כי "השפעתו של מגע שלילי אינה רק חזקה יותר, אלא גם עמידה יותר לשינוי, במיוחד כשהיא מאשרת פחדים או סטריאוטיפים קיימים".⁹

יתרה מכך, החוקרים מראים שמגע שלילי נפוץ יותר באזורים שבהם קיימת היררכיה ברורה בין קבוצות, כמו בערים מחולקות או במצבי קונפליקט מתמשך. מחקר אחר מצביע על תופעה מדאיגה נוספת:¹⁰ הבעיה אינה רק בתוכן המפגש, אלא בהקשר שבו הוא מתרחש. כשאחת הקבוצות שולטת במרחב, והאחרת נוכחת בו מתוך כפייה או צורך, הסיכוי למפגש שוויוני פוחת. במצב כזה, המגע לא רק שאינו פותר קונפליקט, אלא עשוי לשעתק את יחסי השליטה והנחיתות ולהגביר את המתח בין הקבוצות.

מגע שלילי הוא תזכורת לכך שעצם המפגש הבין קבוצתי איננו ערך בפני עצמו. הוא עלול להיות טראומטי ולהגביה את המחיצות. לכן, כל ניסיון לייצר "מרחבים משותפים" או "שיח בין קהילתי" בירושלים חייב לקחת בחשבון לא רק את קיום המפגש – גם את טיבו:¹¹ האם הוא שוויוני? האם הוא מרצון? האם יש למשתתפים השפעה אמיתית על התנאים שבהם הוא מתרחש? בלעדי אלה, מגע שלילי הופך לשגרה. במציאות כזו, הסיכוי להיווצרות אמון הוא

Barlow et al., 2012 8

שם, עמ' 1631 9

Mckeown & Dixon, 2017 10

11 שטרן ופייביש, 2023; ביגמן, 2021

קלוש. ולמרבה הצער, ביתר שאת אחרי המלחמה האחרונה, זוהי המציאות בחלק משכונות קו התפר בירושלים, כפי שעלה במחקרים האחרונים של מכון ירושלים למחקרי מדיניות על אודות פסגת זאב ותלפיות מזרח.¹²

ועדיין, גם בירושלים מתקיימים מגעים חיוביים. מחקר עדכני מראה כיצד מגע ספונטני, אשר התפתח לאחר תקופות של מתיחות ביטחונית, הצליח, דווקא מתוך חוסר תכנון או היעדר מדיניות, לעורר תחושת אחריות משותפת.¹³ המחקר מצביע על החשיבות של מרחבים שלישיים – אזורים שאינם שייכים באופן מובהק לאף אחת מהקבוצות, אך מאפשרים נוכחות של שתיהן.¹⁴ אלו יכולים להיות בתי קפה, ספריות, סדנאות אומנות, מרכזים קהילתיים או פעילויות סביבתיות משותפות. מרחב שלישי שונה ממרחב משותף בכך שהוא מאפשר יצירה של משהו חדש – לא רק שימוש מקביל באותו מרחב, אלא אפשרות להיווצרות של זהות ביניים או של שיחה אותנטית נטולת אינטרסים. זוהי זירה שבה ההבדלים אינם נעלמים אלא נוכחים באופן פתוח, אך בלתי אלים. בניגוד למרחבים משותפים ניטרליים, שבהם כל צד נצמד לפינה שלו, המרחב השלישי מזמן חציית גבולות – סימבולית ומעשית.

המחקר של פייביש ושותפיו¹⁵ מתמקד בקמפוס הר הצופים של האוניברסיטה העברית. הקמפוס ממוקם בעצמו על קו התפר, על גבול השכונות הפלסטיניות עיסאווייה וא-טור וכן הגבעה הצרפתית, ומהווה מרחב שלישי. מרחב בעל סממנים ישראליים-ציוניים מובהקים, אך בו זמנית גם מרחב אקדמי בעל רוח ליברלית וקוסמופוליטית (יחסית למרחבים אחרים בעיר). בתוך הקונטקסט הזה מתקיימים מגעים יומיומיים בין סטודנטים יהודים וערבים; בין אזרחים ובין תושבי קבע ירושלמים. החוקרים מצביעים על כך שהקמפוס מאפשר רגעים של מגע ספונטני – אינטראקציות שגרתיות כמו שיחה במסדרון או למידה בקבוצה. הממצאים אף מראים את שאינו מובן מאליו: המפגשים הספונטניים הללו מגבירים תחושות חיוביות כלפי הצד השני. זאת ללא תיווך, ובעיקר בגין תחושת שותפות סטודנטיאלית.

12 אברמזון ברוש וקורן, 2024; ברנר וקרנר, 2025

13 Faibish et al., 2024

14 Oldenburg & Brissett, 1982

15 Faibish et al., 2024

המקרה של קמפוס הר הצופים מדגים את האפשרות לקיום מגע ספונטני ואף חיובי בעיר מחולקת. אך דווקא משום כך, הוא מדגיש את חריגותו. מרחבים עירוניים בשכונות קו התפר, כמו גילה, פסגת זאב או תלפיות מזרח, אינם נהנים מהגנות מוסדיות, לא מהשפה האקדמית של סובלנות, ולא מהנורמות הליברליות של מוסדות להשכלה גבוהה. המרחב הציבורי בשכונות אלו נתון למגע יומיומי טעון ומתוח, ברחוב, בתחבורה הציבורית, בפארקים ובכבישים. ללא תיווך, ללא מסגרת מגוננת, המפגש הופך בקלות ממפגש אנושי להזדמנות לעימות. במובן זה, דווקא הנתונים החיוביים, המעידים כי מגע ספונטני בין סטודנטים – או בין מטפלים ומטופלים בבתי החולים בעיר, כפי שעלה במחקר אחר של מכון ירושלים¹⁶ – מוביל לעמדות חיוביות בין כותלי המוסד, חושפים את מגבלות המרחב העירוני הרגיל. אם נדרשת מסגרת מגוננת, ממוסדת, מבוקרת, כדי לאפשר מגע שלישי – מה דינם של מרחבים שבהם השגרה עצמה מתנהלת על התפר?

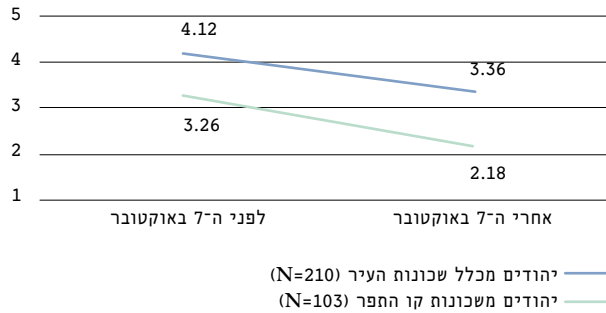
שכונות קו התפר – תהליכים מדאיגים

בשנים 2024-2025 ירדו חוקרי מכון ירושלים לעומקן של הבעיות בחלק מהשכונות, והממצאים מדאיגים. סקר המכון מינואר 2024 (תרשים 1)¹⁷ ממחיש זאת היטב. תחושת הביטחון של התושבים היהודים בירושלים נמצאת במגמת ירידה, ובשכונות קו התפר ביתר שאת.

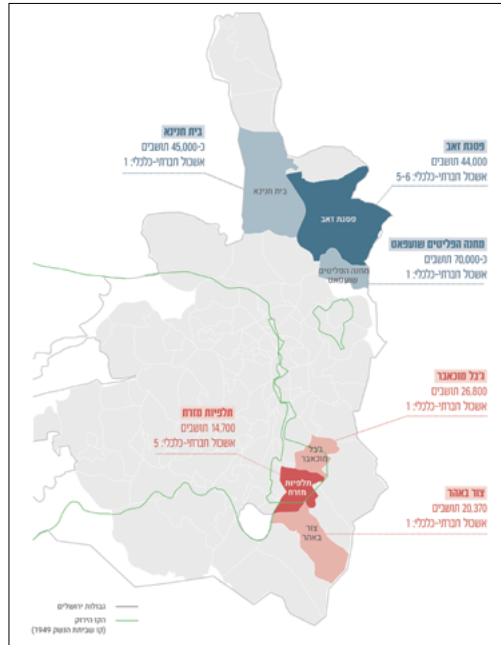
16 שמר ושטרן, 2018

17 נערך על ידי חברת שיתוף הציבור Reizit

תרשים 1: תחושת הביטחון בשכונה ינואר 2024

דוח המכון על פסגת זאב חושף תמונה מורכבת ולעיתים מדאיגה של החיים לאורך קו התפר.¹⁸ למרות השגרה היחסית, המרחב הציבורי טעון במתח מתמיד בין קהילות. השכונה, הממוקמת בין שכונות ערביות כמו בית חנינא, שועפאט ומחנה הפליטים שועפאט, משמשת כמוקד מסחר ותעסוקה אזורי – אך גם כזירה של חיכוך מתמשך. מהמחקר עולה כי תושבים יהודים רבים חווים את המפגש עם תושבים ערבים כבלתי נמנע, תדיר ולעיתים מאיים. המחקר מציג את נקודת מבטן של נשים יהודיות בשכונה ורואה בהן את הנפגעות העיקריות מהמצב. רבות מהן מדווחות על תחושות מתמשכות של חוסר ביטחון, הטרדות מילוליות והימנעות מיציאה בשעות הלילה, במיוחד בגנים ציבוריים, בטיילות וברחובות מסוימים. במקביל, תושבים מצביעים על פערים עצומים בין פסגת זאב לבין השכונות הערביות הסמוכות, ובמיוחד באיכות התשתיות, במצב הגנים הציבוריים, בשירותי הרווחה ובתחזוקה העירונית. הפער הזה יוצר תחושת ניכור, תסכול ואי אמון בין הקבוצות. נוסף על כך, אירועים לאומניים, אלימות רחוב ואירועים ביטחוניים סמוכי גדר מפריים את השגרה, מגבירים את תחושת האיום ומצמצמים את האפשרות למגע חיובי. המרחב הציבורי, שהיה אמור לשמש קרקע ניטרלית למפגש, הופך במצבים אלה לשדה של מתח, חשדנות ולעיתים אף חרדה.

שכונות תפר במזרח ירושלים
 הכנת המפה: יאיר אסף שפירא, עיצוב: יעל שאולסקי

מחקר נוסף,¹⁹ שהתמקד בשכונת תלפיות מזרח – ארמון הנציב, חושף ממצאים דומים. שכונה זו, הממוקמת בדרום מזרח ירושלים, גובלת בשכונות הפלסטיניות ג'בל מוכבר וצור באהר. תושבים יהודים בה דיווחו על תחושה גוברת של חוסר ביטחון במרחבים משותפים, לצד תיאור של מוקדי חיכוך ברורים. פארק קשאני, כמו גם פארק המעבר, הפכו בעיני רבים לאזורים שיש להימנע מהם בסופי השבוע – אז מגיעים רבים מתושבי השכונות הערביות הסמוכות ליהנות מהפארקים ומהגינות המטופחות של השכונה, בהיעדר מתקנים דומים בשכונותיהם. המפגשים בין התושבים מתוארים כמתוחים. ניכר כי לעיתים, תושבי השכונות הערביות, ובייחוד צעירים, מגיעים לא רק כדי לבלות בפארק, אלא גם כדי להתריס כלפי האוכלוסייה היהודית.

19 ברנר וקרנר, 2025

החיכוך אינו מתקיים רק במרחב הציבורי הפתוח. גם מוסדות חינוך, ובעיקר מעונות יום, הפכו לזירות רגישות. כך, צוותי חינוך ערביים המועסקים במעונות היו מוקד למתח עם פרוץ המלחמה ב-7 באוקטובר 2023. אצל רבים מהתושבים עלה חשד כלפיהם, ובהתאם, הנהלות המעונות דרשו מהם שלא להגיע לעבודה.²⁰ הצוות הערבי מצידו חש תחושות חוסר נוחות של "בדיקת נאמנות" שאינה לצורך ואינה הוגנת. לאחר זמן מה שבו המעונות לפעולה מלאה, כאשר תושבים יהודים דיווחו על ירידה הדרגתית בתחושת החרדה מהצוות הערבי. אך נראה כי ימי המלחמה העמיקו את החשדנות והחריפו את המתחים.

גם בשכונת הגבעה הצרפתית, במסגרת פרויקט לקידום ביטחון קהילתי,²¹ עלו ממצאים דומים. סקר שערכו תושבים (יולי 2025, 114 משתתפים), בשיתוף מכון ירושלים והמרכז הבין-תרבותי לירושלים, בנושא תחושת הביטחון ובעיות הביטחון בשכונה, משרטט תמונה מטרידה של חיי היומיום. מהתשובות עולה בבירור שתחושת הביטחון של התושבים היהודים בשכונה נשחקת. רבים מנמעים מלצאת מהבית בשעות החשיכה מחשש לאלימות, הטרדות, נהיגה פרועה ונוכחות גוברת של צעירים ערבים מהשכונות הסמוכות, ובעיקר מכיוון עיסאווייה. תושבות דיווחו על הטרדות מילוליות, שריקות, הערות מיניות ואירועים של פחד פיזי – לאו דווקא בגלל מקרים אלימים מוכחים, אלא מתוך תחושת סכנה שהולכת ומתקבעת ואולי אף גברה מפרוץ המלחמה.

המוקדים החוזרים בתשובות התושבים בסקר הם הגינות הציבוריות, הרחובות הפנימיים, תחנות הרכבת הקלה ומרכזים מסחריים. כלי רכב שחולפים ברעש ובמהירות, או עומדים עם אורות כבויים כשהנוסעים בתוכם, חבורות נערים ישובים על ספסלים, תופעות כמו השלכת פסולת ומוזיקה רועשת – אלו מתפרשים בעיני תושבים לא רק כהתנהגות לא נאותה, אלא כפרובוקציה. התחושה הרווחת בקרב המשיבים היא שהשכונה פרוצה, שאין די פיקוח, שאין סוירים, ושאינן שליטה על הנכנס והיוצא.

בעקבות התחושות הללו, נרשמה עלייה ביוזמות קהילתיות מקומיות המבקשות להתמודד עם סוגיות הביטחון. בארמון הנציב פועלת קבוצת "שומרי

20 שם

21 ברנר, 2025

הארמון" – גוף קהילתי שאינו מוכר רשמית על ידי המשטרה אך נוכח בשטח דרך סיורים, שמירה באירועים ואבטחה קהילתית. לצד הקבוצה פועלת גם כיתת כוננות מוכרת, אך רק בזמני חירום ולפי הנחיות המשטרה וגורמי הביטחון. המצב הזה מציג דינמיקה אמביוולנטית: מצד אחד, זו עדות לפעולה קהילתית, להתארגנות עצמית ולרוח של יוזמה אזרחית. מצד שני, עצם קיומה של קבוצה בלתי מוכרת בתחום הביטחון מעיד על פערים חמורים בתחושת ההגנה המוסדית. רכו הביטחון של השכונה הגדיר זאת בפשטות: המרחק בין שגרה להתלקחות קצר מאוד, ואם זה יתפוצץ – זה יתפוצץ בגדול. הממצאים השונים מצביעים אפוא על מגמה הולכת ומתחזקת של ירידה בתחושת הביטחון בשכונות קו התפר. ואולם, אף שרבים מהתושבים מציינים את אירועי 7 באוקטובר והמלחמה כרגע מכונן, ברוב המקרים החרדה קדמה להם. המלחמה העמיקה את התחושות, אך לא יצרה אותן. מה קורה בצד השני של קו התפר? פרק זה מתמקד במציאות בשכונות היהודיות שלאורכו, אך כל ראייה אקולוגית-מערכתית מחייבת מבט כולל. כזה שאינו מפריד בין צדדים, אלא מבקש להבין את יחסי הגומלין ביניהם. השכונות הערביות הצמודות לתפר, כמו צור באהר, ג'בל מוכבר, עיסאווייה ושועפאט, אינן "מעבר להרי החושך", ומבט עירוני אחראי צריך לראות את הבעיות מזווית אזורית.

במקרה הנדון בפרק זה, ישנן בעיות מוכרות ומתמשכות הנתונות למסגרת ההשפעה של העיר. מרבית השכונות הערביות אינן מוסדרות בתוכניות מתאר סטטוטוריות המאפשרות קבלה של היתרי בנייה,²² הקרקעות בהן אינן רשומות כחוק (אין הסדר מקרקעין), ובהתאם, ההשקעה העירונית בהן נמוכה וקשה לביצוע. ישנו מחסור חמור בתשתיות ביוב, דרכים, תאורה, שירותי חינוך ותחבורה ציבורית.²³ מחסור זה יוצר עומס על המרחב הציבורי כולו ומוביל לכך שתושבי השכונות הערביות נדרשים לעיתים תכופות להשתמש בשירותים הקיימים בשכונות היהודיות, גם כאשר אינם רצויים שם. כך נוצרת זירה של חיכוך מתוך היעדר חלופה.

22 תוכניות סטטוטוריות והסדרי מקרקעין, הגם שהאישור הסופי בעניינם ניתן ברמה הארצית, ראשיתם בוועדה המקומית, כלומר: בהנעה של העירייה.

23 ברנר, 2025

כדי להבין את המתרחשות בשכונות היהודיות של קו התפר, יש להביט גם על תנאי החיים בצידו האחר. העומס, הניכור והמתחים בשכונות היהודיות אינם תוצאה של "פלישה", אלא של מערכת עירונית שאינה מצליחה לספק את צרכיה בשוויון. יצוין כי אף בקרב תושבים יהודים ובעלי תפקידים, לצד תחושת האיום והחשדנות, בולטים גם קולות אחרים – המכירים בזכותם של תושבי השכונות הערביות להשתמש בשירותים, בפארקים ובמרחבים הציבוריים של השכונות היהודיות. רבים מבינים שהבעיה אינה עצם הנוכחות, אלא הפערים הבסיסיים בין השכונות: היעדר תשתיות, שטחים ירוקים, מוסדות תרבות ושירותים בשכונות הערביות הסמוכות. כל עוד המצב יימשך, החיכוך יימשך – ואיתו גם המגע השלילי. בהיבט זה, חתירה לשוויון בתשתיות יכולה להביא גם לשיפור ביחסים בין הקבוצות.²⁴

ראוי לציין כי הבעיות שתוארו ביחס לשכונות היהודיות נוגעות בעיקרן לתחושת הביטחון, ולא דווקא לאירועים ביטחוניים קונקרטיים. על פי נתוני המשטרה, בשנים 2023-2024 דווקא חלה ירידה במספר התלונות על אירועי פשיעה או תקיפה. אחת הסיבות האפשריות לכך היא נוכחות משטרתית מוגברת בשכונות מזרח ירושלים מאז פרוץ הלחימה. נוכחות זו הגבירה את רמת השליטה וההרתעה ואף עוררה פחד בקרב תושבים ערבים, כפי שעלה בעדויות של מנהיגים מקומיים. ואולם, מבט מפוכח חייב להכיר בכך שתחושת חוסר ביטחון אינה תופעה שולית. החיכוך הבין קבוצתי שאינו מקבל מענה – לא תכנוני, לא חינוכי ולא קהילתי – עלול להעמיק את הקרע לא רק בין תושבים יהודים וערבים, אלא גם בין התושבים לבין העירייה. הביטחון, כך נראה, הוא רק קצה הקרחון של שבר חברתי ופוליטי עמוק יותר.

לאן עלולה להוביל תחושת הביטחון הירודה?

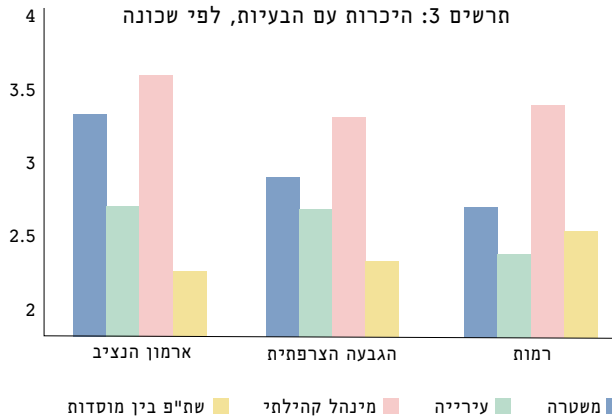
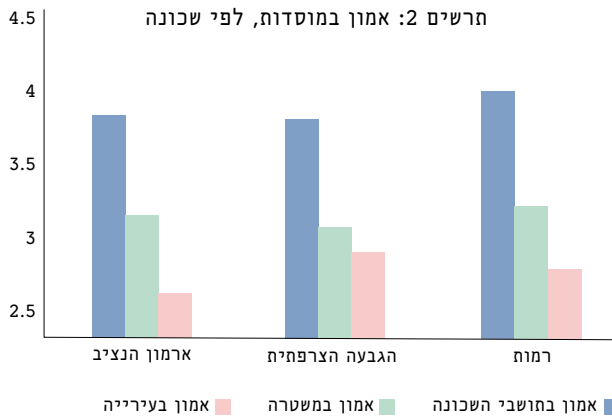
הדיון על ביטחון לאורך קווי התפר בירושלים נוטה לעסוק בנתונים: מספר פיגועים, אירועי פח"ע, נוכחות כוחות בשטח. רכזי ביטחון נוטים להסביר את

ההבדל בין ביטחון ובין תחושת ביטחון: הראשון, לטענתם, הוא הדבר האמיתי – כמה סיירים יש בשטח? כמה מחסומים? כמה עבירות נעשות בפועל? תחושת הביטחון, לדידם, קשה הרבה יותר להערכה ולשליטה. כוחות הביטחון המקומיים והרשמיים לא יכולים להיכנס לנפש האדם ולמתן חרדות נסתרות. הם יכולים רק לעשות "ביטחון". אם זה ישפר את תחושת הביטחון, זו תהיה הצלחה משנית. אם לא יצליחו, פסיכולוגים או עובדים סוציאליים אולי יעשו זאת טוב מהם. תשובה חד משמעית לעניין זה, אין בידינו. אך יש לשער כי תחושת ביטחון נמוכה יכולה בנקל להוביל לתחושות אחרות של הדרה, קיפוח או אפליה. כך שמאחורי המספרים הגולמיים של היקף העבירות, עלולות להתפתח תופעות חברתיות שמעצבות את העיר לא פחות מאלימות גלויה. על שלוש מהן נרחיב כאן: תודעת שוליים, שחיקה איטית של המרקם האזרחי והפיכה של המרחב האזרחי למרחב ביטחוני. ההרחבה היא תיאורטית בלבד, ואין מאחוריה ממצאים. מטרתה להיעזר בתיאוריות קיימות כדי להציב תמרון אוזרה מפני התפתחויות מסוכנות.

תודעת שוליים מתפתחת כאשר תושבים חווים את עצמם כחיים "על סף העיר"²⁵. לא במובן הגיאוגרפי בלבד, אלא כתודעה אזרחית של שוליות. תושבי פסגת זאב, ארמון הנציב, הגבעה הצרפתית ועוד חשים לעיתים קרובות שהם נדחקים לשוליים של תשומת הלב העירונית. לא רק במובן של תקציבים, אלא גם ברמת ההכרה. הם חשים שהעירייה לא רואה אותם, שהמוסדות אינם מגיבים למצוקותיהם, ושליבת התקציב מופנית קודם לשכונות אחרות. תחושה זו, שמתחזקת במצבי חירום ובאירועים ביטחוניים, מעמיקה ניכור. העיר, שמבקשת להיתפש כמאוחדת, יוצרת למעשה גבולות פנימיים של הזנחה.

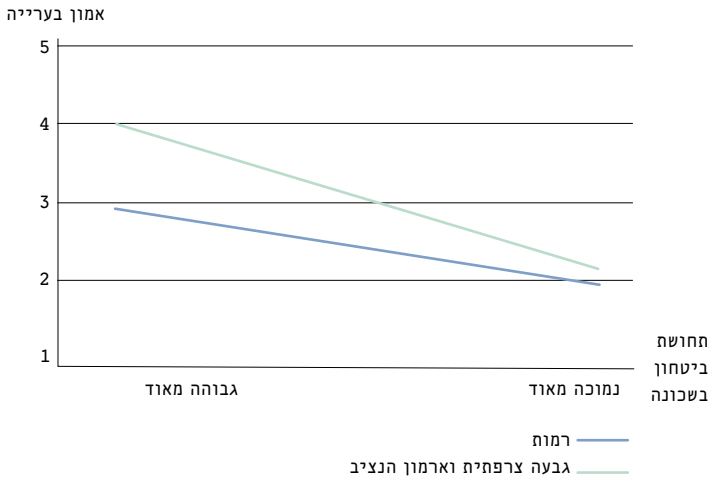
בסקרי מכון ירושלים ב-2025 בשכונות רמות, הגבעה הצרפתית וארמון הנציב זוהתה רמה נמוכה של אמון במוסדות (עירייה, משטרה, מינהל קהילתי) במה שנוגע לבעיות ביטחון, לעומת האמון בתושבי השכונה (תרשים 2). כן צפה התחושה שהמוסדות, ובעיקר המשטרה והעירייה, אינם מכירים די הצורך את בעיות השכונה ואינם פועלים יחד כדי לפתור אותן (תרשים 3). בניתוח סטטיסטי נמצא קשר חיובי בין תחושת הביטחון ובין האמון בעירייה ובמשטרה

(תרשים 4) – ככל שתחושת הביטחון יורדת, כך יורד גם האמון בעירייה. הקשר הזה נמצא חזק יותר בשכונות קו תפר מובהקות כמו ארמון הנציב²⁶ והגבעה הצרפתית, החוות מפגש בין יהודים וערבים באופן יומיומי יותר, מאשר ברמות. קשר זה נמצא מובהק גם כשלוקחים בחשבון (בעזרת משתני בקרה) רמת השכלה, הכנסה, דתיות, גיל וקשר עם המינהל הקהילתי.

26 להרחבה על ארמון הנציב (תלפיות מזרח) ראו ברנר וקרנר, 2025.

תרשים 4: הקשר בין תחושת ביטחון לאמון בעירייה לפי שכונה²⁷

משחני בקרה: השכלה, גיל, מגדר, דתיות, קשר עם המינהל

הממצאים אינם מעידים על הזנחה בפועל, ואף לא ניתנים כאן בהשוואה לשכונות אחרות, מרכזיות יותר. אך הם מספרים סיפור מוכר, על תושבים החשים מרוחקים ממוקדי השלטון. הם גם ממחישים את החשיבות של ביזור המנהיגות, ואת רצונם של התושבים שכל הגורמים יעבדו עבורם יחד. סכנות נוספות עלולות להיווצר מתחושה של תודעת שוליים. תוצאה ישירה היא שחיקה של המרקם העירוני, כאשר המרחב הציבורי הולך וזנח על ידי התושבים.²⁸ גנים ציבוריים עלולים להפוך לריקים, וכתוצאה מכך גם להפוך למרחבים מאיימים. המשך אפשרי הוא הכפפת המרחב האזרחי לתודעה ביטחונית.²⁹ כך, מרחבים ושירותים שנועדו לשרת תושבים, כמו תחבורה

27 הסקרים ברמות ובגבעה הצרפתית נערכו בשיתוף המרכז הבין-תרבותי לירושלים והחברה למתנ"סים במסגרת יוזמת ביטחון קהילתי. הסקר בארמון הנציב נערך בסיוע קרן קונרד אדנאואר. בשכונת רמות נסקרו 142 תושבים, בגבעה הצרפתית 113, ובארמון הנציב 202. המדגמים ייצגו נאמנה חתכי אוכלוסייה שונים (השכלה, גיל ודתיות) אך ללא שוויון מגדרי (במדגם ברמות: 66% נשים, בגבעה הצרפתית: 55% נשים, בארמון הנציב: 75% נשים).

Andersen, 2002 28

Coaffee et al., 2009; Wekerle & Jackson, 2005 29

ציבורית, טיילת, מרכזים מסחריים ואפילו בתי ספר, עלולים להפוך לזירות של חשד. מצלמות מוצבות בכל פינה. שוטרים ומשמר הגבול נראים יותר מפקחים או עובדי תחזוקה. הורים מונעים מילדיהם לצאת מהבית בשעות הערב. צעירים נמנעים מלעבור ברחובות מסוימים. אפילו נסיעה קצרה ברכבת הקלה הופכת לסוג של סיכון מחושב. במצב כזה, הממד האזרחי נדחק מפני הממד הביטחוני. זו איננה תמונת המצב הנוכחית בשכונות קו התפר, אלא רק תחזית קודרת. שלוש התופעות שמנינו אינן מתרחשות בנפרד. הן משתלבות זו בזו ועלולות ליצור יחד מציאות עירונית בעייתית. תחושת ביטחון נמוכה עלולה להוביל לתחושות קשות אחרות ובהן הקצנה פוליטית, עזיבת אוכלוסיות חזקות ואובדן אמון בעירייה. זהו תהליך הגיוני שעלול להיווצר במעבר מהביטחוני לחברתי ולפוליטי. אם לא ימצאו מענים, ירושלים עלולה לגלוש בהדרגה למצב שבו קווי התפר יהפכו לקווי שבר עמוקים בין אזרחים, בין קהילות ואף בין התושבים לעירייה.

קו התפר הולך ונפרם

ירושלים של קו התפר נראית לעיתים כעבודת טלאים של חייט פזיז, כזה שמיהר לתפור חלקים לא תואמים והניח שהמתח ביניהם ייעלם עם הזמן. אבל התפר לא נעלם. הוא רק נמתח, והחוטים כבר מתחילים להיקרע. העדויות שנאספו בפסגת זאב, בארמון הנציב ובגבעה הצרפתית מציירות דימוי מוחשי של התפר הזה. שכונות קו התפר אינן קו מגע חיובי, כי אם מרחב מתוח ובעייתית. אלו שכונות יהודיות, שתוכננו כחלק מתהליך של ביסוס ריבונות וחיזוק הצד היהודי במאזן הדמוגרפי, אך בפועל הפכו לקווים קדמיים של חיכוך. המתח הבין קבוצתי, המבוסס באופן ברור על השסע הלאומי ועל היעדר פתרון מדיני באופק, מקבל אופי עירוני של יומיום. למרבה הצער, ההזדמנות העירונית לחיים משותפים ללא גבולות וביחסי שכנות טובים אינה מתממשת ואף נסוגה לאחור לאור הסלמה בסכסוך הלאומי. כך או כך, השכונות הללו זקוקות שוב לתשומת ליבו של החייט. את הטלאים ככל הנראה לא ניתן להחליף, אך האם צריך לרקום אותם יחד בחוטים חדשים – או להמשיך להקים גדרות וחומות?

הפערים הגדולים בתשתיות ובשירותים בין שכונות מזרח העיר ומערבה מוסיפים למתח הקיים. היעדר תשתיות בשכונות הערביות מייצר עומס על המרחבים הציבוריים באלו היהודיות. מצד אחד, ייתכן שזו הזדמנות לקיים מרחבים ציבוריים משותפים, שאולי יובילו למגע חיובי בין הקבוצות. אך מצד שני, היעדר השוויון בין השכונות והיעדר ניהול של המרחבים המשותפים רק מגבירים את המתח. בהמשך לכך, אם לא ניתן להגיע להסדר מדיני, יש לפחות לקדם צדק עירוני ולהבטיח שכל האוכלוסיות יוכלו לחיות ברווחה בשכונותיהן, בלי לזלוג לשכונות אחרות. וחשוב לציין: מחקר עדכני על ערים שצלחו הסכמי שלום (פוסט קונפליקט) מעיד כי המתח בין הקבוצות ורצונן להיות נפרדות אינם פוחתים אף לאחר חתימת ההסכמים.³⁰ כלומר, גם אם יבוא השלום המיוחל, המציאות העירונית תישאר מתוחה, והמתח הבין קבוצתי ידרוש טיפול ותכנון. המתח הביטחוני בשכונות קו התפר עלול בקלות להפוך לחברתי ופוליטי. אט אט עלולה להיווצר תודעת שוליים בקרב תושבי השכונות. תחושה שהם אומנם חיים בירושלים, אך מרגישים בפריפריה. ממצאים ראשונים שהצגנו כאן כבר מעידים על כך. במקביל, העירייה מפנה את האחריות על מצב השכונות לגופי הביטחון. הגינות מתמלאות מצלמות. ניידות מג"ב חונות במעברים בין השכונות. כך עלול להיווצר מרחב אזרחי המוכפף לתודעה ביטחונית. כאמור, קו התפר עלול להפוך לקו שבר. וככל שהמרחבים הציבוריים הופכים לאזורים של חשד וחשש, ככל שהשיח נצבע יותר בצבעים של "אנחנו והם", כך מתערערת היכולת של העיר להחזיק את עצמה.

בשיחות שקיימנו עם ראש מינהל תפעול בעירייה, עם צוות חירום וביטחון בה ועם הנהלת הרובעים, עולה כי כל הבעיות הללו מוכרות. העירייה הנוכחית מבינה את הבעיות הספציפיות של שכונות קו התפר ואת הדמיון והשוני בין השכונות. את הבעיה העיקרית היא מזהה בהיעדר תשתיות מוסדרות בשכונות מזרח העיר ומקדמת תוכניות להקמת פארקים, גני שעשועים ובריכות שחייה עירוניות. בקרוב, למשל, צפויה להיפתח בריכת שחייה בבית חנינא – הראשונה במזרח ירושלים – ולאחרונה נבנו גני שעשועים בעיסאווייה, בצור באהר

ובשכונות נוספות,³¹ אך הדרך עוד ארוכה. להבנת גורמי העירייה, קידום נושא התשתיות יצמצם במידה רבה את העומס והחיכוך. כן נשקלת האפשרות לארגן ולרענן את תחום הביטחון הקהילתי בעיר בהתאם לייחודיות של קו התפר. בדומה, בדיונים עם שוטרים קהילתיים בשכונות המדוברות עולה כי אף הם מכירים את הבעיות. נעשה ניסיון להגביר את הנוכחות בשכונות, להימצא בקשר שוטף עם ההנהגות הקהילתיות ולשכלל את עבודת השוטר הקהילתי. המשטרה אף מנסה להסדיר את כוחות הביטחון והסיור הקהילתיים דרך השמתם כמתנדבי משטרה, או דרך קשר עם מובילי הצוותים ועם ועדת הביטחון השכונתית. יחד עם זאת, המשטרה מבחינה בין עבירות פליליות, שבהן היא מסוגלת לטפל ביעילות ולפי החוק, ובין בעיות חברתיות של חשש וחשד בין הקבוצות ללא עבירות בפועל. בתנאים כאלה, היא מוגבלת יותר בפעולה שמעבר לנוכחות. בעבר נעשו ניסיונות לייצר שיתופי פעולה בין השכונות, כדוגמת תלמידים משועפאט שהגיעו להשתתף ביום קהילה של המשטרה בבית ספר בגבעה הצרפתית. כיום, בצל ההסלמה, קשה הרבה יותר לקדם יוזמות שכאלה. השכונות שעל קו התפר אינן שוליים – הן ליבת הסיפור הירושלמי. אם ימשיכו להיחשב "שטח אפור", לא ניתן יהיה להחזיק את הרעיון של "ירושלים אחת". כמו בכל מלאכת טקסטיל, החולשה איננה ביריעה עצמה – אלא בתפר. כשהוא נפרם, השלם כולו מאבד את צורתו.

תובנות לעתיד ירושלים

1. **התפישה של קו התפר – מחד צדדיות לאקולוגיה עירונית**
קו התפר איננו גבול, כי אם מערכת אקולוגית עם שחקנים וצדדים רבים. לפיכך, ההמלצה הראשונה היא שהעירייה תביט על הבעיות הרווחות בקו התפר כרב שכונתיות – ערביות ויהודיות. כשאחת המערכות סובלת, היא משליכה על השאר. המדיניות הנדרשת היא כזו שמבינה את האקולוגיה של התפר וממחפשת הזדמנויות ליוזמות ותהליכים נושאי רווח לשני הצדדים

(win-win). ניתן להקים מועצות שכונתיות-אזוריות משותפות, שיכללו נציגי שכונות משני הצדדים ויפעלו בנושאים אזרחיים יומיומיים – ניקיון, בטיחות, תחבורה ונוכחות קהילתית. מועצות אלו יכולות להיות פורמליות, או להתחיל כקבוצות דיון לא פורמלית.

בהתאם, יש לברר את מקומם ותפקודם של הרובעים בתיאום בין השכונות. במקביל, ניתן לייצר מרחבים משותפים מגוהלים ("מרחבי חיץ אזרחיים"), ולשקול לשלב רכזים קהילתיים (או מפקחים) דוברי שתי השפות כמתווכים מקצועיים. גישה אקולוגית קוראת להתחיל לזהות את קו התפר כמרחב הדורש איזון והכרה הדדית בזכויות ובצרכים של כלל הצדדים. זו אינה מדיניות פיוס – זהו תנאי לתפקוד בסיסי של עיר רב קהילתית.

2. צמצום פערים בשירותים ובתשתיות – גם מתוך שיקולי ביטחון
האי שוויון העירוני אינו רק בעיה של צדק חברתי, אלא מקור ישיר לחיכוך. כשהשכונות הערביות סובלות מהיעדר תשתיות בסיסיות, תושביהן פונים באופן טבעי למרחבים השכונתיים היהודיים. הפער הזה יוצר תסכול בשני הצדדים ומגביר את החשדנות. השקעה תשתיתית בשכונות מזרח העיר (פארקים, תחבורה, חינוך, ניקיון) עשויה להפחית עומסים, להנמיך מתחים ולחזק את הלגיטימציה של הרשויות. המלצה זו נכתבת תוך הכרה בקשיים הכרוכים באיתור ובמיצוי קרקעות לצורכי ציבור במזרח ירושלים. אך הקושי אינו פוטר מאחריות.

3. כוחות הביטחון הקהילתיים – איזון בין יוזמה אזרחית לבין סמכות

בשכונות קו התפר הולכת ומתרחבת התופעה של מסגרות שמירה ואבטחה אזרחיות מקומיות: קבוצות מתנדבים, כיתות כוננות של המשטרה וגם סיירות לא רשמיות של הקהילה. כדי למנוע הסלמה, טעויות בזיהוי או ניכור כלפי קבוצות אחרות, יש צורך במדיניות ברורה. נדרשים השקעה ברכוזי ביטחון קהילתיים, פיתוח מודלים של הכשרה מותאמת, וחזיון הקשר של המשטרה עם קבוצות המתנדבים והפיקוח שלה עליהן. המטרה היא לחבר את הביטחון המקומי לגורמי האכיפה הרשמיים, ולא לאפשר מצב שבו הביטחון הופך ליוזמה פרטית או פוליטית ללא בקרה.

מקורות

- אברמזון ברוש, ד' וקרון, ד' (2024). "יש מפגש. אם הוא חיובי או שלילי, זה תלוי איפה": מרחבי המפגש בין יהודים וערבים בפסגת זאב. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- אתר עיריית ירושלים (גדלה ב-2025). גני המשחקים החדשים.
- ביגמן, ת' (2021). מרחבים משותפים בשכונות ירושלים: האתגר והתקווה. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- ברנר, נ' (2025). ביטחון קהילתי: למה בירושלים? ולמה עכשיו? מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- ברנר, נ' ואבני, נ' (2023). בניית שלום בירושלים: התשתיות העירוניות כתשתית לשלום?. בתוך: פוליטיקה: כתב עת למדע המדינה ויחסים בינלאומיים, 33(8): 185-211.
- ברנר, נ' וקרנר, ח' (2025). "אני הולכת ברחוב ואני מרגישה לבד": ביטחון קהילתי בארמון הנציב. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- בקר, א' (ספטמבר 2001). 48 שעות בבית ג'אלה. הארץ.
- כהן, ה' (2007). כיכר השוק ירקה: עליותה ונפילתה של ירושלים הערבית 1967-2007. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- כהנר, ל' (2017). על "קו תפר" תרבותי וגיאוגרפי – "חרדיות מודרנית" במרחב העירוני. בתוך: תרבות דמוקרטית, 17, 159-202.
- רמון, א' ורונו, י' (2017). תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967-2017. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- שטרן, מ' (2023). צל כבד: שכונות קו התפר בזמן מלחמת 'חרבות ברזל'. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- שטרן, מ' ופייביש, נ' (2023). מרחב משותף בעיר מעורבת: מודל ניתוח ופעולה. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- שמר, ד' ושטרן, מ' (2018). הדרך למפגש בריא: בתי החולים בירושלים כמרחב משותף ליהודים וערבים. מכון ירושלים למחקר מדיניות.
- Allport, G. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley.
- Andersen, H. S. (2002). Excluded Places: The Interaction Between Segregation, Urban Decay and Deprived Neighbourhoods. *Housing, Theory and Society*, 19(3-4), 153-169.
- Barlow, F. K., Paolini, S., Pedersen, A., Hornsey, M. J., Radke, H. R. M., Harwood, J., Rubin, M., & Sibley, C. G. (2012). The Contact Caveat. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(12), 1629-1643.
- Coaffee, J., O'Hare Dr., P., & Hawkesworth Dr., M. (2009). The visibility of (in)security: The aesthetics of planning urban defences against terrorism. *Security Dialogue*, 40(4-5), 489-511.
- Faibish, N., Brenner, N., & Miodownik, D. (2024). Third space and spontaneous contact in a divided city: evidence from Jerusalem. *Peacebuilding*.
- Mac Ginty, R. (2025). Anticipatory Violence: The Subtle Violence in Peace Processes. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 1-19.
- Mckeown, S., & Dixon, J. (2017). The "contact hypothesis": Critical reflections and future directions. *Soc Personal Psychol Compass* 2017; 11(10), 1-13.
- Oldenburg, R., & Brissett, D. (1982). The third place. *Qualitative Sociology*, 5(4), 265-284.
- Shtern, M., & Yacobi, H. (2019). The urban geopolitics of neighboring: conflict, encounter and class in Jerusalem's settlement/ neighborhood. *Urban Geography*, 40(4), 467-487.
- Wacquant, L. (2007). *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press.
- Wekerle, G. R., & Jackson, P. S. B. (2005). Urbanizing the security agenda. *City*, 9(1), 33-49.

בירושלים החירום תמיד מעבר לפינה: לקחים מתרגיל סימולציה

חמי לביא ניסים

חמי לביא ניסים, עמיתת מחקר במכון ומובילת "היוזמה לביטחון קהילתי בירושלים" במרכז הבין-תרבותי לירושלים - מהלך המחבר בין קהילה, עירייה ומשטרה מתוך תפישה שביטחון אמיתי נבנה דרך שותפות ואמון. מומחית לביטחון קהילתי ובינוי חברה אזרחית, שהקדישה את שני העשורים האחרונים לניהול מערכות חברתיות מורכבות וליצירת שותפויות אסטרטגיות במוקדי הקונפליקט הרגישים בירושלים. ניהלה את תוכניות המנהיגות בבית המדרש "קולות" והובילה את תחומי החינוך והמתנדבים במוקד לפליטים ומהגרים. הקימה שותפות נשים ייחודית בין שכונות תלפיות מזרח וצור באהר, שמקדמת יזמות ודיאלוג בשטח. מנחת קבוצות מוסמכת שבעשייתה משלבת עומק אקדמי עם תפישה יישומית, לטובת אימפקט חברתי בר קיימא ושינוי עומק ביחסי הגומלין שבין קהילה לממסד. בעלת תואר שני בסוציולוגיה, אנתרופולוגיה ולימודי מגדר מאוניברסיטת תל אביב. גרה בירושלים.

אחת מאזהרות המסע הנשלחות מעת לעת ליציבותה של ירושלים כרוכה בהתפרצויות של מתח בין מזרחה ובין מערבה. גל אירועים כזה התרחש למשל בשנים 2013-2015. ב-2023, בעקבות אירועי 7 באוקטובר, חוותה העיר מתח גבוה שאומנם, לא הסתיים בהתפרצות, אך כלא כשליש מתושביה הערבים בשכונותיהם, תוך שהוא מותיר משקעים בזיכרון הערבי והיהודי כאחד. אי אפשר לעסוק בירושלים, ודאי לא תחת הכותרת "אזהרת מסע", בלי להידרש למצבי חירום אפשריים. די בהתבוננות על אירועי השנים האחרונות – החל ממשבר מגפת הקורונה של 2020, דרך הניסיון לגרור את תושבי העיר לאלמות במאי 2021 וכלה במלחמת "חרבות ברזל" ועד "שאגת הארי" – כדי להיווכח שבירושלים, החירום הוא מצב קבוע יותר מאשר מופע חד פעמי.

מרקם החיים והיציבות במזרח ירושלים הם נושאים חשובים כשלעצמם, אך הם גם סוגיות בביטחון הלאומי של ישראל. נוכח חשיבותה הדתית והסימבולית של העיר, הרי שהסלמה בה עלולה לגרום להסלמה ביתר שאת בזירות הפלסטיניות האחרות. בהתאם, באופני פעולה ומדיניות מתאימים יש לראות כבעלי פוטנציאל גבוה להשפעה על תמונת המצב האזרחית והביטחונית הן בירושלים עצמה והן בזירות אחרות. על כתפיהם של מעצבי המדיניות וקובעי ההחלטות העוסקים במזרח העיר מוטלת אפוא אחריות כבירה, החורגת מהמעגל העירוני למעגלים רחבים בהרבה, בישראל ומחוץ לה.

מתוך תובנות אלו, יצא מכון ירושלים ביוני 2024 לתרגיל סימולציה נרחב, בשם "מבטים לעתיד", אשר דימה גלישה למצב חירום. השתתפו בו כ־40 בעלי תפקידים העוסקים במזרח העיר במערכות העירוניות והממשלתיות, במינהלים הקהילתיים ומקרב נציגי התושבים. המסמך שלפניכם מסכם את עיקרי הלקחים, התובנות וההמלצות ליישום בשעת חירום וכן בשגרה, כחלק מההיערכות לחירום.¹

הסימולציה: "סערה מושלמת" בירושלים

מרבית לחשוב על התפרצות אלימה. החרדות המלוות ירושלמים ככלל, ואת תושבי שכונות קו התפר בפרט (על כך ראו עוד בקובץ מאמרים זה), הן מרכיב אינהרנטי בחיים הירושלמיים. אבל בעיר שבה הכלכלות משולבות ותלויות האחת בשנייה, בחרנו בתרחיש של מציאות חירומית המשפיעה בעיקר על כלכלת העיר ועל יחסי הקבוצות בה. בכך נבדל "מבטים לעתיד" מהנהוג במשחקי סימולציה ביטחוניים. אי אפשר להיות שאננים מול ההסתברות להתממשותו של תרחיש שכזה, אשר מרכיבים ממנו אכן ראינו בשבועות הראשונים של מלחמת "חרבות ברזל".

1 התרגיל כפי שהתקיים הוא דגם לתרחישים שניתן וראוי ליצור אחת לתקופה. הוא נערך ביוני 2024, אך להערכתנו, לקחיו עומדים בעינם.

בתהליך שערכנו, שמנו לנו למטרה לסייע למערכות ממשלתיות ועירוניות ולארגוני מגזר שלישי בהובלת מדיניות מול האפשרות להתרחשותם של מצבי חירום. מדיניות אשר תמנע הסלמה, תחזק את הביטחון האישי בעיר ותייצר "שגרת חירום", שתבטיח פעילות סדורה ואיכותית של השירותים הניתנים למזרח העיר. במאמר זה ביקשנו אפוא לצייד את מעצבי המדיניות ומקבלי ההחלטות העוסקים במזרח ירושלים בכלי מדיניות מותאמים לזמן הזה, של סיום מלחמת "חרבות ברזל", ולעמידה. חרף האתגר הכרוך ביצירת כלי מדיניות בעודנו חווים מציאות כאוטית וחסרת ודאות, ביקשנו ללמוד מעבודת המערכות במהלך שנתיים החולפות, ולחבר אליה את הידע שהצטבר בעבודות מחקריות בהובלת המכון על סוגיות היסוד של מזרח ירושלים. בבסיס המסמך עומדת ההנחה שיש להיערך לשעת החירום כשלעצמה, אך שבכך אין די. חשוב גם להכיר את השלכותיה ואת דרך פעולת המערכות בשגרה, כדי למנוע הידרדרות ביטחונית, כלכלית או חברתית.

בתוצר שלפניכם אנו מציעים לעיין בשתי צורות: האחת, לקרוא את התרחיש כהמחשה לאתגרי היציבות בירושלים. בעינינו, חשוב להדגיש כי החירום בירושלים הוא סוג של שגרה, ועליו להיות נוכח כאזהרת מסע ברקע כלל העשייה או המחקר. הקוראת ה"חברתית" יכולה אפוא לשאול מה ניתן לעשות לחיזוק המרקמים המשותפים בעיר. לעומתה, הקורא ה"ארגוני" יכול לשאול את עצמו כיצד ארגונו ערוך. לכן, דרך העיון השנייה שנמליץ עליה, תוך תשומת לב ללקחים המופיעים להלן, היא לקרוא את הדברים לשם למידה מוסדית ולשאל: האם אנו ערוכים לתרחיש כזה (שאינו מוגזם) או דומה לו.

להלן תרחיש הסימולציה כפי שהוצג למשתתפיה ביוני 2024. אנו רואים בו דגם לתרחישים מעודכנים ונוספים שניתן וראוי ליצור כדי לחזק את ההכנה לחירום:²

מצב המלחמה דועך לאיטו. בהיעדר הכרעה ברורה, הוויכוח על ה"בוץ העזתי" מעמיק בציבוריות הישראלית, אך מסתמנת חזרה לשגרה. החגים

2 לפיתוח תרגיל הסימולציה ולניתוחו הסתמכנו על המקורות הבאים: (א) מחקרים כמותניים וסקרים בנושאי מזרח ירושלים, בדגש על ניתוח הלכי רוח ועמדות ועל ניתוח נתונים בתחומי התעסוקה; (ב) מחקר שטח עם מנהלי בתי ספר במזרח ירושלים; (ג) ראיונות עומק עם מומחי תוכן ואנשי ביצוע ומדיניות ישראלים העוסקים במזרח ירושלים בעבר ובהווה; (ד) ניטור הלכי רוח ומגמות ברשתות החברתיות במזרח העיר.

עוברים במתיחות יחסית אך ללא אירועים דרמטיים. המשטרה פועלת בעצימות גבוהה, ותושבי מזרח ירושלים נוהגים באיפוק יחסי, בלא שנוצרת התלקחות. אך לכול ברור שקיימת מתיחות רבה.

מיד לאחר החגים נרשם ניסיון דקירה של שוטרי מג"ב בידי נער במחנה פליטים שועפאט. הוא נורה למוות. כתוצאה מכך מתחילים באופן די קבוע אירועי יידוי אבנים על כביש 1 מכיוון עיסאווייה, ולעבר פסגת זאב מכיוון מ.פ. שועפאט. מתרחשות זריקות אבנים ספורדיות גם לעבר נוף ציון וההתיישבות היהודית בהר הזיתים. לקראת בחירות בארה"ב מתלקחת שוב המחאה הפרו-פלסטינית בקמפוסים האמריקאיים. קבוצת מוחים מאוניברסיטת קולומביה חוברת לתא בל"ד באוניברסיטה העברית, והאחרון מחליט לפתוח את שנת הלימודים עם מחאה בקמפוס הר הצופים. המוחים מקיימים משמרת קבועה במאהל המחאה בדרישה לנסיגה ישראלית מלאה ומיידית מרצועת עזה.

האוניברסיטה מעכבת את כניסת המשטרה לקמפוס ומחליטה לטפל באירוע פנימית. הנהלתה מתלבטת אם להעביר את הלימודים מגוש 3 (שבו הם ממוקמים) לחלקים אחרים בקמפוס וכן לקמפוס גבעת רם, כדי שלא לפגוע ברצף הלימודי. מופעל עליה לחץ לאפשר למשטרה להיכנס ולפנות את המוחים בכוח, לצד התנגדות של מרצים רבים להתערבות המשטרה. המחאה בקמפוס מעוררת הדים בתקשורת הבינלאומית, ולחץ בינלאומי על האוניברסיטאות ועל הממשלה הולך וגובר. התארגנויות דומות מתחילות להתעורר במוסדות נוספים.

באחד הלילות, נהג אוטובוס של חברת "סופרבוס", תושב שכונת צור באהר, מותקף על ידי בני נוער חרדים בנווה יעקב. הוא נפצע אנושות, וכתבה נרחבת מסקרת את האירוע בחדשות 12. סרטון המתעד את התקיפה עולה לרשתות ויוצר תהודה בקבוצות טלגרם מזרח ירושלמיות עם כותרת בעברית: "זה מה שיקרה אם תיכנסו אלינו לשכונה". הוא נופל כפרי בשל לידיהם של מפעילי מבצע השפעה איראני, המהדהדים את המסר. איגוד "כוח לעובדים" מכריז על כוונה לשביתת נהגים. התקיפה הקשה ותוצאותיה החמורות מביאות ללחץ רב של נהגים אף בחברות המאוגדות בהסתדרות, וגם שם ניכר לחץ להצטרף לסכסוך

העבודה. דרישת הנהגים: ביטחון שוטף בתחבורה הציבורית והעלאת שכרם, באופן שישקף את הסיכון שהם נוטלים בירושלים. הנהג הפצוע מאושפז בבית החולים הדסה הר הצופים, ומשלחת סטודנטים מתא בל"ד מארגנת ביקור סולידיריות עימו. במהלכו, תושבים מעיסאווייה מקיימים תפילת יום שישי בשטח מגרש החניה שבין בית החולים לבין קמפוס האוניברסיטה, ומודיעים שמעתה יתקיימו שם התפילות מדי שבוע. פעילי תא בל"ד חוברים לתושבי עיסאווייה ותולים שלטים על הגדרות ותחנות האוטובוס של הקמפוס. בד בבד, אושיית רשת פלסטינית הפועלת מרמאללה מפרסמת פוסט שמחבר בין הדיכוי במזרח ירושלים לבין המצב בעזה. ועד ההורים המזרח ירושלמי מאיים בשביתה כללית היה ותימשך האלימות נגד הנוער הפלסטיני באל-קודס. עוד לא ברור מהו היקף ההשפעה של הוועד, אבל מתחיל דיון ער ברשתות החברתיות הפלסטיניות במזרח ירושלים על השתיקה כלפי ה"ג'נוסייד בעזה".

במקביל, עיריית ירושלים מוציאה 10 צווי הריסה חדשים למבנים בשכונת ואדי יאצול שבסילוואן. הדבר זוכה לתהודה תקשורתית נרחבת בארץ ובחול"ל, ולמוחרת, במהלך מחאה נגד הריסת הבתים בשכונה, נעצר ארכיבישוף ידוע שקורא להילחם בכיבוש, בטענה שהשמיע גם קריאות הסתה נגד מדינת ישראל. ראשי הכנסיות בירושלים מפרסמים הצהרה חריגה בדרישה שלא לעמוד עוד מנגד ומאיימים בסגירת כנסיית הקבר אם לא יבוטלו צווי ההריסה "השערורייתיים", שהוצאו לטענתם כחלק מרדיפת הציבור הפלסטיני בעיר. ההצהרה מקבלת גיבוי ותהודה בינלאומיים, ושגרירי מדינות מצטרפים לקריאה לבטל את הצווים. משמרת מחאה נוצרית-מוסלמית מתארגנת ליד ביתו של הארכיבישוף בעיר העתיקה, וזו גולשת לחיכוך יומיומי, אלים לפרקים, עם יהודים העושים דרכם לכותל. קבוצת צעירים מתוך משמרת המחאה מתארגנת מדי יום שישי להניף דגלי פלסטין ולקרוא קריאות נגד ישראל בתום התפילה בהר הבית. המשטרה מפנה אותה בכוח ומבצעת מעצרים. ליד גבעת התחמושת תוקפים פעילי ימין קיצוני את מטה אונר"א, והוא מוצת באש. זו מתפשטת לבית הספר עבדאללה בן חוסיין הסמוך,

ונגרם נזק רב למבנה. ועד המורים המזרח ירושלמי מודיע על הצטרפות לשביתה. הוא מכיר אומנם בתוכנית הלימודים הישראלית, אך דורש הכנסת תכנים אסלאמיים והתאמה בלימודי האזרחות וההיסטוריה לזהות הפלסטינית.

בעקבות האירועים, ועד ראשי האוניברסיטאות, פורום חברות האוטובוסים, איגוד בתי החולים והתאחדות המלונות פונים לראש העיר בבקשה לכנס דיון חירום בהובלתו כדי לפתור את המשבר. האחרון מכנס את ראשי המינהלים בעירייה להכין תוכנית עבודה מיידית, כל אחד בתחום, להפחתת גובה הלהבות בעיר. ידוע כי המשטרה פועלת ביד קשה ובאופן עצמאי בשטח.

תובנות במישור האסטרטגי

להלן יפורטו עיקרי התובנות, ההמלצות והלקחים שנאספו מתוך ניתוח עבודת המשתתפים ביום הסימולציה. במהלך הניתוח הסתייענו בצוות המכון המורחב ובשלל מחקרי המכון ואף הקמנו צוות חיצוני של מומחיות ומומחים, יהודים וערבים, בתחומי תוכן מגוונים, ובהם בכירים ובעלי ותק במערכת הציבורית והמוניציפלית.

1. בירושלים, החירום מעבר לפינה. תמיד

מצבי חירום בירושלים – עתות שבהן עולה המתח בין מזרח העיר ובין מערבה, המלוות בירידה חדה בתחושת הביטחון האישי של כלל התושבים ובתקריות אלימות העלולות להתפתח לכדי פעילות אלימה רחבת היקף (אם כי אין הכרח שכך יהיה) – אינם בגדר הפתעה. השאלה איננה אם יגיע מצב חירום, אלא מתי ומה יהיה אופיו. מבחינה זו, היערכות לחירום הינה היערכות לצפוי בוודאות גבוהה.

תרגיל הסימולציה כיוון לעורר מודעות לצורך להיערך. המשמעות המרכזית היא כי יש לפעול באופן מתמיד ואקטיבי למניעת הידרדרות, הן בפעולות אזרחיות והן בפעולות מודיעיניות וביטחוניות, ולהיות ערניים לתרחישי

ההקצנה השונים העלולים להתממש. לצד זאת, יש לשקול כל פעולה ממשלתית או עירונית גם מול פוטנציאל הנפיצות שלה, ולבחון את סיכוני ההידרדרות בזירות אחרות (אירוע אכיפה שזולג למחאות, ביטול תקציבים שמדרדר בני נוער לנשירה, תמיכות שמאפשרות לארגונים רדיקליים לפעול וכיו"ב). השאלה "מדוע ירושלים לא בערה?" בחודשים הארוכים של מלחמת "חרבות ברזל", וזאת חרף הקשיים והלחצים העצומים שעימם התמודדו תושבי העיר, הינה עמוקה ומסועפת. אנו מבקשים לציין כי דווקא משום שבפועל "ירושלים לא בערה", חיוני להפנות תשומת לב להיבטים כלכליים הקשורים בחופש התנועה ובחופש התעסוקה. אלה מהווים נדבכי יסוד ביכולתה של העיר לייצר שגרת חירום, יציבות וחיזוק של מרקם החיים.

2. תפקידה המרכזי של העירייה בגיבוש והובלה של מדיניות בשטח

בין שלל הגופים העוסקים במזרח ירושלים, העירייה מכירה את השטח באופן העמוק ביותר. לה גם הממשק הרחב ביותר עם התושבים, בהיותה גוף הנוגע ישירות בחיי היומיום ובמרקם החיים. מקומה החשוב של העירייה נובע גם מתפישתה ככתובת עבור התושבים, ובכללם גם תושבי מזרח העיר. נראה כי בחודשים הראשונים של מלחמת "חרבות ברזל", לצד העמקת התמיכה וההזדהות של תושבי מזרח ירושלים עם תנועת החמאס יחסית לתקופה שקדמה למלחמה – מגמה מוכרת שמתגלית תדיר בזמני מלחמה והתעצמות בסכסוך הישראלי-פלסטיני – התחזקה גם שביעות הרצון משירותי העירייה השונים. אף התחזקה התפישה הרואה בעירייה גורם שמקדם באופן משמעותי את רווחת החיים ואיכותם. ההיכרות העמוקה של העירייה עם מציאות החיים בעיר, והיותה הכתובת האחת שהאמון בה התחזק, מקנות לה תפקיד מרכזי ומוביל בגיבוש מדיניות וביישומה המוצלח בשטח. מכאן, במוקד הסימולציה שערכנו עמדה הפעילות העירונית.

ייאמר הדבר בבהירות: בעת חירום, ניכרת פגיעה מובהקת בנכונותם של חלק מנותני השירותים הממשלתיים ועירוניים לספק את השירות. אנו מכירים ממחקרים קודמים את קשת הדעות הפוליטיות המאפיינת את הציבור הפלסטיני אשר אינו מאופיין ברובו בהזדהות עם הלאום הישראלי וכן בזמני

מתח וחירום אף מוכרת מגמה של הקצנה כלשהיא בעמדות. אך חשוב להבדיל בין עמדות ורחשי לב לבין מעשים. תפקידה של הפקידות העירונית והציבורית במתן מענים, גם כאשר התחושות מעורבות ומורכבות, הינו חיוני לשמירת היכולת של העיר לתפקד כעיר אחת.

3. פעילות כוחות הביטחון מול היבטים אזרחיים

בעת מצב חירום, כוחות הביטחון פועלים ביתר שאת ובאופן אינטנסיבי להשבת היציבות, הביטחון האישי והסדר הציבורי בעיר. היחס המופנה כלפי תושבי מזרח ירושלים משפיע על תפישתם את המערכות הישראליות בזמן החירום ואף לאחריה. לפיכך, כל עיסוק במזרח העיר בזמן שכזה חייב לכלול תיאום הדוק בין פעולות המשטרה וכוחות הביטחון לבין העירייה והמהלכים האזרחיים, תוך ראייה דו ממדית של הזירה הביטחונית והאזרחית גם יחד. זאת, נוכח ההשלכות מרחיקות הלכת של שתי הזירות זו על זו. הצורות השונות ליצירת איזון זה, התיאום ואף שיתוף הפעולה ביניהן הם חלק חשוב בכל מדיניות לחירום.

לפעילות המשטרה בירושלים יש השפעה כבירה – גדולה כנראה יותר מכפי שיש לכל מערכת שלטונית אחרת – על מציאות החיים של תושבי מזרח העיר. אין עוררין על חשיבות פעילותם של כוחות הביטחון ואף לא על הצלחתם – עשרות רבות של ניסיונות פיגוע סוכלו בעיר. יחד עם זאת, לפעילות החיונית התלוו קשיים בכל האמור במעבר לתוך העיר דרך המחסומים השונים. כך, למשך ימים רבים מעבר קלנדיה נחסם כליל, ובימים רבים אחרים ארך המעבר דרכו כחצי יום ויותר. הקושי במעברים, שכאמור, הביא להשאתם בפועל של כשליש מתושבי מזרח ירושלים במעין סגר, תוך ניתוק ממקורות פרנסה ומשירותים חיוניים (לרבות דואר, בית מרקחת, טיפול רפואי ועוד), הינו אתגר משמעותי לעיר המשפיע על התפקוד הכללי בשני חלקיה. נושא המעברים והמחסומים על מורכבותו הוא אפוא סוגייה מוכרעת ברמה של ביטחון לאומי.

מעבר לכך, על הפעלת הכוח הנדרש לשמירה על הביטחון התווספו תופעות שאינן ממין העניין. תושבים רבים ממזרח ירושלים סיפרו על מקרים מרובים של הפעלת כוח כלפיהם מצד כוחות הביטחון, אשר ערערו באופן עמוק את תחושת הביטחון האישי שלהם ואת יחסם כלפי המערכות הישראליות. בייחוד עלו דוגמאות הקשורות לנוכחות משטרתית בתוך בתי ספר, יחס לא מכבד לצוות

החינוכי ופעולה מול בני הנוער בשטח המוסד ללא תיאום עם הצוות החינוכי. הנזק שנוצר כתוצאה מחיכוך בין כוחות הביטחון ובין האוכלוסייה האזרחית במצב מתוח הוא משמעותי. יש לו השפעה על האופן שבו תושבי מזרח ירושלים תופשים את המערכות הישראליות כולן, ועל פרשנותם כי חיכוך זה הינו מכוון ותוצר של מדיניות. מדובר בנזק אסטרטגי.

שגרה, חירום ומה שביניהם: המלצות אופרטיביות

יכולת ההתמודדות של המערכות עם מצב חירום היא פועל יוצא של השקעתן בהיערכות לחירום בזמן שגרה. יתרה מזאת: מה שלא פועל בשגרה, ספק אם יפעל בשעת חירום. להלן שורת המלצות אופרטיביות לצעדים שיש לנקוט בעשרה היבטים עיקריים, כחלק מתובנות הסימולציה.

1. צורך במנגנון תיאום אסטרטגי - "להיות באותו החדר" תרגיל הסימולציה הציב את כלל בעלי התפקידים "באותו החדר", וכך אפשר תיאום מיידי בין הפעולות השונות מול המשבר. הערך הגבוה של תיאום זה העלה את הצורך במנגנון תיאום ברמה גבוהה שיחבר בין כלל הגורמים והגופים העוסקים במזרח ירושלים: עירייה, ממשלה, כוחות הביטחון, מינהלים קהילתיים ופילנתרופיה. זאת, כדי ליצור בזמן החירום תמונת מציאות רחבה ככל האפשר של הצרכים והאתגרים, הן של התושבים והן של המערכות השונות, ומתוך כך לפתח הסתכלות רב מערכתית, לקיים דיונים חוצי מערכות ולקדם פתרונות מהירים, יצירתיים ואפקטיביים.

אומנם, קיים מנגנון תיאום עירוני יעיל העוסק בכלל העיר. אך להבנתנו, יש צורך להסתכל באופן מפורט וממוקד במזרח העיר כדי לייחד קשב לבעיות הייחודיות לה, לצד תיאום רחב יותר עם שחקנים אזרחיים (החברה למתנ"סים לדוגמה) וביטחוניים (המשטרה). למנגנון כזה חשיבות גם בתיאום מאמצי ההסברה ובהעברת מסרים במסגרת של ראייה אחת.

לזמן החירום, נמליץ על הפעלת שולחן מזרח העיר בראשות מנכ"ל העירייה ובהשתתפות גופי עירייה רלוונטיים, משטרה וגופי ביטחון, מינהלים קהילתיים,

משרד ירושלים ומורשת ישראל ונציגות של פורום פילנתרופיה מזרח ירושלים המובל על ידי הג'וינט. השולחן יפעל עם ארבעה צוותי משנה בתחומי החינוך, הרווחה, התעסוקה וצוות רביעי לתיאום ושיתוף פעולה של מכלול הביטנים האזרחיים, הביטחוניים והמשפטיים הרלוונטיים לשעת החירום. את הצוותים יובילו ראשי המחלקות הרלוונטיות בעירייה, כאשר הצוות האזרחי-ביטחוני יכונס על ידי מנכ"ל העירייה. עובדי עירייה תושבי מזרח ירושלים יהיו שותפים לשולחן תוך התאמה לתפקיד.

בעת רגיעה, מוצע למסד שולחן עירוני קבוע למזרח העיר המתכנס תדיר. זאת כהכנה למצב החירום, אך מעבר לכך, כמקום שבו נוצרת ומופעלת תפישה מתואמת של כלל הגופים תחת מדיניות אחידה. מוצע כי שולחן מזרח העיר אשר יפעל בזמן החירום יעבוד אף בשוטף, כמנגנון תיאום בראשות מנכ"ל העירייה או היועץ לענייני ערבים של ראש העיר ובהשתתפות גורמי העירייה, מערכות הביטחון, מינהלים קהילתיים ונציגות פילנתרופיה. במנגנון זה אנו רואים מרכיב חשוב החסר היום לעיסוק משמעותי ואפקטיבי באתגרים ולמציאת פתרונות המקדמים את רווחת החיים ואת איכות החיים של תושבי מזרח ירושלים. מהלכים מתואמים מצליחים ליצור תודעה עמוקה בציבור וכן לדברר מדיניות באופן אפקטיבי ובונה אמון. אלו נדרשים עד מאוד בשדה הירושלמי כיום.

2. צורך בניהול ממוקד ודיפרנציאלי

תרגיל הסימולציה העלה צרכים שונים מאוד בין שכונות שונות במזרח העיר. כבר בבסיס קיימים הבדלים רבים בין שכונות ואזורים שונים במרחב, בהיבטים כגון: רמה כלכלית, רמת השכלה, מידת דתיות, מנהגים והשתייכות משפחתית קהילתית. אך בשעת חירום נוספת שונות הקשורה למיקום, למקומות עבודה, למידת ההזדקקות למערב העיר ולמצב התשתיות. כך למשל, בשכונות חוץ הגדר עלו באופן בולט אתגרי המחסומים, המעברים ותשתיות המים הלקויות, ואילו בשכונות אחרות הודגשו אתגרים הקשורים להשפעת המלחמה על בני הנוער, לקשר מול המשטרה וכיו"ב. מתוך כך, חשוב להבטיח התאמה של פתרונות לצרכים השכונתיים השונים. אנו ממליצים לשנות את הגישה הרואה את מזרח ירושלים כ"מקשה אחת" ולהציע תפישה רובעית, על בסיס הרבעים הקיימים בעיריית ירושלים.

ברמה המבנית, נמליץ להישען על המבנה הרובעי הקיים. מוצע לקבוע כי הגורם המתכלל והמדווה של כלל הצרכים, הסוגיות והמענים הרלוונטיים לכל רובע יהיה מנהל/ת הרובע. זהו הגורם המסייע ליישומן של החלטות עירוניות באותו רובע, והמהווה שותף מרכזי בהובלת המלצות רוחביות הנוגעות לכלל תושבי מזרח העיר. לצידו, מטה רובעי שיכלול את נציגי האגפים הרלוונטיים בערייה וכן נציגות של תושבים, פילנתרופיה וחמ"לים שיוקמו ביוזמות מקומיות.

פיתוח מומחיות והיכרות עם כל רובע בנפרד יחזקו את יכולתן של המערכות להכיר את הצרכים הייחודיים ולפתח פתרונות מותאמים.

3. מיסוד וחיזוק החיבור בין התושבים למערכות

הסימולציה העלתה שבהתמודדות עם תרחיש החירום, חסר קשר רציף ואמין בין המערכות לבין תושבי מזרח ירושלים, וחסרים מנגנונים ברורים המבטיחים שיח משמעותי בין הצדדים. נמצא כי פגישות ושיחות בין מנהיגות מקרב התושבים ובין בעלי תפקידים הצליחו לאתר ולסמן אתגרים שלא היו ידועים למערכת, לקדם יחד דרכי פתרון ולדברר לציבור הרחב, דרך אותם מנהיגים מקומיים, את מדיניות המערכת, אשר מטרתה לקדם יציבות ולהוות כתובת עבור תושבי העיר.

בראייה רחבה של השנתיים החולפות, אנו רואים מיעוט של תהליכי שיתוף ציבור. תהליכים שכן מתקיימים נערכים באופן חלקי, כאשר המערכת יוזמת פעולות מסוימות במזרח העיר בלי להיוועץ בציבור לגביהם ובלי לתקשרם לציבור. חולייה חסרה זו פוגעת ביכולתן של המערכות להבין כיצד משתקפת המציאות מעיני התושבים, מהם הצרכים והאתגרים העומדים מולם, ומהן הדרכים המדויקות שהם מציעים כפתרון. כל אלו הכרחיים לטובת קידום מהלכי מדיניות וקבלת החלטות אשר יהיו מאוזנים ככל האפשר ואשר יחזקו בקרב התושבים את האמון ברשויות.

במציאות המזרח ירושלמית, קיים קושי מובנה ביצירת שיח אפקטיבי עם נציגות תושבים. דווקא ההיערכות למצבי חירום היא גם הזדמנות להידוק הממשק בין הערייה ובין התושבים.

לזמן החירום, נמליץ על הבטחת ייצוג של התושבים בשולחן מזרח העיר

ובצוותי המשנה, באמצעות השתתפות קבועה של מנהלי/יושבי ראש מינהלים קהילתיים, ועדי הורים וועדי שכונות. השונות המובנית בין שכונות מזרח ירושלים מחייבת ייצוג מרבי (להתייחסות מיוחדת לשכונות חוץ גדר, ראו להלן). עוד נמליץ על שימוש בפלטפורמות אפקטיביות של העירייה ברשתות חברתיות כדי להדהד הצלחות מקומיות גם של גורמים אחרים – הרשות לפיתוח ירושלים (הרל"י), החברה לפיתוח כלכלי בירושלים (עדן), החברה למתנ"סים וגורמי פילנתרופיה. הדבר יתרום לשיקוף החיבורים ההדדיים ולהכנת "תוכנית מגירה" להעברת מסרים למקרה של הידרדרות שכונתית או עירונית אף ברובד האזרחי.

ברגיעה וכהכנה לחירום, כדי להבטיח ביטוי לשונות בצרכים והתאמה של המענים לאופי השכונתי ולכוחות הגלומים בשכונה, אנו ממליצים לחזק את מקומו של נושא החירום במינהלים הקהילתיים דרך הקמת מערכות הכוללות מעורבות והתנדבות של תושבים, ובעיקר – בהכנת תוכנית פעולה שכונתית. העירייה, בשיתוף החברה למתנ"סים, תכין תוכנית היערכות לחירום, והמינהלים הקהילתיים יבססו ויתפעלו את התוכניות יחד עם התושבים (בין היתר – ועדי שכונות, ועדי הורים) בשכונות השונות. התוכנית יתייחסו לתחומי הרווחה, החינוך, הביטחון האישי ועוד, ויפתחו גם את רשתות התקשורת הקהילתיות. מערכות אלו תסייענה מאוד להבנת הצרכים בשטח ולהתאמת המענים אליהם, ובכך תחזקנה את הרלוונטיות של המינהלים הקהילתיים בקרב התושבים. המלצה נוספת היא להגדיל את מעגלי הפעילות של תושבי השכונות כהכנה לזמן חירום באמצעות המינהלים הקהילתיים, כמו למשל: קורסי מד"א לבני נוער בשכונה והכוונתם להתנדבות בשגרה ובחירום, קורסי פעילים ומתנדבים בשכונה לצורך הכשרת מבנים ומקלטים, חלוקת מזון ותרופות, תמיכה בקשישים ובבעלי מוגבלויות ועוד.

4. חיזוק הקשרים עם הפילנתרופיה

קרנות פילנתרופיות מהוות גורם חשוב בפיתוח תחומי החינוך, הרווחה והתעסוקה במזרח ירושלים. הן נמצאות בקשר רציף עם העשייה בשטח, צוברות השפעה וידע (לרבות אינפורמציה שנאספת בהן בעתות חירום) ונהנות מאמון התושבים. אלא שכיום, כל אלה אינם באים לידי ביטוי. זאת ועוד:

הקרנות מגששות את דרכן בסבך המזרח ירושלמי בניסיון לבחור בפעילות הממוקדת הנכונה בשעת חירום. תרגיל הסימולציה העלה את היעדרו של קשר מוסדי קבוע ומסודר בין גופי העירייה לבין הפילנתרופיה. נקודה זו צוינה כאחת החולשות של ההיערכות העירונית.

ככל שיקום וימוסד שולחן למזרח העיר, כפי שהצענו לעיל, וימונו לו ועדות משנה לתחומי החינוך, הרווחה והתעסוקה, ישולבו בכל אלה נציגי הקרנות הפילנתרופיות. מוצע כי פורום הקרנות העוסק במזרח ירושלים במסגרת הג'וינט ירכז את הפעילות הזו מול העירייה. ככל שלא יקום שולחן כאמור, מוצע כי העירייה תמנה בעל תפקיד בכיר אשר יתדרך אחת לשבוע את פורום הקרנות, יקבל ממנו משוב על הנעשה במזרח העיר, יעביר את האינפורמציה לגורמים הרלוונטיים בעירייה, ויפתח דלתות לקשר עם אגפי העירייה השונים בזמן חירום.

5. עבודת גופי הביטחון

בזמן החירום, כאמור, שולחן מזרח העיר – המשותף לגורמים עירוניים וממשלתיים וכן למשטרה, המתכנס בתדירות גבוהה, ואשר בו מצטיירת התמונה כולה, עבור אנשי כוחות הביטחון והשירותים האזרחיים כאחד – יכול להניב תקשורת מהירה ופתרונות מעשיים ברמה היומיומית. במסגרת זו, נמליץ על שיתוף פעולה מרבי עם צוותי המינהלים הקהילתיים ובהם רכז הביטחון הקהילתי, גופי חירום כמו מד"א וכן צוותי תושבים, אשר הוכשרו לחירום דרך עבודת השוטרים הקהילתיים ורכזי הביטחון הקהילתיים הפרוסים בשכונות שונות בעיר.

בעת רגיעה, נדרשת היערכות מוקדמת לשם הפעלה סדירה של המעברים גם בשעת החירום, תוך התאמות נדרשות למצב הביטחוני. היערכות זו כוללת הקצאת כוחות, תרגול שוטף וכל המתחייב. כן נדרשת הכנה מראש של מסלולי מעבר מהיר לעובדים חיוניים (צוותי רפואה, חינוך, רווחה, עובדי עירייה וכיו"ב). אף נדרשת הכנת תעודות למעבר מהיר במחסומים עבור עובדים חיוניים ואוכלוסיות מיוחדות (צוותי חינוך, בריאות, רווחה, עובדי עירייה, תלמידי חינוך מיוחד, סטודנטים).

מרכיב חשוב נוסף, כחלק מהתדריכים ופקודות המבצע, הוא חיזוק משקלן של ה"השלכות האזרחיות" כתוצאה מהפעלת כוח. יש לוודא כי אלו מקבלות מענה בזמן אמת מהגורמים האזרחיים, וכי הפגיעה בתפקוד התעסוקתי, החינוכי, הרפואי וכיו"ב מופחתת ככל שניתן בכל פעולה ביטחונית נדרשת. מוצע כי פעילות הכנה זו בהתייחס לנקודות חיכוך עתידיות תיעשה על ידי המשטרה והעירייה במשותף.

יש להכשיר כיתות כוננות ומשמרי שכונה לשפה מקצועית אחת, ולתאם דרכי פעולה לעת הידרדרות. יש ליצור תקן של רכו ביטחון קהילתי בכל מינהל קהילתי בעיר, אשר יפעל לגיוס הכוחות הקהילתיים לחירום ולהכנתם לקראתו – הן לשם הצורך עצמו והן כאמצעי לחיבור ארגונים ותושבים לפעולה מתואמת מול המערכות הישראליות. לבסוף, ישנה חשיבות לחיזוק הקשר, התיאום וההסברה בין מערך השיטור הקהילתי ובין המינהלים הקהילתיים, דרך מנהלי המינהלים ורכזי הביטחון העובדים בהם, במטרה להגביר את הביטחון האישי של התושבים.

6. הבטחת רצף שירותים

עם תחילת המלחמה חלה ירידה משמעותית במתן השירותים לתושבי מזרח העיר, אשר התבטאה בסניפים סגורים, חוסר מענה טלפוני, עיכוב בטיפול בשירותי אונליין ועוד. מצב החירום מערער את תפישתם של תושבי מזרח העיר בנוגע למימוש זכויותיהם כתושבים ויכולתם לעשות כן. הפגיעה הממשית ברצף מתן השירותים העמיקה את תחושת הערעור הזו.

היעדר רציפות במתן השירותים ואף בתנועה בין חלקי העיר הינו "מסר" בלתי רצוי מצד המערכות הישראליות, המבטא חוסר משילות והמגביר את התחושות הכאוטיות והשליליות שבהן מצויים התושבים ממילא מעצם המצב המשברי. הדבר מייצר ואקום מסוכן, אשר על רקע המצב הקשה, עלול להתמלא בעמדות שליליות מחוזקות כלפי המערכות הישראליות, בירידה ברמת האמון ובחיפוש אחר אלטרנטיבות. אלו, בשעת מלחמה וחירום, עלולות להוות תשתית להסלמה רבתי.

כמענה לכך, ולהבטחת השירות הפיזי והמקוון בזמן מתח ירושלמי, חשוב לייצר עוד ברגיעה הסדרים מובנים עם המוסד לביטוח לאומי, משרד הפנים

ולשכת התעסוקה (שלושה מוקדי ריבונות בירושלים) וכן עם דואר ישראל (בגין חשיבותו בנושא הקצבאות) וקופות החולים (בהקשר של זמינות תרופות). על ההסדרים לכלול מענים גם לאבטחה הנדרשת. כמו כן, יש להפעיל תוכנית הסברה בערבית, בעברית ובאנגלית בדבר זכאותם של תושבי מזרח העיר לשירותים ואופני מימושה.

7. חיזוק המענים לשכונות חוץ הגדר

יותר משליש מאוכלוסיית מזרח ירושלים, כ-140 אלף תושבים, מתגוררים בשכונות שמחוץ לגדר ההפרדה – שכונות כפר עקב ומחנה פליטים שועפאט וסביבתן. בעת המלחמה, וביתר שאת בחודשיה הראשונים, אלה סבלו משורה של בעיות, בראש ובראשונה מניתוקם מ"צינורות החמצן" מן החוץ אל השכונה – מעברי קלנדיה ושועפאט. כפי שפורט לעיל, במשך ימים ארוכים לא התאפשר לתושבי השכונות לעבור את המחסום, ובכך נותקו ממעגלי חיים משמעותיים כגון חינוך, תעסוקה, קהילה ועוד. לעיתים תכופות חלו עיכובים משמעותיים שכללו המתנה בת מספר שעות במחסום. כן סבלו התושבים מבעיות הקשורות לתשתיות חסרות ולקויות, אף יותר מאשר בשכונות שבתוך הגדר שמצבן טעון שיפור אף הוא. שכונות חוץ הגדר מצריכות אפוא התייחסות נפרדת מצד הרשויות.

לזמן חירום, נמליץ על הקמת יחידה עירונית באגף חברה בעירייה, אשר תהווה חמ"ל ותתכלל את כלל המענים לשכונות אלו מול הגורמים הרלוונטיים. בשגרה, אנו ממליצים לעירייה להקים את "רובע עוטף ירושלים" – רובע תפעולי חדש שיתכלל את נושאי שכונות חוץ הגדר, יפתח מענים ויוביל את יישומם בשטח בשגרה ובחירום.

8. לתרגל מצבי חירום, להכין תודעה

מתן שירותים עירוניים וממשלתיים במרחב שרמת העויונות בו כלפי הממסד הישראלי עולה ושמתיקיימת בו רמת הזדהות גבוהה עם תנועת החמאס, בצד הכחשה של טבח 7 באוקטובר בקרב תושבים רבים, איננו משימה קלה. אצל עובדים רבים נוצרת רתיעה, ועולה השאלה: למען מי ולשם מה אנו עמלים? למדנו כי בצד עלייה בתמיכה בחמאס, וירידה תיאורטית בנכונות לקשר עם

יהודים, חלה דווקא עלייה מובהקת בתפישת שביעות הרצון מהעירייה. כך, דווקא במצב הנוטה להיות כאוטי ועוין, עבודת העירייה והאמון בה נתפשים כעוגן מייצב במזרח ירושלים. החלופה לכך היא כאוס. ובסופו של דבר, עם הירידה בעצימות מצב החירום, יתברר שוב כי הירושלמים, אם ירצו ואם לאו, חיים בעיר אחת.

בזמן חירום, חשובה העברת מסרים ברורה על ידי ראשי המערכות לעובדיהם בדבר החשיבות של מתן שירותים רציפים ואיכותיים במזרח העיר. ברגיעה, מוצע לתרגל אחת לשנה את כלל המערכות לקראת מצב חירום – תוך התמקדות בתושבי מזרח ירושלים בהקשר העירוני הרחב – כדי לחזק את יכולתן לפעול בזמן אמת.

9. חינוך ורווחה

תרגיל הסימולציה העלה אתגרים מהותיים שמערכות החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית מתמודדות עימם בזמן החירום: הקשיים הנפשיים, ולעיתים גם הכלכליים, שמעיבים על התלמידים על רקע המלחמה, הפחד להביע דעות ורגשות לנוכח המצב, הקושי בהגעה פיזית לבתי הספר, אם בשל המגבלות במעברים ואם מחשש לנוע בעיר, ועוד. מעבר לכך, כאמור, הממשק עם כוחות הביטחון, שהתרחש לעיתים רבות בתוך בתי הספר, תרם לתחושת הערעור של התלמידים והצוותים החינוכיים.

לאור קשיים אלו, עלו בסימולציה המלצות מהגורמים המקצועיים סביב הפיכתם של בתי הספר ומוסדות המינהל הקהילתי לעוגן ולמשאב משמעותי עבור כלל הבאים בשעריהם. כבר היום ישנן תוכניות, שבחלקן מתקיימות אך בחלקן נתונות בסכנת סגירה. הסימולציה חיזקה את ההבנה כי אלו מהוות עוגן של ממש עבור התלמידים ומשפחותיהם, ומומלץ לקיימן ולפתחן ככל האפשר בעת שגרה.

בזמן החירום, נמליץ על הארכת זמני השהייה של התלמידים בבתי הספר, דרך הוספת חוגים ותוכניות העשרה בשעות אחר הצהריים. על המהלך לכלול תגבור של מערך ההזנה לתלמידים במוסדות החינוך, תוך שימת לב למשפחות הנתונות בקשיים כלכליים. יש להפעיל תוכניות תמיכה והעשרה לאוכלוסיות רגישות כגון החינוך המיוחד ונוער בסיכון ולבני משפחותיהם, בצד תוכניות

לחיוזוק ההתמודדות הרגשית של ילדים ובני נוער עם מצב החירום. אף במינהלים הקהילתיים נדרשת הפעלה של פעולות שונות המכוונות להעשרה, פנאי ותמיכה עבור קבוצות ילדים ונוער. בין היתר, תוכניות במרכז הצעירים למערך תמיכה ולעידוד יוזמות חברתיות וחניכת בני נוער. לצד זאת, יש להקים מערך מתנדבים מקרב הנוער ולהכשירו דרך קורסי מד"א וקורסי תוכן נצרכים אחרים. את הרגיעה, במסגרת ההיערכות לחירום, יש לנצל לכתובת תוכניות לזמן חירום, לפיתוח מענים, להקמת מאגר ספקים ולהכנתם לפעולה מיידית.

10. תעסוקה

חודשי המלחמה הראשונים התאפיינו במשבר תעסוקתי חריף, על רקע הימנעותם של מזרח ירושלמים מלהגיע לעבודתם במערב העיר מחד גיסא, וגל של פיטורים והוצאה לחל"ת מאידך גיסא. משבר זה השפיע באופן דרמטי על מצבם הכלכלי של רבים מתושבי מזרח העיר, תוך שהוא מציב איזמים חדשים ומשמעותיים על מי שלרוב סבלו ממצב כלכלי רעוע ובלתי יציב עוד קודם למלחמה. נוסף על כך, תושבים במערב העיר הביעו חשש ממפגש עם מזרח ירושלמים במקום העבודה, וחיידו בכך את הצורך למקד בזירה זו התייחסות ומשאבים. שמירה על התפקוד הרציף של שוק התעסוקה בזמן החירום מקדמת יציבות ואווירת שגרה עבור כלל המועסקים, ועל כן מהווה מנגנון חשוב בהתמודדות המערכתית.

בזמן חירום, נמליץ על הפעלת קו סיוע למעסיקים ומועסקים בעברית ובערבית, אשר יספק תמיכה ומידע לצורך חזרה מהירה לעבודה וליצירת שגרה במקומות העבודה. יש חשיבות להפצה יזומה של מסרים מטעם העירייה לעובדים ולציבור במוסדות חינוכיים וציבוריים, לשם הרגעת חששות ויצירת שגרת עבודה. ברגיעה, וכהכנה לחירום, יש ללמוד ולמפות תחומי תעסוקה שהתקשו לשמר רצף בזמן המשבר (אוניברסיטאות, מעונות, בתי חולים) ולהכין תוכנית שתספק להם מענים בחירום. יש לפתח סדנאות לצוותים מעורבים של יהודים וערבים במקומות עבודה לצורך שיכון חששות ויצירת שגרה ולמסד לכך מאגר מנחים. חשוב גם לבנות תוכנית להתאקלמות מחודשת בשוק העבודה לאחר פיטורים או חל"ת.

קריאה להיערך מבעוד מועד

מסמך זה ביקש להעלות את המודעות בקרב מערכות ציבוריות עירוניות וממשלתיות לאפשרות של עליית מתח ניכרת בין מזרח ירושלים ומערבה במצב חירום. יש חשיבות רבה לעצם המודעות לכך שמהו מהמתואר עלול להתרגש בכל יום, ולהיערכותם מבעוד מועד של גופים, אזרחיים וביטחוניים כאחד, למצבים של עליית מתח קיצונית בירושלים. טוב היה אילו תרחישים מהסוג שהצענו, תוך עדכון תדיר שלהם, היו מתורגלים באופן סדיר בגופי העירייה השונים.

בעיית הבעיות, כפי שזיהינו אותה, היא סוגיית התיאום ברמה הגבוהה ביותר. בעינינו, שולחן משותף המתכנס באופן יומי או שבועי יכול לספק מענה לחלק ניכר מהנושאים שראינו בסימולציה ואף בשטח עצמו, עם פרוץ מלחמת "חרבות ברזל".

מזרח ירושלים איננה חטיבה אחת. ההבדלים המובהקים בין השכונות והאזורים מחייבים טיפול דיפרנציאלי באתגרים ובצרכים. כיום, רק חלק קטן משכונות מזרח העיר מכוסה על ידי שישית מינהלים קהילתיים שביכולתם לתת מענה. אנו מציעים לראות בארגונו של מטה רובעי לשעת חירום, הנשען על מנהלי הרובע הקיימים, חלק מהמענה השלם לאותה שונות. לצד זאת, אנו מציעים לבנות מטה לשעת חירום המכיל ייצוג של תושבים מכלל השכונות במזרח העיר, מנהלי הרובעים ובעלי תפקידים רלוונטיים נוספים, אשר יתנו אף הם מענה לשונות.

דגש מיוחד נדרש לשכונות שמחוץ לגדר ההפרדה, שבהן מתגוררים כשליש מתושבי מזרח ירושלים. הגדר יוצרת אתגרים ביטחוניים ואזרחיים כאחד, ואלו משפיעים באופן אקוטי על יכולתם של התושבים לקיים שגרת חיים. נדרשת הבלטה של ייצוג המציאות שמעבר לגדר ברמה העירונית, על ידי הקמת מינהל חוץ גדר. חיוני לייצר תמונה אחודה ויד מטפלת אחת עבור השכונות הללו.

חשוב לזכור: ל-400 אלף תושבי מזרח ירושלים אין ייצוג פוליטי בעירייתם. נכון להעלות את קולם וצורכיהם, אם גם בדרכים מלאכותיות: חיזוק ערוצי עבודה עם ועדי בתי הספר, עבודה רצופה עם מנהלים קהילתיים, וקשב בונה ליוזמות מקומיות. בכלל זה, חשוב להביא לאיתור ושילוב של כוחות קהילתיים

צעירים, בני נוער ובעלי מקצוע בהכנה לחירום. ההכנות לחירום יכולות לרתום את התושבים, המינהלים והעירייה לעבודה משותפת.

*

עבודתנו זו עסקה בהיערכות לחירום בירושלים, בדגש על מזרח העיר וההשפעות על מערבה. בעת כתיבת הדברים, ליוותה אותנו התחושה כי אנו נוגעים ברובד מסוים מאוד של אתגרים. סוגיות כבודות משקל אחרות, כמו תעסוקה ואיכותה, רמת חיים, רמת שירותים, בנייה למגורים, ביטחון אישי וכן סוגיית הר הבית – כל אלו נותרו מחוץ לגדרה של עבודה זו, אך הן משפיעות ויוסיפו להשפיע במידה ניכרת על מרקם החיים בעיר. אין העיסוק בחירום מיתר את העיסוק בסוגיות היסוד הללו, אך גם אין העיסוק בהן מיתר את העיסוק בחירום. קריאתנו היא לראות במצבי עליית מתח ביטחוני או אזרחי בירושלים כעניין שהוא מעבר לפינה, ולהיערך לקראתו, כל ארגון בהתאם לתפקידו ומקומו. אם כך ייעשה, תהא זו תרומה ממשית לחוסנה של העיר.

אנו מאמינים כי יישום ההמלצות שפורטו במסמך יביא לחיזוק מרקם החיים התפקודי והייחודי של העיר ויספק את המענים הנדרשים בזמני החירום והרגיעה למגוון קהילותיה, למען המשך פעילותן המיטבית במרחב הירושלמי.

אין סומכין על הנס? הציבור החרדי הירושלמי נוכח מצבי החירום המתמשכים

ד"ר דוד קורן ותהילה אסיג

ד"ר דוד קורן, מנכ"ל המכון מאז ראשית 2022. מרצה באוניברסיטת בר אילן ובמרכז האקדמי שלם בנושאי המזרח התיכון, ומרצה בקריה האקדמית אונו בתואר שני למנהל עסקים בנושאי ניהול ותהליכי קבלת החלטות. בעבר שימש ראש מחלקת מזרח תיכון במטה לביטחון לאומי (מל"ל) במשרד ראש הממשלה; יועץ ראש העיר ירושלים לענייני ערבים ומזרח ירושלים; ומנהל תוכנית החומש לחינוך במזרח ירושלים מטעם משרד החינוך. משרת כקצין מילואים פעיל בפיקוד העורף בתחומי החברה הערבית והחרדית בירושלים, וכן משרת במילואים בחיל המודיעין. דור שמיני בירושלים ואוהב העיר.

תהילה אסיג, מתמחה במכון במסגרת תוכנית "שגרירי רוטשילד". סטודנטית לתואר ראשון במדעים ביו־רפואיים באוניברסיטה העברית בירושלים. גרה בירושלים.

"כאן סבתי עליה השלום הייתה גרה", סימנתי בידי עת סיירתי איתו יחדיו בשכונת אבן יהושע הסמוכה למאה שערים. סיפרתי לו על קרבת המשפחה לר' עמרם בלוי, מייסד נטורי קרתא, ופירטתי על אודות ענפי המשפחה שהשתייכו ל"עדה החרדית". החייתי לבן שיחי בסיפורי את דמויותיהם הצבעוניות של החנווני, החלבן, המלמד ומנצח מקהלת החזנים השכונתית. דמויות אלו "קמו לתחייה" בסיפורי מלאי החן של אבי מורי זצ"ל, ר' מרדכי (מוט'קה) קורן, שהיה מאנשי "היישוב הישן" ותיאר בפניי מציאות חיים של דלות ועוני קשים, שהיו בהם שמחת חיים, הומור, שנינות ואופטימיות.

ככל שהפלגתי בסיפורי, ראיתי בעיניו שהחומה נשברת. חשתי כי בן שיחי – נציג בולט של אחת החסידיות הסגורות והשמרניות בירושלים – נפתח אליי בהדרגה, וכי ה"מזרחוניק" (כינוי חרדי לדתיים-לאומיים) שמולו הופך זר פחות

וקרוב יותר. הכרנו זה את זה במסגרת סיור "הכרת גזרה" שערכתי כשנכנסתי לפני למעלה מעשור לתפקידי בפיקוד העורף (להלן: פקע"ר) במילואים, כקצין התנהגות אוכלוסייה בירושלים. עסקתי רבות באותם הימים בציבור החרדי הירושלמי ובהכנתו למצבי חירום. טויותי מערך קשרים אנושיים בשגרה שסייעו לי ברבות הימים בחירום.

במרוצת השנים, שמרתי עם אותו נציג חסידי על קשר בעתות שגרה וחירום. סבבי הלחימה המרובים שעברנו ומגפת הקורונה זימנו לשנינו הזדמנויות רבות לעמוד בקשר. נפגשתי איתו פעם נוספת סביב כתיבת מאמר זה. שאלתיו מה השתנה בין הפעם הראשונה שנפגשנו ובין ימים אלו. "סבבי הלחימה האחרונים לימדו אותי שהצורך שלנו בציבור החרדי בידע המקצועי שלכם בפיקוד העורף רק עלה", הוא השיב, "אך מצד שני, שום דבר הוא כבר לא כשהיה. האמון נסדק, המתח והחשדנות ההדדית עלו מאוד. טוב שאנחנו מכירים אישית, אולי זה יעזור בפעם הבאה כשנצטרך".¹

מאמר זה – שנכתב על בסיס שירותי בפקע"ר בעשור האחרון (ד.ק) ושורת ראינות שערכנו עם מומחים חרדים לתחום החירום – מבקש לבחון אם יכול תחום זה להוות "אקס טריטוריה" של שיתוף פעולה בין הציבור החרדי לבין הרשויות במדינת ישראל גם כיום, בשיאו של משבר הגיוס. זאת, בשל אופיו המוחלט והחריף של האיום הקיומי הכרוך בחירום ביטחוני ורפואי, ולאור קדושת ערך החיים בשני הצדדים. במסגרת המאמר נבחין בין שני סוגים מרכזיים של חירום שעמם התמודדנו: מגפות ומלחמה. הדגש יהיה על הציבור החרדי בירושלים, אך מטבע הדברים, רבות מהנכתב כאן רלוונטי לריכוזים חרדיים אחרים בישראל ואף בחו"ל.

1 הסיוור וכלל החוויות האישיות מהשירות בפיקוד העורף המתוארות במאמר הן של ד"ר דוד קורן ועל כן מנוסחות בלשון יחיד; כלל הניתוח והכתיבה נעשו על ידי תהילה ודוד יחדיו ועל כן מנוסחים בלשון רבים.

האלמנה הבודדה מול איום הטילים

לקראת כל שבת מפרסמת תנועת "הידברות", המזוהה עם הציבור החרדי הספרדי, עלון רחב תפוצה שכותרתו "עונג שבת". בעלון השבת של פרשת השבוע "שופטים", אשר התפרסם בה' באלול ה'תשפ"ה (29 באוגוסט 2025), הוצבה בפני הקוראים דילמה לדיון בשולחן השבת המשפחתי, ולאחריה המענה ההלכתי-תורני. הדילמה עסקה בהתנהלות במצבי חירום ביטחוניים שהפכו תדירים בשנים האחרונות:

באחד מימי המלחמה בדרום פנה אל מורנו ורבינו הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א יהודי מתושבי עיר דרומית הסמוכה לרצועת עזה, ובפיו השאלה הגורלית הבאה: מדי יום אויבינו, יימח שמו, יורים טילים רבים לעבר אזורינו. לנוכח המצב, רוב רובם של תושבי עירנו עזבו את העיר ונדדו למחוזות שקטים. גם אני ואשתי החלטנו לעזוב את העיר והתחלנו יחד עם ילדינו להתארגן לנסיעה לעיר רחוקה, שם נתארח אצל קרובי משפחה. ארזנו מזוודות ויצאנו לעבר הרכב, ולפתע שמענו קול חרישי של בכי מר... התברר שהשכנה היחידה שנותרה בבניין, שהיא אלמנה זקנה ובודדה, היא זו שמירה בבכי לנוכח עזיבתנו. אשתי ניגשה להרגיע אותה ותגובתה הייתה: "אני מתחננת, אנא אל תעזבוני! מסיבות מסוימות איני יכולה לעזוב את העיר. אני מפחדת מאוד להישאר לבד בבניין. קולות האזעקות, החוזרים והנשנים עשרות פעמים ביום וקולות הנפץ של חיצו המוות מרעידים את ליבי אך כשאני יודעת ששכניי היקרים נמצאים כאן לידי, אני נרגעת מעט".

השיב מוריני ורבינו שליט"א: טוב יעשו שכני האלמנה אם יישארו עמה שכן "צדקה תציל ממוות". ואין לך צדקה גדולה מזו להישאר בצוותא עם אלמנה גלמודה ומפחדת המבקשת זאת... אולם אם בני המשפחה אינם מסוגלים להתגבר על פחדם, לא ניתן לחייבם להישאר, כיוון שפחד גדול נחשב גם הוא כסכנה. בפרט אם הדבר מוגדר כ"שכיח היוקא" [נוק מצוי]... ולמעשה הורה מוריני ורבינו שהדבר תלוי במידת הביטחון של השואל: אם הוא בעל דרגה גבוהה של אמונה וביטחון – יישאר עם האלמנה. אך אם אינו בדרגה הזו, הוא יכול לעזוב את המקום.

השאלה והתשובה חושפות בפנינו טפח מעולם ההתמודדות של הציבור החרדי עם שלל מצבי החירום המלחמתיים שבהם נתונה המדינה בשנים האחרונות. הדילמה שהוצגה בעלון מבטאת את עומקה של תרבות החסד המבורכת בציבור החרדי ואת הנכונות לשקול את סיכון חיי האדם ומשפחתו למען סיוע לזולת הגלמוד והסובל. התשובה שנתן הרב חושפת את פערי התפישות בין הציבור החרדי ובין גורמי החירום המוסדיים בסוגיית המוגנות מאיום הטילים.

המענה החרדי-רבני, כפי שמלמד הציטוט שהבאנו, מתבסס על הגיונות מסדרים שונים בתכלית מאלו של פקע"ר. ביחס למקרה המדובר, קצין פקע"ר היה בוחן, בראש ובראשונה, אם ישנו מרחב מוגן תקני כגון ממ"ד או מקלט בבניין. בתשובת הרב מרכיבים אלו לא הופיעו כלל. יתרה מזו: האמירה המופיעה בפתח התשובה הרבנית בדבר "צדקה תציל ממוות", שלאחריה מספר סייגים והתניות, מאתגרת את הנחות היסוד של עבודת פקע"ר. פקע"ר מבקש לייצר נוהלי פעולה אנושיים, ארציים, טכניים, שיצמצמו למינימום האפשרי את ההתבססות על נס והתערבות אלוהית. מנגד, רציונל "צדקה תציל ממוות" החרדי מתבסס על שמירה אלוהית מטאפיזית כנתיב הפעולה המוביל. מדובר בסתירה חשיבתית חזיתית.

גם הסיפא של תשובת הרב בעלון "הידברות" עומדת בהיגיון מסדר הפוך לזה של גורמי החירום המוסדיים. אמירתו כי "הדבר תלוי במידת הביטחון של השואל", דהיינו: במידת הביטחון האישי בשמירה אלוקית, מייצרת למעשה הפרדה בין פרט אחד למשנהו. כלומר, ההתנהלות הנדרשת מהאדם לא נקבעת לפי משתנים ארציים-פיזיים המשותפים לכלל בני האדם, כגון: הימצאות מרחב מוגן או יכולת להתמגן בעת ירי טילים, אלא לפי מידת הביטחון והאמונה האישית בשמירה האלוהית. מדובר אפוא במשתנה סובייקטיבי ולא אובייקטיבי רוחבי.

ניתוח המקרה הירושלמי

משיחות עומק שקיימנו עם שורת מומחים חרדים העוסקים בחירום בציבור החרדי בירושלים, עולה כי בעת חירום ביטחוני, בולט הפער בין ההתנהלות הפרטית במתחם הביתי ובין זו הציבורית-קהילתית. במתחם הביתי ניכרת, על

פי רוב, הקפדה על ירידה למקלט, מציאת מרחב מוגן בחדר המדרגות או כניסה לממ"ד הביתי (אם ישנו). לעומת זאת, במרחב הציבורי של הכוללים, בתי המדרש, בתי הכנסת ומוסדות הלימוד, ניכר, על פי רוב, כי ההתנהלות ממשיכה כמעט כסדרה. זאת, לכאורה, תוך התעלמות מהמציאות הביטחונית וסכנותיה ומהנחיות מערכת הביטחון.²

בכל הנוגע להתנהלות בעת חירום מלחמתי, ישנם הבדלים מהותיים, שנעמוד עליהם להלן, בין השכונות השונות ותתי הקבוצות המרכיבות את הציבור החרדי בירושלים. עם זאת, למרות ההבדלים, ישנן שש אמירות רוחביות שניתן לייחס לכלל הציבור החרדי הירושלמי בהיבטי חירום מלחמתי:

1. "הרחקה גיאוגרפית" של תפישת האיום – ההנחה הרווחת היא כי טילים נופלים בצפון הארץ, בדרומה ובמרכזה, ואילו ירושלים מוגנת יחסית. לתחושת מוגנות זו תורמת, בראייה החרדית, קדושתה של העיר ושלל מוסדות התורה והחסד הפועלים בה, היוצרים הגנה אלוהית. נפילות טילים מאיראן במרץ 2026 ("שאגת הארי") בכביש 9 הסמוך לשכונת רמת שלמה החרדית, וכן ברובע היהודי המאוכלס ברובו בחרדים, סדקו אומנם את תחושת המוגנות – אך לא באורח מהותי ועמוק כפי שאירע בבני ברק, בערד ובבית שמש, שבהן הריכוזים החרדיים ספגו אבדות בנפש, פצועים ופגיעות קשות ברכוש.
2. ירושלים מהווה "עיר קולטת" לציבור חרדי מערים אחרות בעת מלחמה בשל תפישתה כ"מרחב בטוח". משפחות חרדיות ירושלמיות קולטות קרובי משפחה חרדים באורח תדיר מאזורי איום. לפיכך, בעת חירום מלחמתי, היקף הציבור החרדי השוהה בירושלים גדל. לעובדה זו עשויות להיות השלכות מהותיות על ניהול אירוע רב נפגעים בריכוז חרדי בירושלים, חס ושלום. ב"שאגת הארי", לדוגמה, הגיעו מאות מחסידי גור מערד לשהות במלון בירושלים ובבתי קרובים בעיר לאחר פגיעת הטיל בערד.
3. ככל שההתנגדות ל"גזירות הגיוס" והמתח מול הרשויות המדינתיות הלכו והתעצמו, כך ההישמעות להנחיות בחירום הלכה ופחתה. זה נכון ביחס לכלל הארץ אך במיוחד לירושלים, שהייתה ועודנה מוקד ההפגנות והעימותים.

2 מתוך ריאיון עם ג.ר., קצין התנהגות אוכלוסייה חרדי במילואים במרחב ירושלים של פיקוד העורף.

הדבר בלט במעבר מראשית מלחמת "חרבות ברזל" לשני סבבי הלחימה האחרונים מול איראן, אז התחדד העימות בין הציבור החרדי ובין רשויות המדינה באשר "לגזירת הגיוס" – תוך השפעה על מידת ההישמעות והקשב להנחיות פקע"ר ולובשי המדים מטעמו. התחדדות הלעומתיות ביחס למוסדות המדינה גרמה, בין היתר, לכך שהציבור החרדי הירושלמי לא הפנים די הצורך את החמרת האיום על ביטחונו ושלומו במעבר מטילי חמאס לטילים האיראניים כבדי המשקל.

4. בכל הריכוזים החרדיים הירושלמיים ישנן דירות פיראטיות בלתי חוקיות רבות שנבנו בשטחים המיועדים למחסנים ולחניונים. לפיכך, יכולתם של דיירים רבים, ובפרט שמדובר במשפחות מרובות ילדים בגיל צעיר, להגיע למרחב מוגן תקני, נמוכה יותר. לכן, בריכוזים חרדיים, יש חשיבות רבה לדגש הסברתי המכונה בשפת פקע"ר "הכי מוגן שיש" או "מיגון מיטבי", קרי: מרחב מוגן שאינו תקני אך מספק, בהיעדר מרחב תקני נגיש, את הפתרון האופטימלי (למשל: חדר מדרגות פנימי בבניין, חדר פנימי או מסדרון בדירה המרוחק מחדרים שחשופים לרחוב). למעשה, חלק ניכר מהציבור החרדי הירושלמי נוטה להתגונן בעת הישמע אזהרה מפני טילים במבנה "הכי קרוב שיש", ולא דווקא ב"הכי מוגן שיש". כמו כן, בולטת תופעה מסוכנת בקרב צעירים חרדים מכל הזרמים, של יציאה מהמרחב המוגן לתצפית על יירוטים אשר מסכנת את ביטחונם. באשר לדירות הפיראטיות, יש לציין כי אלו אינן מופיעות ב"גרמושקה" העירונית.³ לפיכך, בעת נפילת טיל במבנה מגורים, חלילה, התוכנית ההנדסית שיקבלו כוחות פקע"ר מאגף מהנדס העיר ברשות המקומית אינה תואמת, פעמים רבות, את מצב הבינוי בשטח. לכן, במוקדים חרדיים, לתשאול אנשי השטח בזירת הנפילה על ידי גורמי פקע"ר, באשר לדירות פיראטיות, יש חשיבות עצומה. לקח זה מתחדד גם מתחקירי פקע"ר על מקרי נפילות הטילים במוקדים חרדיים בבני ברק, בערד ובבית שמש במהלך "שאגת הארי".

3 "גרמושקה" היא הבקשה הרשמית להיתר בנייה, המכילה את כלל המידע הטכני והתכנוני הדרוש לרשויות כדי לאשר או לדחות את הפרויקט המוצע.

5. במלחמת "שאגת הארי", שבה השימוש במקלטים היה ממושך ואינטנסיבי יותר, התחדד האתגר הנוגע למקלטים בשכונות חרדיות ומעורבות. ראשית, עלה אתגר בתחומי צניעות וערבוב בין המינים בלינה או שהות משותפת במקלט. שנית, עלה אתגר – בעיקר בשכונות מעורבות – בשימוש במקלטים שהוסבו באורח "פיראטי" לבתי כנסת, סביב השימוש בהם בחירום. כן עלתה סוגיית המקום הפנוי במקלט לשהות ממושכת בחירום, כאשר משפחות רבות עושות בו שימוש לאחסון סוכות.
6. "הדרכוניסטים" – לפי הערכות מכון ירושלים למחקרי מדיניות, ישנם כ-50 אלף חרדים וחרדיות מחו"ל שמגיעים ארצה כדי ללמוד בישיבה או בסמינר לבנות, משתקעים במוקדים החרדיים השונים בעיר ומקימים משפחות. צעירים אלו גרים בירושלים למשך שנים רבות ולעיתים אף רוכשים בה דירות ונכסים. כל זאת, בעודם מאריכים שוב ושוב את אשרת התייר שבידם ואינם מתאזרחים או מקבלים תושבות ירושלמית ככל תושב אחר בעיר. לפיכך, הם אינם מופיעים ברישום עירוני או ממשלתי רשמי כלשהו, וילדיהם אינם רשומים בתחנות לבריאות המשפחה ("טיפת חלב") או במרשם האוכלוסין. אוכלוסייה זו זקוקה להסברה בשפה זרה, בעיקר באנגלית ובצרפתית, וישנו פוטנציאל גבוה לשיתוף פעולה מצידה תוך היענות להנחיות. כמו כן, בתרחיש של נפילת טיל, חלילה, הואיל ואין רישום מוסדי של "הדרכוניסטים", נראה כי הדרך היחידה להתחקות אחריהם תהא באמצעות תשאול אנשים במוקד הנפילה בשפה זרה על ידי כוחות פקע"ר, העירייה והמשטרה.

באשר להבדלים בין תתי הקבוצות החרדיות, לדברי המרואיינים, אנשי הפלג הירושלמי, העדה החרדית, נטורי קרתא וסאטמר בלטו בהתנגדותם להישמע להנחיות פקע"ר. בקהילות אלו, תפישת ההסתמכות המוחלטת על הגנת האל וההתנגדות להנחיות רשויות המדינה הייתה הדומיננטית ביותר מקרב שלל הקבוצות החרדיות. לעומתם, בקרב הציבור החרדי הספרדי הירושלמי, רמת ההישמעות להנחיות פקע"ר הייתה גבוהה יותר, אך עדיין חלקית ומסויגת. אצל הקבוצה הספרדית, תפישת האיום האפשרי מנפילת טיל הייתה מוחשית יותר בהשוואה לציבור החסידי והליטאי האשכנזי.

בציבור הליטאי האשכנזי הירושלמי, נראה כי בשלוש המלחמות האחרונות ("חרבות ברזל", "עם כלביא", "שאגת הארי") רמת ההישמעות להנחיות הייתה נמוכה עד בינונית. יחד עם זאת, הערכת המוחשיות של האיום הלכה ועלתה מסבב לסבב של לחימה. בציבור החסידי בלט ההבדל בין חסידויות גור, בעלז, ויז'ניץ וקרלין, שנטו להקפיד יותר על ההנחיות לעומת חסידויות אחרות. קבוצה נוספת שעליה יש לתת את הדעת היא הציבור החרדי שעלה והתיישב בעיר (וקיבל אזרחות) מחו"ל – ובעיקר מארצות הברית ומצרפת – ואשר חלקו היחסי בירושלים הולך וגדל, בעיקר בשכונות רחביה, רוממה, בית וגן, רמת שרת, הר נוף ורמות. בקרב ציבור זה ניכרות הישמעות גבוהה יותר להנחיות ורמת "לעומתיות" פחותה יותר. המרואיינים הצביעו על הצורך להרחיב את ההסברה הייעודית בשפה האנגלית והצרפתית לחתך אוכלוסייה ייחודי זה.⁴

בהבחנה בין השכונות הירושלמיות, הישמעות נמוכה יותר להנחיות ניכרת באלו שבולטים בהן הריכוזים האידיאולוגיים הנוקשים יותר מקרב הציבור החרדי. בכללן: מאה שערים, מוסררה, שכונת הבוכרים, גאולה ושמואל הנביא. הואיל ואותן שכונות מתאפיינות בבנייה ישנה וצפופה, הרי שגם רמת הסיכון בהן בעת נפילת טיל, חס ושלום, היא הגבוהה בין הריכוזים החרדיים. לאור זאת, נראה כי ריכוז הקשב והמאמץ הגבוה ביותר של פקע"ר בהיערכות לחירום בציבור החרדי בירושלים צריך להתמקד בתא שטח זה.

בשכונת רמות שבצפון העיר קיימת שונות משמעותית בין שכונת המשנה: רמות פולין ורמות ד' הן אזורים חרדיים נוקשים ומסוגרים יותר, והדבר בא לידי ביטוי ברמת ההישמעות הנמוכה להנחיות מוסדות המדינה. רמות א', ב' ו-ג', שבהן תושבים חרדים רבים, בחלקם מודרניים יותר, מתאפיינות בשיתוף פעולה טוב יותר עם גורמי החירום. בבית וגן, האוכלוסייה החרדית הולכת ומקצינה בעמדותיה ביחס למדינה, אך בסיס שיתוף הפעולה שם עודו רחב ואיתן. לאחרונה הולך וגדל חלקו של הציבור החרדי מחו"ל בשכונה זו וברמת שרת הסמוכה, ומולו יש פתח נרחב לשיתוף פעולה פורה, תוך הסברה באנגלית ובצרפתית. בשכונת הר נוף, בצד ריכוז חרדי ליטאי, ישנו גם ציבור חרדי ספרדי רחב היקף, שהצטופף בעבר סביב דמותו של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל. הציבור

4 מתוך ריאיון עם ח.כ., קצין התנהגות אוכלוסייה חרדי במילואים במרחב ירושלים של פיקוד העורף.

הספרדי בשכונה מתאפיין בהקשבה רבה יותר להנחיות, ועל פי המרוואיינים למחקר, שיתוף הפעולה עימו זורם וטבעי יותר. בשכונות רמות, בית וגן והר נוף, חלק ניכר מיחידות הדיור של המשפחות החרדיות חוקי ומוסדר, ולפיכך, יש בו ממ"דים ומקלטים – דבר שמקל על ההיערכות לחירום וההתנהלות בעת מלחמה. בשכונת רוממה ניכר הבדל בין האזור המערבי, המאופיין באוכלוסייה חסידית מסוגרת יותר, לבין אזורים אחרים בשכונה שבהם האוכלוסייה מגוונת יותר – לרבות ריכוז של חרדים אמריקאיים אמידים שניתן לייצר עימם שיתוף פעולה נרחב בהסברה ייעודית באנגלית. ברחוב ירמיהו של שכונת רוממה שוכן גם בית המדרש הגדול של חסידות גור, שמולה ייצרו בכירי פקע"ר רצף עבודה יעיל יחסית. יצוין כי בחסידות גור בירושלים, סביב חג הפורים שחל בראשית "שאגת הארי", יצאה הנחיה קולית מטעם האדמו"ר לקיים מצוות משלוח מנות בתוך הבניין, כדי לא להסתכן ביציאה לרחוב תחת איום הטיילים. כמו כן, בדומה לצורך ברוממה בעבודה הסברתית בשפות זרות, כך הם פני הדברים גם ביחס לשכונות מעלות דפנה ורמת אשכול, שבהן עולה בהדרגה היקף הציבור החרדי מחו"ל.

השונות הרבה בין השכונות ותתי הקבוצות החרדיות מעצימה את האתגר העומד בפני פקע"ר בבואו לתת מענה הוליסטי ואיכותי לניהול שגרת חירום מלחמתי בציבור החרדי בירושלים. בהמשך נפרט שורה של דרכי פעולה שעשויות, בראייתנו, להביא לקפיצת מדרגה מהותית בשיתוף הפעולה. אך נקדים ונאמר כי לפי כל המרוואיינים, סערת חוק הגיוס הביאה להעמקת הקרע ולחוסר אמון כה עמוק, עד שבחירום המלחמתי הבא, מענה של "עוד מאותו דבר" לא יעבוד – ונדרש "שינוי דיסקט".

יתרה מכך: השילוב בין אתגרי הבינוי והמקלוט בשכונות החרדיות, התפישה הנמוכה יחסית של רמת האיום מצד הקהילה, פערי המידע וההסברה, גודלן של המשפחות וריבוי הפעוטות – כל אלה מביאים לכך שהציבור החרדי הוא האתגר העירוני הכבד ביותר, בראייתנו, בתחום החירום בירושלים. בראייה השוואתית, בציבור הערבי הירושלמי, לדוגמה, רמת ההישמעות להנחיות, עומק תחושת האיום וחומרתה, תפוצת ההנחיות והבנת משמעות המעבר מטילי החמאס לטילים האיראניים כבדי המשקל, גבוהים לאין ערוך.⁵

5 מתוך ריאיון עם א.כ., קצין אוכלוסייה בפקע"ר במילואים העוסק ברמה הארצית בנושא הציבור החרדי בחירום.

מגפות ומשברים בריאותיים בציבור החרדי הירושלמי בעשור האחרון

נוסף על החירום המלחמתי, התמודדה ישראל עם אתגר מגפות הבריאות. נושא ההתחסנות מפני מחלות, או ליתר דיוק – אי ההתחסנות בקרב הציבור החרדי, נכח ביתר שאת בכותרות בשנת 2018. איגוד רופאי בריאות הציבור בישראל התריע אז על עלייה במספר מקרי החצבת שאובחנו בארץ, ובפרט בירושלים ובציבור החרדי – בשיעור שעלה על מחצית המקרים באותה שנה.⁶ ב-2025, מאמצי משרד הבריאות לעידוד ההתחסנות מפני חצבת הצליחו להעלות את הכיסוי החיסוני בערים שבמוקד ההתפרצות, אולם הכיסוי עדיין אינו מספק. בירושלים עלה שיעור המחסונים מ-77% ל-83%, ובבית שמש מ-72% ל-82%. ברמה הלאומית עלה השיעור מ-88% ל-89%, כאשר היעד למניעת התפרצות לפי משרד הבריאות הוא 95%. בסוף 2025 עדכן המשרד על 1,880 מקרי הידבקות, וטען שישנה הפצת מידע שקרי בנוגע למחלה ונגד חיסונים בחברה החרדית – טענה שבגינה אף פנה למשטרה לחקירת הנושא.⁷ אשר להיקף התחלואה, באוקטובר '25 עדכן מנכ"ל משרד הבריאות משה בר סימן טוב כי נוסף על שישה פעוטות שמתו מחצבת מתחילת ההתפרצות וכ-1,700 חולים מאובחנים, קיימים ככל הנראה, לפי מודלים סטטיסטיים, אלפים נוספים.⁸

נכונות הציבור החרדי להתחסן נבחנה במסגרת מחקר על התנהגות בתקופת הקורונה, שנערך במכון החרדי לאסטרטגיה ומדיניות. ממצאיו העיקריים: הנכונות להתחסן נמוכה, נשים נכונות להתחסן פחות מגברים, צעירים פחות ממבוגרים, יש היקף לא מבוטל של מבוגרים שאינם נכונים להתחסן, והנכונות אינה אחידה בקהילות השונות – במגזר החסידי היא גבוהה יותר ביחס לספרדי והליטאי. ממצא חשוב נוסף הוא שתמיכת הרבנים בחיסון משפיעה לחיוב ומעלה את הנכונות להתחסן. יובהר כי יש הבדל בין סיכוני התחלואה בכל אחת מהמחלות הנדונות (חצבת/קורונה) ביחס לגילים השונים, וייתכן שהדבר

6 מערכת דוקטורס אונלי, 15.10.2018.

7 דור וראובני, 22.10.2025.

8 וינרב, אוקטובר 2025, 7.10.

משפיע על הנכונות של כל קבוצת גיל חרדית להתחסן.⁹ אתגר ההתחסנות מפני מגפות והתפרצות בקרב קהילות חרדיות אינו מוגבל כמובן לגבולות ישראל. באוקטובר 2018 החלה התפרצות חצבת במחוז רוקלנד שבמדינת ניו יורק, כאשר נער לא מחוסן ששב מביקור בישראל חלה, ככל הנראה, במהלך טקסים בבית כנסת מקומי. שישה מקרים נוספים של חצבת הגיעו מישראל, כולל ארבעה בני משפחה אחת שחלו בערך באותו הזמן. ההתפרצות הקיפה ארבעה מחוזות מחוץ לעיר ניו יורק, שבכולם יש קהילות יהודיות אורתודוקסיות. נתונים אלה, שפורסמו על ידי ה-CDC – הסוכנות הפדרלית המרכזית האחראית על בריאות הציבור בארצות הברית – מראים כי רוב המקרים שדווחו היו בקהילות יהודיות אורתודוקסיות מגובשות ולא מחוסנות.¹⁰

החוט המקשר בין חו"ל לבין הארץ בהקשר הנדון נוגע פעמים רבות לתופעת ה"דרכוניסטים" הירושלמים שהוזכרו לעיל. מנכ"ל משרד הבריאות אמר באוקטובר '25 בהתייחסו לנושא, כי "הם מגיעים עם ויזת תייר לישראל ואז יולדים ילדים שאינם מופיעים בשום מקום". הדבר מקשה עוד יותר על המעקב סביב התפרצויות מגפות.¹¹

בדומה לאתגר ההיערכות לחירום מלחמתי בציבור החרדי, גם בסוגיית ההתמודדות עם מגפות בולט אתגר תפישתי-רעיוני וקהילתי עמוק. בתקופת הקורונה ניכרו מספר פערים מהותיים בין גישת הציבור החרדי לזו של המדינה: (1) טיב וחומרת האיום – בחלקים נרחבים מן הציבור החרדי, הקורונה נתפשה כ"סוג של שפעת", בעוד שרוב הציבור הכללי ראה בה מגפה אפוקליפטית מאיימת. (2) מקור הסמכות וההנחיה לדפוס ההתנהגות הנדרש – הרבנים מהצד החרדי, מול הרופאים ומומחי בריאות הציבור מהצד הציוני. (3) פעילות מוסדות החינוך והתפילה ואכיפת הנחיות הסגר במרחב הציבורי – במקדים חרדיים רבים פעלו מוסדות החינוך ובתי הכנסת כסדרם, בעוד שבשאר הציבור הם היו סגורים או שהתנהלו במגבלת ההנחיות.

9 קרומבי וברנבלום, 2021

CDC, 2020 10

11 וינרב, 7.10.2025

נקודת שיא במתח בין "האוטונומיה החרדית" ובין שאר חלקי הציבור בהקשרי הקורונה נגעה לניהול ליל הסדר – ערב השיא המשפחתי של המשפחה היהודית המסורתית. משפחות חרדיות רבות ניהלו את הסדר כמדי שנה, בניגוד להנחיות משרד הבריאות, והדבר יצר תרעומת, כעס וניכור מול קבוצות נרחבות בציבור החילוני, המסורתי והדתי שהקפידו על ההנחיות. למעשה, המקרה של ליל הסדר הביא לידי ביטוי לא רק את הניכור והבידול ביחס להנחיות המדינה, אלא גם "תפישת התחסנות" שונה מצד הציבור החרדי. בחלק לא מבוטל מציבור זה, אסטרטגיית ההתמודדות עם המגפה הייתה אנטייתזה מוחלטת להנחיות הרשיות. ובעוד האחרונות דגלו בסגר, בידול ושמירת מרחק, הרי שחלק מן הציבור החרדי נקט ביוזעין גישה הפוכה של "הדבקה המונית" פנים חרדית. הואיל וברור כי הדבקה המונית זו אינה יכולה להישאר בגבולות הציבור החרדי בלבד, מטבעם של הדברים, הרי שנוצר מתח רב ביחסי הקבוצות בישראל סביב הקורונה, בין הציבור החרדי ובין שאר המדינה. במידה מסוימת, ניתן לומר כי עוצמת השבר ביחסי החרדים והציבור הצינוני סביב חוק הגיוס ניוונה, בין היתר, מהזרעים המוקדמים שנבטו בתקופת הקורונה, בשבר בין "האוטונומיה החרדית" ובין שאר החברה.

במהלך ההתמודדות עם הקורונה בלטו הבדלים בין תתי הקבוצות החרדיות והאזורים הגיאוגרפיים השונים של ירושלים. בקרב הקבוצות הנוקשות יותר, כגון: העדה החרדית, סאטמר, נטורי קרתא והפלג הירושלמי, ניכרה הישמעות נמוכה מאוד להנחיות, כחלק מהעיונות הרעיוניים עם המדינה ותפישת הנגיף כבלתי מאיים. במאה שערים וברחוב מלכי ישראל וסביבותיהם שררה היענות נמוכה להנחיות, והתקיימה שגרת חיים רגילה יחסית. ככל שהתרבו מקרי התמותה של ירושלמים שאינם ב"קבוצות סיכון" כגון בעלי מחלות רקע וקשישים, כך נסדקו חומות ההתעלמות מהנחיות משרד הבריאות בקרב ה"הארד קור" החרדי והמנהיגות הרבנית השמרנית יותר. אט אט גם בישיבות מאה שערים וגאולה נראתה יותר ויותר הקפדה על עשרה אנשים במניין עם רווחים ביניהם, ואף היקף מוסדות הלימוד שהקפידו על ההנחיות הלך וגדל. מנגד, מתחמי המסחר נותרו פתוחים כמעט כבשגרה לאורך רוב התקופה, וסגירת עסקים אירעה בעיקרה בשל אכיפה.

בניגוד לקושי המהותי לייצר קפיצת מדרגה בהישמעות להנחיות הקורונה

במרחבי גאולה, מאה שערים, שכונת הבוכרים ומוסררה, הרי שברובם של שאר הריכוזים החרדיים – רמת שלמה, רמות, הר נוף, בית וגן ונווה יעקב – נרשמה רמה בינונית ומעלה של היענות להנחיות הבריאות המוסדיות.¹²

ההתנגשות הרעיונית והשפעתה על ההתנהלות בחירום – מבט מסכם

ההתנהלות החרדית במרחב בתי הכנסת ומוסדות הלימוד בזמני חירום בריאותי ומלחמתי, קשורה בטבורה לתפישת היסוד באשר למהותם של החיים עצמם. הואיל והציבור החרדי סבור כי חיים שאינם כוללים לימוד תורה ותפילה אינם חיים שראוי ונכון לחיותם, הוא קורא תיגר על הנחת היסוד הבסיסית ביותר בדבר הערך העליון שבשימור החיים כשלעצמם; על הכיתוב הבולט בכל בסיסי פקע"ר: "המטרה – הצלת חיים", בתרחיש שבו שימור החיים הפיזיים גורר איום מהותי על החיים הרוחניים. התנגשות רעיונית זו מביאה עימה התנגשות מעשית בכל הנוגע לשמירת הנחיות המדינה. סגירת מוסדות החינוך ובתי הכנסת עלולה, בראי ההנהגה החרדית, להביא "מוות רוחני" גם אם גוף המאמין יינצל. לראיה, מנהיגי הציבור החרדי מדגישים כי הסגירה הממושכת של חלק ממוסדות החינוך החרדיים בעת מגפת הקורונה הביאה לנשירה רחבה של בני ובנות נוער לא רק מאותם מוסדות, אלא גם מדרך תורה ומצוות.

נוסף על כך, יש כאן התנגשות חזיתית בין שני מקורות סמכות והנחיה סותרים – המדינה, מוסדותיה וחוקיה מהצד הממשלתי, והרבנים מהצד החרדי. כך ניצבו בשני צידי המתרס בעת מלחמה קציני צבא מול רבנים, ובעת מגפה רופאים מול רבנים. בהמשך נפרט כי יצירת קשר אישי ושיח רציף וישיר בין רופאים וקצינים ובין רבנים כדבר שבשגרה היא חלק מהשינוי התפישתי הנדרש. עניין נוסף שמדגישים המרואיינים הוא השפעת המנטליות הגלותית והריחוק הרגשי והרעיוני ממוסדות המדינה על תחום החירום הביטחוני והבריאותי. התפישה הרווחת בקהלים השמרניים יותר היא: "אם פקע"ר אומר אז נו שוין

12 מידע זה מבוסס על ניסיונו האישי של הכותב משירות מילואים בפקע"ר בזמן הקורונה.

(‘שיהיה’ ביידיש), שיאמר”. מגמה זו התעצמה והפכה רווחת ככל שהתחזק כוחו של “הפלג הירושלמי”, המציג עמדה בדלנית יותר ביחס למדינה ומוסדותיה. מידת ההישמעות להנחיות הממסדיות אינה מתחוללת בחלל ריק ובמנותק ממערך היחסים הכולל עם המדינה. בחלקים רבים של הציבור החרדי רווחת התחושה כי מי ששולט במדינה אלו “גופי השמאל החילוני האליטיסטי” – בג”ץ, היועצת המשפטית ואליטה כלכלית ופקידותית המנוכרת ליהדות ולערכיה. מכאן, גם הנחיות מקצועיות בתחומי ביטחון ורפואה נתפשות באותו הקשר מרוחק וגלותי.¹³

המוראיינים למחקר ייחסו משקל מהותי גם להשפעת תחושת העליונות החרדית על פני המערכת הציונית, ובכלל זה בניתוח תחום החירום. לדבריהם, התפישה החרדית הבסיסית היא כי הציבור החרדי יידע להסתדר לבדו עם האתגרים השונים טוב יותר מהמדינה הציונית. בלשונם, “גדלנו בתרבות שלא צריך בה חוקים של הממשלה”. אף על פי כן, בשעת חירום ביטחוני ובריאותי, ככל שהסכנה התקרבה והפכה מוחשית יותר, כך ההישמעות להנחיות הפכה גבוהה יותר. זאת, בעיקר הואיל והוכחו בפועל אפקטיביות ההנחיות המוסדיות בהצלת חיים מצד אחד, וחומרת הפגיעה שהטילים עלולים לגרום מן הצד השני. עוד הסבירו המוראיינים כי חוסר ההישמעות להנחיות הבריאות והביטחון קשור גם לתרבות ה“פויילעשטיק” החרדית, בבחינת: נעשה בעורמה ולא ניתפס, נעקוץ את ביטוח לאומי ואת המוסדות הרשמיים, נבנה לא חוקי ועוד ועוד. המוראיינים אף ציינו כי תרבות ההשתקה החרדית כנגד עניינים שיש לערב בהם את הממסד, כמו פגיעות מיניות ואלימות בבית, משפיעה גם על מידת שיתוף הפעולה עם המוסדות בעת צרה מערכתית ורחבה יותר. לבסוף, הצביעו המוראיינים על השפעת תרבות ה“סמוך” וה“יהיה בסדר”, שנפוצה בישראל ככלל ובציבור החרדי בפרט. אצל החרדים מצטרפת לכך האמונה ש“לי זה לא יקרה” הודות להגנת הקב”ה.¹⁴

13 מתוך ריאיון עם ג.ר., קצין התנהגות אוכלוסייה חרדי במילואים במרחב ירושלים של פיקוד העורף.

14 מתוך ריאיון עם ח.ב., קצין התנהגות אוכלוסייה חרדי במילואים במרחב ירושלים של פיקוד העורף.

מסקנות וכיווני פעולה מוצעים

שלל מרכיבים תיאולוגיים-רעיוניים, קהילתיים ותרבותיים מערימים קושי מובנה על האפשרות ליצור גשר איתן ויעיל בין הציבור החרדי לבין פקע"ר ורשויות המדינה בחירום ביטחוני ובריאותי. הואיל והמדינה אחראית על כלל תושביה בשגרה ובחירום, ללא תלות באמונתם הדתית, והואיל והציבור החרדי חפץ חיים רוחניים וגשמיים, מבקשים אנו להציע "שינוי דיסקט" בקרב שני הצדדים. זאת, דווקא מאחר שאנו נמצאים בשיאו של משבר אמון בין הצדדים. כלל ידוע בפקע"ר הוא כי "מה שעובד בשגרה יעבוד בחירום, ומה שלא עובד בשגרה לא יעבוד בחירום". על כן, המלצותינו וקריאותינו לפעולה נוגעות, בראש ובראשונה, לזמן השגרה שבו אנו מצויים בעת כתיבת הדברים בירושלים, גם אם באורח זמני וארעי ביותר, בעיקר בהתחשב בשבריריותו על רקע המצב בגזרות השונות.

באשר למנהיגי הציבור החרדי לגונויו וסוגיו, לטעמנו, עליהם להפנים באורח העמוק והכן ביותר כי בעת נפילת טיל או רעידת אדמה, "איחוד הצלה", זק"א ושלל גופי הסיוע החרדי אינם רלוונטיים כלל ועיקר לסוג האתגר, לעוצמתו ולהיקפו. רק "הצבא הציוני", על כלי הציוד ההנדסי הכבד וגדודי החילוץ המקצועיים והמיומנים שברשותו, יוכל להושיע לכודים חרדים, חס ושלום. אם המשטמה והניכור יפגעו בערוצי העבודה בשגרה ובחירום, הרי שחיי רוח וחומר חרדיים מפוארים ילכו לאבדון ולכליה, חלילה, בהיעדר נקיטת קו מנהיגותי חרדי פרואקטיבי של ייזום ערוצי שיח ועבודה רציפים. ישנם כיום קציני מילואים ראויים רבים, בני הציבור החרדי בעצמם, המתמחים בתחום החירום. קצינים מקרב "אנשי שלומם" של חצרות ובתי הרבנים ("פון אונזערע מנשין", בידיש), המגיעים מליבת הקהילה החרדית הספרדית, הליטאית והחסידית. אין סיבה שיחזור אך ורק מצידם אחר "המוציא והמביא" של כל אדמו"ר ורב בולט. על החיזור להיות הדדי, כאשר מדובר באינטרס משותף לגמרי.

באשר לפקע"ר, כתפישת עבודה, יש להשקיע "הרבה מאמץ בקצת אנשים". כלומר, להרבות בשגרה בשיח מול ראשי ישיבות וזרמים משפיעים ולהגיע עימם להסכמות אופרטיביות. יש לייחד זמן נפרד לשיח מול כל מנהיגי העדות – הספרדים, הליטאים, החסידויות השונות. מכלל הראיונות שערכנו סביב המחקר

עם אנשי צבא חרדים ושאינם חרדים ועם מנהיגים חרדים רבי השפעה, עולה כי כיוון שמדובר בהצלת חיים ופיקוח נפש, הרי שתחום החירום הוא בין הבודדים שבהם ניתן עדיין לקיים שיח פורה וענייני עם המנהיגות הרבנית והעסקנית של הציבור החרדי, חרף הקרע הקשה בסוגיית הגיוס לצה"ל.

הואיל ומאז מותו של הרב קנייבסקי זצ"ל, אין בנמצא סמכות רבנית אחת המקובלת על כלל הזרמים, אזי גם אם פקע"ר מסכם ומגיע להבנות עם זרם רבני בולט, אין הדבר משליך על קבוצות אחרות. בהקשר זה, יוזמה מבורכת של יחידת הקישור (יקל"ר) של פקע"ר לירושלים נוגעת להקמת "קבינט חסידויות" פעיל של מנהיגי ציבור חרדים מכלל הפלגים, אשר יעבדו בשגרה ובחירום מול קצינים חרדים מפיקוד העורף לטובת יצירת גשר יציב ואיתן לפעולה מתמשכת. ברצוננו להציע עוד שורה של כיווני פעולה אשר יתרמו, להערכתנו, לשיפור המוכנות לחירום כחלק מתפישת השינוי המוצעת:

- הטמעה בקרב המנהיגות בעירייה, במשטרה ובפקע"ר, כי האתגר החרדי הוא הכבד ביותר בירושלים בעת חירום בהשוואה לציבורים אחרים, משלל הסיבות שצוינו לעיל. לפיכך, יש להגדיל את רמת הקשב והעיסוק בו בשגרה ובחירום.

- יצירת מענה מותאם שכונתי-קהילתי לאור ההבדלים בין הריכוזים החרדיים השונים. התמחות במאפיינים הייחודיים של כל תא שטח היא קריטית ליצירת התאמה במענה, בהינתן שישנם הבדלים מהותיים בהתנהלות, במידת המודרנה ובדפוסי החשיבה והפעולה. כפי שראינו לעיל, השכונות המרכזיות המזוהות עם רמת הישמעות נמוכה יותר להנחיות הן אלו שבהן בולטים הריכוזים האידיאולוגיים הנוקשים יותר – מאה שערים, מוסררה, שכונת הבוכרים, גאולה ושמואל הנביא. הואיל ושכונות אלו מתאפיינות בבנייה ישנה וצפופה, הרי שגם רמת הסיכון בהן היא הגבוהה ביותר בין הריכוזים החרדיים. לאור זאת, נראה כי ריכוז המאמץ הגבוה ביותר של קשב פיקודי בפקע"ר להיערכות לחירום בציבור החרדי בירושלים צריך להתמקד בתא שטח זה.

- "הכול אישי" – קשר אישי רציף בין דמויות רבניות בכירות ועוזריהן לבין אנשי רפואה וביטחון בכירים גם בעת שגרה, באופן שייצור אמון אישי הדוק, הוא המפתח להתגברות על חוסר האמון ברמה הציבורית.

- המחשת העוצמה והחריפות של הסכנה הבריאותית או המלחמתית מיד בפתח אירוע החירום הבא מול הרבנים ועוזריהם (העוזרים מכונים "משמשים בקודש", או משב"ק). כך לדוגמה, מסר חשוב הוא "טילים איראניים זה לא טילי חמאס; זה סיפור מסוכן וקטלני בהרבה". זאת, בצד המחשת האפקטיביות של הנחיות ההתגוננות או חשיבות ההתחסנות, תוך שימוש בתיעוד ממוקדים חרדיים שנפגעו. אעיד מכלי ראשון שהפצת סרטון של משפחה חרדית, שצילמה נפילות טילים בחדר מדרגות ב"עם כלביא" באזור המרכז ונפגעה לצערנו, פעלה את פעולתה בהיבטי הסברה והרתעה ברחוב החרדי הירושלמי.
- הסברה מתואמת ומאושרת מול מנהיגות רבנית בשגרה ובחירום, באמצעות דמויות מוכרות ומוערכות מקרב ארגוני הצלה, הסיוע והחירום החרדיים – בדגש על איחוד הצלה וזק"א. בכלל זה: הרחבת השימוש בחיילים ובקצינים חרדים בפקע"ר הבקיאים בהבדלים בין הזרמים השונים. אלו יוכלו לבנות "חליפה מותאמת אישית" של הנחיות והסברה עבור כל תת זרם חרדי לפי הדגשים שלו. דמויות אלו אף תוכלנה לתרגם את ההנחיות ל"חרדית" מבחינה תרבותית-שפתית, לעיתים תוך שימוש ביידיש, למען מעגלים רחבים הסומכים על אנ"ש (אנשי שלומינו).
- הרחבת ההכשרה של איחוד הצלה וזק"א לפעילות במצבי חירום, כגון הרחבת צוותי סע"ר (סיוע עצמי ראשוני). הצעד המוצע הוא להעביר צוותי מתנדבים יישוביים או קהילתיים הכשרה בסיסית להצלה, עזרה ראשונה וחילוץ, כדי לסייע לתושבים באופן מיידי באירוע חירום עוד קודם להגעת כוחות החילוץ המקצועיים.
- כפי שנאמר במסכת תענית, "אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין". על אנשי פקע"ר להקפיד שלא "לרוץ לספר לחברה" על המגעים המתקיימים בנושא החירום עם מנהיגי הציבור החרדי ועל סיכומיהם, אלא לתת לצד החרדי להביא את הבשורה לציבור שלו בכלים ובערוצים שלו. כך, רמת האמון של הציבור בהנחיות תהיה גבוהה יותר.
- טיוב השימוש במערכת "ימות המשיח". המדובר בקו טלפון שניתן להתקשר אליו בשגרה ובחירום, ואז הוא מבצע "צלצול וניתוק" בעת התרעה על ירי טיל. יצוין כי מערכת זו תומכת רק בדור 4 של מכשירי טלפון כשרים, ויש לפעול להרחבה וטיוב של השימוש בה.

- שימוש באגודת ידידי הממ"ח (החינוך הממלכתי-חרדי) כמוקד שדרכו ניתן להגיע לציבור חרדי מודרני רחב בעת שגרה וחירום לטובת העברת דגשים והנחיות.
- הגדרת החרדים האמריקאים והצרפתים – הן האזרחים והן "הדרכוניסטים" – כקהל יעד להגדלת היקף ההפצה של מסרי ההתגוננות בצרפתית ובאנגלית. יצירת קשר בשגרה עם דמויות רבניות מובילות מקרב ציבורים אלו לטובת הטמעת עקרונות יסוד של התנהלות בעת חירום, עידוד התחסנות ועוד.
- הרחבת השימוש בקווי מידע ייעודיים בתוך הקהילה – קווי נייעס כגון "הפרגוד" ו"הקו החרדי". כמו כן, ניהול תליית פשקווילים מטעם גורם המקובל על שני הצדדים, המוסדי והחרדי, כאותו קבינט חסידויות שהוזכר לעיל.
- מניעת התקהלויות בשכונות החרדיות בעת נפילת טילים או שברי יירוט – כלקח מזירות נפילה בערד, בבית שמש ובבני ברק ב"שאגת הארי". אתגר משמעותי במיוחד הוא נושא ההתקהלויות של סקרנים או של מאות כונני זק"א, מד"א ואיחוד הצלה בציבור החרדי באתרי הרס. אנו ממליצים להיעזר בכוננים אלו דווקא למניעת התקהלויות, ולא להעצמת התקהלויות המקשות על גורמי פקע"ר ומשטרה לחלץ ולנהל את האירוע. תיאום מקדים מצד פקע"ר והמשטרה לגבי שימוש בכוננים חרדים לניהול תנועה מושכל ויעיל בעת אסון – ולהפיכתם מ"נטל" ל"נכס" – יכול להיות חשוב ביותר.
- הידוק הקשר בעת שגרה וחירום בין גורמי המשטרה ופקע"ר לבין המינהלים הקהילתיים בשכונות הירושלמיות – בית וגן, רוממה, הר נוף, שמואל הנביא, הבוכרים ועוד. המינהלים הקהילתיים הם המסד החשוב ביותר לניהול החירום בעיר, ויש להעמיק את השיח השוטף עימם ואת ההיערכות שלהם בעת שגרה למצבי חירום, שלדאבוננו, הפכו למעשה לשגרה. למינהלים הקהילתיים יש גם ידע רב על גמ"חים וגורמי רווחה, שחשיבותם בחירום הולכת ומתחדדת. דוגמה מצוינת למינהל קהילתי מוביל ויעיל בשגרה ובחירום גם יחד הוא בנווה יעקב בהובלתה של דסי גורדון, אישה חרדית מעוררת השראה המוכרת כמנהיגה קהילתית מוערכת.
- בהמשך לכך, המלצתנו האחרונה נוגעת לכוח הנשי החשוב בציבור החרדי. מנהלות סמינרים מוערכות ורבניות בולטות ומשפיעות יכולות אף הן להוות

ערוץ ידע, הסברה והפצת הנחיות רב עוצמה וערך בשגרה ובחירום, ומוצע כי גם מולן יהודקו ממשקי הפעולה.

אנו תקווה כי מאמר זה וכלל כיווני הפעולה והחשיבה המוצעים בו יאפשרו, בעזרת השם, לשני הצדדים לבוא מוכנים יותר לעת החירום הבאה, אשר נמצאת, כך נראה, מעבר לפינה ממש.

מקורות

- דור, ק' וראובני, נ' (22.10.2025). התפרצות החצבת בישראל: 1,880 מקרים נרשמו, החשש – אלפים לא אובחנו. **מערכת כאן**.
- וינרב, ג' (7.10.2025). משרד הבריאות שוקל צעדים נוספים בעניין החצבת. **גלובס**.
- מערכת דוקטורס אונלי** (15.10.2018). החרדים לא מתחסנים: יותר ממצצית מקרי החצבת בישראל השנה בירושלים.
- קרומבי, א' וברנבלום, ת' (ינואר 2021). **כוונות להתחסן בזמן קורונה בחברה החרדית בישראל**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- CDC Public Health Grand Rounds* (18.2.2020) *Measles – Maintaining Disease Elimination and Enhancing Vaccine Confidence*.

שער שלישי

ירושלים: טבורו של עולם

פיתוח הודמנויות כלכליות לירושלים באמצעות טיפוח יחסי חוץ | דוד רוזנברג
להאמין. להתפלל. לאהוב. מחשבות אחרות על הר שהוא בית | תהילה ביגמן
כלי להערכת מד הלחץ המדיני ברחבי ירושלים (J-DPI) | גיל אבריאל

פיתוח הזרמוניות כלכליות לירושלים באמצעות טיפוח יחסי חוץ

דוד מ. רוזנברג

דוד רוזנברג, סמנכ"ל כספים וכוח אדם במכון. במשך כ-20 שנה עסק בתחום החינוך בארגונים שונים, ובהם מוזיאון המדע בירושלים, רשתות החינוך אורט ועמיד וסמינר הקיבוצים. מתמחה בפיתוח תוכן, חדשנות טכנו־פדגוגית וניהול פרויקטים בתחומי המדע, הטכנולוגיה והחינוך הפיננסי. במקביל לעבודתו במכון, משמש כסמנכ"ל התוכן של חברת האד-טק "בריקבוקס" וכיועץ לארגונים בארץ ובעולם בתחומי חדשנות והערכה בחינוך. בעל תואר ראשון בכלכלה ובלימודי ספרד ואמריקה הלטינית ותואר שני בכלכלה ותרבות אירופה מהאוניברסיטה העברית בירושלים.

ירושלים נהנית מהכרה גלובלית משמעותית, המבוססת בעיקר על מעמדה הדתי והפוליטי. אלא שהכרה זו לא תורגמה באופן מספק ליתרונות כלכליים, תיירותיים, תרבותיים ומחקריים. מסמך זה מציג מודל אסטרטגי ומובנה לטיפוח יחסי החוץ של ירושלים, שמטרתו להפוך את ההכרה הקיימת לפיתוח בר קיימא בעל תועלות כלכליות לעיר. המודל המוצע דוגל בשיתוף פעולה רחב בין עיריית ירושלים, משרדי ממשלה (ירושלים, החוץ, האוצר, תיירות, חינוך ותרבות), האקדמיה, המגזר הפרטי וגופי חברה אזרחית. על בסיס ניתוח של מודלים בינלאומיים מוצלחים, נציע להקים גוף עירוני עצמאי וממוסד, להגדיר (או לנסח מחדש) מטרות ארוכות טווח ולמסד אופני פעולה, תוך שימור הידע והניסיון המצטברים. המטרה היא למצב את ירושלים כשחקנית משמעותית בזירה הגלובלית, וזאת לא רק בהקשרים פוליטיים, אלא גם כמוקד משיכה לתיירות איכותית, לחדשנות טכנולוגית ולשיתוף פעולה מחקרי וחינוכי.

יחסי החוץ של ירושלים מאז 1967

יחסי החוץ של ירושלים לאורך 60 השנים האחרונות היו מאופיינים בעיקר בניהול המורכבות הפוליטית והדתית, ולא בפיתוח כלכלי ממוקד. יתרה מזאת: הם נוהלו באופן לא מספק ברמה העירונית – ובחוסר סנכרון בינה ובין הרמה הממשלתית – בניהול סוגיות בינלאומיות הנוגעות לירושלים.¹ לאחר איחוד העיר במלחמת ששת הימים, ובפרט בחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל מ-1980, הכריזה ישראל על ירושלים כבירתה המאוחדת. למרות זאת, הכרה בינלאומית רשמית במעמד זה נותרה מוגבלת, כאשר רוב המדינות נמנעו עד כה מלהעביר את שגרירותיהן לעיר. מעמדה של ירושלים נותר סלע מחלוקת מרכזי במשא ומתן עם הפלסטינים, כפי שעלה בוועידות ובמסמכים מעצבים לאורך השנים, כדוגמת הסכמי אוסלו.

ההתמודדות עם המחלוקות סביב "האגן הקדוש" ממחישה את האופי המיוחד של המעורבות הבינלאומית בעיר. במסמך מ-2003 הציגו משה הירש וקובי מיכאל, מחוקרי מכון ירושלים, ניתוח מעמיק של מודלים אפשריים למעורבות זו, כולל תפקידי מעקב ובקרה, מנהל ואכיפה.² גורמים בינלאומיים ודתיים, כגון האו"ם, האיחוד האירופי והוותיקן, ראו עצמם כבעלי אינטרס משמעותי בעתיד העיר, מה שהכניס את ירושלים לדינמיקה מורכבת של לחצים דיפלומטיים. מודל "הגוף הנפרד" (separatum Corpus) שהוצע בעבר על ידי האו"ם, כמו גם מודלים של פיקוח בינלאומי על ידי כוחות של מדינות שלישיות, שיקפו את ההכרה בחוסר היכולת של הצדדים להגיע להסדר מוסכם בכוחות עצמם.

במהלך תקופה זו, יחסי החוץ של ירושלים התנהלו בעיקר על ידי ממשלת ישראל דרך משרד החוץ, עם מעורבות מצומצמת ופסיבית יחסית של העירייה. הפעילות התמקדה בניהול הסכסוך, באכיפת הסדרים ביטחוניים ובמתן מענה למשברים. כך למשל, המעורבות הבינלאומית שהוצגה במסמכי המכון עסקה בתיווך בסכסוכים, בניהול הפסקות אש ובניטור הסכמים מדיניים, ולא בפיתוח שיתופי פעולה כלכליים, מחקרניים או תרבותיים.

1 מאמרו של גיל אבריאלי כלי להערכת מד הלחץ המדיני ברחבי ירושלים (J-DPI: Jerusalem Diplomatic Pressure Index) המופיע בקובץ זה מתייחס לנושא בהרחבה ומציע מודל לתיקון.

2 הירש ומיכאל, 2003

היבטים כלכליים ביחסי החוץ של ירושלים נותרו אפוא מאחור, שכן הדגש הושם על ביטחון ומעמד פוליטי. אומנם, יוזמות לפיתוח כלכלי לא נעדרו לחלוטין, אך להוציא תחום התיירות, הן לא פעלו במסגרת של מודל אסטרטגי ומקיף בהובלת העירייה. בתקופת כהונתו הממושכת (1965-1993) של טדי קולק נוסדו מספר אירועים לקידום התיירות, ובראשם שתי דוגמאות קצה. הראשונה היא אירוע ה-3,000 לירושלים, שצוין בפועל ב-1996 (לאחר כהונת קולק) והצליח להוות אירוע בינלאומי משמעותי, בעל היבטי תרבות, חינוך וקידום העיר תוך התבססות על משקלה ההיסטורי והדתי. הדוגמה השנייה היא פסטיבל ישראל, שהחל כפסטיבל תרבות במיקומים לא קבועים בארץ בשנות ה-60, וב-1982 אומץ על ידי עיריית ירושלים. בשונה מאירוע ה-3,000 החד פעמי, הוא הצליח להתמסד כאירוע תרבות בינלאומי משמעותי הן בהיבט הרציפות משנה לשנה, והן בהיותו פסטיבל ליצירה חדשה וחדשנית. אך דווקא יוצא מן הכלל זה מעיד על הכלל: מיסוד מועט של אירועים ופרויקטים בינלאומיים בתחומי התרבות, והיעדר מיסוד של מפגשים לאומיים או בינלאומיים בתחום הכלכלי.

עם דעיכת האינתיפאדה הראשונה והחתימה על הסכמי אוסלו, התאפיינה ירושלים בפיתוח כלכלי מואץ, על רקע מגמת הפיתוח הכלכלי של ישראל בכלל. הושם אז דגש על פיתוח תשתיות ותעשיית הייטק, פיתוח תשתיות תיירות ומרכז העיר. העשור הראשון של המאה ה-21, בעיקר על רקע האינתיפאדה השנייה, התאפיין בירידה דרמטית בתיירות לירושלים (ולישארל בכלל) ובמיתון כלכלי בעיר (אף זאת בישראל ככלל). אם נעשו מאמצים להביא להשקעות בעיר, הרי שאלו לא נשאו פרי. לעומת זאת, העשור השני של המאה התאפיין בתנופת פיתוח מחודשת, בדגש על פיתוח והרחבה של פארקי תעשייה עתירת ידע ופארמה. על רקע זה ניתן לציין את יוזמת "ירושלים 2020", אשר שמה דגש על פיתוח כלכלי תוך משיכת השקעות בינלאומיות ועידוד יזמות מקומית. היוזמה זכתה להצלחה:

בשנים 2014-2019 גדל היקף ההשקעות הבינלאומיות בירושלים פי 5, ומספר הסטארט-אפים בעיר הוכפל. עם זאת, גם לאחר הגידול המרשים, מדובר בפחות מ-5% מהיקף ההשקעות הבינלאומיות בישראל, ובמניין הסטארט-אפים מדובר

ב-10% ביחס לכלל המדינה (שיעור הוגן ביחס לגודל האוכלוסייה בירושלים, אך נמוך ביחס למספר המוסדות האקדמיים בעיר).³

הפיתוח התיירותי נחל אף הוא הצלחה עם עלייה במספר חדרי המלון ואירועים דוגמת מרתון ירושלים, שהפך לאירוע בינלאומי נחשב בתחומו. ברצף שבין פסטיבל ישראל כממוסד ועקבי ובין אירוע ה-3,000 החד פעמי, ניתן לציין את פסטיבל האור (הנערך ברציפות מאז 2009); מרתון ירושלים (רציף מאז 2011); "פורום קיסריה" ("כנס אלי הורוביץ לחברה וכלכלה" בשמו הרשמי העדכני), שנדד בין ערים שונות ובשנים האחרונות נערך בירושלים; ועידת ירושלים לעסקים (המתקיימת באופן לא רציף מאז 2005); וכן ועידת הנשיא (שנערכה בשנים 2008-2013 אך לא שרדה את סיום כהונתו של שמעון פרס, וממילא לא הייתה יוזמה עירונית אלא לאומית, מטעם בית הנשיא).

נציין כי יוזמות לא-ממוסדות, לרוב חד פעמיות, הן מפוזרות ונתפשות כנספח לעיסוקים הפוליטיים, ולא כמטרה בפני עצמה. כך או כך, חוסר התיאום בין גופים שונים, והיעדר גוף ממוסד המוקדש ליחסי החוץ הכלכליים של העיר, הובילו למימוש חלקי של הפוטנציאל הגלום בהכרה הבינלאומית הרחבה של ירושלים.

שלושה מודלים עיקריים ליחסי חוץ של ערים בעולם

ברחבי העולם התפתחו מודלים שונים של יחסי חוץ עירוניים, וכל אחד מהם משרת מטרות וצרכים שונים. בחירת המודל הנכון עבור ירושלים דורשת הבנה של החזקות והחולשות של כל גישה. מפאת קוצר היריעה, נכנס את המודלים לשלוש משפחות עיקריות בעלות דמיון באופן ובזירות הפעילות: [1] דיפלומטיית תרבות לפיתוח תיירות; [2] מדיניות חוץ עירונית; [3] יחסי אחות/עיר תאומה.

1. דיפלומטיית תרבות לפיתוח תיירות

מודל זה מתמקד בניצול הנכסים התרבותיים וההיסטוריים כ"עוצמה רכה" (Power Soft) כדי להשפיע על תפישות בינלאומיות, למשוך מבקרים ולקדם את הזהות המותגית. כל זאת במטרה להפוך את המורשת התרבותית למנוף לפיתוח כלכלי. עם יתרונות המודל נמנים בניית זהות תיירותית מובחנת, בידול בשווקים תחרותיים וקידום תיירות בת קיימא.⁴ דוגמאות כמו אתונה, שמינפה את ההיסטוריה העשירה שלה, וליברפול, שהשתמשה בתואר "בירת התרבות של אירופה" כדי לעבור התחדשות עירונית, מדגימות את הפוטנציאל הכלכלי העצום של דיפלומטיה תרבותית. הצלחה במודל זה תלויה באותנטיות של הייצוגים התרבותיים, בשילוב עם אסטרטגיות תיירות רחבות יותר ובשיתוף פעולה עם יצרני תרבות מקומיים. עיר כמו ירושלים, על עושרה התרבותי והדתי, יכולה להפיק תועלת משמעותית מהמודל. עבורה, הוא יכול להרחיב את פרופיל התיירים מעבר לצליינים ולמשוך מבקרים המתעניינים באומנות, מוזיקה, היסטוריה קולינרית וסיפורים ייחודיים.

2. מדיניות חוץ עירונית

ערים יכולות לפתח מסגרת אסטרטגית משלהן למעורבות בינלאומית – כזו המשתלבת עם מדיניות החוץ הלאומית, אך אינה תלויה בה לחלוטין. לפי פרסומי המועצה הגרמנית ליחסי חוץ (DGAP), מודל כזה מאפשר לערים למשוך השקעות זרות ישירות, להגן על תשתיות קריטיות (למשל במרחב הסייבר) ולפעול בתחומים שהממשלה הלאומית עשויה להיות פחות מעורבת בהם.⁵ יתרונות המודל טמונים ביכולתו ליצור חוסן עירוני, למנף קשרים עם גורמי חברה אזרחית ועם קהילות עסקיות ולפעול בגישה מתואמת. ההצלחה תלויה ביכולתה של העירייה לתאם את מאמציה עם הממשלה המרכזית, והיעדר תיאום הולם או גישות מפוצלות עלולים להכשילו. מודל זה רלוונטי במיוחד עבור ערים הנדרשות לאתגרים גלובליים תוך קידום אינטרסים מקומיים. עבור ירושלים, מדיניות חוץ עירונית יכולה למזער את הסיכונים של תלות יתר בהחלטות ממשלתיות לאומיות ולספק מסגרת יציבה יותר לפיתוח כלכלי.

Papageorgiou & Papagianni, 2018 4

Kirch et al., 2021 5

3. יחסי עיר אחות/עיר תאומה

זהו המודל המסורתי ביותר, שהחל לאחר מלחמת העולם השנייה כדי לטפח פיוס בין יריבים לשעבר. הוא מתבסס על שותפויות רשמיות בין ערים לקידום הבנה תרבותית, שיתוף פעולה כלכלי והעברת ידע טכני. ארגון הבריאות העולמי (WHO) הגדיר יחסי עיר תאומה כ"שיתוף פעולה פורמלי ומהותי" הכולל אינטראקציה משמעותית לאורך זמן. מטרת המודל הן מגוונות וכוללות, בין היתר, קידום מסחר, בניית יכולות מוניציפליות ויצירת רשתות סולידריות. חולשתו של המודל טמונה בהפיכתו לסמלי ופוליטי בלבד, אשר לא יחזיק מעמד מיד עם התעוררות קונפליקטים. לדוגמה, יחסי עיר אחות בין שנגחאי לפראג נקטעו בשל מתיחות גיאופוליטית, מה שמדגיש את החשיבות של התאמה קפדנית של המודל למטרות ארוכות טווח. אף שמדובר במודל מיושן יחסית, הוא יכול להיות רלוונטי עבור ירושלים, אם יותאם למטרותיה. כך למשל, שותפויות עם ערים בעלות אתגרים דומים (ניהול אתרים קדושים, כלכלה מורכבת, גיוון דמוגרפי וכדומה) יכולות להוביל להעברת ידע ושיטות עבודה מומלצות.

המודל המתאים ביותר לירושלים

לאור מאפייניה הייחודיים ומורכבותה הגלובלית, המתאים ביותר לירושלים הוא מודל היברידי, אשר משלב את החוזקות של כלל המודלים שנסקרו. הליבה תהיה מדיניות חוץ עירונית אסטרטגית המעוגנת בדיפלומטיה תרבותית וביחסי עיר אחות, והמנוהלת בידי גוף ממוסד ומשותף. מודל כזה יעניק לירושלים יכולת פעולה עצמאית וממוקדת, אשר תתמוך באינטרסים הכלכליים והחברתיים תוך התחשבות במגבלות הפוליטיות והדתיות הייחודיות. להלן השלבים העיקריים בתהליך:

א. הקמת גוף ממוסד בהובלת העירייה

זהו הצעד הראשון והקריטי. אין מדובר בעוד מחלקה בעירייה, כי אם בשותפות אסטרטגית בין כלל הגורמים הרלוונטיים: עיריית ירושלים, נציגים ממשרדי הממשלה (ירושלים, החוץ, האוצר, תיירות, חינוך ותרבות), האוניברסיטה

העברית והמכללות האקדמיות, המגזר הפרטי וגופי חברה אזרחית (כדוגמת מכון ירושלים למחקרי מדיניות ו־Central Nation Startup). מומלץ שגוף זה יוקם כתאגיד עירוני עצמאי (או במסגרת הרחבת מטרותיו ומשימותיו של תאגיד עירוני קיים כגון הרשות לפיתוח ירושלים, הרל"י) ולא כמשימה נוספת לאגף עירוני.

עיריית תל אביב, לדוגמה, מיסדה את הפיתוח הכלכלי והתיירותי של העיר במסגרת "מינהלת עיר עולם ותיירות", הממנפת את מוקדי התיירות (חופי הים, חיי הלילה, הזירה הקולינרית, יפו העתיקה) ואת סצנת הסטארט-אפ למשיכת אנשי עסקים וחברות רב־לאומיות להשקיע בעיר. השירותים כוללים ליווי מקיף בהקמת עסק בתל אביב מול רשויות האסדרה. מוצע להקים (או להגדיר מחדש) תאגיד עירוני דומה שינוהל על ידי צוות מקצועי וממוקד, ואשר יוביל את אסטרטגיית יחסי החוץ של ירושלים באופן רציף ומתואם.

גוף זה יהיה בעל מנדט מוסכם ותקציב משותף, שיעוגן על ידי כל אחד מהשותפים. הדבר יאפשר מימוש אופטימלי של הערכים המוספים של שיתופי הפעולה, כפי שהודגש במחקרים על תוכניות מחקר ופיתוח בינלאומיות בישראל.⁶ לדוגמה: שילוב של מרכזי ההשכלה המדעית-טכנולוגית עם מרכזי העיצוב והאומנות, ליצירת אווירת יצירתיות וחדשנות. העיקר במודל הוא שישנו צוות ייעודי שקידום התיירות והפיתוח הכלכלי של העיר עומד בראש מעייניו, ולא כמשימה נוספת ברשימה ארוכה של מטלות. באופן זה מתאפשרים התמקצעות, שימור ידע ופיתוח יחסים ארוכי טווח עם שותפים שונים בעולם.

ב. הגדרת מטרות ארוכות טווח

הגוף הממוסד לא יתמקד בניהול משברים, אלא יגדיר תוכנית פיתוח ארוכת טווח לעיר. מטרותיה יכללו שלושה עמודי תווך:

1. **פיתוח כלכלי:** משיכת השקעות הון סיכון לעסקים טכנולוגיים מקומיים, עידוד יזמות ויצירת קשרים עם קהילות עסקיות בינלאומיות (במיוחד בתחומי הסייבר, ביוטכנולוגיה, רפואה וטכנולוגיות חינוכיות). על ירושלים למצב את עצמה לא רק כעיר עתיקה, אלא כמרכז חדשנות עולמי.

2. פיתוח תרבותי ותיירותי: שימוש בדיפלומטיה תרבותית לחיזוק המותג של ירושלים. הגוף יקדם פסטיבלים, אירועי תרבות ומיזמי מורשת שיציגו את הגיוון האנושי וההיסטורי של העיר. המטרה היא למשוך תיירים מעבר לקהל הדתי ולחשוף את העיר על מגוון היבטיה.
3. פיתוח מחקר וחינוכי: בירושלים שוכן ענק בתחום – האוניברסיטה העברית. לצידו, ישנם גופים נוספים שיכולים לתרום ולהיתרם מבניית שותפויות אסטרטגיות עם מוסדות מחקר מובילים בעולם, ניידות סטודנטים וחוקרים וקידום מחקרים משותפים (כפי שהומלץ במחקר על תוכניות שיתוף הפעולה סביב המו"פ בישראל). ירושלים תוכל למנף את מעמדה האקדמי והבינלאומי כדי להפוך למרכז מוביל של חדשנות וידע.

ג. מיסוד אירועים ואופני פעולה

- הגוף הייעודי יפעל למיסוד של אירועים ומתודולוגיות פעולה, כגון:
- פורום ירושלים הבינלאומי: אירוע שנתי שיאחד גורמים פוליטיים, כלכליים ואקדמיים מכל העולם ויציג את הפוטנציאל העסקי והמחקרי של ירושלים.
 - שבוע ירושלים לחדשנות: אירוע שבועי בהובלת המגזר הפרטי והאקדמי, שמטרתו למשוך משקיעים וחברות טכנולוגיות לעיר.
 - שגרירי תרבות: תוכנית להכשרת אומנים, מוזיקאים, אנשי קהילה ויזמים מקומיים שישמשו נציגים רשמיים של העיר במשלחות בחו"ל.
 - שותפויות עיר אחות/תאומה ממוקדות: המודל המסורתי יותאם למטרות אסטרטגיות. במקום שותפויות סמליות, ייחתמו הסכמים מפורטים עם ערים שמהן ניתן ללמוד (למשל, עיר אירופית עם ניסיון בפיתוח תיירות בת קיימא, או עיר אמריקאית עם אקוסיסטם טכנולוגי מתקדם).⁷

7 לירושלים יש רק ארבע בריתות "ערים תאומות" – עם ניו יורק, פראג, ריו דה ז'ניירו ואיאהבה (עיירה במרכז יפן בעלת חשיבות דתית). שיאנית בריתות הערים בישראל היא חיפה (23), ולמעלה מ-20 ערים ישראליות כרתו יותר בריתות ערים מאשר ירושלים. הדבר נובע ממגבלות ביחסים הבינלאומיים, ובפרט מדרישת העירייה והמדינה כי הברית לא תכלול הסתייגות ביחס למזרח ירושלים.

ד. מיסוד גוף חיצוני המחזיק בידע המחקרי ובניסיון

היישומי בתחום

- כדי להבטיח שהפעילות תהיה מבוססת נתונים ואפקטיבית, יש להקים זרוע מחקרית חיצונית לגוף הממוסד. זו תורכב מחוקרים ממכון ירושלים למחקרי מדיניות, מהאוניברסיטה העברית וממכללות אקדמיות. תפקידיה יהיו:
- מחקר מדיניות: ניתוח מגמות גלובליות וזיהוי הזדמנויות פוטנציאליות לירושלים.
 - הערכת תוכניות: מעקב אחר מידת ההצלחה של יוזמות יחסי החוץ של העיר, תוך שימוש במדדים כמותיים ואיכותיים כפי שהומלץ במחקר על שיתופי פעולה במו"פ.
 - ניהול ידע: יצירת מאגר ידע ושיטות עבודה מומלצות שישמשו את העירייה והשותפים. בדרך זו יימנע פיזור ידע ותבטח למידה ארגונית מתמשכת.

סיכום: התרומה הפוטנציאלית לפיתוח הכלכלי של ירושלים

גיבוש מודל מובנה ויזום ליחסי החוץ של ירושלים צפוי להניב תרומה משמעותית לפיתוח הכלכלי. במעבר מגישה פסיבית וריאקטיבית לגישה אקטיבית ואסטרטגית, תהפוך העיר לשחקנית משמעותית בפני עצמה. שיתופי הפעולה הממוסדים יתרמו להרחבת הפעילות בתחום יחסי החוץ הקשורים לירושלים מעבר ל"מעגל הקונפליקט" וימשכו השקעות בתחומים כמו טכנולוגיה, רפואה ותיירות. הדבר יגדיל את היצע התעסוקה, ימשוך אוכלוסייה איכותית ובעלת ידע ויחזק את יכולת המימון העצמי של העיר.

באמצעות דיפלומטיה תרבותית מוצלחת, ירושלים תוכל להרחיב את תדמיתה בעולם ממרכז היסטורי-דתי לתחומי התרבות והחדשנות, למשוך תיירים ממגוון רחב של תרבויות ולקדם ענפי תיירות חדשים ורווחיים יותר. מיסוד גוף ידע יבטיח שהפעילות הדיפלומטית של העיר תהיה חכמה ויעילה, ויאפשר התאמה מהירה לתנאים המשתנים בעולם. מודל זה יספק מסגרת לפיתוח כלכלי בר קיימא שאינו תלוי לחלוטין בהתפתחויות הפוליטיות הלאומיות, ובכך יאפשר שגשוג כלכלי של ירושלים.

מקורות

- הירש, מ' ומיכאל, ק' (2003). מעורבות בין-לאומית ב"אגן הקדוש" בירושלים: חלופות אפשריות. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קאופמן ד', מלחי, א', סלומון, נ' ובנדל, ד' (2007). אסטרטגיית חדשנות אזורית לעידוד צמיחה בירושלים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קאופמן, ד' ומרום, י' (2011). הערכת תוכניות שיתופי הפעולה הבינלאומיים במחקר ופיתוח בישראל. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- Papageorgiou, P. & Papagianni, E. (2018). Cultural diplomacy and its contribution to management of tourism destination image and identity. Published in: *TOURMAN 2018 Conference Proceedings*, Rhodes. pp. 498-505.
- Kirch ,A.L.,Dinkel ,S & .Kabisch ,F. (2021) .Municipal Foreign Policy .*DGAP Memo* No. 16, p.4.

להאמין. להתפלל. לאהוב. מחשבות אחרות על הר שהוא בית

תהילה ביגמן

תהילה ביגמן, עמיתת מחקר במכון בתחומי מזרח ירושלים ואוכלוסיית העיר. מחקרה עוסקים בתהליכי עומק בקרב האוכלוסיות הירושלמיות השונות. בעבר ריכזה את תחום חקר החברה החרדית במכון, הקימה וניהלה את ארכיון המכון ואת אתר האינטרנט בשפה הערבית. לצד עבודתה המחקרית, היא עוסקת בכתיבת תוכן ובהנגשת מידע בתחומי מדעי הרוח בבמות שונות, ובהן הספרייה הלאומית וכתב העת "סגולה". דוקטורנטית ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, מתמחה במשפט מוסלמי ובאתגרי ההלכה המוסלמית בעידן המודרני. גרה בירושלים.

הרשו לי להציע יוזמה חדשנית מסוגה: לדבר על הר הבית בלי פחד. לדבר. על הר הבית. בלי פחד.

זה לא יהיה קל. יהיה צורך להשאיר מאחור מילים שאף מאמר, מחקר או נייר מדיניות על הר הבית אינו שלם בלעדיהן. מילים כמו נפיצות, נפיץ, חומר נפיץ; אבטחה, תסיסה, הבערה; פרובוקציה; פולחן; גיאופוליטיקה; מורכבות; רגישות; גורמים קיצוניים; לאומנות, אלימות ואיתמר בן גביר. באילו מילים אפשר להשתמש? אמונות, מסורות, תפילה, תרבויות, זהות, לאומיות, היסטוריה, אידיאולוגיה, בית, אלוהים ואהבה. וכמובן – מוסלמים, יהודים, הלכה. ואפילו כמה מילים כמו בית המקדש, אבן השתייה, מסגד אל-אקצא, כיפת הסלע.

לא נכחיש את הקשר ואת ההזדהות המוסלמית עם הר הבית. לא נכחיש בשום אופן את הקשר היהודי להר הבית. להפך: ננכיח את שניהם, נציב אותם במרכז הבמה, ניתן בהם סימנים. במקום השיח היהודי הרווח, זה המחקרי וזה הפוליטי, שהיבטים ביטחוניים, מדיניים, דיפלומטיים ואלקטורליים משמשים בו בערבוביה – יחד עם רגשות כמו פחד, חרדה, ניכור או אדישות – העלייה שלנו להר הבית הפעם תהיה אחרת. ואולי אפילו נמצא בית.

ועוד הערה קטנה לפני שמתחילים: לא יהיה במאמר הזה הכלאות כמו "הר הבית/חרם א-שריף" או כל דבר דומה. הצד היהודי יישאר נאמן לאמונה היהודית. הצד המוסלמי יישאר נאמן לאמונה המוסלמית. רק מתוך זה אפשר יהיה למצוא נקודות חיבור. אימוץ של שמות או נרטיבים זרים, שאינם אלא התנצלות מרומזת על עצם קיומו של הנרטיב, לא יכולים להוביל לשום דבר טוב.

סלע קיומנו

.א.

ייאמר בפה מלא: הר הבית הוא המקום הקדוש ביותר לעם היהודי. ואין פה "אבל", ואין פה "אומנם", ואין פה תשלום מס שפתיים שאחריו הסבר ללמה אנחנו לא יכולים או לא כדאי או אסור לומר את זה.

הר הבית הוא המקום הקדוש ביותר לעם היהודי. לא הכותל המערבי, לא מנהרות הכותל ולא עיר דוד. לא הר מירון ולא הר ציון. לא הר הרצל ואפילו לא הכנסת. הר הבית לא קדוש רק בקדושה "דתית", כי הוא מופיע בתנ"ך או כי היו עליו בתי מקדש שנעשתה בהם עבודה דתית. גם לא רק בגלל מסורת שמזהה אותו כמקום שממנו הושגת העולם (אבן השתייה) או שנערכה בו עקדת יצחק. נוסף לאלו, הר הבית הוא מרכז רוחני ולאומי, פוליטי ומשפטי, כלכלי ותרבותי. הוא סמל ריבונות, הוא סמל זהות, הוא סמל ללאומיות. הוא שימש כל אלה במדינת ישראל הראשונה, של דוד המלך והמלכים שאחריו. הוא שימש כל אלה במדינת ישראל השנייה, שהוקמה על ידי החשמונאים. הוא שימש כל אלה גם לאחר חורבן בית המקדש (שנידרש אליו בהמשך) לאורך מאות שנים, ולא רק כמושא כמיהה וגעגועים רחוקים וערטילאיים אלא בפועל ממש, כפי שעוד נראה. ובמדינת ישראל השלישית, זו שהוקמה בתש"ח, מה משמש הר הבית? בינתיים הוחלט שלא להחליט.

ולפני שננסה להבין למה, לפני שנתאר את ההווה ונהרהר בעתיד, נחזור לחורבן. החורבן.

ב.

תנו רבנן: כשחרב הבית בשנייה רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להם רבי יהושע אמר להם: בני, מפני מה אי אתם אוכלים בשר ואין אתם שותים יין? אמרו לו: נאכל בשר שממנו מקריבים על גבי מזבח ועכשיו בטל? נשתה יין שמנסכים על גבי המזבח ועכשיו בטל? (תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא דף ס עמוד ב')

חורבן בית המקדש הראשון בשנת 586 לפנה"ס, וביתר שאת חורבן הבית השני בשנת 70, היה אסון שהיהודים לא יכלו לדמיין שאי פעם יתאוששו ממנו. איך אפשר לאכול ולשתות? איך אפשר לשמוח ולנגן? איך אפשר לבנות בתים, לצחוק, איך אפשר לנשום?? איך אפשר לדמיין שיהיה מחר כשהיום הכול מתמוטט? כשלא רק האבנים והזהב נשרפו ונהרסו, אלא כל מה שבית המקדש היה עבור עם ישראל: המקום שאליו נשואות העיניים; המקום שקובע את לוח הזמנים, שסביבו סובבים ימי החול, השבתות, החגים והמועדים; המקום שבו בחר אלוהים לשכן את שמו; המקום שבו ישב בית הדין הגדול, שהיה מרכז ההוראה, המשפט, הצדק; המקום שאליו הגיעו היהודים בשעות צער ועצב, בשעות אבל, בשעות שמחה והתרוממות רוח; המקום שכל אחד מצא בו את מקומו; הבית שמי שלא ראה אותו לא ראה בניין יפה מימיו.

והתיאור בגמרא ממשיך:

... אמר להן: בני בואו ואומר לכם שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר... ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר... אלא כך אמרו חכמים: סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט... עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט... עושה אישה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט... וכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה. (שם)

אז איך ממשיכים בכל זאת? זה היה המפעל האדיר – וההצלחה האדירה – של חכמי המשנה, התלמוד ואלו שבאו אחריהם. להמציא את עם ישראל מחדש. וכך הם התנו את הדרך: ממשיכים בלי, מרגישים עם. שמחה לעולם לא תוכל להיות שלמה, כי בית המקדש חרב, אבל תהיה שמחה. בית לא יוכל להיות שלם, כי בית המקדש חרב, אבל יהיו בתים. עם ישראל לא יוכל לעולם להיות שלם,

כי בית המקדש חרב, אבל יהיה עם. ייבנו בתי כנסת וקהילות שישימשו מרכזים חברתיים ורוחניים, ויתמלא ארון הספרים היהודי בטקסטים שנותנים משמעות ותקווה. ייווצר עם שזוכר לאורך השנה ולאורך מעגל החיים את החורבן, בכל מקום שבו הוא נמצא. אומנם, אסור להישאר רק בחורבן, אבל גם אסור לדמיין שההצלחה להמציא את עם ישראל בלי בית מקדש היא מצב רצוי. אלא המסר מהדהד: כל מי שמתאבל יזכה לראות בשמחת ירושלים. כלומר, מי שלא שוכח את החורבן הוא זה שיוכל להאמין תמיד שיכול להיות גם בניין. ולצפות לו, ולפעול למענו. איך לפעול? מהו בדיוק הבניין הזה? תלוי את מי שואלים, תלוי מתי.

ג.

מה קרה לאחר מכן? בניגוד לממלכת בבל, שהחריבה את בית המקדש הראשון והגלתה בכוח הזרוע את היהודים מארצם לבבל, בחורבן בית שני לא הייתה הגליה המונית. יהודים רבים המשיכו לחיות וליצור בארץ ישראל מאות ארוכות של שנים אחרי חורבן הבית. לצד המרכזים היהודיים שהחלו לקום בתפוצות, היהודים שנותרו בארץ קיימו מפעלים מדיניים ורוחניים: בתי הדין הגדולים והסנהדרין, בתי מדרשות, מפעל המשנה והתלמוד הירושלמי, מוסד הגאונים, חכמי המסורה. כל אלו פעלו בארץ ישראל גם כעבור אלף שנים ויותר מהחורבן. וגם החיבור להר הבית לא פסק. לבד מניסיונות להקים מחדש את בית המקדש, שניגע בהם בהמשך, בכל זמן ובכל הזדמנות כאשר אפשרו השלטונות הזרים בארץ ישראל ליהודים להגיע לירושלים ולהר הבית – היו יהודים שעשו זאת. מעומק ימי הביניים ידועים המסעות של גדולי ההלכה וההגות היהודים לירושלים, וככל שהתיר השלטון – גם להר הבית. רמב"ן, ריה"ל והרמב"ם הם רק שלושת המפורסמים ביותר. יהודים מטבריה ומישיבות הגאונים וגם נוסעים בלתי מוכרים עלו לירושלים. יהודים השתדלו שוב ושוב להגיע אל ההר, לא נמנעו מכך ולא הדירו רגליהם מבחירה.

מסוף המאה ה-15 החלו גלי העליות המסורתיות לארץ, ולבסוף כמובן העליות הציוניות, שחלקן נשענו על הקודמות להן וחלקן פרצו גבולות חדשים. העליות הציוניות נשענו על העליות המסורתיות ועל הקהילות היהודיות שחיו בארץ מדורי דורות. לולא הן, לא הייתה יכולה התנועה הציונית לחרוש את

התלם שלה. ולולא הציונות, לא היו יכולים היהודים להגשים את חלום הדורות שהוא השיבה לירושלים.

למעשה, העניין הזה של חלום הדורות הוא טיפה יותר מסובך. כי בתקופות הארוכות שבהן היו היהודים פזורים בתפוצות, התגבשו והתערבבו כל מיני מושגים ותפישות לגבי איך יסתיים מצב הגלות, מתי ועל ידי מי. מושגים כמו: משיח, גאולה, אחרית הימים, בית מקדש, "לעתיד לבוא" או העולם הבא, התלכדו להם לכדי סיר חמין שקשה להפריד בין מרכיביו. רבים היהודים שלא רצו להפריד, שפחדו שהצעירים יתחילו להפריד, או שלא חשבו על כל זה יותר מדי.

אבל ההבחנה בין המושגים המעורבבים האלו היא קריטית כדי להבין את העתידים השונים שחוזים החוזים להר הבית, ולכן נתעכב עליהם בהמשך.

D.

ומה קורה בינתיים בהר הבית? במאות הראשונות לאחר החורבן נעשו מספר ניסיונות לבנות מחדש את בית המקדש, המפורסמים שבהם היו בימי הקיסר יוליאנוס במאה הרביעית ובימי הקיסרית אודוקיה במאה החמישית. אף אחד מהם לא צלח, והר הבית נותר בשימונו לאורך התקופה הרומית והביזנטית, כשהריסות העמודים, אבני הענק וכותרות הזהב, מזכרת מבית המקדש, מוטלים עדיין על אדמתו ובכל האזור. עד שהגיעו המוסלמים.

ומאת אלוהינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים. (זאב וילנאי, אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, "ירושלים",

עמ' 3130)

כך מתאר יהודי ירושלמי בן המאה העשירית את הכיבוש המוסלמי של ירושלים במאה השביעית. מלכות של חסד. התיאור משקף את מצבם של היהודים בירושלים תחת השלטון המוסלמי, שהיה טוב לאין ערוך מתקופת השלטון הרומי והביזנטי.

סלע קיומם

.א

כשהגיע הח'ליף עומר אבן אל-ח'טאב לירושלים בראש הצבא המוסלמי וכבש אותה מידי הביזנטים בשנת 638, הוא היה צריך עזרה. הוא לא ידע איפה בדיוק המקום שממנו עלה הנביא מוחמד לשמיים במסעו הלילי, שעליו נכתב: ישתבח שמו של המסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל המסגד הקיצון אשר נתנו ברכתנו על סביבותיו (הקוראן, סורת המסע הלילי, פסוק 1). עומר רצה להתפלל באותו מקום על ההר שבו התפלל מוחמד, ולראות את הקיר שאליו קשר הנביא את בהמתו הפלאית אל-בוראק שעל גבה התעופף ל"מסגד הקיצון" (אל-מסג'ד אל-אקצא). למזלו, התלווה אליו כעב אל-אחבאר, יהודי תימני שהתאסלם, והוא הראה לו את המקום. הוא הראה לו גם את הקיר, כלומר את הכותל. הכותל המערבי מקירות התמך של הר הבית שאליו קשר הנביא את אל-בוראק, וכך הוא קיבל את שמו הערבי. אבל הדבר החשוב ביותר שעומר רצה למצוא הוא הסלע. סלע האם שעומד על הר הבית, שירד על פי האמונה המוסלמית ישירות מגן עדן, ושעליו טיפס מוחמד לשמיים לפגוש את אלוהים. הסלע הזה היה מכוסה בשכבות של הרס ואשפה שהצטברו במהלך מאות השנים מאז החורבן היהודי. אבל היהודים לא שכחו היכן הוא, ובאו שוב לעזרתו של עומר:

ובאו עמהם [עם המוסלמים] קבוצה קטנה מהיהודים. אז צוה עליהם לטאטא מקום המקדש ולנקותו. ועומר היה מפקח עליהם... ובכל פעם שהיתה נחשפת שכבה היה שואל את זקני היהודים על הצ'חרה [הסלע]. ואחד החכמים ציין לפניו את גבולות המקום עד שנתגלה (אנציקלופדיית וילנאי לירושלים, "הר הבית", עמ' 407).

היהודים הכירו בוודאי את הסלע שהמוסלמים האמינו שירד מגן עדן. הם האמינו שמהסלע הזה נברא העולם, וקראו לו אבן השתייה. הם גם זכרו שזוהו מקום "קודש הקודשים", שם שכן ארון הברית. עומר ניקה את הסלע וחשף אותו אך הותיר אותה חשוף. לעומת זאת, במקום שבו התפלל הנביא בדרום הר הבית, בנה מסגד שהכיל כ-3,000 מתפללים.

ב.

עשרות שנים בודדות אחר כך שינה הר הבית את פניו. לא עוד מסורות שבעל פה על המסגד הקיצון ועל הסלע המקודש, לא עוד מסגד קטן שבנה עומר. השליט האומיי עבד אל-מלכ החליט לפאר כראוי את אל-חרם א-שריף אל-קדסי (המתחם המכובד הירושלמי). בימיו ובימי בנו אחריו נבנו הבניינים המונומנטליים מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע. מסגד אל-אקצא בדרום הרחבה, על יסוד המסגד של עומר, וכיפת הסלע שבמרכזה הסלע המקודש. מבנה כיפת הסלע הוא אולי פסגת האדריכלות ושיא הפאר המוסלמים. הקשתות, החישוקים, הקמרונות והגומחות מעוטרים בפסיפסים רבים, באיורים ובכתובות. לאורך השנים הוא עבר שיפוצים ונוספו לו עיטורים רבים, אך המבנה הבסיסי לא השתנה לאורך יותר מ-1,300 שנה. היופי הרב והרושם העז שמותיר מבנה כיפת הסלע על המתבוננים בו גרם אפילו לאומנים יהודים להשתמש בו באיורים שביקשו לתאר בהם את בית המקדש.

גם מסגד אל-אקצא לא יסולא בפז. גם הוא מבנה מרשים מאוד, מושך עין ומעורר התפעלות. אל-אקצא הוא המסגד העתיק ביותר בירושלים. הוא נבנה מעל הקשתות ההרודיאניות שהרכיבו את הסטיו המלכותי. אל-אקצא נחרב פעמים אחדות ברעידות אדמה שפקדו את ירושלים, ושוקם בכל פעם מחדש. כיפת הסלע, בהיותה בנויה על סלע האם, לא ניזוקה ברעידות אלו. אולם רעידות אדמה טבעיות היו כאין וכאפס לעומת רעידת האדמה שנגרמה בידי אדם כ-400 שנה אחרי שנבנו הבניינים.

ג.

בשנת 1099 הגיעו הצלבנים בסערה. מטרתם: לשחרר מידי המוסלמים את המחוזות שהיו ערש הולדתה של הנצרות בסוף ימי הבית השני. המוסלמים והיהודים נאבקו על הגנת העיר שכם אל שכם. יהודים ומוסלמים התבצרו בתוך חומות העיר ואף בתוך המסגדים שעל הר הבית. אבל זה לא הועיל. לאחר קרב קשה כבשו הצלבנים את ירושלים והפכו אותה לבירת ממלכתם. הם טבחו בתושבי העיר, מוסלמים כיהודים, במשך שבוע שלם, בזזו את אוצרות כיפת הסלע והפכו את המקום לכנסייה. את מסגד אל-אקצא הם העריכו פחות משום מה, והפכו אותו למקום אורוות לסוסים ולבתי שימוש.

העלבון, הזעם, ההשפלה ורגשות החורבן היו חזקים מנשוא. הצלבנים הפכו בעיני המוסלמים לאויב האולטימטיבי. לסמל.

מאז המאבק בצלבנים, והכישלון הנורא להגן על חרם א-שריף, הפך הר הבית לסמל דתי ולאומי שהמוסלמים לעולם לא יתנו לאף צלבן – ויהיה זה בדמות נוצרי, בריטי ולאחר שנים רבות גם יהודי – לכבוש אותו שוב. לאיים עליו שוב. לפלוש לתוכו.

גם אחרי שצלאח א-דין שחרר את הר הבית, לא נשכחה הטראומה. במשך מאות שנים דאגו המוסלמים לשוב ולפאר את חרם א-שריף. בנו מבנים נוספים, התקינו דרכים, שכללו את הכיפות וטיפחו את הקשתות. וכשהבריטים הגיעו, וקבעו את ירושלים כבירה לראשונה מאז ימי דוד המלך, התעוררה תחושת הסכנה בשנית. הזיכרון הקולקטיבי שעבר מדור לדור התעורר לתחייה. התנועה הלאומית הפלסטינית קמה, וביסודה הזיכרון הזה וההבטחה שלא לאפשר שוב למי שאינו מוסלמי לשלוט בקודשי האסלאם הירושלמיים. חאג' אמין אל-חוסייני הפך את הר הבית לאחד הסמלים המרכזיים של הלאומיות הפלסטינית. עוד נחזור אליו ולסיסמאות הקרב.

סלעים מתגלגלים

.א

אז איפה השארנו את היהודים?

מיעוטם בארץ ישראל. מיעוט קטן יותר בירושלים. ממחקר הגניזה הקהירית עולה שבמשך שנים רבות עוד נהגו יהודים כנראה לשלוח שמן כדי להאיר את מתחם הר הבית שעליו עמד המסגד. נוסעים יהודים בימי הביניים הגיעו לירושלים, ראו אותה בחורבנה וקרעו קריעה. חלקם אף עלו להר הבית כשהשלטונות אפשרו.

אבל מרבית היהודים חיו בגלות. גלות שהייתה גם פיזית – מחוץ לארץ ישראל – וגם תודעתית. היהודים חיו בתודעה שהם בגלות, ושזה זמני. והגאולה תגיע. אולם בחלוף הדורות ועם גשוג הקהילות, פריחת החיים היהודיים בחו"ל וההשתקעות בהווה, העתיד הזה של הגאולה הפך לבלתי מושג, בלתי מוחשי.

מוחשיים הרבה יותר היו בית הכנסת המקומי, הקהילה, החיים עצמם. הם אפילו שכנעו את עצמם בחלק מהמקומות ובחלק מהזמנים שלמעשה, הגאולה כבר הגיעה. שהגאולה היא בנפש. או שקיום התורה והמצוות הוא הגאולה. ושירושלים יכולה להיות גם וילנה שבליטא, גם ורשה שבפולין, קזבלנקה שבמרוקו, ג'רבה או ניו יורק. ושבת המקדש בכלל לא בנוי מאבנים, הוא בנוי מדמעות וממעשים טובים.

מעל למושג "גאולה" ריחפו עוד כמה מושגים. בניין בית המקדש, ביאת המשיח, אחרית הימים, לעתיד לבוא. ונעשו מאמצים כבירים להותיר אותם מרחפים באוויר. הוגים ופוסקי הלכה יהודים כמעט לא עסקו בהלכות בית המקדש, בלימוד החלקים בתלמוד הקשורים לעבודת הקורבנות או להלכות טומאה וטהרה שנוהגות במקדש. מעטים ענו על השאלות איך תיראה הגאולה. ההיסטוריה היהודית עוצבה כך שהרוח תתפוס את מקום החומר. שארץ ישראל האמיתית, שירושלים האמיתית, תהפוך לערטילאית ובלתי מושגת. למשהו שמתפללים עליו בלי שיודעים בכלל מהו. זה הצליח כל כך. זה שמר את עם ישראל בחיים. זה אפילו נתן לו תקווה שתמיד יהיה יותר טוב. והכי טוב בטוב שיגיע – שלא יצטרכו לעשות בשבילו שום דבר. אנחנו נמשיך את חיינו, ומתישהו אלוהים יאמר לצרותינו די ויביא אותנו בחזרה לירושלים על כנפי נשרים. המשיח יגיע, משמיים בית מקדש יירד בנוי באש, ונבואות התנ"ך יתגשמו.

ב.

אבל לא כולם חשבו שלא צריך לעשות דבר, ולא תמיד. גלי השיבה לארץ החלו, כאמור, בסוף המאה ה-15. יהודים באו לחונן את עפרה של ארץ ישראל ממש. והיו הוגים שעסקו בבית המקדש ובגאולה, והיו גם מנהיגים שהצרו על כך שתפילות היהודים על הגאולה ועל השאיפה לחזור לציון הן "כצפצוף הזרזיר". אבל מי שעשו שימוש מסיבי בסמלים של משיח ושל גאולה היו כמובן הציונים. רבים מההוגים הציונים כתבו, כל אחד בדרכו, את המילים המפורשות: גאולה, שיבה, ירושלים, אחרית הימים. הציונים, החילונים והדתיים גם יחד, קראו לגאולה אקטיבית. הגאולה לא תגיע לבד. המשיח לא יבוא פתאום. אנחנו נגאל, אנחנו המשיח של עצמנו. עם ישראל לא יחזור לארצו על כנפי נשרים –

הוא יגיע בעצמו. ברגל, באוניות, במטוסים. והוא יבנה את ארצו מחדש עם אבנים ומלט ומחרשות ובתי חרושת. היו ציונים שאמרו שזה לא ישים, שישראל צריכה להיות מרכז רוחני ודי בכך. היו ציונים שאמרו להפך – לא נצליח אם רק נבנה יישובים ולא ניתן להם מסגרת בצורת מדינה. אבל אלו היו מחלוקות בתוך המשפחה. אלו גם אלו, יחד עם פיתולי ההיסטוריה, ניצחו לבסוף את הלא-ציונים. זה ממש לא היה מובן מאליו.

השיבה לארץ ישראל לוותה באינספור סמלים של קודש. גימנסיה הרצליה, אולי הסמל החשוב ביותר של התרבות העברית החדשה, נבנתה בצורת בית המקדש. סמל המדינה נקבע על פי חזון הנביא זכריה לאחרית הימים. הפרלמנט העברי נקרא "הכנסת" על שם כנסת הגדולה, המוסד הריבוני-הרבני של ימי בית שני, ומספר חבריו – 120. כמו אז. ירושלים הוכרזה כבירת המדינה היהודית על אף מורת הרוח הבינלאומית. העליות לארץ, שחלקן היו בריחות או הגירות, הוכתרו כולן בתואר "קיבוץ גלויות". ציטוטים מחזונות הנביאים לשיבת ציון ולגאולה היו דבר שבשגרה. ההכרה הייתה שאנחנו המשיח, אנחנו המכבים. הגאולה הגיעה.

אומנם, ראשי המדינה דאגו להשאיר את כל עניין הגאולה על אש קטנה, חששו מהתגשמות יתר של החזון. במקום הר הבית – שלא היה חלק מהמדינה היהודית בתחילתה – הקימו אתרי עלייה לרגל אחרים. הר הרצל, הר ציון ושלל בתי קברות שנתברכה בהם ארץ ישראל.

במלחמת ששת הימים הגיעה ההתנגשות בין החולמים והפוחדים לשיאה. ואולי בכלל לא הייתה התנגשות. הייתה הכרעה. קריאת "הר הבית בידינו" הומרה בירידה לכותל המערבי. משה דיין ידוע באמרתו "למה לנו כל הוותיקן הזה". הדגל שעל ההר קופל במהרה, השופר נותר רק בשיר של נעמי שמר, והשליטה בהר נמסרה לידי הווקף הירדני. מדינת ישראל החליטה שלעם היהודי מספיק להסתפק בכותל המערבי, ועולם כמנהגו יוכל להמשיך לנהוג.

אז זהו, שלא. העולם אף פעם לא נשאר לנהוג כמנהגו. תיכף נראה למה לא, ומה קרה מאז ובייחוד בעשורים האחרונים. אבל קודם, לפיל שבחדר.

ג.

ההלכה היהודית אוסרת על עלייה להר הבית. לא נכון
אבל זו הפסיקה של הרבנות הראשית! אבל כל הפוסקים החרדים אומרים
ככה, וגם הרבה פוסקים לא-חרדים! נכון

בואו נעשה סדר. מצוות מורא מקדש היא מהחמורות שבתורה. בית המקדש
איננו סתם מקום. בשביל להגיע אליו צריך להיות מוכנים, צריך להיות טהורים,
צריך לבוא בזמנים המתאימים. לחלק מהמקומות בבית המקדש רק כוהנים
מורשים להיכנס, ולקודש הקודשים – מקום ארון הברית, מקומה של אבן
השתיה – רק כוהן גדול ורק ביום הכיפורים. והעונש למי שעובר על כללי
הכניסה? מוות. כרת בידי שמיים.

זה לגבי בית המקדש. נחלקו הדעות אם הדבר נכון גם לגבי מקום המקדש
כשהוא לא קיים, ובשלב מסוים נקבעה ההלכה שכן. קדושתו של המקום איננה
משתנה גם אם בית המקדש לא שם. ולכן, אסור להיכנס למקום המקדש.
אבל. מסביב למקום המקדש יש מעגלים שונים של קדושה. יש לשכות, יש
עזרות, יש אזורים שבהם מותר גם לנוכרים להיות, וישנה הרחבה הגדולה שבנה
הורדוס שהכילה הרבה מאוד חוץ מאת בית המקדש, והיא זו שנקראת היום הר
הבית. גם היום עלייה להר הבית דורשת היטהרות וכללי התנהלות הלכתיים
כראוי למקום קדוש.

לאורך הדורות, כאמור, יהודים לא הרבו לעסוק בשאלות של גבולות בית
המקדש, מיקומו, מקומן של העזרות והגבולות השונים על הר הבית. לא הייתה
לזה רלוונטיות רבה. וכשהמציאות הפכה את הדין לרלוונטי יותר, בבואם של
מרבית הפוסקים לדון בשאלות האלו, הם בחרו לאסור על עלייה להר הבית.
כולו. לחלוטין. הנימוקים היו: אנחנו לא יודעים בוודאות איפה היה ממוקם
בית המקדש, ולכן לא יכולים לגזור מכך את האזורים המותרים והאסורים;
אין ביכולתנו לקיים היום עלייה להר בצורה נכונה, כי כולנו טמאים; הר הבית
הוא לא מקום של טיולי תיירות ושל סיורים, הוא נועד כדי לשמש לעבודת
האלוהים, להקרבת הקורבנות, ומאחר שאין לנו אפשרות לעשות זאת כיום –
ממילא אין היתר לעלות. ועוד נימוקים דומים.

והיה עוד משהו. פניה של רחבת הר הבית השתנו. כיום נשלט ההר על ידי
מוסלמים, ואין אנו רוצים להתגרות בהם על ידי כך שנתבע את חלקנו. יום

יבוא ואלוהים יבנה את בית המקדש וימצא עבורנו פתרון. עד אז, למה לנו לעסוק בסוגיות כאלו בכלל? נותיר את המצב כפי שהוא, ועולם כמנהגו יוכל להמשיך לנהוג.

אז זהו, שלא. כאמור, העולם אף פעם לא נשאר לנהוג כמנהגו. וזה מה שקרה.

ד.

אז איפה השארנו את המוסלמים?

אבנים רבות נהרסו ונבנו בירושלים מאז שעמדו המוסלמים והיהודים שכם אחד מול האויב הצלבני. בינתיים, היהודים עצמם נהפכו לאויב. ערביי הארץ הביטו בעיניים כלות על היהודים הציונים שהגיעו לפתע והחלו לשנות את פני הארץ. לדבר על מדינה עצמאית, על זכויות קיבוציות. לתבוע את זכותם הנשכחת על האדמה הזאת, שהיא בכלל אדמה ערבית קדושה. שרוב תושביה ערבים. שבמשך מאות שנים נשלטת על ידי המוסלמים. ליהודים שהגיעו יש מזימות להשתלט על האדמה, והם עושים זאת בחריצות, בלהט, בתחכום, בערמומיות. האיום נעשה יותר ויותר מוחשי וממשי.

אבל הערבים לא יתנו לזה לקרות. הם יגנו על האדמה, הם ישמרו עליה לטובת האומה המוסלמית כולה, הם ישמרו על המסגדים, על חרם א־שריף, הם לא יפלו בפח שטומנים להם היהודים.

ערביי הארץ החלו להתקומם נגד גזילת האדמות היהודית, נגד העלייה המסיבית, ומאוחר יותר, נגד השלטון הבריטי הנוצרי אוהד הציונים שיושב בחיבוק ידיים ומאפשר לגזל הזה לקרות. ממש אחדות צלבנית-יהודית.

אבל לתדהמתם ולאסונם הגדול של ערביי הארץ – שהחלו יותר ויותר לכנות את עצמם פלסטינים במהלך המאה ה־20 – האומה המוסלמית כולה לא סיעה במיוחד. בסוף בסוף, כשקמה המדינה היהודית, אומנם נשלח צבא הצלה. ואומנם מנהיגי מדינות ערב אמרו שהם לא יתנו לפלסטינים לעמוד לבד. אך בפועל, ברגע שהתאפשר, הירדנים השתלטו על ירושלים ועל עוד ועוד שטחים, ניכסו לעצמם את חרם א־שריף, ולא עניין אותם דבר. גם המדינות הערביות האחרות, שנאלצו לקבל את הפליטים לשטחן והקימו עבורם מחנות פליטים, לא התעניינו במיוחד במצבם, לא עסקו בשיקום, לא נאבקו את מאבקם ואף לא העניקו להם אזרחות. הירדנים אומנם אפשרו לפלסטינים לקבל אזרחות ירדנית, אך היה זה

רק עוד אמצעי מתוחכם מצידם להשתלט על האיום שנבע מהמשך קיומה של זהות פלסטינית נפרדת. הירדנים הלאימו את חרם א-שריף, הפכו אותו לסמל ירדני, השקיעו בשיפוץ שלו ולא הקדישו מחשבה למה הפלסטינים חושבים על זה. בשביל הפלסטינים, זה היה יותר מדי. הם שנאו את ירדן. הם אפילו התנקשו במלך ירדן ב-1951, בשעה שעלה להתפלל בחרם א-שריף עצמו. במלחמת ששת הימים השתחררו גם הפלסטינים מעולה של ירדן, אבל עברו לחיות תחת אויב שנאו לא פחות.

ה.

חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים שהזכרנו לעיל, החל כבר בזמנו להזהיר שאל-אקצא בסכנה, ושחרם א-שריף מאוים על ידי פלישה והשתלטות של היהודים הציונים. אבל הוא מעולם לא הכחיש בדרשותיו את קדושתו של הר הבית ליהודים. וכי איך אפשר להכחיש? הרי הכתבים האסלאמיים מלאים באזכורים, בהתייחסויות, בהיגדים ובמסורות על ירושלים היהודית, על שלמה המלך ועל בית המקדש שבנה. ספרי הקודש האסלאמיים החשובים ביותר, כמו גם ההיסטוריונים המוסלמים הגדולים של ימי הביניים, מתארים את מסעו של הנביא מוחמד למקום המקודש ששכן בו מקדש שלמה; את בית המקדש המפואר; את חורבנו; את היהודים שסייעו לעומר למצוא את המסגד הקיצון ששכן במקום הקדוש להם; את הנוסעים המוסלמים לאורך הדורות שתיארו את מסעם במקום הקדוש ליהודים, ועוד ועוד. ובכלל, יש עדויות היסטוריות וארכיאולוגיות, ויהודים ונוצרים בכל העולם ובכל הדורות מאמינים שהר הבית קדוש ליהודים, שיש להם היסטוריה עתיקה במקום הזה. אז אין שום היגיון בלהכחיש אותה.

אבל המנהיגים שבאו אחרי חאג' אמין, ובייחוד מאז 1967, חשבו אחרת. הם ידעו שאמונות אפשר לעצב. שמסורות אפשר לערער. שממצאים ארכיאולוגיים אפשר להעלים. נשק ההגנה שלהם על חרם א-שריף היה לא רק התקוממות עממית, אלא נשק התודעה. והם השתמשו בו בשיטתיות רבה ובהצלחה גדולה במשך עשרות שנים.

.1

ובכן, "אל-אקצא בסכנה" הייתה סיסמת הקרב, וכלי הנשק היו תעמולה, הכחשה, שקרים ועלילות. המטרות היו: ניתוק הקשר היהודי לחרם א-שריף, ביסוס האחיזה המוסלמית הבלעדית המתחם, וכמובן, ליכוד העולם הערבי סביב הסוגייה הפלסטינית והעלאת קרנם של הפלסטינים שוב כשומרי המקומות הקדושים מול פלישת הציונים, מול המערב כולו.

מה למשל טוענים?

שבית המקדש היהודי לא היה, בטח לא בארץ ישראל. "הישראלים הקדומים אין להם אף שריד על פני אדמת פלסטין המעיד באיזושהי דרך על אמיתות טענתם שהייתה להם מזינה בפלסטין, לא בשכם ולא בירושלים", כך כתב חאג' זכי אל-ע'זל, שהיה נציג פלסטיני של ממשלת ירדן בעיריית ירושלים בשנות ה-50, בתוך ספרו של חסן עליאן, "אל-קודס, בין האמת הערבית וההזיה הציונית". והוא ממשיך וטוען שבני ישראל כלל לא הגיעו לארץ ישראל, לא כל שכן הקימו בה ממלכה או מקדש. חוקרים אחרים ביקשו להוכיח שהארץ המובטחת של אלוהים לבני ישראל נמצאת בחצי האי ערב, שם ישבו היהודים עד שנבוכדנצר שם קץ לממלכתם. מנהיגים פוליטיים ערבים היו מצטטים את ה"מחקרים" הללו בהזדמנויות שונות.

טוענים שבית המקדש קיים בדמיון של היהודים בלבד, והוא כלי בידי התנועה הציונית כדי לאסוף את היהודים לארץ ולהשתלט על מסגד אל-אקצא. אם לא היו ממצויאים שבית המקדש היהודי היה קיים בירושלים, איזו סיבה הייתה לראשי הציונים לשכנע את היהודים להגיע לפלסטין?

טוענים גם שאולי באמת לבני ישראל היה מקדש בירושלים. אבל שליהודים של היום אין שום קשר לבני ישראל של אז. באתר האינטרנט "אקצא אונליין" מובא מאמרו של בלאל אחמד עבדה: "למה כוונתנו באומרנו 'היהודים'? האם בני ישראל נכדיו של יעקב, או היהודים בני זמננו? [...] היהודים שגרו בירושלים ובפלסטין בעבר, [או] היהודים בני זמננו שכובשים את פלסטין? [...] ישנו הבדל גדול!". עבדה מפקיע את הקשר בין היהודים של היום לבין יהודי התנ"ך, ורק אחר כך פונה להעלות את הטיעון שגם עצם הקיום של המקדש ומקומו אינם ודאיים. בשאלת הקשר בין היהודים של אז ליהודים של היום, נעזרים לעיתים כותבים מוסלמים, עבדה ורבים אחרים, גם במחקרים של יהודים

שמבקשים להראות שהעם היהודי אינו אלא המצאה מודרנית. הבקאים יותר במקורות היהודיים משתמשים במחלוקות הפנים יהודיות באשר לזיהוי מקומו של המקדש על הר הבית, כראיה לכך שהיהודים עצמם אינם בטוחים איפה היה המקדש שלהם, וממילא – אם היה. קלף הזהב הוא הטענה האסלאמית הקלאסית, שכל אבות האומה היהודית היו מוסלמים. דוד ושלמה, שלכאורה בנו את המקדש, הם מוסלמים. אברהם, שלכאורה גם לו יש זיקה להר הבית, הוא מוסלמי. ממילא, מה שהם בנו הוא מוסלמי. אימאם מעמאן כתב: "יש החושבים שדוד הוא ממנהיגי היהודים. ממש לא. הוא שליט מוסלמי". יש המגדילים לומר ששלמה המוסלמי בנה את מסגד אל-אקצא, שנבנה עוד קודם למסגד במכה. כך, למשל, בספר "פלסטין וההתנכלויות הישראליות למקומות הקדושים האסלאמיים" של יוסף כמאל אל-חוסייני, המושתת על פלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ואצל רפעת סיד אחמד ממצרים במאמר שהופיע באתר "אלקדס.נט": "סולימאן [...] בנה את מסגד אל-אקצא שהיהודים קוראים לו ההיכל/המקדש". ועוד ועוד.

הגישה הנועזת ביותר מתיימרת להתמודד עם המקורות המוסלמיים הקלאסיים אשר מכירים בזיקה היהודית לירושלים, ולהוכיח שאינם אמינים. או שנמצאו מאז כתבי יד מהימנים יותר, ובהם כתובות המסורות באופן ששולל את הזיקה היהודית. או שחדרו לתוך כתבי קודש מוסלמיים זיופים יהודיים על ידי יהודים שהתאסלמו. או שהאגדות על קדושתה של ירושלים ליהודים הן אגדות ותו לא. או שהמסורות הכתובות הסתמכו על סיפורים בעל פה בלא שנבדקה אמינותם. בעבודה אינטנסיווית ועיקשת רבת שנים, החל משנות ה-20 של המאה ה-20, הטיעונים והעלילות ניצחו במערכה. התודעה שכיום היא מנת חלקם של רוב הפלסטינים, של שיעורים גדולים בעולם המוסלמי ובעולם בכלל, גורסת כי לא היה בית מקדש וכי אין שום קשר בין היהודים להר הבית. גם בשטח נקבעו העובדות: חפירות בלתי מבוקרות ופגיעה בשרידיים של העבר היהודי. בשנת 2016, כשהכריז אונסק"ו על מתחם הר הבית כמקום מקודש – לא היה ולו רמז לכך שהוא קדוש גם ליהודים.

עם שלל הטיעונים הקודמים, היהודים יכולים להתמודד בקלות רבה, אם רק ירצו. אבל על טענה אחת – שהושמעה לא פעם על ידי עכרמה צברי, המופתי הקודם של ירושלים, ועל ידי המופתי הנוכחי מוחמד חוסיין, ושרבים אחרים

הדהדו אותה – היה ליהודים קשה לענות: אם היהודים היו חושבים שהר הבית הוא שלהם, הם היו תובעים אותו. לפחות עולים אליו, מפגינים נוכחות. ומול הטענה הזאת שלא מכירה בפלפולי ההלכה היהודית, "דווקא משום שזה קדוש לנו וחשוב לנו ויקר לנו אנחנו לא עולים ולא תובעים", חשו רבים בקרב פוסקי ההלכה והמנהיגים היהודים שאין אפשרות להפטיר כאשתקד.

.I

תמיד היו שם מתי מעט. נאמני הר הבית, שוחרי המקדש. אלו שמתכוונים אליו, שבונים את הכלים, שתופרים את הבגדים. או בלי קשר למקדש. אפילו רק כאלה שאומרים שהר הבית הוא הסיפור. לא הכותל המערבי. אבל הם היו באמת בשוליים.

רק כשהתביעה הלאומית הצטרפה לזו הדתית, החלו הדברים להשתנות. בשנים האחרונות, העלייה היהודית להר הבית והשיח היהודי סביב הר הבית תופסים יותר ויותר תאוצה. ההבנה שמשוהו התפסס – גם כלפי פנים, במקום שהר הבית (לא) תפס בתודעה ובחינוך היהודי, וגם כלפי חוץ – החלה לחלחל. שחוסר התביעה על הר הבית לא מובנת כיראת הרוממות של היהודים ממקום המקדש, אלא כוויתור עליו. מה שפעמים רבות היה נכון בהחלט. ועם ההתעוררות מלמטה, שלפעמים חיפשה את ההיתר ההלכתי ולפעמים לא היה לה אכפת ממנו כלל, גם פוסקי הלכה גדולים החלו לעסוק בשאלות הללו ולקבוע את הגבולות, את המקומות המותרים לעלייה, את הגדרים. איך עולים ולאן. הם אף נתנו דוגמה אישית ועשו זאת בעצמם.

בד בבד, החלה התביעה כלפי הרשויות להרחיב את שעות הכניסה של יהודים להר, למטרות תפילה ולא רק לשם תיור ונופש. להכיר בזכות היסודית של יהודים להתפלל במקום הקדוש להם ביותר, בלי להיעצר או להיאסר, בכל זמן שיחפצו.

לעומת עשרות או אולי מאות בודדות בשנה, כיום עולים מדי שנה עשרות אלפי יהודים להר הבית. נאבקים על קיום תפילות, על הרחבת שעות הפתיחה ליהודים, וגם על התודעה. הפנים יהודית בעיקר, המוסלמית אחר כך. החזון השלם של כל העולים והשוחרים לא תמיד זהה. יש החולמים להקים את בית המקדש ולחדש את עבודת הקורבנות. אין להם תוכנית קונקרטיה כיצד

זה יקרה – אבל זה לא מפריע להם לחלום. גם מדינת ישראל הייתה חלום הרבה לפני שהייתה תוכנית קונקרטיית. ובינתיים – מכשירים את הלבבות, קובעים עובדות בשטח.

יש שעניין הקורבנות פחות מדבר אליהם, אבל שירת הלויים, וחגיגות שהתקיימו במקדש כמו ניסוך המים או שמחת בית השואבה – מעלות בהם התרגשות רבה, והם פועלים לאורך השנה לחדש ולשחזר אותן. ויש שכל עניין המקדש לא עושה להם את זה, אבל הר הבית – כסמל יהודי, ריבוני, לאומי – זה מה שחשוב בעיניהם. חלקם מבקשים להתפלל בהר, או לערוך שם חופות, בר מצוות ובריתות. חלקם שואפים להניף בו את דגל ישראל אפילו למספר דקות. חלקם רוצים לתקן את העוול שבמסגרתו חרם א-שריף פתוח למוסלמים בכל עת, ואילו הר הבית סגור ליהודים כמעט כל הזמן. וחלק מבקשים רק שיהיה ברור: הר הבית בידינו. לא לידינו. לא בערך. ואם אנחנו רוצים שהר הבית יהיה בידינו – בידינו הדבר.

ככל שרבים העולים, כך רבים החלומות שהם נושאים בתוכם. והחלומות האלו מפחידים הרבה מאוד יהודים אחרים. מפחידים יהודים אחרים שפוחדים מהתגובה המוסלמית שפוחדת מההשתלטות היהודית. מפחידים גם יהודים שפוחדים אולי מההיבטים המסוימים האלו של הזהות היהודית, הלאומית, ההיסטורית, שהם לא מעוניינים להנכיח בחיים היהודיים שלהם. לא בצורה הזאת.

סלעים מתנגשים? סלעים נפגשים?

א.

אז מהו חרם א-שריף? מקום דתי קדוש שקושר אליו מסורות רבות עוד לפני המבנים הפיזיים ששוכנים עליו? או אולי כלי עזר פוליטי לחיזוק המשטר של עבד אל-מלכ ויורשיו אחריו, שרצו להטות את המוסלמים לירושלים כדי לחזק את השליטה שלהם מול שליטי החיג'אז בחצי האי ערב? אולי מקום שנעשה בו שימוש שאפילו גרם לחידוש או העלאה באוב של מסורות נשכחות, שמקדשות את ירושלים כדי להצדיק את הקדושה שלו ואת השליטה בו? האם זהו סמל

דתי ומרכז רוחני וריבוני שהפלסטינים מגנים עליו בחירוף נפש עבור העולם המוסלמי כולו, או שמא כלי שרת להעלאת קרנם של הפלסטינים בזמנים שבהם הסוגייה הפלסטינית נדחקת לשולי השיח הפוליטי-מדיני הערבי, וכשקמים מערערים מתוך העולם המוסלמי על שליטתם במתחם?

ומהו הר הבית? מקום דתי קדוש שקושר אליו מסורות רבות עוד לפני המבנים ששכנו עליו? או אולי כלי עזר פוליטי של שלמה המלך ויורשיו אחריו, שרצו להטות את היהודים לירושלים על פני מורדים במלכות כאלה ואחרים? אולי מקום שהורדוס עשה בו שימוש ציני כדי לשכנע את היהודים שהוא משלהם? אולי מקום שהיהודים לכאורה קשורים אליו בעבותות של זיכרון וכמיהה אבל לא באמת מתכוונים למה שהם אומרים יום-יום ובשלל וריאציות, כמו "ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו" או "השב כוהנים לעבודתם ולוויים לשירם" או "שיבנה בית המקדש במהרה בימינו"? או שמא כן מתכוונים לזה, והמציאות שבה יהודים יכולים לבוא מתי שירצו ולהתפלל במקום הקדוש והאהוב שלהם לא מתגשמת, וזה כואב להם מאוד?

התשובה היא, ובכן, גם וגם.

הר הבית הוא גם מקום דתי וגם מקום לאומי וגם סמל פוליטי וגם מושא געגועים וגם מציאות ממשית קיימת, שיש לגביה חזון גדול שעוד צריך להתממש.

חרם א־שריף הוא גם מקום קדוש וגם מקום פוליטי וגם כלי עזר לשליטה וגם כלי שרת עבור הפלסטינים, וגם סמל רוחני ודתי וסממן של לאומיות, שיש לגביה חזון גדול שעוד צריך להתממש.

התשובה הזו היא לא פשוטה בכלל. היא אמיצה מאוד ונדירה מאוד. אבל זו התשובה.

ב.

בעשרות השנים האחרונות התקבעה התופעה, והיא הולכת וגוברת: יהודים רבים חוששים מהשיח המוסלמי-דתי בעניין הר הבית ומאמצים תחתיו את השיח היהודי החרדתי. זה המקום שהמוסלמים לעולם לא יוותרו עליו, אז אנחנו נצמצם נוכחות. זה המקום הקדוש ביותר למוסלמים, אז לא כדאי לדבר על זה שזה מקום קדוש גם ליהודים. אלו ענייני אמונה ודת שאין כל אפשרות לשיח

רציונלי מולם, אז בואו נותיר את השיח הדתי בצד ונתמקד בהיבט הביטחוני, הפוליטי, כדי לשמור כמה שיותר על השקט מפני התבערה שעלולה לפרוץ. הם יקראו לזה "מבול אל-אקצא", ואנחנו? "חרבות ברזל". אנחנו פשוט לא רוצים להפריע למלחמה הדתית שהם מנהלים, לא רוצים להעמיס משמעויות גם מצידנו. אפשר לשלוח דברי הרגעה בערבית ביומונים חרדיים או בכמות אחרות. אפשר גם לוותר על הכול. אין לנו שום צורך במקום הזה, בכאב הראש הזה. ואלו שעולים להר הבית? קיצונים. אלימים. חסרי אחריות. מבעירים את השטח. פרובוקטיביים. משוגעים. טיפשים. הזויים. לא נורמליים. והנורא מכול (באיזשהו שלב במעלה הדרך המילה הזו נהפכה לקללה) – משיחיים.

ולא היא.

ההכרה בכך שהשיח המוסלמי הוא פעמים רבות פוליטי, אינטרסנטי, מכוון בכלל כלפי הערבים יותר מאשר כלפי היהודים, היא קריטית כדי להפסיק לפחד מחרם א־שריף.

זו בוודאי אינה סיבה שבעטיה נוכל להתעלם ממעמדו של הר הבית בהיסטוריה היהודית, בתודעה הלאומית והדתית.

ויותר מזה: העלאת השיח הדתי למרכז השולחן היא בדיוק מה שצריך לעשות. קודם כול, כי אי אפשר להמשיך ולהתעלם ממנו. אי אפשר להכתיר אותו בתואר "קיצוני" ולנסות לשאוף שייעלם. צריך להנכיח אותו, להכיר אותו ולהשתמש בו בדרך לפתרון.

יתרה מזאת, צריך להשתחרר מההנחה שאמונות דתיות הן קשיחות ובלתי משתנות, או שנאמנות דתית היא קיצונית מעצם טבעה. ההפך הגמור הוא הנכון. אמונות דתיות משתנות כל הזמן. הגדרת התפקיד של חכמי הלכה היא ליישב בין ערכים מתנגשים, למצוא דרך להכריע בין תפישות ומחלוקות. אפשר להתחיל עם מסכת בבא מציעא, שדנה במציאות שבה שניים אוחזים בטלית. התנאי המקדים הוא ששני הצדדים אומרים "כולה שלי". אם מוותרים מראש – זה פחות מתארגן.

.ג

כשלא נפחד מהאמת שלנו, נוכל לקבל אמיתות אחרות. כשלא נפחד לדרוש את שלנו, נוכל להעניק לדורשים את שלהם. כשנדע שאמונות דתיות ולאומיות,

וגם פוליטיקה וענייני שליטה וכוח, שזורים זה בזה אצל המוסלמים כמו גם אצל היהודים, ודבר אינו עומד לבדו – נוכל לראות את המציאות נכוחה. לא נכחיש את הזיקה המוסלמית לחרם א-שריף אל-קדסי, לא בפני עצמנו ולא בפני העולם. לא נכחיש, נתעלם או נגמד את הזיקה היהודית להר הבית, לא בפני עצמנו ולא בפני העולם. ולא נרשה שאחרים יעשו כן.

כיום, רוב המאמינים בזכות המוסלמית על חרם א-שריף לא מכירים בזכות היהודית על הר הבית, ורוב המאמינים בזכות היהודית על הר הבית לא מכירים בזכות המוסלמית על חרם א-שריף. רבים מדי כלל לא מעוניינים למצות את הזכות היהודית, שזה הצעד הראשון.

רק אם נפנים שלא כל עלייה יהודית להר הבית חייבת להיות פרובוקציה, שאפשר שהיא געגוע, היא כיסופים, שאפשר שהיא אמירה בלתי מתפשרת שהר הבית הוא יהודי, ושנחנו לא מקבלים את השקר שאל-אקצא בסכנה רק מפני שהוא נאמר יותר מדי פעמים;

רק אם נפנים שתחושת האיום שחשים מוסלמים מפני השתלטות יהודית על הר הבית היא לפעמים גם אותנטית, לא נכחיש אותה ולא נזלזל בה, אבל גם לא נחשוש ממנה ולא מהניצול של הרגש האותנטי לצרכים פוליטיים;

רק אם נאחז בשתי האמונות, נאחז באמת – ונוכל למצוא פתח לתשובה. פתח למציאות שבה יהודים ומוסלמים ימצאו בית בהר בכל זמן שירצו. שכל אחד שירצה יוכל למצוא בית בהר. יש כיוונים מעשיים וריאליים רבים שניתן ללכת אליהם כדי ליישם את המציאות הזו.

אבל קודם כול, צריך להרגיש, צריך להאמין, צריך לרצות, צריך לתבוע. הר הבית – זה בידינו.

והמילים של מאיר בנאי, אחד הנביאים הירושלמים שהלכו בינינו, עוד מהדהדות:

... השלטים מעל החגיות
משקפים, על הרחובות
בתוך לבי יש צעקה והיא גדולה
הראו לי את שער הרחמים.

להאמין. להתפלל. לאהוב.

... בואי אתי יחד

בואי מתוך הפחד

כי את, גם את

חלק

משער הרחמים.

וגם את, ואתה, וכולנו.

כלי להערכת מד הלחץ המדיני ברחבי ירושלים (J-DPI: Jerusalem) (Diplomatic Pressure Index)

גיל אבראל

עו"ד גיל אבראל, עמית מחקר במכון. כיהן כיועץ המשפטי של המטה לביטחון לאומי במשרד ראש הממשלה וחבר בצוות הבכיר של המל"ל. ב-14 שנות עבודתו בארגון ייעץ לארבעה ראשי ממשלה ולשמונה יועצים לביטחון לאומי בסוגיות ליבה של מדיניות חוץ וביטחון. בוגר בית הספר קנדי לממשל באוניברסיטת הרווארד (מדיניות ציבורית), בית הספר למשפטים באוניברסיטת ג'ורג'טאון ועמית במרכז הרווארד למנהיגות ציבורית. תחומי מומחיותו כוללים משפט בינלאומי, מדיניות ציבורית, משא ומתן בינלאומי רב צדדי, לוחמה משפטית, דיפלומטיה וגיאואסטרטגיה, וכן תהליכי קבלת החלטות בנושאי חוץ וביטחון. עמית בכיר במכון למדיניות העם היהודי (JPPJ) ומרצה בבית הספר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן.

עֲשֶׂה קִבְיָן שֶׁל לַחֲץ מְדִינִי יִרְדּוּ לְעוֹלָם, תִּשְׁעָה נְטִלָּה יְרוּשָׁלַיִם,
וְהַעֲשִׂירִי כְּנִרְאָה בְּדֶרֶךְ

פסיפס של נפצים דיפלומטיים

במשך למעלה מ-3,000 שנה לוטשות מדינות זרות את עיניהן למתרחש בירושלים. לעיתים נדמה שלכולם יש לכל הפחות דעה בנוגע לירושלים, ורצון להשפיע בדרכים שונות על המתרחש בתחומה.¹

לא חסרות סיבות ללחץ דיפלומטי במרחב של ירושלים. אבן הנופלת מקיר קדוש ליהודים ויש להחזירה²; גשר עץ סדוק סמוך למקום המקודש למוסלמים שיש לתקנו³; סולם זעיר על חלון בכנסייה נוצרית שיש לוודא את מיקומו⁴; אפילו מלמול תפילה חרישי במקום מיוחד בערב חג זה או אחר⁵ – כל אלה עלולים לגרום תגובה חריפה, גינוי דיפלומטי או לחץ בינלאומי. נגיעה בהם עלולה לעורר התלהמות דתית לאומית, להוציא מיליונים לרחובות, ואף להוביל לשפיכות דמים. כך, מבנה מתפורר שנבנה שלא כחוק במזרח העיר ומיועד להריסה הופך ל"סיפור מתפתח" בתקשורת העולמית עם לחצים וגינויים דיפלומטיים מקיר לקיר, תוך שהמשפחה המתגוררת בבית הופכת באחת לסמל המאבק. תוכנית מתאר, שבכל עיר אחרת מעניינת, במקרה הטוב, את מהנדסי העיר, מוצאת את דרכה לתדרוכי מחלקת המדינה האמריקאית. הצבת שערים מגנומטריים בפתח הר הבית עולה לדיון חירום במועצת הביטחון של האו"ם, וגורלן הנדל"ני של כנסיות וחצרות שונות בעיר נקבע בפגישות מדיניות בין מנהיגים.

נראה כי קשה למצא עיר נוספת בעולם עם פסיפס כה מורכב של נפצים דיפלומטיים כירושלים.

הלחץ הדיפלומטי בירושלים מתווסף למורכבות הכללית שבה מתנהלת העיר. אתגריה מהווים דוגמה ל-"Wicked Problem" – מונח במדיניות ציבורית ובתכנון מערכת המתאר בעיה מורכבת במיוחד שמאופיינת בריבוי גורמים, בחוסר ודאות, בקונפליקטים ערכיים ובהיעדר פתרון ברור או סופי.⁶ בעיות מסוג זה אינן ניתנות להפרדה פשוטה לגורמים או להבחנה בין גורם לתוצאה,

1 י' פראוור, 1975

2 הקרן למורשת הכותל המערבי, 2020

3 Reiter, 2017

4 Cust, 1929

5 רמון, 2025; שרגאי; 1994; רייטר, 2016

6 Rittel & Webber, 1973

וכל ניסיון לטפל בהן משנה את תנאי הבעיה עצמה⁷. בירושלים מדובר באתגרים סבוכים המערבים שחקנים רבים בעלי אינטרסים מנוגדים, המושפעים מהקשרים פוליטיים, תרבותיים, דתיים, לאומיים וחברתיים, ושאינם ניתנים לפתרון בכלים טכניים בלבד.⁸

לצד זאת, במאה ה-21 הפכו ערים לגורם מרכזי בעל "עוצמה רכה" בזירה הגלובלית, שיכול להיכנס למרחבים של קבלת החלטות, גיבוש נורמות ודיפלומטיה בינלאומית.⁹ לנוכח האצת תהליכי גלובליזציה, מרכזיות הרשתות החברתיות והנוכחות הישירה של גופים דיפלומטיים וארגונים בינלאומיים בזירות עירוניות – פעולה מוניציפלית כמו אכיפת חוק, שינוי סטטוס תכנוני או פעילות במרחב דתי עשויה להתפרש כעמדה מדינית כמעט רשמית, ולייצר תגובה דיפלומטית ממדינות רבות¹⁰, במיוחד כאלו המיישמות במדיניות החוץ את עקרונות המענה המהיר בזירה הבינלאומית (Real-Time Diplomacy או Twitter Diplomacy). מדובר בשינוי לעומת פרדיגמות קודמות ביחסים בינלאומיים¹¹, אשר ייחסו את עיקר ההשפעה לרמה המדינית, בעוד שהרמות המקומיות נתפשו כפריפריאליות לשיח הגלובלי.¹²

עם המומחים המקדמים את התפיסה של Local Action, Global Reaction נמנים ברוס כץ וג'רמי נובאק, ממובילי תפישת ה-New Localism¹³, שלפיה פתרונות חדשניים לאתגרים גלובליים נובעים פעמים רבות מהזירה המקומית-עירונית ולא מהמישור הלאומי. לתפישתם, ערים יכולות לפעול "מחוץ לקופסה" במהירות, לחדש ולהגיב למציאות משתנה, לנתח בעיות ואף להציע חלופות ופתרונות, ללא כבילות למערכי האינטרסים הסבוכים המאפיינים התנהלות ברמה הלאומית. ביכולתן להפוך לשחקניות מפתח המתווכות, ולעיתים אף מייצרות סדר יום דיפלומטי וכלכלי חדש, שבו פעולה מקומית אחת עשויה להאיץ תהליכים במדיניות החוץ של מדינות שלמות.

Goldsmith, 2022 7

Head & Alford, 2013 8

Swiney, 2020; Tavares, 2016 9

Kosovac & Acuto, 2021 10

Nijman, 2016 11

Curtis, 2011 12

Katz & Nowak, 2018 13

הגדרת המונח "לחץ מדיני בירושלים" והטריגרים להפעלתו
 נוכח מורכבות ההתנהלות בעיר ותפישות חדשות ביחס לעלייה במעמדן של ערים, כדוגמת ירושלים, בזירת הדיפלומטיה הבינלאומית, נדרש להגדיר את משמעות המונח "לחץ מדיני בירושלים". הכוונה היא לניסיון לחץ מצד מדינה זרה או ארגון בינלאומי (או עמותה או ארגון כנסייתי הפועלים תחת חסות מדינתית) להשפיע בכלים ובמעשים בזירה הדיפלומטית על המתרחש בתוך המרחב העירוני. לחץ מדיני יכול להתקיים במספר אופנים – החל מגינוי פומבי, דרך מחאה רשמית (דמארש), העברת מסרים תקיפים באופן שקט, קמפיין דיפלומטי נגדי, נקיטת צעדי מחאה מעשיים, ועד סנקציות כלכליות וחרמות.¹⁴ כדי לאפיין את המקורות ללחץ המדיני בסוגיות הנוגעות לירושלים, נשתמש במונח "טריגר" לתיאור החלטה, פעולה או יישום מדיניות ריבונית בהקשר של המרחב העירוני. במרחב הירושלמי קיימים שני סוגים של טריגרים מדיניים – פנימי וחיצוני.

טריגר פנימי הגורם ללחץ מדיני

טריגר פנימי הינו פעולה מקומית שנעשתה בתחומי העיר או החלטה שהתקבלה בקשר לעיר, אשר נתפשת על ידי מדינות וארגונים בינלאומיים כפגיעה באינטרס מוגן בראייתם, ומייצרת בתגובה לחץ מדיני.

בחלק גדול מהמקרים נובע הטריגר הפנימי מפעילות או מהחלטה של רשויות המדינה. אך לעיתים, אנשים או מוסדות פרטיים הם שמייצרים את הטריגר אשר מזין את התגובה הדיפלומטית. כך למשל, בעליית נאמני הר הבית למתחם ההר,¹⁵ בפעילות עמותות העוסקות בחידוש ההתיישבות היהודית בעיר העתיקה ובשכונות הסובבות לה, או במקרה של פגיעה בתהלוכות נוצרים בעיר העתיקה. הגם שמדובר בארגונים או באנשים פרטיים, חלק מהמדינות סבורות כי בין חלק מהעמותות הללו ובין רשויות המדינה מתקיימות זיקות גומלין חזקות. לכן, לתפישתן, אין לראות בהן מוסדות פרטיים אלא גורמים הפועלים בתיאום עם המדינה או אף מטעמה (בין שבהסכמה מפורשת ובין שבשתיקה), ובעיני המדינות, ממילא ישראל היא זו הנושאת באחריות לכל המתרחש במרחב המוניציפלי. אחת הדוגמאות המובאות על ידי הקהילה הבינלאומית לביסוס הטענות בנושא היא המימון הממשלתי הניתן לאבטחת בתי יהודים, שנקנו בידי עמותות העוסקות בחידוש ההתיישבות היהודית בשכונות הערביות בירושלים.

טריגר חיצוני הגורם למתיחות דיפלומטית

טריגר חיצוני הינו פעילות חיצונית המתרחשת ביוזמת מדינה זרה (או עמותה הפועלת בתיאום או המופעלת רשמית על ידי מדינה זרה, או ארגון מדינתי זר אחר) אשר נועדה להשפיע על עיצוב המציאות בעיר. פעילות זו נתפשת על ידי הממשלה ורשויות שונות בישראל כבלתי לגיטימית, בבחינת התערבות זרה, לעיתים בעלת אופי חתרני, שתכליתה לפגוע בריבונות הישראלית בירושלים או בביטחון הלאומי של המדינה. הפעילות מהווה טריגר חיצוני, המייצר בתגובה מתיחות דיפלומטית בין הצדדים.

ישנה למשל מעורבות זרה באמצעות מימון פרויקטים במרחב ציבורי או פרטי, המקודמת על ידי גורמים בינלאומיים ומוסלמים (תורכיה בנוגע לפעילות בעיר העתיקה ומזרח ירושלים וסעודיה) או בהיבטי דרישת בעלות על מתחמים ונכסים ברחבי העיר (לדוגמא רוסיה).

בשונה מהטריגר הפנימי, שבו פעילות או החלטה מקומית מחוללת לחץ

בינלאומי, ולפיכך התגובה הדיפלומטית יכולה להגיע ממדינות רבות – בהינתן טריגר חיצוני, נוצרת מתיחות מדינית בראש ובראשונה מול אותה מדינה שפעילותה היוזמה היא זו שמאתגרת את הריבונות הישראלית בעיר. עם זאת, יובהר כי עוצמת הלחץ המדיני איננה בהכרח פונקציה של מספר המדינות המפעילות אותו. הלחץ המדיני בירושלים, כמו בזירה הבינלאומית, הוא תמיד תלוי נסיבות, הקשר, עיתוי, ומושפע מזהות המדינות עצמן והמנופים הנוספים שהן מחזיקות נגד ישראל בזירה הבינלאומית.

על אף שפרק זה מתמקד בעיקר בטריגרים המייצרים לחץ דיפלומטי, במקרים רבים פעילות בתחומי השטח העירוני יכולה לייצר בתגובה גם מתיחות ביטחונית, לגרום להפרת הסדר הציבורי ואף לפיגועי טרור קשים בירושלים וברחבי המדינה.¹⁶ בשנת 2021 נרשמה הסלמה נוספת מרצועת עזה, כאשר בראשית מבצע "שומר החומות" ירו ארגוני הטרור טילים מעזה לאזור ירושלים בתגובה למתיחות גוברת בהר הבית ופינוי משפחות בשכונת שיח' ג'ראח (ירי הטילים בוצע ב"יום ירושלים").¹⁷

אף ישנן עדויות לכך שהמתיחות הדתית והלאומית בהר הבית השפיעה על החלטת הנהגת חמאס לקדם ולהוציא לפועל את מתקפת 7 באוקטובר 2023 נגד ישראל (המכונה על ידם, שלא בכדי, בשם "מבול אל-אקצה"). במהלך הלחימה בעזה איתרו כוחות צה"ל בונקר של מנהיג הרצועה יחיא סינוואר, ובין מסמכי השלל נמצאה גם איגרת ששיגרו סינוואר, מוחמד דף ומרואן עיסא בבוקר הטבח למנהיג חיזבאללה חסן נסראללה בביירות ולסעיד איזאדי (הגורם המקשר בין המשטר האיראני לארגון הטרור חמאס) בטהרן.

במכתב כותבים ראשי חמאס לנסראללה: "כשאתה תקרא את מילותינו אלה ייצאו אלפי לוחמי ג'יהאד של גדודי אל-קסאם לתקוף מטרות של הכיבוש הציוני הפושע, זהו עונש הולם למתקפות החמורות הללו הן ריקון מסגד אל-אקצא שלנו, במיוחד בשבועות האחרונים. המתקפות החמורות הללו הן ריקון מסגד אל-אקצא מן המתפללים המוסלמים. יתרה מכך, גירוש פעילי המוראביטון והמוראביטאת משערי מסגד אל-אקצא ומרחובות העיר העתיקה, הכאתם והשלכתם ארצה.

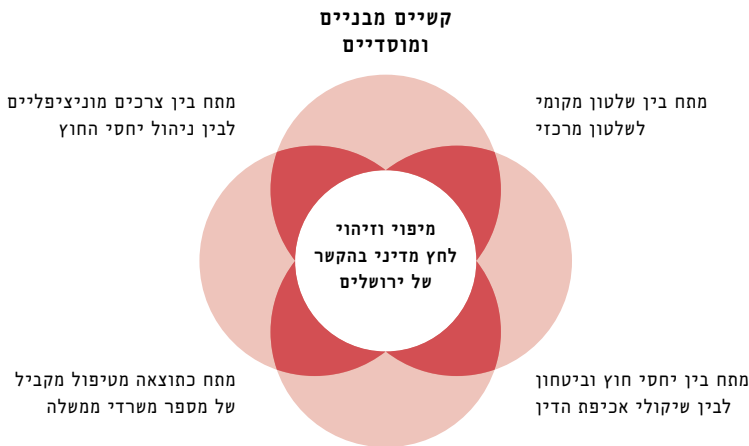
16 פארן, 2002

17 אושומירסקי ואח', 2021

תקיעה בשופר בתוך רחבות אל-אקצא וקיום טקסים ותפילות תלמודיות והכנסת קורבנות מן הצומח והכניסה של מספרים גדולים לרחבות אל-אקצא עם בגדי הכהנים. כל אלה הופכים את אל-אקצא למחולל...¹⁸.

קשיים מבניים בזיהוי ובהתייחסות ללחץ המדיני בירושלים

נוסף על מורכבות הבעיות עצמן, הקושי למפות ולטפל בלחץ המדיני בהקשר של ירושלים נובע מקשיים מבניים ומוסדיים בישראל. קשיים אלו גורמים למתחים פנימיים ולחוסר בהירות באשר לגורם המנהל, האחראי או המתכלל את הטיפול בנושאים בעלי רגישות מדינית במרחב העירוני. ניתן למפות את הקשיים המוסדיים למספר מכלולים מרכזיים:

לעיתים, הסוגייה המעוררת לחץ מדיני או מתח דיפלומטי בעיר מייצרת מתח בין השלטון המקומי לבין השלטון המרכזי, כשלכל אחד מהצדדים יש נקודת

מבט שונה, שיקולים ואינטרסים מנוגדים ביחס לקידום הנושא. כך למשל, משרד החוץ ועיריית ירושלים יכולים לראות באופן שונה את מצעד הדגלים ביום ירושלים, ומשרד ראש הממשלה והעירייה יכולים להיות חלוקים באשר לקידום תוכנית מתאר גן המלך בסילוואן, או עיתוי קידום רכבל ופרויקטים תיירותיים בסילוואן ובעיר העתיקה.

במקביל, מתקיים מתח בין הצורך לנהל את יחסי החוץ והביטחון לבין הצורך לאכוף את הדין וליישם את פסיקות בית המשפט.¹⁹ עניין זה מתעורר באופן תדיר סביב הריסת בתים בלתי חוקיים ופינוי משפחות במזרח העיר. בחלק מהמקרים מדובר בבתי שנבנו ללא היתר לפני שנים רבות, תוך עצימת עיניים מתמשכת של רשויות המדינה. במקרים אחרים מדובר בפסיקה של בית המשפט שהכריע בסוגיית הבעלות על קרקע (לעיתים קרובות על רקע פעילות רכישה של עמותות יהודיות העוסקות בחידוש ההתיישבות היהודית בעיר העתיקה וסביבותיה).

כך לדוגמא, נציגים דיפלומטיים זרים השוהים בישראל מגלים עניין בהליכים המשפטיים בבתי המשפט בישראל, עוקבים באופן הדוק אחר פרסום החלטות ביניים ופסקי דין בנושאים אלו, והעניינים הקשורים לאכיפת פסקי הדין הללו אף עולה במסגרת השיח הדיפלומטי השוטף בין המדינות. במקרים מסוימים, העיסוק בנושא פינוי משפחות בשכונת שיח ג'ראח במזרח ירושלים והריסת הבית בידי המשטרה והעירייה אף הוביל להצהרה משותפת של ארבעה שרי חוץ של מדינות באיחוד האירופי (צרפת, איטליה, גרמניה וספרד) אשר קראו למדינת ישראל לעצור לצמיתות את הליכי הפינוי וההריסה של מבנים פלסטיניים במזרח ירושלים.²⁰

כך או כך, אכיפת הדין הנדרשת מבוצעת במקרים רבים באזורים רגישים, וישנם מקרים בהם הריסת נכס או פינוי משפחות ממנו עלולים להביא בסבירות גבוהה לפגיעה ביחסי החוץ, בביטחון הציבור ובסדר הציבורי. נוכח מורכבות הנושא, לא אחת נדרשת פנייה פרטנית של המטה לביטחון לאומי או גורמים במשרד ראש הממשלה ליעוץ המשפטי לממשלה (האמון, בין שלל תפקידיו,

19 רובינשטיין, 2015

20 ליס, 2022

על קביעת מדיניות אכיפת הדין בהיבטים שונים) לשם קבלת הנחיות לעיתוי מימוש פסק הדין, בליווי חוות דעת מקצועית מהגופים הביטחוניים והמדיניים האחראים על הערכת מידת הפגיעה בהיבטי חוץ וביטחון וכן במידת ההשפעה של מימוש פסק הדין בעת הנוכחית על הסדר הציבורי.

ישנם גם מקרים הכרוכים במתח מבני בין הצרכים המוניציפליים-פיסקליים (עירייה) לבין הצורך לשמור על יחסי החוץ (משרד ראש הממשלה, משרד החוץ והמל"ל). כך לדוגמה, סביב גביית ארנונה מנכסים בבעלות כנסיות, חלה בעשור האחרון חרפה ניכרת במחלוקת בין עיריית ירושלים לבין מוסדות דת נוצריים בעיר. מוקד הסכסוך טמון בהחלטת העירייה לגבות ארנונה מנכסים שאינם משמשים בלעדית לפולחן דתי, אלא משלבים שימושים נלווים המניבים הכנסה. לטענת הפטריארכיות וכנסיות שונות בירושלים, מדובר בהפרה של סטטוס קוו היסטורי, עוד מהתקופה העות'מאנית, הפוטר נכסים דתיים וקהילתיים מארנונה. בראשית 2018 אף סגרו מנהיגי הכנסיות הנוצריות את כנסיית הקבר למספר ימים, במחאה על הגבייה ועל קידום יוזמת חקיקה בנושא.²¹ מנהיגים דתיים שיגרו מכתב לנשיא דונלד טראמפ המפציר בו לסייע בשימור הסטטוס קוו ובהגנה על הקהילות הנוצריות בארץ הקודש. הסלמה נוספת נרשמה בשנים 2022-2025, אז החלה העירייה לשלוח דרישות חוב בסכומים גבוהים לכנסיות, ובחלק מהמקרים אף נקטה צעדי גבייה כגון עיקול חשבונות בנק של מוסדות כנסייתיים.

התגובות לא איחרו לבוא גם בזירה הבינלאומית, כשראשי הכנסיות בירושלים מקיימים מסיבות עיתונאים, מובילים מחאות פומביות ופונים לדרג המדיני בישראל ולרשויות המקומיות. במכתב לראש הממשלה בנימין נתניהו מיוני 2024 הם ביקשו להורות על עצירת הטלת הארנונה, שאותה הגדירו כ"מתקפה מתואמת" נגד הקהילה הנוצרית. כן קיימו מפגשים יזומים עם משלחות דיפלומטיות, קונסולים כלליים, אונסק"ו ועוד לגיוס תמיכה בינלאומית. משרד החוץ הירדני גינה את הקפאת חשבונות הפטריארכיה היוונית-אורתודוקסית ותיאר אותה כ"הפרה ברורה של הסדרים היסטוריים ודתיים" ביחס לאתרים הקדושים.

21 להרחבה בנושא, ראו: רמון, 2018

ישנם נושאים שהטיפול בהם נופל בחפיפת סמכויות או אחריות בין מספר משרדי הממשלה. כך לדוגמה, בהתנהלות מול רוסיה בעניין חצר אלכסנדר או חצר סרגיי, מתקיימת חפיפה נושאית שאינה תמיד מתואמת עד הסוף בין משרד ראש הממשלה, המל"ל, משרד החוץ ומשרדים וגורמים נוספים במדינה. ציון כי בעבר כיהן בעיריית ירושלים יועץ מדיני מטעם משרד החוץ שעסק בנושאים אלו, ואולם, בעשור האחרון אוחדה המשרה עם תפקיד יועץ ראש העיר לענייני מזרח העיר. העיסוק באותן סוגיות רגישות, בתפר שבין המוניציפלי לממשלתי, נעשה מאז בעירייה במתכונת של "נוסף על תפקידו" – ולא באופן מוסדר, מובנה ושיטתי יותר, על ידי בעל תפקיד המחזיק בידע ובניסיון הדרושים לכך והמקובל על גורמי המערכת השונים. הקשיים המבניים תורמים לכך שברוב המקרים, אין גורם מתכלל או אחראי לטיפול בנושאים הרגישים הללו. קיים קושי לזהות את הלחץ המדיני בירושלים, להיערך אליו מבעוד מועד ולטפל בו בצורה מערכתית וסדורה.

חשיבותה של טרמינולוגיה ככלי ליצירת שפה משותפת

כדי להתגבר על הקשיים שתוארו, יש מקום ליצירת שפה משותפת לכלל השחקנים המעורבים,²² בדגש על הרמה המקומית (עיריית ירושלים) והלאומית (משרד ראש הממשלה והמל"ל, משרד החוץ והפנים, המשרד לביטחון לאומי, המשרד לענייני ירושלים, והייעוץ המשפטי לממשלה), יחד עם גורמי אכיפת הדין (משטרה) והמודיעין (שב"כ).

אחת הדרכים ליצור שפה משותפת שכזו, ככלי לשיפור העבודה האינטגרטיבית בין כלל הגורמים, היא הצעה לפיתוח מודל למיפוי והערכה של הלחץ המדיני בירושלים.

מודל J-DPI

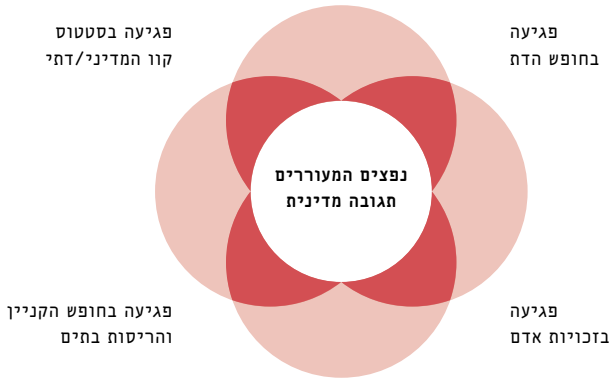
Jerusalem Diplomatic Pressure Index (או בקיצור J-DPI) הוא מודל הממפה את הרגישות המדינית של מדינות העולם למתרחש בירושלים, כמו גם את האזורים הרגישים בעיר שבהם ישנם טריגרים שהיה ויתממשו, יובילו ללחץ דיפלומטי גבוה נגד ישראל. על סמך המיפוי ובהמשך לו, יכול המודל להעריך כיצד טריגרים במרחב העירוני ישפיעו על עוצמת הלחץ המדיני. השימוש במודל נועד לייצר שפה משותפת ומידע אחוד, וזאת לשלוש תכליות: לסייע בזיהוי אירועים רגישים במרחב העירוני ובטיפול בהם; לשפר את תהליך קבלת החלטות; ולמסד את שיתוף הפעולה בין מקבלי ההחלטות בכל הדרגים והרמות. במסגרת איסוף הנתונים לבניית המודל וניתוחם, נעשה שימוש במתודולוגיה הבאה: בשלב א' – זיהוי רמת הרגישות המדינית של מדינות העולם למתרחש בירושלים; בשלב ב' – מיפוי והצגת האזורים הרגישים בירושלים שבהם ישנם טריגרים שהתממשותם תוביל ללחץ דיפלומטי גבוה.

זיהוי רמת הרגישות המדינית של מדינות העולם למתרחש בירושלים

כדי למפות מאות דוגמאות, המאפיינות פעילויות או החלטות במרחב הירושלמי שעלולות לייצר לחץ דיפלומטי מצד מדינות זרות, נעשה שימוש בבינה מלאכותית. כך, באמצעות כלי AI, עובדו הדוגמאות לכדי תרחישים, במטרה לזקק מהם את ארבעת הערכים המוגנים אשר פגיעה בהם, בראיית הקהילה הבינלאומית, תגרום לתגובה דיפלומטית חריפה יותר. במקביל, מופו השחקנים המדינתיים המרכזיים והמוסדות הבינלאומיים שיש להם אינטרס בירושלים או עניין בהקשר לאותו תרחיש, אירוע או מקום גיאוגרפי, ואופיינה רמת הרגישות המדינית של המדינות השונות.

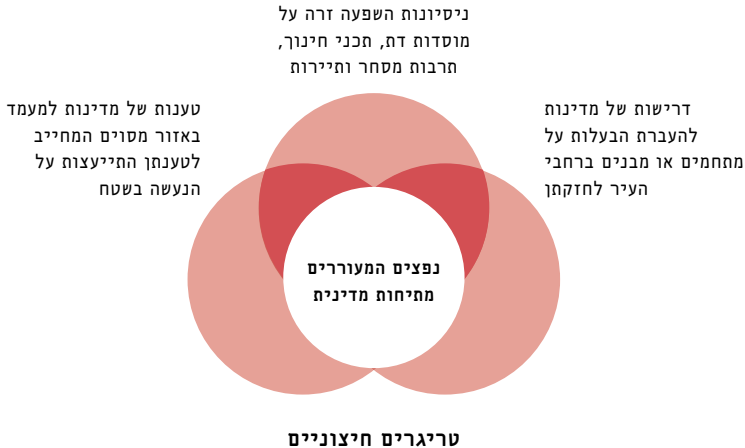
מהנתונים שנאספו ונותחו עולה כי ככלל, קיימת רגישות דיפלומטית של מדינות העולם למתרחש ברחבי העיר. עם זאת, מדינות וארגונים בינלאומיים מגיבים בחריפות דיפלומטית גבוהה יותר בהתקיים טריגר פנימי בשטחה של ירושלים הפוגע, בראייתם, באחד מארבעת הערכים המוגנים הבאים:

ארבעת הערכים המוגנים

ארבע קבוצות אלו מאגדות בתוכן מאות דוגמאות לאירועים נפצים בירושלים, לרבות: הפרת הסטטוס קוו בהר הבית (תפילה, ביקור, התקנת אמצעי ביטחון, מניעת כניסה של משלחות דיפלומטיות ומגבלות על הכניסה במהלך חודשים רגישים), חפירות או מחקרים ארכיאולוגיים באזורים שונים בעיר העתיקה ובקרבת הר הבית, הפגנות או תהלוכות של גורמים ישראלים עם סממנים לאומיים באזורים רגישים בעיר העתיקה, הריסה או איטום של בתים מטעמים ביטחוניים, פינוי משפחות פלסטיניות (אגב הריסת בתים שנבנו באופן בלתי חוקי או עקב פסיקת בית משפט שהכריע בסוגיות הבעלות על הקרקע), הפקעת נכסים או קרקעות לצרכים ציבוריים, יוזמות לרישום והסדר זכויות מקרקעין, קידום תוכניות מתאר, תב"ע או אישורי בנייה נקודתיים באזורים רגישים, פעילות לחידוש ההתיישבות היהודית בעיר העתיקה בירושלים ובשכונות הסובבות, סגירת עסקים, שינוי או הפרה של הסטטוס קוו במתחמים נוצריים בעיר העתיקה ופגיעה ברכוש נוצרי, פגיעה בזכותם של נוצרים צליינים לקיים טקסים ותהלוכות במקומות בעלי חשיבות דתית, קריאת רחובות ואתרי הנצחה בעלי משמעות פוליטית טעונה, שלילת מעמד תושבות מפלסטינים במזרח ירושלים על רקע ביטחוני, סגירת מוסדות ועמותות חינוך או עמותות פיננסיות פלסטיניות, תורכיות ואחרות או איום בסגירתן מטעמים ביטחוניים, החלטה על פתיחה או העברה של שגרירות לירושלים או הכרזות רשמיות של מדינות בנוגע למעמד העיר.

נוסף על הטריגרים הפנימיים, תיתכן מתיחות דיפלומטית גבוהה כתוצאה מהטריגרים החיצוניים הבאים:

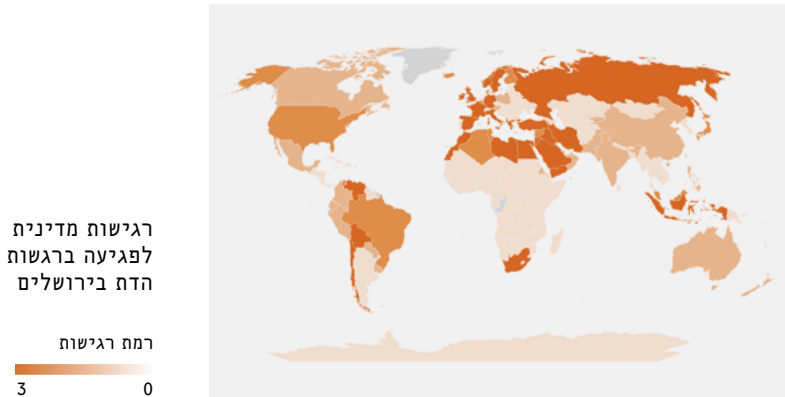

במקרים אלה, הטריגר החיצוני מעורר בצד הישראלי חשש לפגיעה בריבונות בירושלים. הדיון בטריגרים החיצוניים ובהשלכותיהם במישור המדיני-ביטחוני (כדוגמת יחסי ישראל-רוסיה אגב השיח המדיני-משפטי-דתי בסוגיית הבעלות על מתחמים שונים בבירה, או עמותות תורכיות הפועלות במזרח ירושלים, וכן פעילות המוראביטון והמוראביטאת בהר הבית וברחבי עיר העתיקה) חורג מגבולות מסמך זה.²³

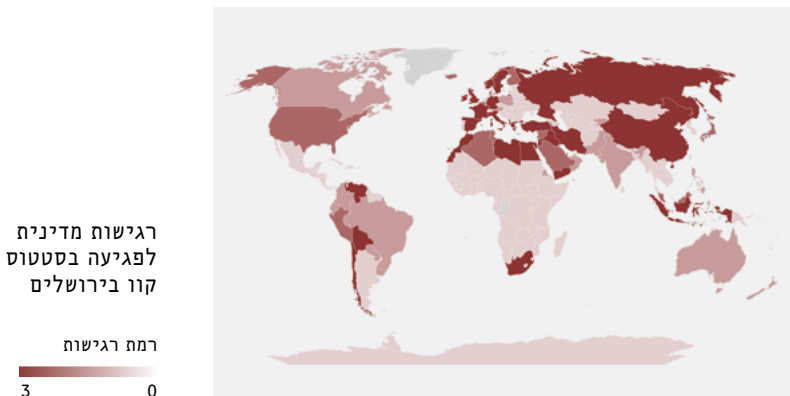
מיפוי הרגישות המדינית של מדינות העולם למתרחש בירושלים (פגיעה בדת, בסטטוס קוו, בזכויות אדם ובקניין)

המפות הבאות מציגות את מידת הלחץ הדיפלומטי בענייני ירושלים בחלוקה למדינות העולם. הרגישות המדינית של כל מדינה ומדינה נבחנה בהתאם לארבעת הטריגרים המרכזיים שזוהו. מדינה עם רגישות ברמה גבוהה לנושא קיבלה 3 נקודות, רגישות בינונית – 2 נקודות, ורגישות נמוכה – נקודה אחת. צבע המדינה משקף את הציון (כהה יותר פירושו רגישות גבוהה יותר).

23 להרחבות בנושא ראו: קורן, 2019; ענברי, 2018

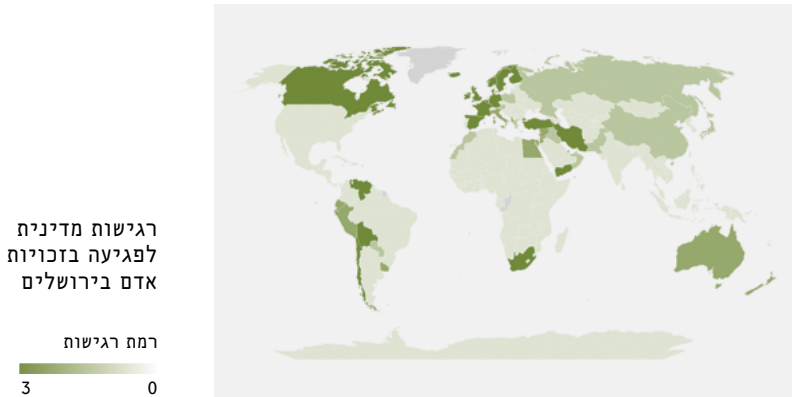

המדינות בעלות הרגישות הגבוהה ביותר לפגיעה רגשות הדת במרחב העירוני של ירושלים: במזוה"ת ואפריקה – ירדן, מצרים, לבנון, תורכיה, לוב, מרוקו, איראן, עיראק, סעודיה, תימן, קטאר, דרום אפריקה והרשות הפלסטינית; באסיה – אינדונזיה; באירופה – ספרד, צרפת, גרמניה, בריטניה, אירלנד, איטליה (ותיקן), יוון, נורבגיה, שוודיה, רוסיה; בדרום אמריקה – בוליביה, צ'ילה, ונצואלה וברזיל.

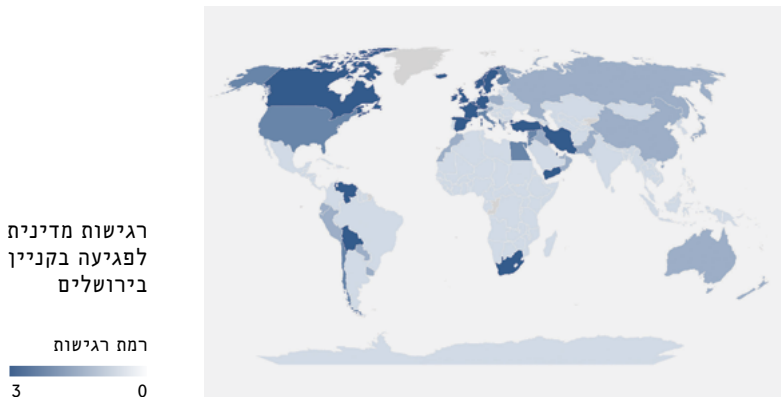

המדינות בעלות הרגישות הגבוהה ביותר בסוגיית הפגיעה בסטטוס קוו בירושלים: במזוה"ת ואפריקה – ירדן, מצרים, לבנון, תורכיה, לוב, מרוקו, איראן, עיראק, סעודיה, תימן, קטאר, דרום אפריקה והרשות הפלסטינית;

וגם – סין, אינדונזיה, ספרד, צרפת, גרמניה, בריטניה, אירלנד, איטליה (ותיקן),
יוון, נורבגיה, שוודיה, רוסיה, בוליביה, צ'ילה, ונצואלה וברזיל.

המדינות בעלות הרגישות המדינית הגבוהה ביותר לפגיעה בזכויות אדם
ולתנהלות הנתפשת בראייתן כמפלה במרחב העירוני של ירושלים: במזה"ת
ואפריקה – דרום אפריקה, תורכיה, איראן, תימן, קטאר והרשות הפלסטינית;
באירופה: ספרד, צרפת, גרמניה, בריטניה, אירלנד, איטליה (ותיקן), בלגיה,
דנמרק, פינלנד, איסלנד, נורבגיה, שוודיה ורוסיה; בצפון אמריקה – קנדה;
בדרום אמריקה – בוליביה, ונצואלה וצ'ילה.

הרגישות ביותר בסוגייה: במזה"ת ואפריקה – דרום אפריקה, תורכיה, איראן, תימן, קטאר והרשות הפלסטינית; באירופה: ספרד, צרפת, גרמניה, בריטניה, אירלנד, איטליה (ותיקן), יוון, בלגיה, דנמרק, פינלנד, איסלנד, נורבגיה, שוודיה ורוסיה; בצפון אמריקה – קנדה; בדרום אמריקה – בוליביה, צ'ילה, ונצואלה וברזיל.

על יסוד המידע שנותח, המדינות שהתבלטו ברגישות מדינית גבוהה במרחב העירוני של ירושלים ביחס לארבעת הטריגרים הן: דרום אפריקה, איראן, קטאר, תורכיה, לבנון, מצרים, תימן, צרפת, ספרד, בריטניה, אירלנד, נורבגיה, שוודיה, בוליביה, ונצואלה וברזיל. מדינות עם רגישות גבוהה-בינונית: עיראק, מרוקו, בלגיה, איטליה, דנמרק, איסלנד, פינלנד, רוסיה, הכס הקדוש (ותיקן), קנדה וצ'ילה.

עיון כי במהלך איסוף הנתונים עלה קושי מסוים לאפיין את הרגישות המדינית של סוריה למתרחש בירושלים, במציאות המתהווה שלאחר נפילת משטר אסד. כמו כן, יודגש כי הניתוח הכולל של הרגישות המדינית בארצות הברית נעשה בשים לב לחזרתו לשלטון של טראמפ. שתי מדינות אלו סווגו בשלב זה כבעלות רגישות ברמה בינונית למתרחש במרחב העירוני של ירושלים.

דוגמאות לשימושים אפשריים במודל ככלי לתכנון וליישום מדיניות

ההצעה לבנות את מודל J-DPI נועדה ליצור שפה משותפת שתסייע לשיפור העבודה האינטגרטיבית בין מקבלי ההחלטות ברמה המוניציפלית, הלאומית וגורמי אכיפת הדין והמודיעין, על בסיס ידע מאוחד, מעודכן ודינמי. ניתן להמחיש את הנושא באמצעות יצירה של מפת חום דינמית. במסגרת זו, המודל ממפה את הטריגרים המדיניים הפזורים ברחבי העיר, ולאחר מכן מסווג אותם בהתאם לארבעת תחומי הליבה – פגיעה ברגשות דת, בסטטוס קוו, בכויות אדם ובקניין (לרבות הריסות בתים). בשלב הבא מחלק המודל את ירושלים ל-120 אזורים, בדומה למפת האזורים הסטטיסטיים של העיר. כל אזור נבחן באופן פרטני אל מול פסיפס הנפצים המדיניים הנמצאים בתוכו, ומקבל מקבל ציון של 1-4, המייצג את רמת הרגישות המדינית באותו תא שטח. ככל שהציון גבוה יותר, הפוטנציאל ללחץ מדיני באותו תא שטח גבוה יותר. הרגישות המדינית בכל אזור מוצגת בשישה גוונים של אדום (צבע כהה יותר מייצג פוטנציאל לחץ מדיני גבוה יותר). מפת חום דינמית שנוצרה מציגה את מפת הרגישות המדינית בירושלים, וזו ניתנת להצגה ולמעקב בהתאם לקריטריונים ולחיתוכים שונים (ראה דוגמאות להלן).

שימושים אפשריים במודל ה-J-DPI

ניתן להציע מספר דוגמאות לשימוש אפשרי במודל ה-J-DPI:

המודל מאפשר מיקוד על ציר הזמן באזורים שונים בעיר, במטרה לאבחן מראש תקופות שבהן קיים פוטנציאל ללחץ מדיני גובר בשל צבר אירועים – למשל, סביב מופעים קבועים בלוח השנה המזוהים עם הדתות השונות (בהקשר של חגים ומועדים מוסלמים (חודש הרמדאן, מועדי עיד אל פיטר, עיד אלאדחא, ראש השנה המוסלמי וכו') טקסים נוצריים (אירועי חג המולד, חג ההתגלות, חג הפסחא) ופעילות בהתאם לחגים ומועדים היהודים. ניתן במקביל לבצע העמקה ולמידה של תא שטח מסוים שבו מרוכזים "נפצים מדיניים" פוטנציאליים המתעוררים בתקופות שונות במהלך השנה בכדי להיערך מראש להתלקחות (מדינית, ביטחונית או משולבת) בתא השטח, בין אם בהקשרי חופש הדת (ויה דולרוזה, קבר דוד), הפרת סטטוס קוו (הר הבית, כנסיית הקבר), פגיעה בזכויות אדם ופגיעה בקניין (תגובות בינלאומיות נוכח הריסות באזור סילוואן, תוכנית גן המלך, הריסות בג'בל מוכבר).

בחינה שיטתית ולאורך זמן של תאי שטח יכולה לסייע מראש להיערכות טובה יותר לתרחישים שונים, לניתוח מקרים ותגובות, לתגבור כוחות, לתיאום מראש, לפעילות ברגישות מול ראשי קהילות, לקידום מוכנות מול מדינות וארגונים בינלאומיים, ובאופן כללי – להכלת הלחץ המדיני, לוויסותו במידת האפשר ולמניעת התפשטותו והתלכדותו עם נפצים אחרים באותו אזור גיאוגרפי, על ציר הזמן ובכלל.

המודל מאפשר לבחון את מכלול הנפצים המדיניים הפוטנציאליים הרלוונטיים לקהילה דתית מסוימת, אוכלוסיית נבחרת או קהל יעד ספציפי. למעשה, חיתוך של כלל הנפצים יכול להתבצע ביחס לקהילה בכל ירושלים, לתא שטח מסוים ולתקופות מסוימות. ניתוח זהה יכול להיערך ביחס לאוכלוסיית ערביי מזרח ירושלים באזורים נבחרים, בתקופות חגים ומועדים וביחס לתא שטח ספציפי. ניתן, למשל, להתמקד בקהילה הנוצרית בלבד ובקריטריון של פגיעה ברגשות דת והפרת סטטוס קוו. בחירה זו מאפשרת לבחון את הלחץ המדיני על ישראל כתגובה לפגיעה באוכלוסייה הנוצרית ברחבי העיר. המודל יכול להציג נתונים בדבר תקיפות פיזיות או פגיעות חמורות בסמלי דת נוצריים (הצתות, זריקת אבנים, ציורי גרפיטי והשלכת אשפה נגד כנסיות, מנזרים, בתי קברות

נוצריים ומקומות פרטיים המוחזקים בידי כנסיות), וכן מקרים של תקיפות נזירים, נזירות, אחים, כמרים וצליינים בידי צעירים יהודים (יריקות, קללות ומעשי השפלה אחרים). לצד נתונים אלו, ניתן להציג את התגובות במישור הבינלאומי לאותן תקיפות, בדגש על חודשים העמוסים באירועים וטקסים דתיים בירושלים.²⁴

דוגמה נוספת הנוגעת לנוצרים ולכנסיות בעיר היא מעקב אחר הלחץ המדיני אגב ניהול המשבר המתמשך סביב גביית הארנונה. על פי המחקרים של מכון ירושלים למחקרי מדיניות, הכנסיות בירושלים מחזיקות ב-500 דונם לערך באזורים חשובים ומרכזיים כמו העיר העתיקה, האגן ההיסטורי, הר הזיתים, גן הפעמון וגן בלומפילד, רחוב קרן היסוד וסביבתו בשכונת טלביה, עמק המצלבה וסביבותיו, הפארק הציבורי סביב מנזר סן סימון, אזור המנזר מר אליאס סמוך לשכונת הר חומה ועוד. לטענת העירייה, קיימים קרוב ל-900 נכסים השייכים לכנסיות (ולמוסדות האו"ם) שלא משלמים ארנונה.²⁵ ניתן אפוא לעשות שימוש במודל כדי לייצר בסיס נתונים אחוד אשר יגביר את התיאום בין העירייה ובין המשרדים ברמה הלאומית (משרד ראש הממשלה, משרד החוץ, המל"ל, משרד הפנים והאוצר), יסייע בהתנהלות נכונה ויעילה יותר – תוך הבנת הקשר שבין הטלת העיקולים על הכנסיות ובין התעצמות הלחץ המדיני ברמה הלאומית – ואף יסייע לטפל במשברים אחרים הנוגעים לשמירת הסטטוס קוו מול קהילה זו (דוגמת משבר המים בין חברת הגיחון וכנסיית הקבר ב-2012).

המודל מאפשר גם להתמקד בסוג הנפץ המדיני. למשל: לבחון בצורה השוואתית אזורים שונים בעיר, ולאבחן את אלו שבהם יש חשש מוגבר ללחץ מדיני בשל הפרת זכויות אדם, פגיעה בקניין, פגיעה ברגשות הדת או הפרת הסטטוס קוו. בהמשך, ניתן לבצע חיתוך מקביל ביחס לקהילות דתיות ולאוכלוסיות נבחרות עבור כל אחד מהנפצים, באופן הממוקד לאזור ספציפי או על ציר הזמן.

אפשרות נוספת היא להתמקד במדינה אחת ולבחון את מידת הלחץ המדיני והתגובות המדיניות שלה לטריגרים שונים ברחבי ירושלים. למשל, לבחון כיצד

24 לעניין זה ראו: רמון, 2025 – סיכום צוות החשיבה; The Rossing Center, 2024; ודוגמה למעקב בזירה הבינלאומית – US Department of State, 2023

25 רמון, 2018

תוצאות בחירות וחילופי שלטון באותה מדינה השפיעו על יחס הממשל סביב שינוי בסטטוס קוו המדיני או הדתי ברחבי העיר. כך, ניתן לעקוב אחר עמדתה של ברזיל בתקופת הממשל של הנשיא ז'איר בולסונרו (יחס חיובי למתרחש בירושלים, ביקורים בבירה, התחייבות להעברת השגרירות לבירה, פתיחה של משרד סחר בירושלים בסוף 2019) לעומת בתקופתו של הנשיא החדש-ישן לואיז אינסיו (לולה) דה סילבה (המתאפיינת בשנים האחרונות בחוסר סובלנות מדינית למתרחש ברחבי העיר). ניתן גם להשוות בין ממשלי טראמפ וביידן ביחס לעוצמת התגובה המדינית האמריקאית להריסת בנייה בלתי חוקית במזרח ירושלים, ולבחון את השינויים בלחץ המדיני שמפעילות ספרד ובריטניה ביחס לפגיעה בזכויות אדם ברחבי העיר.

המודל מאפשר להתמקד במדינות השותפות להסכמי אברהם, ולבחון אם חלו שינויים במדד הלחץ לפני ואחרי כניסת ההסכמים לתוקף (בדגש על תפקידה המסורתי של מרוקו הנושאת בתפקיד קבוע כראש "ועדת ירושלים" של הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי, ובתוקף כך נתפסת כבעלת אחריות כלפי קודשי האסלאם והקהילות המוסלמיות בעיר). במקביל לכך, ניתן לבצע מיפוי ואבחון של עמותות וארגונים הפועלים מטעם תורכיה באזורים ספציפיים, או בקרבת הר הבית, בנכסים וחנויות ברובע היהודי והמוסלמי, ובפעילות בשכונות מזרח ירושלים או להתמקד דווקא ברוסיה ולמפות את הנכסים בבירה שבהם קיימת טענה לבעלות או לזכויות קנייניות ואחרות.

המודל מאפשר לייצר תמונה של מתיחות ולחץ בינלאומי שעלולים להתעורר אגב בקשות של מדינות לאכוף פסקי דין זרים, למשל פרי בורות בינלאומית, ובשם לעקל ולמכור נכסים ברחבי ירושלים. כך אירע סביב דרישתה של אוקראינה להיפרע מנכסים רוסיים ברחבי העולם בעקבות זכייתה בבורות בהאג ב-2023, ובקשתה מבית המשפט המחוזי בירושלים לעקל ולחלט את מלון סרגיי פאלאס, הנמצא בבעלות רוסית, ברחוב הלני המלכה וחניון המעלות בצומת קינג ג'ורג'–המעלות – מהלך אשר, על פי פרסומים תקשורתיים, יצר מתיחות מדינית-משפטית בין ירושלים למוסקבה. דוגמה נוספת היא דרישתה של רוסיה לשנות את תוואי הרכבת הקלה באזור עין כרם, בסמיכות למנזר הפרבוסלבי גורני בו מתגוררות נזירות רוסיות אורתודוקסיות (פרבוסלביות) וכן סוגיות שונות הקשורות לדרישתם לעלות על חצר אלכסנדר.

לבסוף, המודל מאפשר מבט על המשלב את כלל הנפצים המדיניים ואת כלל האוכלוסיות והמדינות, במטרה להעריך בכל רגע נתון את מד הלחץ המדיני הכולל בהקשר של ירושלים, ולקבל תמונת מצב לאומית דינמית.

ממודל לכלי עבודה

להלן מספר פעילויות שניתן לקדם כדי להפוך את הרעיון לכלי אפקטיבי ומשפיע:

השלמת המודל ורתימת המשרדים (הקמת קבוצת עבודה להפיכתו לכלי עבודה)

מודל J-DPI שהוצע בפרק זה נמצא בשלב ההצעה הרעיונית. ככזה, עיקר התועלת שבו היא בהמשגה חדשה, שיכולה לסייע ביצירת התשתית לשפה חדשה ומשותפת.²⁶ הגם שמדובר בהצעה בלבד, הדוגמאות שהובאו לעיל ממחישות את הפוטנציאל והערך המוסף של המודל ככלי אפשרי לתכנון ויישום מדיניות. בשלב הבא, מוצע להניע מהלך לרתימת מערכות השלטון להפיכתו לכלי עבודה. תהליך זה יוביל, בסופו של דבר, לשיפור העבודה האינטגרטיבית בין כלל הגורמים הרלוונטיים. לשם כך, מוצע להשלים את העבודה על המודל, להמשיך במלאכת האפיון והטיוב בהתאם לצרכים השונים, ובמקביל, לבנות תוכנית עבודה מתואמת ומתוקצבת להתאמה, אימוץ וקליטה על ידי מערכות השלטון השונות. תוכנית העבודה תכלול, בין היתר, הגדרה של מטרות, יעדים, מדדי הצלחה, תוצאה ותפוקות אפשריות ברמה הלאומית והמוניציפלית, כמו גם לוחות זמנים להמשך.

הגורמים שיכולים לעשות שימוש במודל כוללים את עיריית ירושלים (מהמחלקות הרלוונטיות ועד ראש העיר ויועציו), המטה לביטחון לאומי (מהאגפים הרלוונטיים ועד ראש המל"ל וראש הממשלה), גורמי מטה ותכנון במשרד ראש הממשלה העוסקים בירושלים ובתכנון מדיניות, משרד החוץ

(מהמטה בישראל, דרך השגרירויות ברחבי העולם ועד שר החוץ), גורמי תכנון מדינות במשרד לביטחון לאומי ובמשרד המשפטים, גורמי מקצוע במערך הייעוץ המשפטי (מחלקת הבג"צים, ייעוץ וחקיקה, בינ"ל, מערך הפרקליטות ועד ליועץ/ת המשפטי/ת לממשלה), גורמי תכנון וביצוע במשרד הפנים וברשות האוכלוסין ועד שר הפנים, המשרד לענייני ירושלים וכן רשויות אכיפת הדין בדגש על המשטרה, וגורמי המודיעין השונים בדגש על שב"כ (בהקשרי מגזר ערבי, יהודי ומניעת חתרנות).

על חשיבות הרתימה והעבודה המשותפת של משרדי הממשלה בשלב האפיון ניתן ללמוד גם ממיזמים אחרים דוגמת פרויקט המעג"ל (מיזם עזרים גיאוגרפי לאומי),²⁷ שהוקם לטובת שפת דיווח משותפת בין גופי הממשלה, על יחידות החירום וההצלה שתחתיהם, ובין הרשויות המקומיות, להתמודדות במצבי חירום ביטחוניים ואסונות טבע. בדומה לאופן המוצלח בו הובל פרויקט מעג"ל, אפשרי שתהליך רתימת משרדי הממשלה וגורמי השלטון השונים, להפיכת מודל ה-J-DPI לכלי עבודה, יובל אף הוא על ידי גורם במשרד ראש הממשלה, כדוגמת המל"ל. אחת הדרכים האפשריות לבחינת המשך הטיפול בנושא היא הקמת קבוצת עבודה בראשות המל"ל ובהשתתפות המשרדים וגורמי המודיעין שצוינו לעיל ובהמשך לה, בהחלטה משותפת של המל"ל, עיריית ירושלים ומשרד החוץ בדבר הצורך לקדם את היישום וההטמעה בצורה אינטגרטיבית במערכות השלטון.

המשך המשגת המונח החדש כחלק מהכרה במורכבות האתגר
בספרו "למה בגין לא דפק על השולחן" עמד אהוד (אודי) פראוור – מי שכיהן כממלא מקום נציב שירות המדינה, עמד במשך שנים בראשות האגף לממשל וחברה במשרד ראש הממשלה, ולפני כן כיהן כסגן ראש המל"ל – על החשיבות שבהמשגת מונחים חדשים ויצירת שפה חדשה, ככלי לרתימת המערכות ולקידום תהליכי שינוי חשובים בעבודת המנגנון הממשלתי.²⁸ על פי פראוור, שפה היא תוצר של תפישה חדשה, הבאה לידי ביטוי במקרים שבהם לא ניתן

27 משרד הבינוי והשיכון, 2016

28 פראוור, 2022, עמ' 58 ו-83

להשתמש באופן נוח בעולם המושגים הקיים כדי לתאר אותה או לפעול לפיה.²⁹ מושגים מחשבתיים חדשים הופכים לגורמים רבי עוצמה בהטמעת תהליכי שינוי,³⁰ וכאשר הם הופכים לחלק טבעי מהשיח היומיומי, ניתן לקבוע שהשינוי מוטמע, ושהעשייה מתבצעת מתוך הבנה יותר מאשר מתוך ציווי. לצד ההמשגה החדשה, חשוב להכיר בכך שהטריגרים ללחץ מדיני מהווים אתגר מורכב לטיפול, והיעדר טיפול מספק עלול להוביל לפגיעה משמעותית במישור המדיני והביטחוני של ישראל. על כן, מתחייבת השקעת זמן, קשב ותהליך למידה מתמשך.

קבלת החלטות מבוססות נתונים

חשוב למסד תהליכי עבודה ומנגנוני קבלת החלטות בנושא המבוססים על נתונים וידע ביחס לנפצים המדיניים הפוזורים ברחבי העיר.

בחינת פתרונות "מחוץ לקופסה" על ידי העירייה

מוצע כי עיריית ירושלים והמל"ל יבחנו יחד מהו תפקידה של העירייה בקשר לנפצים מדיניים הנמצאים בשטחה. נוכח המגמה בעולם, של פתרונות חדשניים לאתגרים גלובליים הנובעים פעמים רבות מהזירה המקומית ולא מהמישור הלאומי, יש לבחון כיצד יכולים ראש העיר והעירייה להפוך לשחקן נוסף ורלוונטי. שחקן אשר מכיר את המורכבות ברמת השטח ויכול לקדם חשיבה "מחוץ לקופסה", ואף חלופות לפתרונות מעשיים ללא כבילות למערכי האינטרסים הסבוכים המאפיינים התנהלות ברמה הלאומית.

מעורבות העירייה במישור הבינלאומי

לצדד הובלת המל"ל בתהליך הרתימה של משרדי הממשלה, העירייה, בתיאום עם הגורמים ברמה הלאומית, יכולה להפוך לשחקן אקטיבי יותר ולייצר ערוצי שיח עם מדינות וגופים שונים המתעניינים במתרחש בתחומה. אחת הדרכים לעשות כן היא לדאוג לפיתוחו של מסד ידע המאגד נתונים עדכניים, לערוך

Avriel, 2016 29

Jervis, 1976; Geis, 2012; Pinker, 1994 30

מעקב דינמי אחר הנפצים המדיניים שבשטח העיר, ולהחזיק ביכולת לקיים שיח מדיני אפקטיבי מול הגורמים הבינלאומיים. כדי שמנגנוני השיח אכן יהיו אפקטיביים, חשוב לקיימם באופן שגרתני ורציף, ולא רק לעת משבר. השיח מול המדינות השונות ייתן היזון חוזר לעירייה ויוכל לסייע לה לא רק בהיכרות עם הרגישויות השונות בזירה הבינלאומית, אלא אף במניעה, צמצום, הכלה וטיפול במשברים עצמם. אחד הדברים שיכולים לתרום בנושא זה הוא מינוי יועץ מדיני בעל רקע והבנה דיפלומטית אשר שולט ברזי המדינית-ביטחונית והשפעתה במישור הבינלאומי. יועץ שכזה יכול להיות בעל תפקיד או בוגר המערכות הממשלתיות הרלוונטיות, ומוטב שיהיה מקובל הן על ראש העיר והן על שר החוץ.

שמירת המודל דינמי וגמיש

למיקסום הערך המוסף של המודל, חשוב שיתעדכן תדיר בהתאם למציאות הבינלאומית המשתנה. כמו כן, עליו לשמור על רמת גמישות גבוהה, כדי שניתן יהיה להתאימו לדרישות הצרכנים במשרדים ובמוסדות שונים. לשם כך, נדרש כי לצד המודל יפעלו אנשי תוכן בעלי מומחיות וידע, הן ביחס לירושלים והן ביחס למציאות הבינלאומית, אשר ידאגו לשמר את הדינמיות והגמישות של המודל לאורך זמן.

הוספת המודל כשכבת מידע במרכזי השליטה השונים

חשוב שהגורמים הרלוונטיים יוסיפו את שכבת המידע למרכזי השליטה השונים: מערך ה-GIS של עיריית ירושלים, משל"ט מחוז ירושלים של המשטרה, המרכז לניהול משברים לאומיים במל"ל, חדר המצב במשרד החוץ, מרכז השליטה של המשרד לביטחון לאומי וכן בשב"כ.

הפיכת ישראל למובילה עולמית בשימוש במודל J-DPI

אכן, קשה למצא עיר נוספת בעולם עם פסיפס כה מורכב של נפצים דיפלומטיים כירושלים. עם זאת, ניתוח המגמות בעולם בתחומי היחסים הבינלאומיים מראה כי ערים בעלות עוצמה כלכלית, מדינית, היסטורית, תרבותית או גיאוגרפית הופכות לגורם מרכזי, בעל "עוצמה רכה" משמעותית יותר בזירה

הגלובלית. כאמור, במציאות הדינמית של היום, המרחב העירוני יכול להיכנס יותר למרחבים של קבלת החלטות וגיבוש נורמות, וליטול חלק משמעותי יותר בעיצוב הדיפלומטיה בעולם.

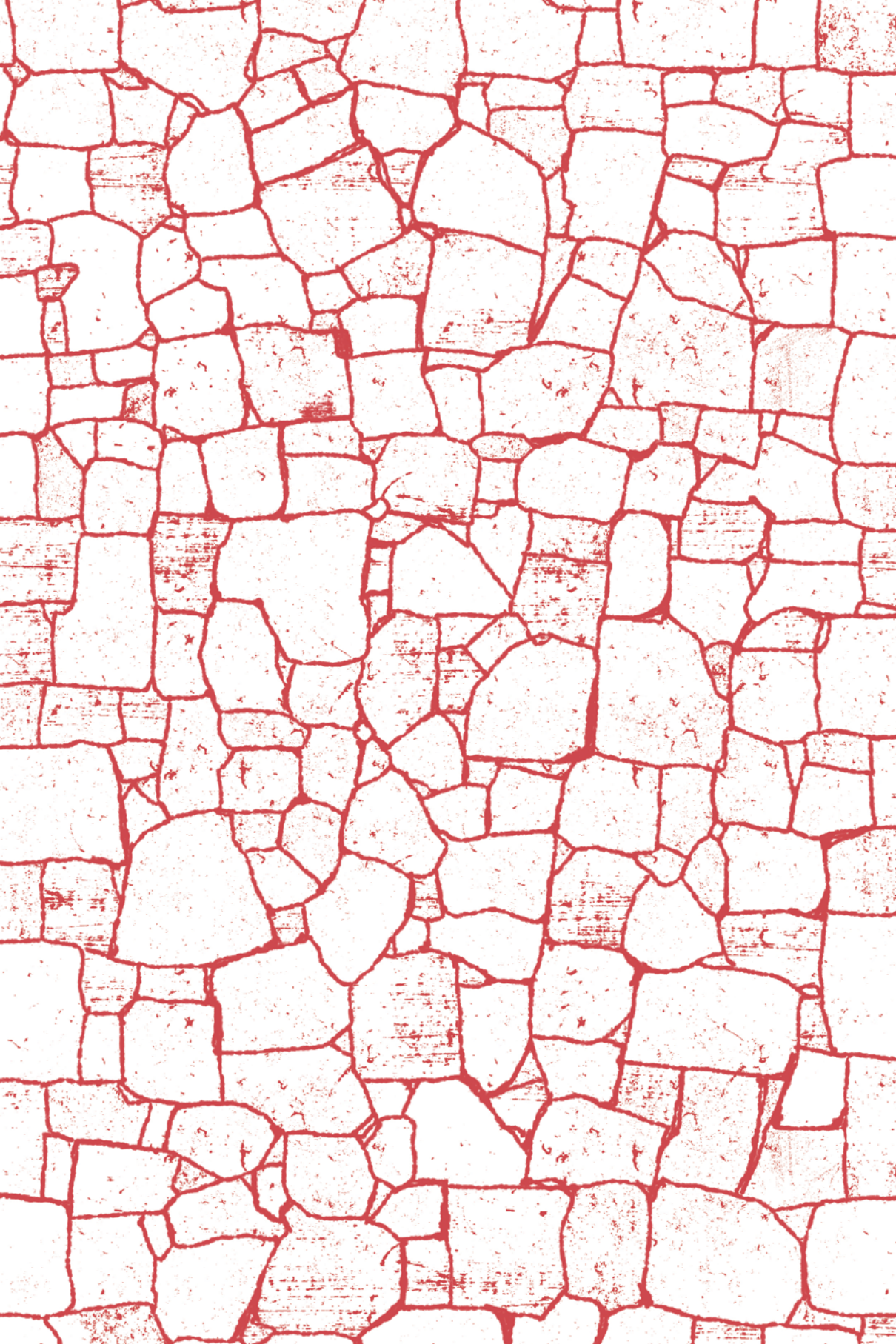
מבחינת ישראל, מדובר בהזדמנות להוות השראה למדינות העולם באשר לשימוש החלוצי במודל. הניסיון שיצטבר בבנייה ובתפעול ה-J-DPI בהקשר הירושלמי יוכל לסייע לערים אחרות לגבש את השפה והכלים המתאימים לאתגריהן, לשדרג את יכולתן לפעול "מחוץ לקופסה" ובמהירות מול המורכבויות שעומן הן מתמודדות, להגיב למציאות משתנה, לנתח אתגרים שונים ואף להציע חלופות ופתרונות יעילים יותר, ללא כבילות למערכי האינטרסים הסבוכים המאפיינים התנהלות ברמה הלאומית.

אם תקדם את הנושא, תוכל ישראל להוביל דיאלוג חוצה מדינות ביחס לשילוב המנצח שבין חשיבה מוניציפלית ובין התנהלות מדינתית, בדרך שמייצרת חדשנות בניהול המארג העדין של היחסים הבינלאומיים במאה ה-21.

מקורות

- משרד הבינוי והשיכון (יולי 2016). המרכז למיפוי ישראל. פרויקט מעג'ל – מיזם עזרים גאוגרפי לאומי – חוברת הדרכה.
- הקרן למורשת הכותל המערבי (יוני 2020). הסתיימו העבודות באזור נפילת האבן מהכותל המערבי. אתר הכותל המערבי.
- אושומירסקי, א' ואח' (10.5.2021). חמאס באולטימטום לישראל: לפנות את כל הכוחות מהר הבית ומשייה ג'ראח עד 18:00. ynet.
- ליס, י' (19.1.2022). צרפת, איטליה, גרמניה וספרד: "לעצור פיגוע והריסה של מבנים פלסטיניים". הארץ.
- כספית, ב' (23.6.2025). "סליחה שלא עדכנו אותך": המכתב של יחיא סינוואר ומוחמד דף לחסן נסראללה ב-7.10 נחשף. מעריב.
- ענברי, פ' (2018). כך טורקיה מגבירה את מעורבותה בירושלים. המרכז הירושלמי לענייני חוץ וביטחון. פאון, ג', פדהצור, ע' ופרלגר, א' (2005). התמודדות מול טרור בירושלים, 1967–2002. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- פראוור, א' (2020). למה בגין לא דפק על השולחן – ומה לומדים מזה על הנעת שינויים במערכות הממשלתיות. כנרת זמורה; מכון ירושלים לאסטרטגיה ומדיניות.
- פראוור, י' (1975). הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית. מוסד ביאליק.
- קורן, ד' (2019). פעילות גורמים זרים במזרח ירושלים: אתגר לריבונות ישראל בבירה. מכון ירושלים לאסטרטגיה ומדיניות.
- רובינשטיין, א' (2015). ישראל – הביטחון והמשפט: מבט אישי. בתוך א' ברק וא' פרוקצ'יה (עורכים), ספר אליהו מצא: נבו; אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למשפטים.
- רייטר, י' (2016). סטטוס-קוו מתפורר: מאבקי שליטה בהר הבית. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2018). מדוע נסגרה כנסיית הקבר? מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2025). בין עזה לירושלים: הר הבית/אל-אקצא ומלחמת "חרבות ברזל", תהליכים ומגמות, 2023–2024. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2025). סיכום מפגש צוות החשיבה: הנוצרים בישראל ובמזרח ירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות, בשיתוף קרן פרידריך נאומן לקיום החירויות ומרכז רוסנינג לחינוך ודיאלוג.
- שרגאי, י' (1995). הר המריבה: המאבק על הר הבית – יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה מאז 1967. כתר הוצאה לאור.
- Avriel, G. (2016). Terrorism 2.0: The Rise of the Civilitary Battlefield. *Harvard National Security Journal*, 7(1), 197–239.
- Curtis, S. (2011). Global Cities and the Transformation of the International System. *Review of International Studies*, 37(04), 1923–1947.
- Cust, L. G. A. (1929). *The Status Quo in the Holy Places*. London: H.M.S.O.
- Geis, M. L. (2012). *The Language of Politics*. Springer. (Softcover reprint of the original 1987 ed.)
- Goldsmith, S., & Coleman, K. M. (2022). *Collaborative Cities: Mapping Solutions to Wicked Problems*. Esri Press.
- Head, B. W., & Alford, J. (2013). Wicked Problems: Implications for Public Policy and Management. *Administration & Society*, 47(6), 711-739
- Jervis, R. (1976). *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton University Press.

- Katz, B. & Nowak, J. (2018). *The New Localism: How Cities Can Thrive in the Age of Populism*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Kosovac, A., Acuto, M., & Hartley, K. (2021). City Diplomacy: Another Generational Shift?. *Diplomatica*, 3(1), 137-146.
- Nye, J. S., Jr. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs.
- Nijman, J. (2016). Renaissance of the City as Global Actor. The Transformation of Foreign Policy: *Drawing and Managing Boundaries from Antiquity to the Present*, 209.
- Pinker, S. (1994). The Language Instinct: How the Mind Creates Language. William MorrowRittel, H. W., & Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy sciences*, 4(2), 155-169.
- Reiter, Y. (2017). The Bridge to Nowhere: (De)constructing the Mughrabi Pathway. In *Contested Holy Places in Israel–Palestine: Sharing and Conflict Resolution* (pp. 70–88)
- Swiney, C. (2020). *The Urbanization of International Law and International Relations: The Rising Soft Power of Cities in Global Governance*.
- The Rössing Center for Education and Dialogue. *The 2024 Annual Report: Attacks on Christians in Israel and East Jerusalem*.
- Tavares, R. (2016). "Paradiplomacy: Cities and States as Global Players," *OUP Catalogue*, Oxford University Press.
- US Department of State. *2023 Report on International Religious Freedom: Israel, West Bank and Gaza*.

שער רביעי

קהילות מעצבות עיר

שינוי מלמטה? מנהיגות קהילתית בירושלים | נעם ברנר
המקרה של החינוך הממלכתי-חרדי בבירה | אליעזר הירון וטלי פרקש
גילו בה כל אוהביה: יום אחד לגאווה ברחובות ירושלים | חגי קרנר
יש דתיים בירושלים | תהילה ביגמן

שינוי מלמטה? מנהיגות קהילתית בירושלים

נעם ברנר

ד"ר נעם ברנר, חוקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון. חוקר מדע המדינה, סכסוכים ועירוניות, ומחקריו עוסקים במנהיגות קהילתית בשכונות ירושלים, בשיתופי פעולה בין קבוצות בעיר ובמשק שבין החושבים למוסדות. עבודתו המחקרית משלבת שיטות מחקר כמותניות, איכותניות ומרחביות. במקביל לעבודתו במכון, משמש כעמית הוראה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים וכעמית מחקר בטכניון. בעל תואר ראשון, שני ושלישי במדע המדינה מהאוניברסיטה העברית. בהמשך ללימודי הדוקטורט, השלים התמחות במסלול פוסט־דוקטורט במרכז גיאורג זימל לחקר העיר באוניברסיטת הומבולדט בברלין.

ירושלים של 2025 היא העיר הגדולה בישראל, דמוגרפית וגיאוגרפית. היא מונה מעל מיליון תושבים וחולשת על כ־125 קמ"ר. על אלה נוספות גם המורכבויות הכרוכות בהרכבה הדמוגרפי, שכולל קבוצות שונות הדרות אחת לצד השנייה. ייחוד נוסף נטוע בשכונות הערביות של מזרח ירושלים, שבהן התושבים נעדרים מעמד אזרחי שווה – תושבים, לא אזרחים.¹ הבעיות החברתיות והפוליטיות הללו מצטרפות לבעיות עירוניות "רגילות" של דיור, תעסוקה, תחבורה, חינוך ועוד. המורכבות הנטועה בירושלים מעלה שוב ושוב את השאלה: כיצד יש לנהל את העיר הזו? מה יקרה לה אם האוכלוסייה החילונית תנטוש אותה? איך פועלים בעיר רבת קבוצות וללא רוב ברור? לעת עתה, החששות קיימים, ופתרונות אינם. ואכן, מי יידע מה צופן העתיד לירושלים, ומהי העצה הטובה ביותר. אנו, חוקרי ירושלים, יכולים להביט אל הנתונים, לדבר עם תושבי העיר, פרנסיה ומנהליה, ולנסות להציע חלופות או לדון ברעיונות מתחרים.

1 רמון, 2017

מאמר זה יוקדש למקומה של המנהיגות הקהילתית (השכונתית) בירושלים. נדון בו ברעיונות המתחרים של מנהיגות מלמעלה (Top-down) מול מנהיגות מלמטה (Bottom-up). הדיון מוביל לנקודה ברורה: ירושלים לא תוכל להמשיך להתנהל מלמטה או מלמעלה. על ראשיה ומנהיגיה להבין כי גודלה ומורכבותה עולים על יכולתה של העירייה לנהל ולטפל בכל פרט ופרט.² הצורך בביזור סמכויות ובפיתוח שותפויות הוא בלתי נמנע. העיר היא כמו מערכת אקולוגית שבה לכל מרכיב יש תפקיד בשגשוג שלה.³

באופן פואטי, אחד המנהיגים שראיינתי בעבר הוביל יוזמה ייחודית במזרח ירושלים – גידול דבורים בכוורות על גגות הבתים. מה שנראה תחילה כיוזמה זוטרה, הפך במהרה למעבדה חיה של קיימות קהילתית. המטרה הייתה כפולה: לאפשר לנשים מקומיות תעסוקה והכנסה עצמאית, ולהגן על המגוון הביולוגי של העיר. כמו הדבורים, שגם בלי שנבחין בהן ממלאות תפקיד חיוני בהאבקה, כך פועלים גם רבים מהכוחות המקומיים בעיר. אפשר לראות את הכוורות שעל הגג כדימוי של המרחב העירוני – גוף חי שבו כל תנועה, ולו גם זעירה, משפיעה על המערכת כולה. העיר אינה פועלת רק מלמעלה למטה, אלא גם מהשוליים פנימה, מהשכונה אל המרכז, ומהיוזמה המקומית אל הרקמה הכוללת.

איך ירושלים מנוהלת? שאלה פתוחה

האזרח הישראלי הממוצע עשוי לחשוב על ירושלים כעיר בעלת הנהגה ברורה: ראש עיר נבחר, מועצת עיר, תקציב עירוני וביורוקרטיה מוניציפלית מפותחת. אלא שבפועל, תחת שכבת המעטפת הזו, המציאות הניהולית של העיר היא מרובדת, מסועפת ולא היררכית. אין מדובר בגוף אחד שמנהל את העיר, אלא ברשת צפופה של רשויות, מוסדות, עמותות והנהגות לא-פורמליות, שלכל אחת מהם תחום אחריות, סמכויות ולעיתים קרובות גם סדר יום עצמאי. הדימוי המתאים ביותר לסך כל הפעולות והשחקנים הללו הוא סביבה אקולוגית –

Brenner et al., 2023 2

Park, 1915 3

כמעין יער, שבו השיחים נהנים (וסובלים) מצל העצים. שבו פרחים תלויים בעבודתם של חרקים. בעלי חיים אוכלים מהפירות, אך גם נוהרים שלא להיטרף על ידי חיות אחרות. האורגניות של האקולוגיה העירונית בירושלים היא חלק מהיותה עיר גדולה כל כך, שלא ניתן באמת לנהל ולשלוט בכל חלקיה.

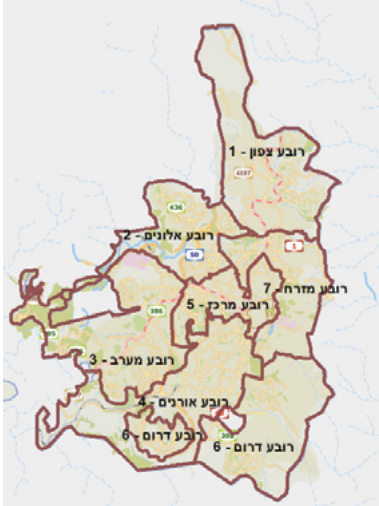
יחד עם זאת, אם נביט ממעוף הציפור, נוכל לראות מבנה מסודר של הניהול העירוני של ירושלים. מסודר, אך ייחודי ושונה משאר הערים בישראל. השוני נובע מהיותה עיר בירה, מרגישותה הסמלית לעם היהודי ולשאר הדתות, מהמרכזיות שלה בסכסוך הישראלי-פלסטיני ומגודלה ביחס לערים האחרות. כל אלה הובילו לניהול רב רובדי של העיר, המתחיל במשרד ראש העיר והעירייה, ממשיך במינהלות רובעים ומגיע עד מינהלים קהילתיים. בנפרד מכל אלה, ישנו גם המשרד לענייני ירושלים, המקדם תהליכים מדיניים לעיתים בשיתוף מלא של העירייה ולעיתים מעל ראשה. וגם זה לא כל הסיפור.

בראש המערכת ניצבת עיריית ירושלים, הרשות המקומית הגדולה בישראל. העירייה מופקדת על מרבית השירותים העירוניים: חינוך, תברואה, תחבורה, תכנון, רווחה ותרבות. מועצת העיר מורכבת מסיעות שמייצגות במידה מסוימת את הקבוצות השונות בעיר – מפלגות חרדיות, דתיות-לאומיות וסיעות חילוניות. בעת כתיבת שורות אלו, עדיין אין ייצוג ישיר לאוכלוסייה הערבית במזרח ירושלים. לצד העירייה פועלים בעיר גופים ממלכתיים: משרד ירושלים ומסורת ישראל, רשות מקרקעי ישראל, משרדי התחבורה, החינוך והרווחה, ובמזרח ירושלים מורגשת גם נוכחותה של מערכת הביטחון. ניהול העל הממשלתי של ירושלים, בדומה לתפישת ניהול מדינית, רואה את העיר לא רק כמרחב חיים אזרחי, אלא בעיקר כאתר לאומי וסמלי.⁴ מכאן שהניהול הממשלתי פועל לא אחת מתוך ראייה פוליטית או אידיאולוגית, ולא מתוך צורך שירותי עירוני הנהוג בשלטון המקומי.

גודלה של ירושלים מחייב גם ניהול תת עירוני וביזור סמכויות. עם השנים, ראשי העיר פיתחו מוסדות תת עירוניים – הרובעים והמינהלים הקהילתיים – שנועדו לגשר בין העירייה לבין השכונות ולתת מענה לצרכים מקומיים ברזולוציה גבוהה יותר. מינהלות הרובעים, שהוקמו ביוזמת העירייה בשנות כהונתו של ניר

ברקת, מהוות נדבך נוסף בגישה זו. העיר חולקה לשבעה רובעים גיאוגרפיים, ובכל רובע פועלת מינהלת. תפקידה לתאם בין אגפי העירייה, לטפל בפניות תושבים, ללוות עבודות תשתית ולזהות צרכים ייחודיים לשכונות שבתחומה.⁵ הרובעים עצמם נקבעו לפי מרחבי השיפוט של המינהלים הקהילתיים, כך שכל רובע חולש על מספר מינהלים. מנהל הרובע חבר בכל הנהלות המינהלים שבתחום אחריותו.

למרות הרצון לייצר מוסד ביניים מהותי, מינהלת הרובעים נותרה די מוגבלת. בפועל, הרובעים לא קיבלו סמכויות או משאבים מהותיים כמודל הפריזאי שממנו ניסתה העירייה ללמוד (מודל של מיני עיריות), אלא נוצרו כגופים מתכללים של פתרון בעיות וקידום פרויקטים (בייחוד פיזיים). נוסף על כך, עיקרון הביזור שבבסיס הקמתם תלוי מאוד בגישת ראש העיר לגבי האצלת סמכויות וקביעת תיעדופים עירוניים. כפי שניתן ללמוד מהמפות מטה (מפות 1 ו-2), חלוקת הרובעים מייצרת עירוב ערכים ואוכלוסיות, כשכמעט כולם כוללים אוכלוסיות מגוונות. זו חלוקה שמייצרת בהכרח מבט רב ממדי על הבעיות הירושלמיות. לדוגמה, בעיית הביטחון בגבעה הצרפתית קשורה לבעיות התשתית בעיסאווייה. כמו כן, הרובעים, בשונה מהמינהלים, כוללים גם התייחסות לשטחים הפתוחים של ירושלים. כך לדוגמה, רובע מערב יצר שיתוף פעולה מהותי בין העירייה וקק"ל בכל הנוגע ליער ירושלים.

מפה 2: מפת הרובעים

מפה 1: מפת המינהלים הקהילתיים

המפות לקוחות מתוך מערכת GIS של עיריית ירושלים (מאי 2026)

המינהלים הקהילתיים הם תאגידים מעין עירוניים שהוקמו בהובלת ראש העיר טדי קולק, במטרה להוות כלי משלים לניהול העיר. עוד קודם לכן פעלו בשכונות הלוויין של ירושלים, שהוקמו לאחר 67', ועדי שכונות ומתנ"סים. אלה נועדו לייצג את תושבי השכונות החדשות ולספק להם שירותים עירוניים. איגום הסמכויות והקמת המינהל הקהילתי יצרו מוסד ייחודי, אשר מחד גיסא, נהנה מלגיטימציה דמוקרטית המבוססת על בחירות שכונתיות, ונושא בסמכויות סמי עירוניות כמו מעורבות בתהליכי התכנון הבנייה; ומאידך גיסא, אחראי על אספקת שירותי תרבות וקהילה.⁶ כיום קיימים בירושלים 45 מינהלים קהילתיים (לרבות שלוחות של מינהלים), ומטרותיהם העיקריות, לפי הצהרת העירייה: (1) לספק לתושבים שירותים שכונתיים-מקומיים בתחומי הפנאי, התרבות, תכנון עירוני ועוד, בהתאם למדיניות העירונית. (2) להיות הגורם המקשר בין העירייה לבין תושבי השכונה, על מנת ליצור שיתוף פעולה

מוצלח עבור התושבים. (3) לפתח את חיי הקהילה בשכונה ולהוות פלטפורמה להתארגנות ויוזמות קהילתיות ולהצמיח מנהיגות מקומית מובילה ומשפיעה.⁷ ממשק העבודה בין העירייה ובין המינהלים קיבל צורות שונות עם חילופי השלטון העירוני וברוח ראש העיר – מצב שמעורר שאלות על חלוקת הסמכויות והגבולות התפקודיים בין המוסדות. כמו כן, אין אחידות במעמדם ובתפקודם של המינהלים השונים. כך, בעוד שבחלק מהשכונות פועלים מינהלים חזקים, עצמאיים ובעלי נוכחות ציבורית משמעותית, הרי שבאחרות, ובייחוד במזרח ירושלים, הם סובלים מבעיות תקציב ולגיטימציה פוליטית. הביטוי הבולט ביותר לעוצמת המינהל הוא התקציב. כיוון שסעיף תקציב מרכזי הוא גבייה עצמית מפעילויות, נוצרים פערים מהותיים בין שכונות מרקע סוציאקונומי שונה.⁸ הדבר יוצר במידה מסוימת מערכת שירותים לא-שוויונית, וגורר מאמצים של העירייה לייצר שוויון דרך תקצוב ייחודי לשכונות מסוימות. מעבר למוסדות העירוניים והממשלתיים, מתקיימת בירושלים גם שכבה רחבה של הנהגות בלתי פורמליות, כגון: רבנים, אימאמים, מנהלי בתי ספר, יזמים חברתיים, מובילי דעת קהל מקומיים, עמותות וקרנות פילנתרופיות. שחקנים וארגונים אלה משמשים במקרים רבים כגורמים מתווכים בין התושבים לבין מוסדות השלטון, ולעיתים, ובמיוחד בעתות משבר, אף מחליפים את הרשות המקומית במילוי תפקידים מעשיים.⁹

כך נוצרה בעיר מערכת משולבת – "יער" עירוני שבו עירייה, ממשלה, מינהלים, עמותות והנהגות בלתי פורמליות פועלים זה לצד זה, ללא חלוקת עבודה מסודרת וללא הנהגה אסטרטגית כוללת. מבנה זה מייצר, מצד אחד, נוכחות עירונית נרחבת, כשכמעט בכל שכונה יש שירותים, מענה ויוזמות מקומיות. אך מצד שני, הוא מונע מהעיר לפעול מתוך חזון או אתוס משותף. אם כן, השאלה שנוספת לדון בה בהמשך המאמר היא: האם (ובאיזה אופן) צריכה העירייה בכלל לקחת בחשבון את מגוון ההנהגות והעמותות, או שמא עדיף להשאיר לעיר "להתנהל מעצמה"?

7 מתוך אתר עיריית ירושלים (נדלה בתאריך 02.07.2025)

8 Avni et al., 2022; Schmidt & Hatem, 2008

9 ברנר, 2025; שטרן, 2022

איך נראית המנהיגות הקהילתית?

מנהיגות קהילתית מוגדרת כיכולת של יחידים או קבוצות להניע תהליכים, להוביל יוזמות ולהשפיע על סביבת החיים ברמה המקומית והשכונתית.¹⁰ במסגרת המנהיגות הקהילתית ניתן למצוא סוגי הנהגות מגוונים ושונים – החל בהנהגות פורמליות כמו מינהלים קהילתיים, מנהלי בתי ספר, ועדי שכונות או ועדי בית, וכלה בהנהגות לא-פורמליות כמו אנשי עסקים, פעילים חברתיים ואף בני משפחה.¹¹ בניגוד למנהיגות פוליטית ממסדית, המנהיגות הקהילתית מתבססת על היכרות אישית ומרחבית ברמת רזולוציה גבוהה, על יחסי אמון עם הסביבה הקרובה ועל זיהוי והזדהות מלאה עם צורכי התושבים.

בערים שסועות כמו ירושלים, מנהיגות קהילתית ממלאת תפקיד קריטי כמתווכת בין קבוצות שונות, ובין קבוצות מוחלשות לבין מוסדות השלטון. מחקרים מראים כי במצבים של חוסר אמון כלפי הרשויות או נתק מהמוסדות העירוניים, תושבים פונים למגוון של דמויות הנהגה. מגוון זה משקף גם את הרכב הבעיות העירוניות, הנוגע לתשתיות, שירותים, אמון, חינוך, ביטחון ועוד. מחקר שבחן למי פונים תושבי ירושלים כדי לפתור בעיות מצא הבדלים בין מזרח העיר ומערבה, ואף בתוך שכונת במזרח. ממצאי המחקר הראו, באופן לא מפתיע, כי התושבים היהודים נוטים לפנות למוסדות רשמיים יותר מאשר התושבים הערבים.¹² בתוך האוכלוסייה הערבית, תושבי שכונות מרכז העיר כמו שייח ג'ראח או ואדי ג'וז פונים יותר למוסדות רשמיים מאשר תושבי הפריפריה ובייחוד השכונות שמעבר לגדר הפרדה (כפר עקב ומחנה פליטים שועפאט). האחרונים נוטים לפנות לדמויות מקומיות, ובמסגרת המוסדות הרשמיים מעדיפים את המינהל הקהילתי על פני פנייה ישירה לעירייה. בחירה זו מדגישה את התפקיד המתווך של המנהיגות הקהילתית בתוך הרשת העירונית. המגוון בהנהגה המקומית תורם ליצירת רשתות חברתיות משוכללות, המסייעות בפתרון בעיות בעיר השסועה.¹³ רשתות מצליחות להתגבר על פערי

Bénit-Gbaffou & Katsaura, 2014 10

Brenner, Miodownik, et al., 2024; Parry, 2005 11

Brenner, Avni et al., 2026 12

ברנר, 2025 13

שפה, תרבות או דת. במזרח ירושלים, תושבים לא מעטים אינם דוברים עברית. המנהיגים הקהילתיים הופכים לעיתים ל"מתרגמי" השפה, התרבות, הביורוקרטיה המוסדית ואף האינטרסים של הצד השני. מחקר אמפירי במזרח העיר מצא כי תושבים שחשופים לפלורליזם הנהגתי – כלומר, לרפרטואר מגוון של דמויות מנהיגות – מגלים נטייה גבוהה יותר לתמיכה בהצבעה בבחירות המוניציפליות. ריבוי ההנהגות מעיד על עושר של רישות חברתי, המאפשר נגישות וגמישות פוליטית עבור הקהילות הללו.¹⁴ תושבים החשופים למגוון רואים את ההזדמנות שיש במעורבות פוליטית בעיר, ואולי אף מאמינים באפשרות לשינוי. המנהיגים מהווים עבורם נקודות תיווך (עקיפות) אל הצד השני ובתוך הרשת העירונית.

מה קורה בשטח?

למי פונים תושבי ירושלים?

ירושלים היא עיר שבה השאלה "למי פונים?" איננה רק שאלה פרקטית של שירות, אלא מפתח להבנת יחסי הכוח והאמון בין קבוצות האוכלוסייה לבין מוסדות השלטון. בתוך העיר השסועה והמגוונת הזו, מי שפונה לעירייה איננו רק אזרח המבקש מדרכה או שביל – הוא גם תושב שמסמן את גבולות ההשתייכות, את מידת האמון, ולעיתים גם את הייאוש מהחלופות. באותה מידה, מי שבוחר לפנות לדמות מקומית או לפעיל שכונתי, עושה זאת לא מתוך נוחות בלבד, אלא כאקט של בחירה (או אילוץ) פוליטי-חברתי שמספר משהו עמוק על המרחב שבו הוא חי.

בסקר מקיף שנאלו תושבים משני צדי העיר – יהודים ממערבה (ללא הבחנה בין קבוצות בתוך החברה היהודית) וערבים ממזרחה – מה היו רוצים לשפר בשכונתם, ולמי היו פונים כדי לקדם זאת.¹⁵ התשובות שיקפו הבדלים לא רק במצוקות, אלא בעיקר בתפישת הסמכות ובאופני הפעולה. בעוד תושבי מערב העיר הדגישו בעיות תשתית של תנועה, תחבורה וניקיון, במזרחה התמודדו עם

Brenner, Miodownik, et al., 2024 14

Brenner, Avni et al., 2026 15

אתגרים יסודיים בהרבה – מים, ביוב, חיבור לחשמל, ביטחון אישי ולעיתים אף פינויי בתים ועימותים עם כוחות ביטחון. העוני, הפערים בתשתיות ותחושת ההזנחה חצו כמעט כל תחום חיים. אולם השוני העמוק ביותר נרשם לא בשאלה "מה הבעיה", אלא "למי פונים": בעוד כ-75% מהתושבים היהודים נטו לפנות לגורמים רשמיים – העירייה, מינהלים קהילתיים או מוסדות ממשלתיים – רק כ-50% מהנשאלים הפלסטינים בחרו לפנות לגורמים כאלה. חלקם העדיפו לפנות לגורמים קהילתיים, חלקם לדמויות לא פורמליות, וחלקם למשפחה או לארגונים פלסטיניים. זוהי אינדיקציה לפער עמוק באמון, אך גם לדינמיקה של הסתגלות פוליטית.

לכאורה, ניתן היה לצפות שתושבים המביעים אי אמון בעירייה פשוט יוותרו על פנייה למוסדות. ואכן, רבים מהם נוהגים כך. אולם אחרים בוחרים לגשת דווקא לעירייה – לא מתוך הזדהות או ביטחון, אלא מתוך צורך ותועלת. בחלק מהשכונות, גם תושבים שאינם סומכים על המוסדות העירוניים בוחרים לפנות אליהם בהיעדר חלופה, או כאשר הם מזוהים בכך תועלת ישירה. זהו מצב של "ציות גמיש": בחירה מעשית להשתתף במשחק הפוליטי העירוני, גם בלי לקבל את כלליו באופן עמוק.

מעניין במיוחד לבחון את ההבדלים בין שכונות שונות במזרח ירושלים. תושבים משייח ג'ראח או ואדי ג'וז, השוכנות בלב מזרח העיר ההיסטורית, נטו לפנות לעירייה יותר מאשר תושבים מאום טובא, צור באהר או כפר עקב. למעשה, ככל שהשכונה מרוחקת יותר ממרכז העיר ומהעירייה, פיזית וביוורוקרטית, כך פוחתת הנטייה לפנות לעירייה, וגוברת הפנייה למנהיגים מקומיים. מעבר לגדר ההפרדה, בשכונות כמו כפר עקב ומחנה הפליטים שועפאט, רוב מוחלט נמנע מלפנות לעירייה – לעיתים מתוך הבנה שאין בכך טעם, ולעיתים מתוך חויית ניכור מוחלט. אך דווקא בשכונות מרוחקות אלו נרשמה תופעה הפוכה ומעניינת: תושבים רבים ידעו היטב למי כן לפנות. כלומר, היעדר אמון במוסדות הרשמיים לא גרר אנרכיה, אלא לעיתים דווקא גיבש רשתות חלופיות של הנהגה. תושבי מזרח העיר ידעו רובם ככולם לזהות אדם, גוף או מוסד קהילתי שיכול לסייע להם, ודיווחו שיש להם למי לפנות. לשם השוואה, במערב כמעט רבע מהמשיבים לא ידעו לומר למי היו פונים כדי לפתור בעיה שכונתית. המנהיגות הקהילתית צומחת אפוא כתגובה למציאות –

כאמצעי תיווך, או כפתרון זמני ואלטרנטיבי. היא אינה רק תוצאה של היעדר שלטון, אלא גם תוצאת בחירה של קהילה – בהינתן ש"אין שלטון" – לנהל את ענייניה בדרך אחרת. הסקר מלמד לא רק על דפוסי פנייה, אלא גם משקף על מי ניתן לסמוך, מי נתפש כזמין, ומי מחזיק בלגיטימציה לפעול בשטח. הממצאים מעידים רבות על חשיבות ההנהגה הקהילתית בקרב תושביה הערבים של ירושלים, אך ייתכן מאוד שהם נכונים גם לאוכלוסייה החרדית – טענה שיש לברר ולהעמיק במחקרים נוספים.

אם כן, המנהיגות הקהילתית בירושלים אינה פועלת כשלב בדרך אל העירייה, אלא לעיתים כתחליף לה. היא נוכחת במיוחד בשוליים, אך אינה שולית בעצמה. היא מחזיקה את החיבורים הלא־רשמיים, את שפת הרחוב, את אמון התושבים ולעיתים גם את היכולת לגשר בין עולמות שאינם נפגשים. ככל שירושלים מתמודדת עם אתגרים מורכבים יותר, כך גוברת חשיבותן של הנהגות קהילתיות מגוונות, אשר כוחן נטוע באנושיות ובאינטימיות שלהן עם התושבים. דוגמה לכך ניתן לראות באמפתיה שמגלה מנהיג מקומי במזרח העיר כלפי תושבת שפונה אליו בשעתה הקשה ביותר ובאחת הסוגיות הבוערות:

"פונים אליי מכל מזרח ירושלים כדי לעזור להם בנושא של להילחם בהריסת בתים... הגיעה לכאן מישהי, בהיריון מאוד מתקדם, בעלה עם דמעות בעיניים. אתה מכיר איש בגיל חמישים, כמעט בגיל שלי, נשבע לכם, לא הצליח, לא הצליח להוציא מפיו אות אחת. הוא פשוט עם הדמעות שלו בעיניים, תקוע, עומד לו כאן, כאילו שתפוח עומד לו כאן, רוצה להיחנק, בבכי... היא דתייה ולכן היא לא יכולה לאחוז מול גבר במגע ולתפוס את היד. אבל היא אומרת לי: 'אתה כמו אח שלי'. היא לא מכירה אותי. הוא יושב שם, בוכה, רוצה לבכות, והיא יושבת כאן, אומרת לי: 'הייתי במשטרה. באים להרוס את הבית שלי תוך שבועיים. הם רוצים שאני אהרוס הבית שלי. אני לא הולכת להרוס. חזרתי לכפר ואמרו לי – תהרסי, תהרסי, שלא תצטרכי לשאת בעלויות ההריסה, שבעים או שמונים אלף שקל – אבל מישוהו אמר לי שיש מישוהו שיכול לעזור לי, הוא נתן לי את השם שלך'¹⁶."

16 כל העדויות לקוחות מסדרת ראיונות עם מנהיגים ומנהיגות בירושלים שערכתי בשנים האחרונות החל

הדוגמה החיה הזו מדגישה את תפקיד המנהיגות הקהילתית כמגשרת בין התושבים ובין המוסדות. ניתן לראות גם את הסוגיות המהותיות והכמעט בלתי אפשריות שהמנהיגים הקהילתיים עוסקים בהן ללא הרף. בהמשך יוצגו דוגמאות רבות של סיפורי מנהיגות, לרבות מצד הנהגות במזרח ירושלים (ומעטים מזי מהחברה החרדית בעיר, אשר לה יש להקדיש וללמוד עוד בהקשרי מנהיגות קהילתית).

סיפורים של מנהיגים

אז איך נראה עולמם של המנהיגים? המנהיגים המקומיים בירושלים אינם פועלים במנותק אלה מאלה, אלא בתוך מארג של קשרים, תגובות ותלות הדדית. ממש כמו מינים שונים בתוך יער צפוף. חלקם גלויים, מוכרים ופורמליים, כמו אלה המכהנים במינהלים הקהילתיים, ואחרים פועלים "מתחת לפני הקרקע", בלי תואר רשמי או משכורת, אך עם השפעה לא מבוטלת על חיי היומיום. המינהלים, כפי שנראה בהמשך, הם מצד אחד מוסדות המאפשרים מרחב להנהגות לא-פורמליות להתפתח, ומצד שני, הנהלתם, שיש בה נציגי תושבים ומנהלים ממונים, מהווה כשלעצמה הנהגה קהילתית רבת השפעה. דרך סיפוריהם של המנהיגים השונים ננסה להבין כיצד פועלת הנהגה קהילתית בעיר שסועה. כלומר, לא רק איך פונים בעיר כזו למקבלי ההחלטות, אלא כיצד מתחזקים ומובילים שכונה, מייצרים חיבורים ומייצבים חיים אזרחיים בתנאים של אי ודאות. יחד ננוע בין סיפורים אישיים ובין הקשרים מערכתיים, תוך מבט פנורמי על עושר ההנהגה המקומית בעיר כמרקם חי ומסתגל.

מזיזים דברים מלמטה

דרך הפעולה המרכזית של המנהיגות הקהילתית היא היכולת להזיז דברים מלמטה. אבל למה בדיוק הכוונה בכך? הכוונה בתנועת Bottom-up היא היכולת להוביל תהליכים יחד עם התושבים, תוך תשומת לב מלאה לצרכים

ולקולות העולים מן השטח. דרך פעולה זו תתואר להלן במגוון עדויות של מנהיגים מקומיים במערב ובמזרח העיר.

"אתה קודם כול צריך להתחבר לראש של התושבים. ברוב המקרים הרעיון מגיע מהשטח. מה זה אומר, השטח? נניח, אם אנחנו מדברים על התכנון או על המחסור בכיתות חינוך, אז אתה רואה התארגנות של תושבים שבאים ואומרים, 'תעזרו לנו. אתם גוף שאמור לשרת אותנו, אתם גוף שמבין יותר טוב מאיתנו איך לעבוד מול הממסד'. אבל אני יושב ומסביר להם שאנחנו לא במצב יותר טוב מהם. אנחנו אומנם גוף שהוא קשור לממסד, כולל מבנה שקיבלנו שהעירייה בנתה אותו ונתנה לנו להשתמש בו כדי לשרת אתכם, אבל זה לא אומר שאנחנו הפכנו להיות חלק מהעירייה או חלק מהמדינה או מרשויות המדינה. אנחנו עדיין עמותה קהילתית שבאה בסופו של דבר להיטיב אתכם, כדי לשפר את איכות חייכם, אז אנחנו ביחד באותה סירה. עכשיו, אם אתם מצליחים להבין שזה לא תהליך קצר טווח, שזה תהליך ארוך טווח, שזה תהליך שמצריך השקעה מצדכם, לפעמים אפילו כספית, שאתם תכניסו את היד לכיס ותשימו כסף, גם אם זה ברמה של לממן את עורך הדין לתביעה".

הסיפור הקצר הזה הוא דוגמה לאופן שבו אחד ממנהלי המינהלים במזרח העיר הצליח לארגן את תושבי השכונה להסכים יחד על תוכנית מתאר לקידום הסדר קרקעות. הם עשו זאת בכוחות עצמאיים, בכספי התושבים ועם עורכי דין פרטיים שסייעו. מקרה קלאסי של פעולה למטה.

דוגמה אחרת, ממערב העיר, היא של פעילה חברתית שיצרה מפגשים בין ערבים ויהודים. את הפעולה היא מתארת לא דרך התארגנות תושבים, אלא דרך קשרים חברתיים ואישיים שיוצרים שינוי איטי אך אמיתי, מלמטה:

"בפגישה האחרונה של הקבוצה שלנו, אנשים היו צריכים לבוא ולהגיד מה עושים הלאה. אני קמתי ואמרתי, בואו ניפגש בשכונות של האנשים. כל אחד יארח את הקבוצה ויעשה סיור ויסביר. ואנשים הסתכלו עליי כמו שאני משוגעת. 'אנחנו אנשי מקצוע, אנחנו רוצים לקדם את הפרויקטים שלנו'. הם לא הבינו על מה אני מדברת. אבל אני חושבת שהאמון והיחסים החסרים בירושלים בין סתם אנשים, לא אנשים שעובדים על פרויקטים,

זה הדבר האמיתי. אני מכירה את אימא של אשתו של טארק (שם בדוי). זו לא היכרות 'מקצועית', ובחיים זה לא יהיה 'פרויקט', אבל זה מזיז את הדברים. זה מזיז את זה ברמה אחרת. לעניות דעתי, בכל המקומות שאנשים כשלו בעיר הזאת, ויש המון כישלונות, זה הדבר היחיד שלא נכשל. כשאנשים יוצרים את האמון ומבינים שיש משהו משותף. זה הבסיס שלי".

דוגמה אחרת מופיעה באחת ההתארגנויות הציבוריות המרשימות באחת משכונות מזרח ירושלים. כאן מתואר סיפור של מנהיג מקומי, שסייע לקדם שירות של תחבורה ציבורית כקואופרטיב שכונתי:

"לא הייתה לנו תחבורה ציבורית והיו רק מכוניות, אלה הטרנזיט, פיראטיים, שהיו עובדים על הקו. ב-2003 החליט משרד התחבורה להסדיר את התחבורה הציבורית, לכן הקמנו פה חברת אוטובוסים של השכונה. היו כמה יזמים שרצו להקים חברה פרטית שלהם שתעבוד על הקו הציבורי, אבל אנחנו רצינו לעשות את זה כקואופרטיב לכל השכונה. שכולם ירגישו שזה שלהם, ולא של יזמים שרוצים להפיק תועלת, והקמנו את החברה הזאת. ההיענות להשתתפות בהקמת החברה לא הייתה כל כך גדולה, אבל בכל זאת הקמנו את זה. ושמנו לעצמנו מטרה לתת שירות יותר טוב לאנשים ולא לחפש רווח והון, וזה מה שאנחנו ממשיכים לעשות. אנחנו עכשיו כבר כמעט 15 שנים עם מעל 200 תושבים בעלי מניות".

הסיפורים הקצרים והמרשימים האלה מצטרפים לעוד עשרות יוזמות והתארגנויות שמקדמות הנהגות קהילתיות, פורמליות ולא-פורמליות, לפתרון בעיות מקומיות וצרכים שכונתיים. כל הסיפורים מדגימים באופן ישיר מהו שינוי מלמטה, בהיעדר אוטוריטה ברורה מלמעלה.

מגשרים ומלכדים

המנהיגות הקהילתית מהווה מרכיב חי ומחבר בתוך האקולוגיה העירונית. רבים מסיפורי המנהיגות שנתקלתי בהם לאורך השנים הציגו את החיבוריות כמוטיב מרכזי בעשייה המנהיגותית. להלן מספר דוגמאות בולטות. הראשונה

היא פעילה חרדית, שמקדמת בדלת אמותיה חיבורים בין הקהילה החרדית ובין הציבור הכללי בירושלים:

“אני עושה מלא מפגשים אצלי בבית. בחנוכה כמעט כל לילה יש לי אנשים לא-דתיים שבאים לפה להדלקת נר אצל בעלי. אבל אני לא אשתף את החסידות לתוך העשייה שלי, כי היא לא רלוונטית מבחינתי. החסידות היא מקום של בעלי תשובה. ברגע שאתה בנאדם, איש עסקים, אתה מתחכך עם המון אנשים, בעולם, בארץ. אני ממש לא בני ברק-ירושלים-גאולה. אני המון תל אביב, המון אנשים, המון היכרויות, אז מטבע הדברים הפכתי למין שגרירה. מצד אחד, אני נראית מאוד מאוד דוסיית, מאוד קיצונית. מצד שני, כשאתה מדבר איתי אתה אומר, רגע, היא מדברת נורמלי, היא לא מדברת כמו איזה מישוהו פנאטי... באמת כל אחד צריך לעשות מה שמרגיש לו נכון. לי זה מרגיש נכון, טוב, בהיותי מתחככת עם אנשים. רוב האנשים בקהילה לא מבינים בכלל שיש שנאה, זה לא מעניין אותם גם השנאה. אותי אישית זה כן מעניין”.

בעדות הקצרה הזו מתוארת השליחות של הדוברת, להיות אשת קשר ו”שגרירה” של הקהילה החרדית בעולם. לפי דבריה, היא רוצה להנמיך את להבות השנאה. יותר מכך, היא טוענת שכיוון שהיא כבר נמצאת במקום של חיכוך, היא מסוגלת לבצע את התפקיד הזה היטב. זו דוגמה קלאסית של מנהיגות כמתוותת בין עולמות. באופן דומה, מנהיג ממזרח ירושלים מתאר כיצד המינהל הקהילתי משמש כגורם מתווך בין הקהילה ובין העירייה:

“האנשים מבינים שדרך המינהל אפשר לנצל את המצב ולקבל זכויות שלנו. אני אתן לך דוגמה, לפני כמה חודשים בא אליי לירון דרעי מנהל הרובע ואמר לי, ‘יש יוזמה לאיחוד ואיזון במזרח ירושלים. יש לנו תקציב של מיליון שקל, ואני רוצה שתזמין לי אחד מהשייחים הנבחרים בתוך השכונה כדי שנוכל לדבר איתו ולשכנע אותו כדי שנוכל לעשות כההליך פנימי’. הבאתי לו שניים”.

הסיפור הקצר הזה מתאר לא רק את הלגיטימציה הגוברת של המינהלים בקרב תושבים מתונים, אלא גם את התפקיד שלהם כבעלי ערך בקהילה. מתואר

בו הצורך של העירייה בתיאום מול ההנהגות הקהילתיות ובחיבוריות שהן מייצרות. דוגמה אחרת ממזרח ירושלים מדגישה ביתר שאת את היכולת של המנהיגים לקבץ יחד את התושבים ולייצג אותם מול המוסדות. הפעם מדובר במקרה של קידום זכויות תכנון ובנייה באחת השכונות:

“פנו אליי לעצור הרס של כמה בתים בשכונה. אמרתי להם שאני לא ראש העיר. אבל היו לי הקשרים עם יועץ ראש העיר. אמרתי לו שצריך לעשות תוכנית. היועץ אמר שאין תקציב. אמרתי שאנחנו כמינהל נארגן את התושבים. נאסוף כסף – מאות אלפי שקלים – ואנחנו נעשה את זה. קיבלנו על עצמנו משימה. פעם ראשונה שגוף התנדבותי מקבל על עצמו דבר כזה. עשינו את זה. היו דיונים... וברגע שקיבלנו אור ירוק להתקדם, הצלחנו תוך שלוש שנים לעשות תוכנית על שטח של קרוב ל-600 דונם. הצלנו 1,500 יחידות דיור ומנענו חריגות. זה היה טוב לעירייה וזה היה טוב לתושבים. איך עשינו את זה? חוגי בית ימים ולילות... אבל הצורך היה ברור והתושבים הגיעו. מתוך הבעיה צמחה המנהיגות. בסוף, תיאוריה זו תיאוריה ומעשים זה מעשים”.

היכולת לגייס ולקבץ תושבים יחד היא לא רק פעולה של תושבים ממזרח העיר, אלא אקט יסודי של המנהיגות הקהילתית. בדוגמה הבאה עולה בעיה קלאסית של הקמת קהילה ויצירת תחושת שייכות בקרב משפחות חדשות. העדות הקצרה מדגימה את כישורי הלכידות של מנהיגות קהילתית:

“כמה חבר'ה שאני מכירה מילדות התחתנו פה והחליטו שהם רוצים שפסגת זאב תהיה המקום שלהם. אבל עכשיו הם צריכים את המסגרת. מישוהו שיתמוך בהם. מישוהו שייתן לזה לגיטימציה. הבאתי את זה לשולחן [של המינהל] והבאתי את האנשים האלה לשם, והם סיפרו על היוזמה שלהם להקים את הקהילה, והיום יש בקהילה הזאת 35 משפחות... תושבים היו פונים אליי עם כל מיני רעיונות, גם משוגעים וגם כאילו הכי הגיוניים בעולם, והייתי מוצאת לזה מקום, איכשהו. או שהייתי מחברת את זה לאיזה רכז שמתעסק בתחום, או שהייתי בעצמי מביאה את זה לשולחן ומובילה את זה בעצמי, ואז נוצר לי חיבור שהוא

הרבה יותר עמוק לשכונה. בא לי שהיא תצליח, בא לי שאנשים יגורו פה ויגידו, וואי, איזה סבבה זה לגור בפסגת זאב, וואלה, יש לי פה משהו שאין לי בשום שכונה אחרת בירושלים”

הדוגמאות הללו מציגות באופן חי את החיבורים שמייצרים המנהיגים הקהילתיים. כאשר אנו מדמיינים את העיר כ”יער” חי, אפשר להתחיל לדמיין את התפקיד המשורג של אותם מנהיגים. יחד עם זאת, כמו בכל מערכת אקולוגית, לא הכול ורוד, ויש לא מעט סכנות וסיכונים הכרוכים בעבודת המנהיגות.

צרות בצרורות

אחת הבעיות הבולטות שאיתן נאלצות הנהגות המינהלים הקהילתיים במזרח העיר להתמודד, היא סוגיית הלגיטימציה בקרב האוכלוסייה. להלן עדות של מנהיג מקומי:

”אנשים פונים למתנ”ס כשיש צורך, אבל חשוב להבין: העניין של המתנ”ס מאוד רגיש. מצד אחד, יש לי אינטרס – אם אני רוצה לעשות כביש או ביוב, אני אפנה למתנ”ס. אבל מצד אחר, המתנ”ס, יש בו תפישה שהוא סממן ישראלי מובהק יותר מדי. זה לא בית ספר – יושבים בו גם לפעמים משטרה או עירייה וכל מיני פעילויות. לכן, כל מיני אנשים נרתעים מללכת למתנ”ס לעשות כל מיני פעילויות. אבל כשאני צריך איזשהו משהו שנוגע לחיים שלי, אין לי בעיה, אני אלך לעשות את הדבר הפשוט הזה. נניח למשל שמושרד הפנים פתח את הסניף בתוכם – אני לא הלכתי למתנ”ס אף פעם, רגל שלי לא דרכה במתנ”ס אף פעם, אבל נניח שמחר משרד הפנים יפתחו שם סניף, ויהיה נוח לעשות חידוש – אני אלך למתנ”ס”.

בעיית הלגיטימציה מופיעה לא רק ברמה המוסדית מול המינהלים, אלא גם מול המנהיגים עצמם. ברבות מהעדויות עלו תחושות של כפיות טובה, האשמות וחוסר הכרת תודה על העבודה וההשקעה של המנהיגים מצד קהילתם. במזרח ירושלים עולות גם האשמות על שיתוף פעולה עם ה”אויב הציוני”, אשר

מגיעות לעיתים לכדי איומים ממשיים. לפיכך, ההנהגות חשות מחויבות להוכיח שהמינהלים אכן פועלים למען השכונה והתושבים. אחד המנהיגים שפעל כיו"ר מינהל קהילתי מספר:

"אני רוצה שאנשים היום יראו את השוני. אנשים כבר חמישים שנה לא ראו כמעט את מה שאנחנו השגנו כאן דרך המינהל הקהילתי. הדברים האלה השפיעו על אנשים. כל בן אדם שרואה שלא היה כביש וכבר יש כביש, שלא הייתה תחנת אוטובוס וכבר יש תחנת אוטובוס, שלא הייתה תאורה, יש תאורה. לא היו מספרי בתים, שמות של כבישים – כל הדברים האלה משפיעים על התושבים. הם רוצים לחיות ברמה גבוהה. עכשיו הכרזנו שאנחנו רוצים לעשות כאן נקודה או סניף של משרד הפנים. כולם, אפילו אוהבים אותי ולא אוהבים אותי, מעודדים אותנו: כן, תעשה, תמשיך הלאה, מתי נקבל את הבניין הזה"

נושא הלגיטימציה עולה גם כאשר חושבים על גיוון ההנהגות. בתוך שכונה אחת יכולים לפעול כמה וכמה שחקנים, שמייצגים אינטרסים שונים ואף מתבססים על סוגי סמכות שונים. חלק מובילים יוזמות קצרות מועד ונהנים בשל כך מסמכות כריזמטית. לעומתם, חלק נמצאים בשטח עשרות שנים, פותרים בעיות מגוונות ונסמכים על סמכות מסורתית או רציונלית. אחת הבעיות בשכונות מזרח ירושלים היא ירידת קרנה של המנהיגות המסורתית:

"ההנהגה המסורתית לא נותנת מענה, והתושבים פונים לאנשים אחרים, לעורכי דין וארגונים. מצד שני, ההנהגה המסורתית נותנת מענה, אבל הוא מענה חלקי עכשיו. ההנהגה המסורתית קיימת לפי המשפחות. המשפחה היא ישר 'האיש הגדול'... ואז יש במשפחה הזו, במשפחה הזו, במשפחה הזו... ככה נוצרת גם מעין תחרות בין המשפחות" (פעיל חברתי ערבי).

התיאור לעיל מפיו של פעיל חברתי מציג את התחרות בין ההנהגות המסורתיות ואת הפיחות בסמכות ובלגיטימציה שלהן. בתוך חוסר הלגיטימציה הזו, יש גם הרבה מאוד בעיות עירוניות קשות ומגוונות שפוקדות את שכונות מזרח העיר. ראו דוגמה מתוך עדות של אחד ממנהלי המינהלים בנושא החינוך:

"הנושא המרכזי שבאמת כאב והורגש שיש בו הזנחה, אפליה וחוסר

השקעה היה נושא החינוך. החוק במדינה אומר שיש חוק חינוך חובה חינוך, שמאפשר להורים לרשום את הילדים שלהם לבתי ספר ממשלתיים, ומי שלא שולח עלול להיאסר, להישפט, להיקנס. במזרח ירושלים זה הפוך: ההורים באים לבתי ספר עירוניים ממשלתיים ואומרים להם, 'אין מקום'. כאילו, או שאתה הולך לרחוב או שאתה צריך לחסוך את האוכל של הבנים שלך כדי להשקיע אותו בשכר לימוד בבתי ספר פרטיים. וזה מצב אבסורדי שדרך אגב, נמשך עד היום. אומנם, ברמה פחות חריפה וחמורה משהייתה מאז שהתחלנו להתעסק בזה, אבל זה נושא מאוד כאוב עד היום. היינו חייבים ללכת לבית משפט, אני חושב – מהעיתרות הכי גדולות שהיו בארץ. אתה יודע מה זה להחתים יפויי כוח לכל הורה והורה, לרשום את הפרטים ולסדר את זה ברשימות, ולהגיע עם זה לבית משפט ולהגיד לשופטים: אתם רוצים לשחק אותה 'ראש קטן', אז אנחנו נהפוך אתכם לפקידי רישום של מערכת החינוך המזרח ירושלמית, אבל אתם צריכים, מישהו צריך להתנער כאן, להתעורר, כי המצב מאוד קטסטרופלי. לא, הילדים לא מצליחים ללמוד, הילדים ברחובות, יש נשירה, זה מגיע לפשיעה, לכל מה שאפשר לחשוב עליו. מה אתם רוצים, איך אפשר להתקדם? הם מתעוררים, מתחילים לדפוק על השולחן, אבל אתה יודע, זו ביורוקרטיה שגוררת".

לצד הבעיות המרובות, מרחף תמיד טיב הקשר עם העירייה. ההנהגות המקומיות של מזרח ירושלים מתמרנות תמידית בין שיתוף פעולה עימה ובין מאבק בה. זה נכון גם למערב העיר, אך בולט וקיצוני יותר במזרחה. אחד המנהיגים ממזרח ירושלים מתאר זאת כך:

"האויב הלא נראה שהיה לנו כל הזמן זה דווקא עיריית ירושלים. הם מאוד לא אהבו את זה שמישהו תמיד מנסה לקדם משהו ולפעמים זה מגיע לתקשורת. גם באופי שלי, אני בן אדם לא מתקפל, ויש לי גם קשרים מאוד חזקים שהרבה פעמים עלו על הממוצע של תושב מזרח ירושלים כשהוא מגיע לעיריית ירושלים, וכנראה הם לא אהבו את העניין הזה".

התיאור הקצר הזה ממשיך את אחד המתחים המובנים בין הנהגות קהילתיות ובין העירייה. בין הובלה מלמעלה והובלה מלמטה. כאשר כל כיוון מנסה לקדם את האינטרסים שלו, המתח גובר, ואיתו גם חוסר האמון. בעיר גדולה ומורכבת כל כך, היחסים בין השחקנים יכריעו מי יוביל ומי ישרוד. ואולם, האינטרס הכללי הוא שכולם ישרדו, כי לכולם תפקיד במערכת העירונית.

לקראת אקולוגיה של מנהיגות קהילתית

בספרה "המצאת הטבע"¹⁷ מתארת ההיסטוריונית אנדריאה וולף כיצד אלכסנדר פון הומבולדט היה מהראשונים לראות את הטבע לא כקובץ של עצים, הרים, נהרות וחיות – אלא כמערכת חיה אחת. הוא תיאר את היער כישות אורגנית: עץ גבוה יכול להשפיע על הלחות בקרקע, שמזינה שורשי צמחים נמוכים יותר; עכביש בין העלים עשוי לשנות את תנועת החרקים, וכך להשפיע על הפצת אבקנים ועל תפוצת צמחים אחרים. אצל הומבולדט, כל רכיב קשור לאחרים – לא דרך היררכיה, אלא דרך יחסי גומלין, תגובה, תיווך ותלות הדדית. כך נולדה תפישת האקולוגיה המודרנית – מערכת אחת של חיים.

גם עיר גדולה כמו ירושלים היא מערכת כזו. אם נדמה את ירושלים ליער, עשיר, מורכב, רב שכבתי, אזי המנהיגות הקהילתית היא כמו הצמחייה הנמוכה, השורשים והרשת התת קרקעית – שאינם תמיד נראים לעין אך מחזיקים את המערכת כולה. דרכם עוברות תגובות מהירות לשינויים, קשרים אינטימיים בין חלקים שונים של המרחב, ותהליכי הזנה הדדיים בין הקהילות. העירייה, לעומת זאת, דומה במודל הזה לשמש, למים ולאדמה. היא יוצרת את התנאים, מספקת משאבים, מווסתת את הקצב. תפקידה אינו לשלוט על כל עלה וענף, אלא לאפשר לאקולוגיה הזו לצמוח, להגן עליה מזעזועים חיצוניים, ולדעת מתי להתערב ומתי פשוט לשמור על האיזון. במקום פיקוד ושליטה, מודל של טיפוח, תיאום והתבוננות מתמשכת במערכות החיים העירוניות. כאמור, המנהיגות הקהילתית בירושלים, על שלל צורותיה, היא חלק

בלתי נפרד מהאקולוגיה העירונית הזו. היא אינה עוד רמה מתחת להיררכיה הפורמלית, אלא שדה פעולה מקביל המשפיע ומושפע, מתאם ומאתגר. כפי שראינו, היא מגוונת, מקומית, לעיתים בלתי פורמלית ולעיתים שולית. אך היא גם תוססת, יצירתית, ומצליחה להחזיק את המרקם העירוני במקומות שבהם המערכות הפורמליות אינן נוכחות או אינן מתפקדות.

כדי לחזק את העיר, אין צורך "לשלוט" במנהיגות הקהילתית, אלא להבין אותה כחלק ממערכת רחבה. במקום להתעקש על שפה אחידה, יש לתמוך בשותפויות מקומיות ובקולות מגוונים. במקום להפעיל כל יוזמה מתוך העירייה, ניתן להקשיב למה שכבר מתקיים בשטח ולבנות עליו. לא לקבוע את הנתיב, אלא להכשיר את הקרקע שבה יוזמות יכולות לנבוט. על העירייה ללמוד לזהות את הכוחות הפועלים בעיר, גם אם הם אינם רשמיים, ולבנות איתם מערכת יחסים של אמון, ולא של שליטה.

עתידה של ירושלים לא יוכרע רק במועצת העיר או במשרד ממשלתי כזה או אחר. הוא מוכרע מדי יום בשאלות קטנות: מי פותח את המתנ"ס בלילה? מי עונה לתושבים בקבוצת הוואטסאפ השכונתית? מי מארגן מסגרת חינוכית זמנית כשהכיתה נסגרת? אם ירושלים תלמד לחבר בין הרמות האלה, היא תוכל להפוך ממערכת מורכבת ו"חסרת שליטה" למרקם חי. לא עץ אחד גבוה, אלא יער שלם. יש במודל הזה אמונה יסודית שהירושלמים רוצים את טובת ירושלים. במציאות של ראשית 2026, שבה האמון במוסדות השלטון הולך ויורד, יש לשאול גם על הכיוון ההפוך: עד כמה המוסדות נותנים אמון באזרחים? מאמר זה מספר טובות על הציבור הירושלמי, ועלינו להאמין.

תובנות לעתיד ירושלים

מאמר זה ביקש להציע מבט חדש על מושג המנהיגות הקהילתית בירושלים – לא כמשלים לשלטון העירוני, אלא כתשתית עמוקה לתפקודו. להלן שלוש תובנות לעתיד ירושלים הנובעות מתפישת העיר כאקולוגיה עירונית מורכבת, ולא כעיר שניתן לנהל בה באופן ריכוזי כל פרט ופרט:

1. השאלה איננה אם העיר מנוהלת "מלמעלה" או "מלמטה",

אלא איך לחבר בין השניים

הוויכוח הקלאסי בין ניהול מרכזי (Top-down) לבין פעולה קהילתית (Bottom-up) כבר אינו מספק להבנת אתגרי הממשל העירוני בירושלים. העיר פועלת לא כמערכת פקודות אלא כמערכת תגובות – רבת מוקדים, רבת קולות, מורכבת ודינמית. לפיכך, יש לאמץ מודל של אקולוגיה של ממשל, שבו מוסדות עירוניים, מינהלים קהילתיים ויוזמות מקומיות פועלים יחד, תוך תיאום ולא בהכרח כפיפות. כדי לאפשר מודל כזה, ניתן לנקוט מספר צעדים משלימים:

- מסלולים גמישים לתמיכה ביוזמות מקומיות. במקום תוכניות נוקשות המוכתבות מלמעלה, יש לאפשר לתושבים ולגופים קהילתיים להציע יוזמות עצמאיות ולקבל עבורן תמיכה תקציבית, לוגיסטית או רגולטורית. המיקוד הוא לא רק בתוצאה, כי אם בהכרה ביכולת המקומית לפעול.
- הכרה רשמית בפעילים מקומיים כממשקים עירוניים. יש לאמן ולהסמיך פעילים מהשכונות לשמש כחוליית חיבור בין העירייה לבין הקהילה – במסגרת מנגנוני פניות ציבור, תכנון מקומי או פיקוח. במקום לראות בהם משתתפים פסיביים, יש להכיר בתפקידם כמתווכים עם סמכות וידע.
- אזורים "אקולוגיים ניסויים". בחירת שכונות שבהן תיבדק בפועל האפשרות לניהול שיתופי של תקציבים, תהליכי בקרה ושירותים. מודל כזה דורש גמישות ניהולית מצד העירייה, אך יכול גם לשמש מעבדה ללמידה על דפוסי ממשל חדשניים.

2. ידע מקומי כמשאב עירוני – לא רק שיתוף, אלא תשתית לניהול

במקום לתפוס את תושבי העיר כקהל שיש "להסביר לו" או "לשתף אותו", יש לראות בהם נושאי ידע ייחודי ומקומי – לעיתים יקר ערך לא פחות מזה של מומחים. זהו ידע מצטבר ומוחשי על דפוסי תנועה, תחושות ביטחון, שימושים במרחב והמצאה של פתרונות "מלמטה". במיוחד בעיר מורכבת כמו ירושלים, ידע כזה הוא קריטי להבנת המציאות העירונית. האתגר הוא לתרגם אותו למערכת קבלת החלטות. לא כאירוע חד פעמי של "שיתוף ציבור", אלא כשתית ניהול. כדי להפעיל מנגנון כזה, ניתן לאמץ מספר רעיונות ממשיים ולחשוב על נוספים:

- צוותי שטח לומדים. בעלי תפקידים עירוניים (תכנון, רווחה, פיקוח ועוד) שייפגשו על בסיס קבוע עם קבוצות תושבים, יתעדו תובנות מהשטח ויתרגמו אותן למדיניות. לא פורום הסברה, אלא מערכת עירונית לומדת.
- שילוב ידע קהילתי בפרויקטים עירוניים. לדוגמה, בתכנון התחדשות עירונית יש מקום לתובנות קונקרטיות של נשים, צעירים וקשישים על שימושים לא-פורמליים במרחב. העירייה יכולה להקים מאגר ידע עירוני מבוסס סיפורים מקומיים שישולבו בהליכי תכנון.
- רשת ידע למנהיגים מקומיים. העירייה יכולה לפתח מרחבי למידה הדדיים עבור פעילים מקומיים, שבהם יוכלו לחלוק ניסיון, ללמוד מאחרים ולהיחשף למודלים של פעולה קהילתית, משפטית וארגונית. כך ניתן להמיר ידע מפורז לקהילה של ידע, ולחזק את הקשרים בין שכונות, מגזרים וזרמים שונים בעיר.

3. החיים קורים בשוליים - לא במרכז

רוב הדוגמאות שהבאנו לקוחות ממזרח העיר, ולא משום ששם מרוכז מלוא הפוטנציאל העירוני, אלא כי שם הצורך במנהיגות קהילתית מתווכת הוא רב. עם זאת, את הלקחים ממזרח העיר אין לראות כייחודיים למרחב זה, אלא כמשקפים עקרונות רחבים התקפים גם לאזורים אחרים בעיר. למשל, שכונות חרדיות שבהן היחס לעירייה מורכב ואמביוולנטי, שכונות פריפריאליות במערב העיר, או שכונות מעורבות שבהן המנהיגות הקהילתית מפוצלת. שתי המלצות מדיניות בהקשר זה:

- מיפוי והכרה במנהיגים מקומיים לא-רשמיים בשכונות בעלות אופי ייחודי.
 - פיתוח תוכניות הכשרה ותמיכה ייעודיות למנהיגים בשכונות אלו.
- כפי שכבר צוין, מאמר זה אינו מציג בצורה מספקת את עולמה של החברה החרדית בירושלים. ככל שנבקש להבין את האקולוגיה העירונית בכללותה, אסור להתעלם מהמרחב החרדי. דווקא שם ניתן לגלות צורות מורכבות של הנהגה, תיווך והשתתפות, גם אם אלו אינן מוזהות מיידית עם שיח של "קהילה" או "הנהגה אזרחית". בהמשך הדרך, נדרשת חקירה נוספת של מודלים של מנהיגות במרחב החרדי, להבנת "היער הירושלמי" בשלמותו.

מקורות

- ברנר, נ' (2025). מתווכים או מלכדים: מנהיגות קהילתית בירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות. וולף, א' (2017). המצאת הטבע: הרפתקאותיו של אלכסנדר פון-הומבולדט, הגיבור האבוד של המדע. תרגום: עמנואל לוטם. תל אביב: הוצאת שוקן (יצא במקור ב־2015).
- שמידט, ה' (1997). המינהלים הקהילתיים: מגמות ושינויים. הוצאת ידיעות אחרונות. רמון, א' (2017). תושבים, לא אזרחים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- Avni, N., Brenner, N., Miodownik, D., & Rosen, G. (2022). Limited urban citizenship: the case of community councils in East Jerusalem. *Urban Geography*, 43(4), 456–566.
- Bénit-Gbaffou, C., & Katsaura, O. (2014). Community Leadership and the Construction of Political Legitimacy: Unpacking Bourdieu's 'Political Capital' in Post-Apartheid Johannesburg. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(5), 1807–1832.
- Brenner, N., Avni, N., Rosen, G., & Miodownik, D. (2026). Flexible compliance: utility and legitimacy in Jerusalem. *Territory, Politics, Governance*, 14(1), 2241.
- Brenner, N., Kübler, T., & Nassar, T. (2023). Challenging the Linear Model of Peacebuilding Planning: The Case of Jerusalem. *Journal of Peacebuilding and Development*, 18(1), 84–98.
- Brenner, N., Miodownik, D., & Shenhav, S. (2024). Leadership repertoire and political engagement in a divided city: the case of East Jerusalem. *Urban Studies*, 61(1), 58–67.
- Magnusson, W. (2011). *Politics of Urbanism: Seeing Like a City*, (Vol. 48, Issue 3). Routledge.
- Park, R. E. (1915). The city: Suggestions for the investigation of human behavior in the city environment. *American Journal of Sociology*, 20(5), 577-612.
- Parry, G. (2005). *Political Elites*. ECPR Press.
- Schmidt, H., & Hatem, S. (2008). Citizens' Perceptions of the Neighborhood Council Citizens' Perceptions of the Neighborhood Councils: The Case of Arab Neighborhoods in East Jerusalem. *Journal of Community Practice*, 13(2), 61–75.

החרדים בירושלים מודרניים יותר? המקרה של החינוך הממלכתי-חרדי בבירה

אליעזר הירון, טלי פרקש

ד"ר אליעזר הירון, חוקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון. עבודתו המחקרית עוסקת בחברה החרדית במגוון נושאים, ובהם חינוך, אקדמיה, תרבות, זיכרון קולקטיבי ואתניות. במקביל לעבודתו במכון, מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטה הפתוחה ומשמש כעיתונאי באתר ynet. בעל תואר דוקטור לסוציולוגיה מהאוניברסיטה העברית.

ד"ר טלי פרקש, מנהלת אגודת ידידי הממ"ח (ע"ר) הפועלת לקידום והצמחת זרם החינוך הממלכתי-חרדי. שימשה בעברה כעיתונאית ופובליציסטית בתחומי דת ומדינה והחברה החרדית. הדוקטורט שכתבה באוניברסיטת בר אילן עוסק בתהליכי השתלבות של גברים חרדים בחברה הישראלית ובאקדמיה.

זרם החינוך הממלכתי-חרדי (ממ"ח) בישראל הוקם בשנת הלימודים תשע"ד (2013-2014) על בסיס החלטת ממשלה 151 בדבר חיזוק לימודי היסוד ומערכת החינוך הרשמית-ממלכתית.¹ ברם, הוא לא עוגן בחוק החינוך הממלכתי כזרם רשמי לצד שלושת האחרים (ממלכתי, ממלכתי-דתי וממלכתי המיועד לאוכלוסייה הערבית),² ולמעט חוזר מנכ"ל אחד,³ נותר שקוף גם בתוך נוהלי משרד החינוך.

מאפייניו העיקריים של הזרם:

• מוסדות הממ"ח נתונים לפיקוח מלא של משרד החינוך דרך המחוז החרדי

1 מזכירות הממשלה, 13.05.2013, החלטת ממשלה 151.

2 הצעה לתיקון חוק החינוך הוכנה בידי ח"כ שרון השכל בתקופת הממשלה ה-36 (ממשלת בנט-לפיד, 2021-2022) אך מעולם לא הועמדה להצבעה.

3 חוזר מנכ"ל מוסדות חינוך ממלכתי-חרדי – הוראת קבע מספר 0371, 22 בנובמבר 2022.

- במשרד, ומתוקצבים ככל מוסדות החינוך הרשמיים בישראל.
 - עובדי ההוראה מועסקים ישירות על ידי משרד החינוך ומתמנים על ידו לתפקידם לפי הסטנדרט המקובל בחינוך הממלכתי.
 - הם מחויבים בהכשרות ובהדרכות מטעם המשרד, ותנאי העסקתם זהים לכל עובד/ת הוראה בחינוך הרשמי.
 - בבתי הספר ובגני הילדים בממ"ח נלמדים לימודי ליבה במלואם. לכאורה, תוכנית הלימודים דומה לזו הנלמדת במוסדות של רשתות החינוך החרדיות הגדולות, הנדרשים אף הם ל-100% לימודי ליבה. ואולם, בממ"ח ישנו פיקוח ישיר על המוסד מצד מפקחי משרד החינוך. יש הקפדה יתרה על מילוי הדרישות תוך היצמדות לתוכנית הלימודים המאושרת על ידי המשרד, בצד הוראה מוגברת של מקצועות קודש.
 - פתיחת מוסדות ממ"ח נעשית כיום רק בכפוף לבקשה מצד הרשות המקומית, וההחלטה נתונה לשיקול דעתה הבלעדי. מאחר שהזרם איננו מעוגן בחוק, הרשויות אינן מחויבות לפתוח בתי ספר ממלכתיים-חרדיים, גם כשעולה דרישה מההורים (להבדיל ממלכתיים כלליים וממ"ד).⁴
- מאמר זה עוסק בהתפתחות זרם החינוך הממלכתי-חרדי בירושלים – זרם המתפתח תוך קריאת תגר מסוימת על ההנהגה החרדית, והשואב אוכלוסיות מגוונות שאינן בהכרח נמנות עם הזרם המרכזי של האוכלוסייה החרדית. הפנייה הטבעית היא לקבוצת ה"חרדים המודרניים",⁵ אך עם השנים נכנסו לממ"ח תתי זרמים נוספים, כגון: בעלי תשובה, קבוצות ספרדיות שאינן משתייכות לרשת החינוך של ש"ס, יוצאי חו"ל ("חוצניקים") ולאחרונה גם חצרות חסידיות. משכך, קיימת חשיבות להתחקות מעמיקה אחר מניפת הממ"ח בעיר והקהילות העשויות להוות עברו אוכלוסיית מטרה.
- המאמר יחולק לארבעה חלקים: החלק הראשון יציג את נתוני הממ"ח הכלליים, את החסמים השונים המעכבים את התפתחות הזרם ואת הצטרפותן של אוכלוסיות חדשות אליו – החצרות החסידיות. החלק השני יבחן את התפתחות הממ"ח בירושלים ואת תרומת העירייה בטיפול הייחודי בו. חלק זה יכלול

4 עוד על תהליך התפתחותו של הממ"ח והצטרפות בתי הספר החרדיים לזרם, ראו אצל: קציר ופרייחון, 2018.

5 ראו: כהנר, 2020.

טיפולוגיה שתציב את המוסדות הירושלמיים של הזרם בציר הנע בין מצטרפי "לכתחילה" ובין מצטרפי "בדיעבד". החלק השלישי יערוך ניתוח של פעילות הממ"ח בעיר, בראי קיומן של קהילות חרדיות מודרניות בה – תוך השוואה לעיר נוספת עם נוכחות משמעותית של מוסדות ממ"ח, בית שמש. החלק הרביעי והאחרון יפרוס את אתגרי הממ"ח בירושלים, בדגש על שני אלמנטים שעל פי בדיקתנו, העירייה מודעת אליהם ומנסה לתקנם: היעדר מנגנון רגולטיבי הפועל באופן תקין סביב הליכי הרישום והקבלה למוסדות, וחסר במערך ועדי הורים, העשוי לתרום לתפקודם התקין והפרודוקטיבי של בתי הספר.

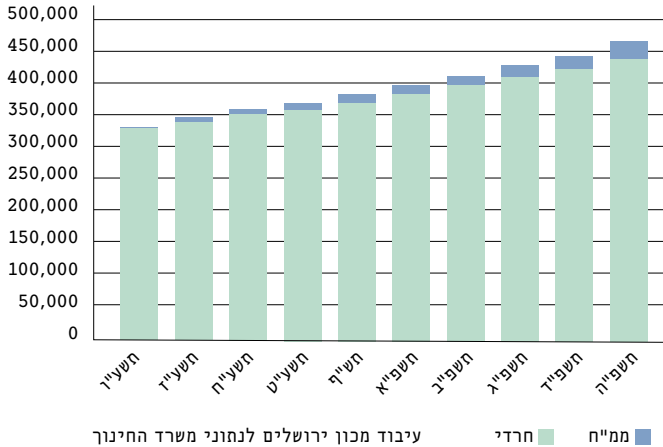
הממ"ח: נתונים כלליים, חסמים ואוכלוסיות חדשות

בורם החינוך הממלכתי-חרדי בישראל, נכון לשנת הלימודים תשפ"ה, לומדים 28,878 תלמידות ותלמידים (עד כיתה ח').⁶ מספר זה מהווה 6.1% מכלל תלמידי החינוך החרדי – 470,750. הממ"ח כולל 112 בתי ספר ו-322 גני ילדים, וקצב הצמיחה שלו בעת הזו מרשים למדי: בתשפ"ה נוספו 32 בתי ספר חדשים, 42 גני ילדים חדשים, וכ-9,784 תלמידות ותלמידים – עלייה של 51% במספרם בהשוואה לשנת הלימודים הקודמת, לעומת קצב גדילה שנתי ממוצע של 11.6% קודם לכן.

82% מהתלמידים שהצטרפו לממ"ח בכיתות ב' ומעלה הגיעו מחינוך חרדי (זוסמן וזופניק, 2024), ומכאן שהזרם הולך ומהווה חלופה לגיטימית לחינוך החרדי הקלאסי. במה שנוגע להשכלתם של אנשי ההוראה, הפערים משמעותיים: 73% מהמורות ו-59% מהמורים בממ"ח מחזיקים לפחות בתואר ראשון, לעומת 24% ו-23%, בהתאמה, בחינוך החרדי שאינו רשמי.

6 במסגרת הממ"ח פועלים גם מספרים לא גבוהים של חטיבות ביניים חרדיות. מאמר זה עוסק בבתי הספר היסודיים המסתיימים בכיתה ח'.

תלמידים חרדים בגנים ובבתי ספר יסודיים
בישראל, לפי פיקוח, תשע"ו-תשפ"ה

חסמים פוליטיים וחברתיים

זרם הממ"ח נתקל מיד עם היווסדו בשורה של חסמים מסוגים שונים – פוליטיים, קהילתיים וחברתיים. היוזמה לפתיחתו הגיעה מחוץ למפלגות החרדיות, מכיוון שר החינוך הרב שי פירון בממשלה ה-33 (בראשות בנימין נתניהו ושותפו לקואליציה יאיר לפיד, 2013-2015). המטרה הייתה להגביר את הפיקוח על הנעשה במוסדות החינוך החרדיים הפרטיים ולאפשר, לראשונה בישראל, שירותי חינוך רשמיים ומפוקחים גם לציבור החרדי. הזרם נוסד במסגרת החלטת ממשלה, אולם טרם עיגונו בחוק החינוך הממלכתי, נפלה הממשלה.

השקת חלופה לחינוך הפרטי והפוליטי החרדי היוותה איום של ממש על מוקד הכוח העיקרי של הממסד החרדי, וזה, באמצעות המפלגות החרדיות, נלחם ביוזמה מיום הקמתה. המפלגות החרדיות מפעילות רשתות חינוך גדולות המונות מאות אלפי תלמידים והזוכות, בהתאם לתיקון חוק החינוך ("חוק נהרי"), ב-100% תקצוב. ש"ס מחזיקה ברשת החינוך הפרטית "בני יוסף" (לשעבר "אל המעיין"), ואגודת ישראל מחזיקה ב"חינוך העצמאי". רשתות אלו, לצד שלל מסגרות חינוך שמפעילות עמותות פרטיות המכוננות בעלויות (1,180 במספר), מהוות מוקדי כוח משמעותיים בזירה הפנים קהילתית החרדית, וזאת ממספר היבטים:

1. כלכלית, דרך התקציב שמעבירה המדינה בהתאם למספר התלמידים, ובאמצעות שליטה על העסקתם והכנסתם של עובדי ההוראה.
2. חברתית-תרבותית, בהפיכת המוסדות לשער הכניסה לחברה החרדית, וביכולת לקבל ולדחות תלמידים כאשר מנהלי המוסדות מתפקדים כ"שומרי סף".
3. פוליטית, דרך הזיהוי הפוליטי המלא של המוסדות עם המפלגה שאליה הם מסונפים – מציאות המאפשרת יצירה והטמעה של מחויבות לזהות מפלגתית פרטיקולרית בקרב התלמידים כבר מהגיל הרך.
4. דתית-אידיאולוגית, במסגרת העיקרון החרדי-ישראלי לבצר את חינוך הילדים, בדגש על חינוך הבנים, במודל המכונה "תיבת נוח" אשר דוגל בסגירות ובלמוד תורה בלעדי כאורח חיים. מוסדות הממ"ח, המאפשרים לתלמידיהם לרכוש השכלה כללית מלאה, ומכאן גם השתלבות עתידית באקדמיה ובתעסוקה באופן מלא וישיר, חותרים תחת עיקרון זה.

מסיבות אלו מנסות המפלגות החרדיות למנוע את התפתחותו של הזרם הממלכתי-חרדי במספר דרכים: ראשית, בהתנגדות נחרצת לעיגונו בחוק. שנית, בחסימת יוזמות להקמת מוסדות ממ"ח ברשויות המקומיות, דרך בעלי השפעה מקרב הסיעות החרדיות בממשלה ובזירה המוניציפלית. ואכן, רשויות רבות מערימות קשיים על פתיחתו של כל מוסד ממלכתי חרדי בשטחן. שלישית, רבנים בכירים המזוהים עם המפלגות החרדיות מוציאים מפעם לפעם מכתבים שונים וגילויי דעת, המזהירים את ציבור ההורים החרדים מפני פתיחת מוסדות מן הסוג. אלו משפיעים על משפחות השוקלות לשלוח את ילדיהם לממ"ח. שלא במנותק מכך, זיהויו של הממ"ח כזרם המאפיין משפחות "מודרניות", או "חלשות" מנקודת מבט חרדית-שמרנית, מרתיע לא מעט משפחות חרדיות "מיינסטרימיות" משליחת ילדיהן למוסדות החדשים. הורים רבים חוששים לא רק מתיוגם כ"מודרניים" או "פשרנים" מבחינה דתית, אלא גם מסנקציות חברתיות וקהילתיות שיוטלו על ילדיהם בהמשך מסלול חייהם, כגון: מניעת מעבר לישיבות קטנות או גדולות, פגיעה בשידוך פוטנציאלי⁷ ותגובות

פוגעניות כלפי ההורים עצמם במעגלים קהילתיים כמו בית הכנסת השכונתי. חרף החסמים, כאמור, מוסדות הממ"ח מתפתחים כעת בקצב מרשים לאחר תקופה של דריכה ודשדוש. מתברר כי בשדה החינוך החרדי נוצר חלל משמעותי שאותו ממלא הממ"ח, ומשפחות רבות "מצביעות ברגליים" למרות החששות המתוארים. הצטרפותן של החצרות החסידיות הגדולות לזרם שמטה את השטיח תחת הטענה כי אין הוא יכול להיות מיועד למשתייכים לקבוצות השמרניות.

הצטרפות החצרות לממ"ח

חלק ניכר מהגידול המשמעותי שראינו בזרם בשנת תשפ"ה נובע מהצטרפותם של מוסדות חינוך חסידיים המשתייכים לחצרות גדולות ומרכזיות, כגון: בעלז, ויז'ניץ [מרכז], צאנז, קרלין ובויאן. על פניו, נראה כי המניע הראשוני להצטרפות היה על בסיס אילוצים תקציביים. מוסדות בעלז, למשל, עמדו בפני שוקת כלכלית שבורה משסורבה הצטרפותם לרשתות החינוך החרדיות.

הצטרפות זו הייתה לצנינים בעיני מתנגדי הממ"ח, שתקפו אותה במילים קשות ("סוף השמדת התורה רחמנא ליצלן"), אך בוקרה גם על ידי תומכיו, אשר הסתייגו מההצטרפות התועלתנית של החצר לחינוך הממלכתי.⁸ ציפורה (פייגי) כהן, מפקחת כוללת במחוז החרדי במשרד החינוך, סבורה כי הצטרפותה של חצר בעלז אינה רק תועלתנית. לימודי הליבה המלאים, החורגים משמעותית מלימודים בסיסיים המתקיימים בחינוך החרדי הקלאסי, ההשתתפות במבחני מיצ"ב, השתלמות המורים בתואר ראשון המוכר אקדמית וקיומה של ועדה מלווה – כל אלה מלמדים, לדידה, כי המניע אינו תקציבי, או לכל הפחות אינו רק תקציבי. ישנה גם סברה כי גם כאשר ההצטרפות לממ"ח נובעת משיקולים כלכליים, הרי שהדרישות להשלמת השכלת המורים ולהתמקצעות משנות את העמדות הראשוניות הללו, ומה שנחשב כהצטרפות "בדיעבד" הופך עם הזמן ל"לכתחילה".

לצד ההצטרפות לממ"ח, שומרות החצרות החסידיות על התבדלות או "התבצרות תרבותית"⁹ מפני ה"ישראליות", ובכך מצליחות לאחוז את החבל

8 הין ופראוור, 2022

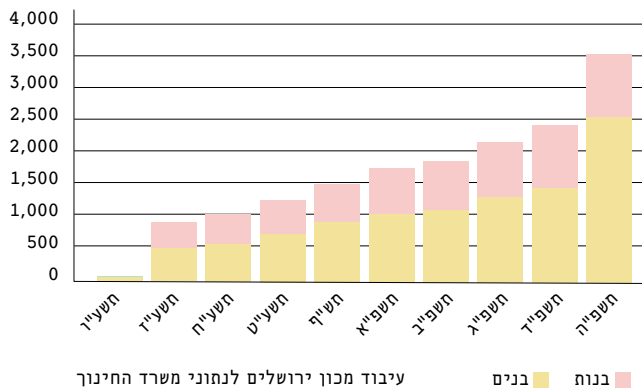
9 כפי שכינה זאת בראון, 2017

בשני קצותיו: מחד גיסא, ברמה הפרקטית, חיבור בסיסי ופורמלי למדינה, בדמות לימודי ליבה אלמנטריים ושיתוף פעולה עם הפיקוח על הנעשה במוסדות החצר. מאידך גיסא, שמירה על תרבות חרדית פרטיקולרית המאפשרת שימור של מאפייני החצר באמצעות מימון המדינה. השאיפה האוטופית לאינטגרציה מלאה בין ישראליות לחרדיות בזרמים השמרניים מאתגרת במיוחד, כאשר ההיבט הקהילתי (החצר החסידית) משמעותי ודומיננטי. זהו תהליך מורכב שנמצא רק בראשיתו.

מוסדות הממ"ח בירושלים

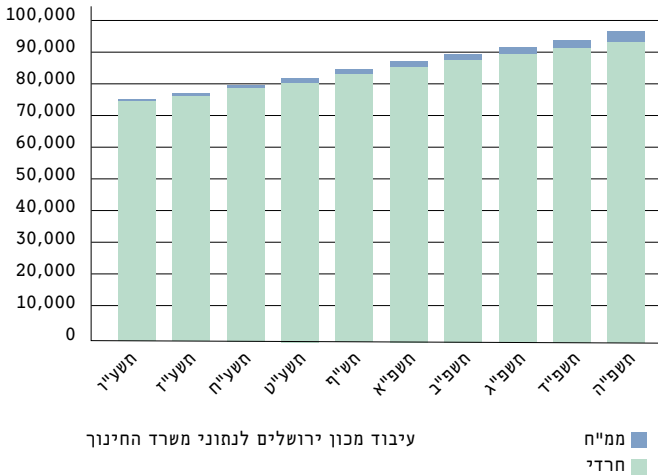
בירושלים נמצא הריכוז החרדי הגדול ביותר בארץ: כ-290 אלף חרדים, שהם כ-24% מכלל החרדים בישראל וכ-47% מתושביה היהודים של הבירה. בשנת הלימודים תשפ"ה למדו בחינוך החרדי (עד כיתה ח') בעיר, כשפחות מ-4%, 3,499 תלמידות ותלמידים, משולבים במוסדות הממ"ח – 17 בתי ספר יסודיים ו-19 גני ילדים. ניתן לצפות בקצב הצמיחה המשמעותי בתשפ"ה עם 1,110 תלמידים שנוספו לממ"ח, לעומת 252 בתשפ"ד. בתשפ"ו התווספו לממ"ח עוד שלושה בתי ספר.

תלמידים חרדים גנים ובתי ספר יסודיים ממלכתי-חרדי בירושלים, תשע"ו-תשפ"ה

רוב התלמידים במוסדות הממ"ח בירושלים הם בנים, והפער המגדרי גבוה במיוחד: 2,519 לעומת 980. גם כאן להצטרפותה של חסידות בעלז השפעה על השונות.

תלמידים חרדים בגנים ובבתי ספר יסודיים בירושלים, לפי פיקוח, תשע"ו-תשפ"ה

עיבוד מכון ירושלים לנתוני משרד החינוך

ממ"ח
חרדי

טיפולוגיה של מוסדות הממ"ח בירושלים

על פי אתר "שקיפות בחינוך" פועלים בירושלים עשרות "סמלי מוסד" תחת קטגוריית הממ"ח. עם זאת, חלק ניכר מהם משמשים בעיקר כמרכזי הדרכה פדגוגיים, חלקם כוללים חטיבות ביניים המשויכות לשיבות תיכונית חרדיות, ואחרים משמשים כגנים אזוריים בשכונות שונות. במאמר זה נבקש לחלק את מוסדות הממ"ח בעיר (חלוקה הרלוונטית גם למקומות אחרים בארץ) לשני ערוצים:

1. מוסדות שנפתחו כממ"ח, כלומר: נוסדו על בסיס השאיפה להקים גוף חינוכי הנבדל מזה החרדי הקלאסי. במוסדות מן הסוג הזה ביקשו המייסדים, שבמקרים רבים כללו גם את ההורים, להקים מוסד המציע סט ערכים חינוכיים, פדגוגיים ואידיאולוגיים השונים מהמוסד החרדי המוכר.
2. מוסדות שנפתחו כמוסדות פטור או מוכר שאינו רשמי (מוכש"ר), ובשל אילוצים שונים (תקציביים וארגוניים), או שאיפה לקדם חינוך טוב יותר

לתלמידיהם, בחרו להצטרף לזרם הממ"ח. במוסדות אלו הקו המנחה את המנהלים הינו פרקטי ופרגמטי, ועיקרו: לימודי ליבה בסיסיים כמתחייב בחוק.

בין שני סוגי המוסדות מתרחשים לעתים תמורות. כך, בתי ספר שהצטרפו לממ"ח בחרו לחזור לאחור, בלחץ הרבנים או הרחוב, להגדרתם הראשונית כמוסד פטור או מוכש"ר. לעומתם, מוסדות שהצטרפו לממ"ח מאילווצים תקציביים או ארגוניים ראו כי טוב ובחרו לכלול ערכים רלוונטיים נוספים העשויים לאפיין מוסד מסוג זה, כגון ממלכתיות ושאיפה למצוינות פדגוגית. הקהילות שאותן משרת הממ"ח בירושלים משקפות במידה רבה את הקהלים המשרתים את הזרם ברמה הארצית:

1. "החרדים המשתלבים" – ככותרת גג לחרדים מודרניים, חוצניקים, חרד"לניקים וכן חוזרים בתשובה. המכנה המשותף לתתי הקבוצות הוא בכך שהן נעות במרחב הישראלי. לכן, הממ"ח מבחינתן הוא לא רק ביטוי לתוספת פדגוגיה או תקציב, אלא לזהות שמשלבת באורחות חייה את החרדיות עם הממלכה.
2. החסידים – חצרות חסידיות שבחרו להיכנס לזרם, ועושות כן גם בבירה. מדובר בתהליך הדרגתי שצפוי להימשך גם בשנה הבאה.
3. הקהילות הספרדיות האוטונומיות – קבוצות בהנהגת רב מקומי שבחרו שלא להיות חלק מרשת החינוך של ש"ס ולצאת לדרך חינוכית עצמאית בממ"ח. הצטרפות זו מסמלת עבורן את האוטונומיה הרבנית ואת הניתוק מש"ס.

שונות נוספת, בין ממ"חים שהוקמו ככאלה ובין מוסדות שהצטרפו לזרם בשלב מאוחר יותר, נוגעת לשאלת האינטגרציה שמנהלים ראשי המוסד עם הישראליות וערכיה. כפי שראינו, לעיתים חותמת הממ"ח היא פונקציה תקציבית וארגונית בלבד – ללא כל הטמעה של ערכים פדגוגיים, ישראליים ולאומיים, שאמורה לכאורה להבטיח הכותרת הכוללת את ה"ממלכה". משתנה זה, מטבעו, נע על פני מניפה רחבה של תפישות עולם שמובילים ראשי המוסד: מקבלה והזדהות כמעט מלאה עם תפישותיה, סמליה וערכיה של מדינת ישראל – ולמשל, ציון בולט של מועדיה הלאומיים, יחס אוהד וגלוי לחיילי צה"ל, הפגנת סולידריות ישראלית ועוד – ועד התעלמות כמעט מוחלטת ומילוי חובת לימודי הליבה

בלבד (המשך ה"התבצרות התרבותית" לצד מילוי תנאי משרד החינוך הפורמליים). כפי שצוין ביחס לבעלז, ישנם קולות הגורסים כי חרף ההצטרפות הטכנית בראשית המהלך לממ"ח, עם הזמן, גם בחצר השמרנית החלו להישמע קולות המאמצים את הפדגוגיה, יחד עם הערכים והסמלים של מדינת ישראל. גם הליכי הקבלה ואופציות סינון התלמידים משתנים בין המוסדות השונים. המחוז החרדי במשרד החינוך פרסם חוזר המאפשר לבתי ספר – לרבות ממלכתיים, ובכפוף לאישור של הייעוץ המשפטי – לדחות קבלה של תלמידים שאינם מתאימים באורחות חייהם למתנהל במוסד. כך, מנהלות ומנהלי המוסדות רשאים לערוך ראיונות קבלה כדי לבחון את התאמתם של ההורים לרוח בית הספר. האם התופעה המוכרת משדה החינוך החרדי, בגלוי ובמוצהר, של מכסת קבלה של 30% תלמידות ותלמידים מזרחיים במוסדות החינוך¹⁰ מתרחשת גם בממ"ח? התשובה על כך איננה חד משמעית, אך ככלל, לא ניתן להצביע על הליכים מובהקים, גלויים ומסיביים של הדרת תלמידים על בסיס אתני במוסדות אלה. כך למשל, גם בממ"חים הגדולים המזוהים עם המגזר הליטאי מורכב הצוות ממורות ומורים רבים יוצאי עדות המזרח. להבדיל מהחינוך החרדי הקלאסי, שם ניצבת ההדרה "על השולחן" וללא כל ניסיון הסוואה או הכחשה, תופעה זו בהחלט אינה קיימת במוסדות הממ"ח. עם זאת, גם מוסדות אלה משרתים אוכלוסיות מסוימות, ולרוב אינם מאפשרים, או לכל הפחות אינם מעודדים קבלת תלמידים שאינם משתייכים באופן מובהק לאופייה של אוכלוסיית בית הספר. כך למשל, אימהות לילדים החובשות מטפחת ולא פאה נוכרית ככיסוי ראש (תופעה המאפיינת נשים המשתייכות לזרם בעלי התשובה, או ספרדיות שאינן "משוכנזות") לא תתקבלנה בברכה במוסד המאופיין בילדים לאימהות החובשות פאה. כאמור, אין זו הדרה על בסיס עדתי, כי אם על בסיס אורחות חיים ונורמות חרדיות. כך גם ניתן להניח כי בבתי הספר של בעלז לא יתקבלו תלמידים ממוצא ליטאי, ואף לא משתייכי חסידות אחרת כמו צאנז. גם ביחס למשתנה זה, ברור כי קיימת השפעה להקמת מוסד הממ"ח ככזה או להצטרפותו לזרם בדיעבד.

להלן רשימת מוסדות הממ"ח הגדולים בבירה¹¹ תוך הצבתם בשתי הקטגוריות המרכזיות (החלק העליון כולל את המוסדות שנוסדו כממ"ח, התחתון את אלו שהצטרפו אליו בשל גורמים שונים). משתנים נוספים צוינו בהערות לצד שורת המוסד.

	שם המוסד	היסטוריית המוסד	מאפיינים נוספים
נוסד כממ"ח	בית רבן	מוסד הממ"ח הראשון לבנים בישראל, נחשב כמובן כממ"ח "לכתחילה". הוקם בספטמבר 2013 ומונה כיום מעל 500 תלמידים.	שוכן ברחוב חנה בבירה ומנוהל על ידי הרב נתנאל גריינמן. מוסד חלוצי וותיק הנחשב לסיפור הצלחה מקומי וארצי. בתשפ"ו נפתחו בו לא פחות מארבע כיתות א'. בשנה הקרובה ייפתחו לו שני סניפי גני ילדים נוספים בשכונות רחביה והר נוף, במטרה לספק את הביקוש ההולך וגובר לגני ממ"ח בבירה.
	בנות ירושלים	מוסד הממ"ח הראשון לבנות בישראל. נוסד כממ"ח בספטמבר 2014. מונה כ-250 תלמידות.	מוסד זה, שהחל את דרכו בניהולה של ביתיה מלאך, היה הראשון להוביל באומץ פדגוגיה חדשנית שהייתה בגדר חידוש בחינוך החרדי. נחל הצלחה מרובה בשנותיו הראשונות ומנה כ-350 תלמידות בשיאו. פעל ברחוב רש"י ובעתיד יעבור למבנה קבע בשכונת רמות. לקראת השנה הקרובה מונתה לבית הספר מנהלת חדשה.
	בית יעקב נתיבותיה	ממ"ח לבנות, נפתח כממ"ח בשנת 2022 ומונה כ-170 תלמידות.	בית הספר החרדי הראשון הפועל על פי הגישה החינוכית המונטסורית. הוכר כבית ספר ייחודי במשרד החינוך על כל המשמעויות הנלוות לכך. נפתח כיוזמה של חרדית אמריקנית בשם מלכה גרינבלט, בתחילה כגן ילדים מונטסורי ובהמשך כבית ספר, והתאפיין בראשית דרכו כמיועד לאוכלוסייה עולה מארצות דוברות אנגלית. מנוהל על ידי חני כהן. נמצא בתהליך צמיחה, ויעבור בקרוב למבנה בגבעת המבחר. בתשפ"ו נפתח גם בית ספר בשיטה המונטסורית לבנים שיכלול כ-25 תלמידים.

11 מספר בתי הספר של זרם הממ"ח בירושלים כאמור על 17, אך טבלה זו מצומצמת יותר שכן היא כוללת מספר מוסדות המקובצים תחת קטגוריה אחת כגון 'יד אשר' לבנים, ו'יד אשר' לבנות.

<p>ממוקם בשכונת רחביה, בניהולה של תחיה וולך, ומאופיין באוכלוסייה חרדית אליטיסטית (שילוב של עולים חרדים וחרדים מודרניים בעלי מקצועות חופשיים וברמה סוציאקונומית גבוהה). אלמנט מרכזי במוסד הוא חינוך למוזיקה – כלל הבנות החל מכיתה א' מנגנות בכלי נגינה.</p>	<p>בית ספר לבנות, נוסד בשנת 2019. נפתח כממ"ח, מונה כ-270 תלמידות.</p>	<p>אשירה</p>
<p>מאפיין אוכלוסייה השייכת לחב"ד ולתלמידי הרב גינצבורג. ממוקם בהר נוף ומנוהל על ידי הרב אליהו לוי. בשנה הקרובה ייפתח גם בית הספר לבנות תורת חיים בשכונת רוממה.</p>	<p>בית ספר חסידי לבנים שנפתח כממ"ח. מונה כ-150 תלמידים.</p>	<p>תורת חיים</p>
<p>מאופיין באוכלוסייה חרדית-לאומית אך לומדים בו גם תלמידים חרדים. בשנים האחרונות נטה הרכבו יותר לכיוון האוכלוסייה הדתית-לאומית. מנוהל על ידי הרב יהושע שטרית. בית הספר עוזב את מיקומו ההיסטורי ברובע היהודי ועובר לשכונת רמות.</p>	<p>בית ספר ותיק בירושלים לבנים (נפתח לפני עשרות שנים), שעבר למסגרת הממ"ח. מונה כ-200 תלמידים.</p>	<p>אחינועם</p>
<p>מוסד חב"ד שני בירושלים, לצד האח הוותיק "בית חנה". מיועד לאוכלוסייה פריפריאלית, חב"דית בשכונת גילה ומהזרם המשיחי, שלא מצאה את מקומה במוסד המיינסטרים של חב"ד בבירה.</p>	<p>בית ספר לבנות של קהילת חב"ד, נוסד בשנת 2013, הצטרף לממ"ח מזרם המוכש"ר. מונה כ-170 תלמידות.</p>	<p>בית חיה מושקא</p>
<p>להרחבה, ראו ההתייחסות להצטרפות החצרות החסידיות בחלק הקודם במאמר.</p>	<p>בית ספר לבנים. הזרם החסידי הגדול שהצטרף מזרם ה"פטור" למסגרת הממ"ח. נוסד לפני שנים רבות ומונה למעלה מ-900 תלמידים.</p>	<p>בית יששכר – בעלז</p>
<p>המוסד נפתח על ידי רב שכונת גילה הרב משה בן אבו. מאפיין אוכלוסייה ספרדית הכוללת נציגות דומיננטית לבעלי תשובה. מאפייני הממ"ח הקלאסי, הכוללים את בחירת ההורים בזרם זה, פחות מאפיינים את בית הספר. בית הספר לבנים מנוהל על ידי הרב אשר בן אבו, ולבנות – על ידי גילה אסולין.</p>	<p>נפתח לפני שנים רבות כמוסד מוכש"ר והצטרף לממ"ח. מיועד לבנים (כ-150 תלמידים) ולבנות (כ-100 תלמידות).</p>	<p>יד אשר</p>

הצטרף לממ"ח בשל גורמים שונים

דרכי נעם	בית ספר לבנים שהצטרף לממ"ח בשנה האחרונה. מונה כ-100 תלמידים.	אוכלוסייה אמריקנית שמרנית השומרת על אופייה ה"חוצניקי".
בנות הדסה	בית ספר לבנות המונה כ-500 תלמידות, וצפוי לעבור בשנה הקרובה ממזכש"ר לממ"ח.	אוכלוסייה אמריקנית שמרנית השומרת על אופייה ה"חוצניקי", חלק ממוסדותיה של קהילה "חוצניקית" גדולה בירושלים. ממוקם ברוממה בניהולה של אסתי רוזנפלד.
בית הספר למחוננים	בית ספר לתלמידות ותלמידים מחוננים על פי מבחני משרד החינוך, ייפתח בשנה הקרובה תחת זרם הממ"ח ביוזמתה של פייגי כהן.	פועל באופן מקוון עם יותר מ-200 תלמידים, בשנה הקרובה עתיד להיפתח בית ספר פיזי בבירה.

ירושלים בירת הממ"ח

ירושלים היא העיר עם מספר התלמידים הגבוה ביותר במוסדות הממ"ח – 3,499 (עד כיתה ח'), ואחריה בית שמש עם 2,445 תלמידות ותלמידים. בהמשך המאמר ייבחן שיעורם היחסי של תלמידי הממ"ח בשתי ערים אלו מכלל החינוך החרדי בהן. מכל מקום, מספרים גבוהים אלו הקנו לירושלים את הכינוי "בירת הממ"ח". מה עוד מאפיין ומייחד אותה בהקשרי זרם חינוכי זה?

התמיכה בממ"ח החלה עוד בתקופת ראש העיר ירושלים ניר ברקת, וקיבלה פריחה של ממש בניהולו של ראש העיר משה ליאון. כלל המרואיינים למאמר הצביעו על המוטיבציה הכנה המאפיינת את הנהלת העיר הנוכחית והקודמת. בירושלים קיימת המחלקה היחידה המופנית כולה לפעילותו של הממ"ח. זו פועלת במסגרת מנח"י (מינהל חינוך ירושלים) ולא משויכת למנח"ח (מינהל חינוך חרדי). ראש המחלקה (עד שלהי 2025) הייתה עדי בילבסקי, וכסגנה משמש גם בימים אלו זיכרמן. המחלקה כוללת 10 עובדות ועובדים, בהם אחראית על השתלמות מורים, אחראי פדגוגיה, אחראי כספים ופיקוח עד לרמת מנהל אזור, המלווה את בתי הספר פדגוגית וחברתית. "אין לכך אח ורע במקום אחר", אומר זיכרמן, "והיינו שמחים להציע את המודל שלנו לעיריות

נוספות". "באופן יוצא דופן", מוסיפה בילבסקי, "העירייה מצליחה לצעוד בין הטיפות, וחרף היותה מורכבת מקואליציה חרדית – פותחת עוד ועוד מוסדות ממ"ח לפי ביקוש התושבים"¹².

ההתגייסות המרשימה של ראשי העיר ירושלים ובכיריה לטובת זרם זה, וההבנה כי הוא חיוני לצמיחתה הכלכלית והחברתית של הבירה, הן גורם מפתח להתפתחות הזרם. יותר מכול הן מעידות על החשיבות הרבה של השלטון המקומי לביסוס מיטבי ומוצלח של הממ"ח.¹³ על אף התלות הפוליטית החזקה של ראשי העיר הירושלמים בפוליטיקאים החרדים, התפתחות הזרם היא הוכחה לכך שהיכן שיש רצון, ישנו שינוי. הדבר בולט לחיוב בפרט מול ערים אחרות שבהן צמיחת הממ"ח מדשדשת או נחסמת באופן מלא, כגון בני ברק, רעננה וחיפה (שחסמו התארגנויות לפתיחת חינוך ממלכתי-חרדי). בחלק מרשויות אלו חשים הנוגעים בדבר מחויבות לפוליטיקה החרדית הארצית. במקרים אחרים, הם בפשטות אינם מבינים על שום מה זקוקים התושבים החרדים לזרם חינוכי נוסף ואינם מסתפקים בחינוך החרדי ה"קלאסי".

גורמים רשמיים בעיריית ירושלים ציינו כי מאחורי תמיכת ראשי העיר בממ"ח עומדת ראייה ארוכת טווח, החוששת כי אם מגמת ההתחדדות והחינוך החרדי המסורתי תהיה לדומיננטית בעוד כעשור, כי אז תאוכלס העיר בחרדים שאינם עובדים ושמתקשים לקיימה. התמיכה בממ"ח מייצרת לאורך זמן אוכלוסייה חרדית משכילה ועובדת, שתתרום לעיר כלכלית ותדאג לקידומה.

כפי שצוין בראשית מאמר זה, מעמד הממ"חים אינו מעוגן בחקיקה כזרם חינוך נפרד. חרף כך, וכנגד כל הקשיים הנובעים מקונוונציה זו, מדגישים במסדרונות העירייה את המחויבות להקמת זרמים נוספים – כמו זה המונטסורי לבנים בשנה הקרובה (ראו בטבלת המוסדות) – לאור ביקוש התושבים, וכן את המחויבות התקציבית, אשר באה לידי ביטוי בהקצאת משאבים ניכרים למימוש מדיניות זו.

12 מפקחת המחוז החרדי פייגי כהן מציינת כי בשנה"ל זו נפתח לראשונה בחינוך החרדי מתי"א – מרכז תמיכה יישובי אזורי בירושלים. מרכז חינוכי-מקצועי זה פועל תחת אגף החינוך המיוחד במשרד החינוך, ותפקידו לספק תמיכה ושירותים לתלמידים בני 3-21 הזכאים לשירותי חינוך מיוחדים, בין אם הם משולבים במסגרות חינוך רגילות (מסלול שילוב) או לומדים במסגרות חינוך מיוחד (מסלול חינוך מיוחד).

עוד מסייעת להצלחת הממ"ח בבירה העובדה שירושלים איננה רק עיר גדולה מרחבית ודמוגרפית, אלא כוללת בתוכה מנעד רחב מאוד של תתי זרמים חרדיים, קהילות ותפישות עולם. מגוון זה בא לידי ביטוי בקאדר רחב ומגוון של מוסדות חינוך תחת מטריית הממ"ח. כאמור, הצטרפותה של חצר חסידית כה מרכזית כמו בעלז לחינוך הממלכתי-חרדי הסירה לא מעט מההתנגדויות המובנות בקרב אוכלוסיות חרדיות שמרניות. ההכרה כי חסידות שורשית, בהנהגת אחד מגדולי התורה המובהקים במדינת ישראל, הצטרפה ונתרה בחיים החרדיים, מאפשרת לקהילות נוספות (בעיקר חסידיות אך לא רק) לנקוט צעד דומה.

הממ"ח בראי הקהילה החרדית המודרנית בעיר

אף שמספר הלומדים במוסדות הממ"ח בירושלים הוא הגבוה בישראל, הרי שבשיעורם יחסית לכלל החינוך החרדי בעיר – 4% – הבירה נמצאת במקום השני. בבית שמש לומדים 40,340 תלמידות ותלמידים במוסדות החינוך החרדי (עד כיתה ח'), ומתוכם 2,446 משולבים במוסדות הממ"ח – 6%. "החרדיות המודרנית בבית שמש דומיננטית יותר מזו שבירושלים", מודים כלל המרואיינים למאמר זה. אחד הגורמים שהוזכרו הוא היעדרן של קהילות מודרניות חזקות ומגובשות בבירה, כפי שיש בבית שמש. בשכונת רמת בית שמש ד', למשל, פועלות מספר קהילות חרדיות מודרניות באופן הדוק ומגובש. לאלו שני נציגים בעירייה – מוטי לייטנר ויונה שלמה קאופמן, שהתמודדו מטעם רשימה חרדית עצמאית בשם "דרך", לצד תמר זוסמן שנבחרה ברשימת "בית שמש מאוחדת". "הקהילות בעיר מגובשות מאד, וזו גם הסיבה לכך שהצלחנו להכניס נציגים חרדים לעירייה, מה שלא התרחש בירושלים", אומרים פעילים מרכזיים בבית שמש. "זו כנראה גם הסיבה לכך שהממ"חים אצלנו נחשבים מאוד איכותיים וממוקמים בראש הפירמידה של הזרם הממלכתי-חרדי בישראל".¹⁴

14 בהקשר לכך נכון להעלות את חשיבות פתיחתם של מוסדות חינוך קדם יסודי בורם הממ"ח, שכן סביב רשתות הגנים מתפתחות קהילות. עניין זה על יתרונותיו הרבים ייסקר בהרחבה בחלקו האחרון של המאמר.

גורם נוסף לגיבושן ולחוסנן של קהילות בית שמש הוא הגרעין הדומיננטי של יוצאי חו"ל. משפחות חרדיות אנגלוסקסיות במעמד סוציאקונומי גבוה מהוות את ליבת מוסדות החינוך הממלכתיים. גם החרדים ה"רגילים" המעוניינים בממ"ח אוהבים להינשא על גבי הרוח החרדית האיכותית שמביאות המשפחות ה"חוצניקיות" בעיר. כך נוצרה קבוצה חזקה של הורים המעוניינים במוסדות ממ"ח ברמה גבוהה "לכתחילה", ולא כביררת מחדל או בשל אילוצים תועלתניים תקציביים וניהוליים.

המרוויינים מבקשים להזכיר כי בבית שמש עומדת מאחורי הקהילות בכלל ומוסדות הממ"ח בפרט הנהגה חרדית יציבה וקוהרנטית, מה שמקנה לזרם חינוך זה לא רק התפתחות מהירה אלא גם נרטיב – הצגת קו חינוכי עקבי, ברור ונבדל מזה הקיים בחינוך החרדי הקלאסי. קו זה מובל על ידי הנהגה רבנית חזקה ומוכרת, הנותנת ליווי וגיבוי משמעותי הן למוסד והן להורי התלמידים. לבסוף, מזכירים המרוויינים כי בית שמש היא עיר קטנה לאין ערוך מירושלים, גיאוגרפית ודמוגרפית. כך שמטבע הדברים, יצירת קהילות חזקות ומגובשות קלה יותר מאשר במטרופולין ענק, הכולל בתוכו פיזור רחב מאוד של זרמים ותתי זרמים חרדיים.

עם זאת, עזיבתה של ראש העיר הקודמת עליזה בלוח הובילה למפנה ביחס העירייה למוסדות החינוך הממלכתיים שבשטחה. בכלל זה ניתן למנות היעדר בניו מתאים וראוי למוסדות הממ"ח השונים בעיר, הפועלים בתנאים פיזיים קשים ומאתגרים, וכן לחצים פוליטיים המונעים את גידול גני הילדים של הממ"ח – אם באמצעות העמדת מבנים שאינם עומדים בסטנדרט החינוך הממלכתי, ואם בצמצום או הגבלת אפשרויות למסגרות אלו. כל אלה מעמידים בסימן שאלה משמעותי את המשך ההתפתחות של מוסדות הזרם בבית שמש. יוצא אפוא כי משלל הגורמים שמנינו, זהות ראש העיר והחשיבות שהוא או היא מקנים לזרם הן המכריעות ביותר לצמיחתו.¹⁵

15 גורם נוסף המעיב על האידיליה המתוארת בבית שמש הוא ההבדלים הניכרים בין מוסדות החינוך בעיר – בין אלו המשויכים לרשת נצח, המתפקדת כעמותה מלווה ומאפשרת הזרמת משאבים מגורמים פילנתרופיים למוסדות הפועלים בעיר, ובין אחרים שאינם נהנים מתקצוב עודף. מציאות זו משפיעה על הביקושים לבתי הספר וגוזרת פערים בין האוכלוסיות הלומדות בהם.

הקהילה ה"מודרנית" והתפתחות הממ"ח

האם בירושלים לא קיימות קהילות חרדיות מודרניות? ובכן, קיימות, אך לא באותה מתכונת כבבית שמש. אומנם, ישנן מספר קהילות המאופיינות כ"מודרניות", כמו קהילת יוסף שלום בשכונת רמות וקהילות בשכונות בית וגן, הר נוף, גבעת זאב ועוד. אלא שאלו אינן מגובשות או מחוברות דיין זו לזו, והן נבדלות באופיין. מהראיונות שערכנו עלו מספר גורמים לכך:

1. פרקטיקות מודרניות יומיומיות לעומת יכולת קבלת החלטות ברוח זו. "בקהילה בבית וגן, למשל, ביקשתי מחבריי שישלחו את ילדיהם למוסד הממ"ח הגדול שבניהולה של אשתי", מספר אהרן מלאך, פעיל חברתי ובעלה של ביתיה מלאך – מי שניהלה את הממ"ח הראשון והמצליח בנות ירושלים, "אלא שהם בחרו להתחמק. הם אולי 'מודרניים' בפרקטיקות היומיומיות שלהם, אך בכל הקשור להחלטות אודות חינוך בניהם, הם נמצאים עדיין באזורים השמרניים. אפשר שהחשש שלהם מסנקציות קהילתיות ובעיקר משפחתיות, 'מה יאמרו ההורים ומה יאמרו החותנים', גדול יותר". הקהילות החרדיות, מהדהד מלאך את המוזכר לעיל, לא מאורגנות, לא מקושרות האחת לרעותה, ובוודאי שאינן מיוצגות במרחב הפוליטי העירוני. "האם יש סצנה תרבותית חרדית מודרנית בירושלים", הוא תוהה, "כזו שזוכה לחסות הגופים העירוניים הרשמיים?" ובכן, בעיר פועלים גופים כמו "המקלט" של ד"ר נעה לאה כהן והאגף החרדי בבית אצ"ג, אך אלו עדיין לא מורגשים דיים, ובוודאי שרמת השפעתם עוד לא מורגשת. השינויים מתרחשים אפוא ברמת הפרט, אך לא ברמת הקהילה הממוסדת.

2. הבחנה בין חרדים "מודרניים" לחרדים "חדשים". ברוח דבריו של מלאך אומר הרב בצלאל כהן, מהמכון החרדי לדמוקרטיה, כי קיים חסר עמוק בשיתוף פעולה בין שתי קבוצות אלו. ה"מודרניים" הם דור שני או שלישי למודרנה – אנשים מבוססים ונטולי מנגנוני קונפליקט עם המערכת הממוסדת. במקרים רבים הם אף תומכים בה ומהווים את "פניה היפות" של החרדיות השמרנית בתקשורת, בבתי המשפט ואפילו בפוליטיקה. ללא ציון שמות פרסונליים, אין ספק כי חרדים אלו נהנים מכל העולמות – הן מנגישות גבוהה למשאבים וליוקרה חברתית והן ממקומות מובטחים במוסדות החינוך

הקלאסיים על אף חריגותם. החרדים ה"חדשים", לעומתם, הם דור ראשון לחרדיות מודרנית, נטולי משאבים ומצויים במאבק הישרדותי תמידי. הם מבקשים להקים מוסדות שיהיו נבדלים מהותית מאלו הקלאסיים, ונתקלים כל העת בתגובת נגד עזה של המערכת. בירושלים, לעומת בית שמש, אין לכוחות לא חזקים אלו די חוסן להיאבק מול החרדיות השמרנית והדומיננטיות הבלתי מעורערת שלה במרחב הפוליטי.

3. אופייה של ירושלים כנוקשה ודוגמטית. ירושלים היא "עיר של חומות" לכלל תושביה, החרדים, החילונים והערבים, אומר ד"ר יצחק טרכטינגוט ממכללת הרצוג. אולי בהשפעת היישוב הישן, ואולי בשל גופך הקדושה הנסוך על העיר, היא נתפשת בעיני תושביה השונים כשייכת להם. משום כך, מעמד הביניים החרדי מתפתח בעיקר מחוץ לבירה – בערים כמו פתח תקוה, בית שמש ואפילו רמת גן (גבול רמת גן-בני ברק). ירושלים, לעומתן, עודנה מחזיקה בגרעין חרדי שמרני נוקשה. בעלי הדירות בה הם לרוב משפחות חרדיות שמרניות, שרכשו לפני עשרות שנים את ביתן במחיר זול וממשיכות להתגורר בו. צאצאיהן, גם המודרניים שבהם, בוחרים לעזוב את העיר. גם החילונים בעיר, לדבריו, נוקשים ודוגמטיים יותר ביחס לדומיהם בערים מעורבות אחרות. החרדה לגורל שכונתם או אזור מחייתם גבוהה לאין ערוך, ומניעה אותם להגיב בחומרה מול כל ניסיון "השתלטות" של דיירים חרדים חדשים. באותה מידה, נתקלים החרדים המודרניים בהתנגדות עזה של חרדים מקומיים לכל התארגנות מצידם: "האם אתה יודע איזה מסע רדיפה חוותה קהילת יוסף שלום החרדית מודרנית בשכונת רמות מצד השכנים החרדים?". בבית שמש, הרכה יותר לכאורה, יש הכלה של קבוצות שונות ומגוונות, וההתארגנות הקהילתית חרדית נתקלת בהתנגדות נמוכה. בפרט כאשר ההתנגדות לקיצונים בעיר מאגדת הן את חרדי המיינסטרים והן את הקבוצות המודרניות.

הממונה על מחלקת הממ"ח בעיריית ירושלים, עדי בילבסקי, מודעת היטיב לרשמים אלו ומאשרת את החשש המופחת מזרם הממ"ח בבית שמש. היא מציינת את חוסן הקהילות ואת התמיכה הרבנית המסיבית הקיימת שם במוסדות הממ"ח, אך מדגישה שצעדים בכיוונים אלו נעשים גם בירושלים. כך, מתברר

שמוסדות הממ"ח בבירה חברו בהכוונת המחלקה לרב הראשי לישראל לשעבר דוד לאו, והוא משמש עבורם כסמכות הרוחנית העליונה. "הרב לא רק מלווה את המוסדות ובוחר את התלמידים – בשנה הקרובה מתוכנן מערך קבוע של ישיבות צוות של מנהלי כלל המוסדות בעיר עם הרב בכל פרק זמן נתון". עוד היא מדווחת על פנייה לקהילות ולחיזוקן בשכונות השונות בעיר חרף הקשיים המבניים. "אנו מאמינים שהקהילות החרדיות-מודרניות בעיר תתגבשה עם השנים, ושמוסדות הממ"ח יוכלו להישען עליהן לצד התמיכה הרבנית הקורמת עור וגידים".

אתגרי הממ"ח בירושלים

לצד הצלחותיה של ירושלים בקידום זרם הממ"ח, יש להצביע גם על האתגרים שעימם מתמודד המערך בבירה, אשר בחלקם ייחודיים לעיר. נעסוק להלן בשלושה מהם.

היעדר תפקוד רגולטיבי מלא

בין שאיפות משרד החינוך והזרוע המבצעת שלו בהקשרנו, הלוא היא המחוז החרדי, לבין הביצוע בפועל של הליכי הרישום ופתיחת המוסדות, מתגלים לעיתים פערים. כך למשל בהליך הרישום למוסד. פרוצדורה זו נערכת באופן פורמלי במשרדי העירייה. בפועל, מתברר כי חלק מההורים רושמים את ילדיהם במשרדי בית הספר. באופן שגרתי, המערכות מסתנכרנות בסופו של יום. אך לעיתים לא רחוקות, תלמידים "נופלים בין הכיסאות", שכן בעוד הוריהם משוכנעים כי הליך הרישום במוסד התבצע כשורה, הם אינם רשומים פורמלית במשרדי העירייה. העובדה כי מוסדות הממ"ח רשאים לדחות תלמידים על בסיס אי התאמה רוחנית לתקנון מסרבלת את הליך הרישום והקבלה, ומוסיפה בו שלבים שמערכות העירייה כיום אינן ערוכות אליהם באופן מיטבי. הורים רבים מוצאים את תהליך הרישום מייגע, מסורבל וללא השקיפות הנדרשת כיאה למוסדות ממלכתיים.

נוסף על כך, בהיעדר מוסדות חינוך ממלכתיים חרדיים בערי הלוויין של

ירושלים, דוגמת היישוב החרדי טלז-סטון (קריית יערים) או ביתר עילית, נאלצים ההורים המתגוררים בהן לרשום את ילדיהם למוסדות החינוך החרדי-רשמי בבירה כתלמידי חוץ. רבים מהם מדווחים כי אינם מצליחים לבצע את הרישום כנדרש באתר העירייה, שלדבריהם, פתוח בפני תושבי העיר בלבד. במקביל, הורים ירושלמים מלינים כי המקומות במוסדות החינוך המבוקשים נתפסים על ידי תלמידי חוץ.

ליקוי ביורוקרטי נוסף שעליו מדווחים ההורים מתרחש בשדה הודעות הקבלה והדחייה. לעיתים משגר בית הספר הודעת דחייה בכתב, או גרוע מכך, בהודעת טלפון. בכך הוא פוגם בהליך, שכן מכתב דחייה רשמי מהעירייה מאפשר הליך ערעור באופן פורמלי ומסודר, מה שלא ניתן לומר על הודעה מהמוסד עצמו. גם כאן עולה חוסר סנכרון, בין התלמידים הרשומים פורמלית בבית הספר לבין נכונות המוסד לקלוט אותם לשורתיו. אי עמידה בנוהלי ההודעה על קבלה ודחייה פוגמת אפוא בתהליך, שאמור להתנהל במוסדות הרשמיים באופן אובייקטיבי, מקצועי ומפוקח. בעקבות הסרבול, יחד עם הפגיעה בזכות הערעור ובחוויה הכללית של ההורים, נוצרת תחושה שהתהליך אינו שונה במהותו מזה המוכר להורים ממוסדות החינוך החרדיים הקלאסיים. על כן, יש להדק את המערך הרגולטורי, להסדיר את שילובם של תלמידי החוץ באופן שאינו פוגע בתושבי העיר, ולוודא כי הליך הקבלה והדחייה נעשה באופן חוקי ושקוף וללא תקלות.

בעירייה מודעים לאתגר ומדגישים כי הגורם הפורמלי היחיד האחראי על רישום התלמידים הוא עיריית ירושלים. "היה לנו בית ספר אחד כזה, אך הובהר לו כי מגננון הרישום והשיבוץ הינו בסמכות העירייה בלבד",¹⁶ אומרת הממונה על החינוך החרדי-ממלכתי בעירייה. ביחס לתלמידי חוץ, אומרים בעירייה כי השיבוץ הראשוני הוא לתושבי העיר, משלמי הארנונה הזכאים לחינוך חרדי-ממלכתי בה. רק לאחר שאלו שובצו נפתחות ההרשאות לתלמידים מיישובים פריפריאליים, כמו גבעת זאב או טלז-סטון. "צריך לזכור כי לא תמיד מוכנות הרשויות האחרות 'לשחרר' את תלמידיהן כאשר הן מפעילות בעצמן מוסדות מ"ח", אומר הממונה

16 כפי שצוין קודם לכן, מנהלות ומנהלי בתי הספר רשאים לערוך ראינות קבלה כדי לבחון את מידת ההתאמה לרוח המוסד. חוזר שפרסם המחוז החרדי מאפשר לדחות תלמידים על רקע זה אף במוסדות ממלכתיים.

על החינוך הממלכתי בעירייה. "מצד שני, ישנם יישובים שלא מעוניינים לפתוח ממ"ח בשטחם, והתלמידים המתגוררים בהם נאלצים לפנות למוסדות שבבירה". אף על פי כן, יש לצפות כי העירייה תהדק את הפיקוח על הליך הרישום ותוודא כי כלל המנהלים בכלל המוסדות פועלים בהתאם לנהלים.

מערך ועדי הורים

נדמה כי אין צורך להרחיב על חשיבותו של ועד הורים חזק ומשפיע לתפקודו התקין והפרודוקטיבי של בית הספר. ועד ההורים לא רק פועל לקידום טובת התלמידים, אלא מסייע למערכת החינוכית להתנהל באופן מיטבי. הוא עשוי לפתור בעיות חברתיות, חינוכיות, מנהליות ולעיתים אפילו פוליטיות, מול הרשות המקומית, באופן טוב יותר מאשר הנהלת המוסד. חוק זכויות התלמיד, תשס"א-2000, מקנה לוועדי ההורים תפקיד פעיל בהגדרת תוכניות הלימודים, בהמלצות על פעילות חינוכית ובתיאום פעילויות חינוכיות עם ההורים והקהילה.

מוסדות הממ"ח משנים את תפישת החינוך החרדית המקובלת, בכך שהם לא רואים בהורים צרכנים פסיביים של מערכת חינוך שבה אין לעמדתם מקום ונוכחות, אלא שותפים מעורבים האמורים לפעול בסנכרון ובשיח עם ההנהגה החינוכית של המוסד. מהורים מובלים וצייתנים – להורים מעורבים, מתנדבים ובעלי מחויבות להצלחת המוסד. בממ"ח אף נועד להורים תפקיד ייחודי, שאינו קיים בחינוך הרשמי הכללי: בעוד שבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים-דתיים נפתחים ללא צורך באקטיביזם חינוכי מצד גורם כלשהו, החינוך הממלכתי-חרדי דורש כאמור הפעלת מערך שתדלנות לטובת פתיחת מוסד חדש. פתיחה של מוסד ממ"ח "לכתחילה" (ולא בהעברה מזרם אחר) כרוכה אפוא במעורבות הורית רבה. הורים הם מובילי המהלך, והקבוצה היזמת גם "צובעת" את הממ"ח בסגנון הייחודי לה (שהוא ברובו המוחלט חרדי משתלב על תת זרמיו). מחלוקה זו ומהמאפיינים הנוספים של בתי הספר השונים ניתן להתרשם בטבלת המוסדות לעיל.

בתי הספר הממלכתיים בישראל, הכלליים והדתיים, נהנים מגופים חזקים של ועדי הורים. במוסדות הממ"ח, תהליך הטמעת הנהגות ההורים היה איטי, מסורבל ורווי חששות מצד ההנהגה החינוכית להתערבות הורית באוטונומיה

החינוכית של המנהלת או המנהל. בעיקר כאשר המנהלים ועובדי ההוראה, כמו גם ההורים, אינם מורגלים בעבודה משותפת, מאחר ששני הצדדים הם דור ראשון לחינוך ממלכתי-חרדי. אף ההורים אינם מבחינים לעיתים בין מעורבות לבין התערבות. הגבול שבין שותפות במעשה החינוכי לבין פגיעה באוטונומיה הניהולית מטושטש עוד יותר מהקיים בחינוך הממלכתי הכללי, שבו יש מסורת של התנהלות הורית ממלכתית. פעמים רבות, ההורים או המנהל/ת מציגים גורם נוסף כמעורב – רב שאחד הצדדים מצרף לתמונה, שגם לעמדותיו יש משקל. תהליך כזה מייצר דינמיקה משולשת, שלא קיימת במוסדות ממלכתיים אחרים.

לאור כל אלה, תהליך הנרמול של הנהגות הורים בממ"ח הוא חיוני הן לבתי הספר והן לתפישה אזרחית של שותפות ואחריות, והוא דורש ליווי וסיוע ממוקדים ורגישים לניואנסים הקהילתיים. ובעוד שברחבי הארץ – בבית שמש, בפתח תקוה, בגבעת זאב ועוד – הטמעת הנהגות ההורים במוסדות הממ"ח קורמת עור וגידים, דווקא בבירת הממ"ח נראה כי העניין רחוק מאוד מיישום.

מדוע זה קורה? הגורם המרכזי שנמצא הוא חששם הכן של המנהלים מהתערבות בוטה מצד ההורים בהחלטות הניהוליות. בהיותם דור ראשון לחינוך החרדי-ממלכתי השונה, המנהלות והמנהלים פועלים על פי הדפוסים החינוכיים שהכירו ושלאורם התחנכו בעצמם. נורמה זו לא רק פוגעת בתפקוד התקין של בית הספר, אלא אף נוטעת בקרב ההורים את התחושה כי הם אינם שותפים במעשה החינוכי, וכי לדעתם ולרצונם אין בו מקום. דפוסים אלה משחזרים את התהליכים החינוכיים שהוזכרו, שעיקרם ציות ופסיביות המוכרים מהמוסדות החרדיים הפרטיים.

היעדרם של ועדי הורים חזקים מצטרף להיעדר מערך תומך רחב יותר – של ייעוץ רגשי, תנועות נוער, אירועים ופעילויות חוץ בית ספריות ועוד – הנתפש כטבעי לחלוטין בבתי הספר הממלכתיים, אך אינו מוכר, ואף מעורר חשד, במוסדות הממ"ח. המנהלות והמנהלים חוששים, לעיתים בצדק, כי דריסת רגל למגננונים הפועלים בבתי הספר הממלכתיים עלולה לפגוע באוטונומיה החינוכית שלהם ובהרגל שעליו התחנכו בעצמם – של מנהל "כל יכול" שאינו מחויב לפעול בשותפות ובשקיפות.

נוסף על כך, כאשר הרשויות אינן רואות בהיעדר ועד הורים יציג כליקוי

בפעילות המוסד, בין היתר, בעקבות שתיקת ההורים שאינם מודעים לזכויותיהם – מתאפשרת מציאות זו של היות מוסד ממלכתי ללא ועד הורים יציג.¹⁷ יש צורך ברגולציה, מצד העירייה ומשרד החינוך, הדורשת את קיומו של ועד הורים במוסד חינוך ממלכתי-חרדי. כמו כן, נדרשת הטמעה של הנהגות הורי ממ"ח במסגרת פעילות ועדי ההורים העירוניים, שלא תמיד ערניים לרגישות ולשוני התרבותי שהורים אלו מייצגים.

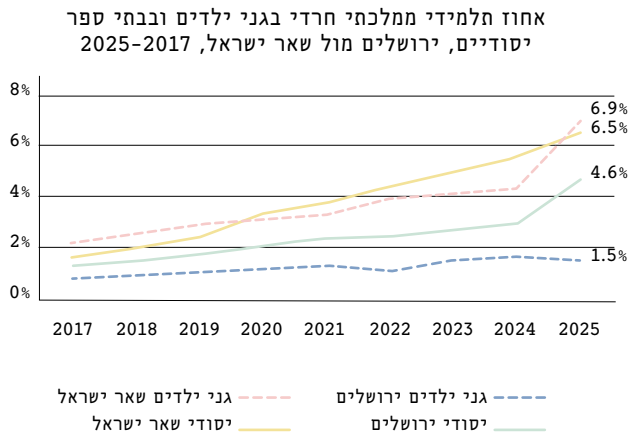
גם לאתגר זה מודעים בעירייה, ומזכירים כי עולם החינוך הממלכתי עודו זר לחלק ניכר ממנהלי המוסדות. אולם, אותם גורמים משוכנעים כי לפנינו בעיה שפתרונה נעוץ בזמן. "קשה לצפות שמערכת הפועלת שנים ספורות תתאים את עצמה למערכת הפועלת למעלה מ-70 שנה", אומרת הממונה על החינוך החרדי-ממלכתי בעירייה. "הממ"ח בשנותיו הראשונות לא זכה לעידוד, ונדמה היה כי לא מעט גופים, גם ממלכתיים, ציפו שייכשל ולא אפשרו לו זמן הבשלה". גם ההורים, מהדהד סגן הממונה את התובנה שהוצגה לעיל, הורגלו להותיר את מלאכת החינוך בידי הנהלת המוסד, מתוך תפישה כי כך נכון עבור המעשה החינוכי. עוד נמסר כי לצד פיתוח תנועות נוער, שכבר החלו לפעול בעיר, בימים אלו נבנים מנגנונים שיאפשרו בתמיכה רבנית גם ועדי הורים חזקים.

סוגיית גני הילדים

גני ילדים ממלכתיים הם חולייה חשובה בתהליך הטמעת הממ"ח בקהילה החרדית. זאת, נוכח הצורך הפדגוגי בקידום ילדים כבר בגיל הרך, בשלבים שבהם המוח צעיר וגמיש, במגוון דרכי חשיפה, למידה ורכישת מיומנויות חינוכיות. יתר על כן, לגננות עם רקע אקדמי, פיקוח הדוק וצוות פרא רפואי יש יכולת איתור מתקדמת של קשיים התפתחותיים ולקויות שונות, אשר טיפול בהם בגיל צעיר עשוי לקדם את הילד בשלבים שונים. כמו כן, מחקר של המועצה הלאומית לכלכלה הראה כי הרחבת גנים ממלכתיים חרדיים תוביל בסופו של דבר לעלייה במספר הלומדים בחינוך היסודי בממ"ח.¹⁸ גם בשל כך, פתיחת האפשרות לכמה

17 נדמה כי אין חולק על כך שבתחילת דרכם זקוקים ועדי ההורים לליווי משמעותי – ליווי שמציעה כיום אגודת ידידי הממ"ח עבור ההורים (גילוי נאות: כותבת המאמר היא מיסדת שותפה, מנהלת אגודת ידידי הממ"ח).

שיותר ילדים חרדים להתחנך בגנים ממלכתיים חרדיים, חשובה וחיונית. כפי שראינו, מוסדות הממ"ח בישראל בכלל ובירושלים בפרט נהנו בשנה"ל תשפ"ה מצמיחה מרשימה. עם זאת, ובאופן בלתי מוסבר דיו, דווקא בערוץ גני הילדים בירושלים לא חלה צמיחה כבשאר אזורי הארץ. כפי שניתן לראות בגרף, גני הילדים של הממ"ח מחוץ לירושלים צמחו משיעור של 2% מהחינוך החרדי ב־2018 ל־6.5% ב־2025, בעוד שבבירה צמח שיעורם באותן שנים מ־0.8% ל־1.5% בלבד (ולעומת גידול בגבולות הסביר, מ־1.5% ל־4.6% בבתי הספר של הממ"ח בעיר).

ייתכן שעיקר הדגש, מצד הגורמים האמונים על הממ"ח בעירייה, ניתן לפתיחת מוסדות לחינוך היסודי, בלי להכיר בחיוניות של הקדם יסודי. בעניין זה יש לציין כי שליחת ילדים לגני הממ"ח עשויה להיתפש אצל חלק מההורים החרדים כאפשרות יותר ביחס למסגרת לימודי יסודי, אשר מאתגרת יותר את רמות השמרנות בקהילה. מכאן, אפשר שפתיחת האפשרות ל"התנסות מוקדמת" בממ"ח במסגרת של גן עשויה לא רק להקנות לרבים יותר את הנגישות לחינוך רשמי בגיל הרך, אלא גם לשמש אמצעי להפחתת חששות ולהסתגלות רכה והדרגתית יותר למסגרת הממ"ח ככלל. במילים אחרות, אם תשקיע העירייה משאבים ביצירת אפשרויות רבות יותר לגני ממ"ח, ייתכן שתעלה בכך בצורה דרמטית את מניין התלמידות והתלמידים במוסדות החינוך הממלכתי-חרדי בירושלים.

סיכום

מאמר זה עסק בזרם הממלכתי-חרדי (ממ"ח) המתפתח בישראל תוך התמקדות בירושלים. הוא ביקש לשרטט את התפתחות הממ"ח בעיר ולבחון אותה בראי קיומה של "חרדיות מודרנית" בבירה. על פי הממצאים, עיריית ירושלים הינה הגוף המוניציפלי היחיד בארץ המפעיל מחלקה ייעודית המטפלת במוסדות הממ"ח, והיא נחשבת לחלוצה בפיתוח זרם זה ובבניית מענים ייעודיים עבורו. בבירה פועלים מוסדות חינוך רבים, הן לבנים והן לבנות, המשתייכים לזרם הממ"ח.

המאמר הציג טיפולוגיה המבחינה בין מוסדות שהוקמו כממ"ח לבין אלו שהצטרפו לזרם בשלב מאוחר יותר. הנתונים שהובאו בו מעלים כי מספר התלמידים בעיר הלומדים בזרם הממ"ח הינו הגבוה בישראל, וכי מספר התלמידים המצטרפים לזרם ומוסדות החינוך הנפתחים בו גדל בקצב מואץ. לצד זאת, מנקודת ראות עירונית, התמונה מורכבת יותר: ראשית, במספר התלמידים בזרם הממ"ח, הנמדד באופן יחסי לכלל התלמידים בחינוך החרדי בעיר – ירושלים נמצאת רק במקום השני, לאחר בית שמש. אנשי מקצוע, קובעי מדיניות ופעילים חברתיים שעימם שוחחנו סברו כי בירושלים, הקהילות "המודרניות" אינן הדוקות ומגובשות כמו אלו שבבית שמש, והדבר מקשה על התפתחותם של מוסדות הממ"ח בעיר. כמו כן, בבית שמש פועלות קהילות "חוצניקיות" בליווי הנהגה רבנית דומיננטית. עם זאת, בירושלים נעשים צעדים ישירים ביחס לאתגר זה, כגון הצבת סמכות רבנית עליונה בראש מוסדות הממ"ח בבירה. שנית, לצד נכונות העירייה והשקעת המשאבים הניכרת בממ"ח, עומדים מוסדות הזרם בבירה גם בפני אתגרים רגולטוריים, בעיקר סביב תהליכי הרישום והקבלה. שלישית, מוסדות החינוך בירושלים פועלים ללא הנהגות הורים, ותהליכי בחירת ועדי הורים טרם הפכו לשגרה חינונית ומחייבת. רביעית, קצב צמיחת גני הילדים של הממ"ח בירושלים נמוך משמעותית מקצב הצמיחה של גני הממ"ח בשאר חלקי הארץ, ואף מקצב צמיחת מוסדות החינוך היסודי של הממ"ח בירושלים. בערייה מודעים לאתגרים שצוינו לעיל ופועלים ליישנם. צמיחתו של הממ"ח ואופיו המשתנה, כפי שתוארו במאמר זה, מעלים את הצורך במחקר המשך הבוחן את גבולותיה האוטונומיים של הנהלתו. אומנם,

כפי שראינו, חוזר שפרסם המחוז החרדי מאפשר לדחות ואף להרחיק תלמידים שאינם הולמים את רוח המוסד. ואולם, עובדת היותו של הממ"ח מוסד ממלכתי מתפתח מחד גיסא, אך חרדי מאידך גיסא – לצד ההכרה בתני זרמים שאינם "ממלכתיים" באופן מלא (כמו המוסדות החסידיים ואחרים, כמתואר במאמר) – מעלות את הצורך בשרטוט קריטריונים מוגדרים לקבלה ולדחייה של תלמידים על רקע ההתאמה לרוח הדתית השוררת במוסד.

מקורות

- בראון, ב' (2017). המדריך לחברה החרדית. תל-אביב: הוצאת עם עובד.
- היון, א' ופראוור, א' (2022). חנוך לנער? זרם החינוך הממלכתי-חרדי ומתווה בעלז, נייר עמדה. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- היון, א' (2022). "זו רק אתניות" – סגרגציה, הדרה ואפליה על בסיס אתני בחברה החרדית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית.
- זוסמן, נ' וזופניק, א' (2024). מאפייני התלמידים-בנים בחינוך הממלכתי-חרדי היסודי והמשך דרכם במערכת החינוך. המועצה הלאומית לכלכלה.
- כהנר, ל' (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. מאגר חזורי מנכ"ל (30.11.2022). הוראת קבע מס' 0371: מוסדות חינוך ממלכתי-דתי.
- מוזכירות הממשלה (13.5.2013). החלטה מספר 151 של הממשלה: חיזוק לימודי היסוד ומערכת החינוך הרשמית-ממלכתית.
- מילצקי, י' (2025). החינוך החרדי: פניו לאן? סיכום שנת תשפ"ה בחינוך הממלכתי-חרדי. המכון לאסטרטגיה ומדיניות חרדית.
- צ'רנוביצקי, מ' (2023). שביל הזהב – כיצד יהפוך החינוך הממלכתי-חרדי (ממ"ח) למסלול הלימודים העיקרי בחברה החרדית ולמפתח לשינוי מערכת היחסים בינה לבין מדינת ישראל. קרן ברל כצנלסון.
- קציר, ש' ופרי-חזן, ל' (2018). החינוך הממלכתי-חרדי: מהקמה להתבססות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גִּילּוֹ בַּהּ כָּל אֱהָבִיָּהּ יוֹם אֶחָד לַגְּאוּוּהַ בְּרַחוּבוֹת יְרוּשָׁלַיִם

חגי קרנר

חגי קרנר, חוקר בצוות חברה ואוכלוסיות במכון. בעל תואר שני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה מהאוניברסיטה העברית. עבודת התזה שלו, שהתבססה על מחקר אתנוגרפי המשלב ראיונות עומק, ניתוח חזותי ותצפיות משתתפות, בחנה את המפגש שבין קהילת הלהט"ב ובין המרחב העירוני, תוך התמקדות במשמעויות החברתיות והסימבוליות המגולמות במרחב הפיזי בירושלים. בוגר תואר ראשון בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ובלימודי האסלאם והמזרח התיכון מהאוניברסיטה העברית. גר בירושלים.

"הוא לא פרובוקטיבי כמו בתל אביב, אין ספק, אבל [...] ירושלים זו עיר הקודש, זה קדוש לדת, זה קדוש ליהודים. יש מקומות שאנחנו לא חייבים ללחוץ על הפצע, יש כל כך הרבה דרכים אחרות, ואם זה מה שקשה בעיר הבריה, בעיר הקודש – בתור יהודייה אני אומרת את זה, כן? – אז למה? למה אנחנו תמיד עושים את הדווקא?" (רננה, אפריל 2025)

"מי בא לפרייד בירושלים ב-5 ביוני?", שאל אחד מחברי קבוצת וואטסאפ של צעירים הומואים ולסביות מרחבי הארץ לקראת סוף מאי. רק מעטים שיתפו שהם עתידים להגיע. אחדים הגיבו ב"מה יש לעשות בפרייד בירושלים?", או: "להסתכן שיירו בי גם בגלל שאני יהודי וגם בגלל שאני גיי?". בתגובה ניסו אחרים, כנראה בחוסר הצלחה, לשכנע שהמצעד בירושלים הוא החשוב שבמצעדים, ולהסביר שכבר עשור לא נרשם בו אירוע אלימות. במקרה אחר,

ראה אור בפרסום נפרד של המכון: קרנר, ח' (2025). גילו בה כל אהביה: יום אחד לגאוה ברחובות ירושלים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

בערב חגיגת גמר האירוויזיון שערכתי בביתי, הסבירה חברה לסבית דתייה לשעבר לחברה אחרת שהיא מוכנה ללכת למצעד בתל אביב, אבל את דעתה על המצעד בירושלים אנחנו כבר יודעים: אליו היא לא מוכנה ללכת, בהיותו מפר לדעתה את הגבול, שהיא עודנה מעריכה, בין הקודש הירושלמי לחול התל אביבי.

בשלוש שנים האחרונות, במסגרת לימודי לתואר שני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, שוחחתי עם עשרות להט"בים ירושלמים בהווה ובעבר וערכתי תצפיות במרחבים להט"ביים בירושלים, במטרה לרדת לעומקה של התרבות הלהט"בית והקווירית בעיר.¹ מצאתי שלרבים מהם פרספקטיבות מגוונות וחוויות שונות בעיר, אך מכולן אפשר ללמוד על הדינמיקה המורכבת בין הסובייקט הלהט"בי לבין ירושלים. עיר המאופיינת בתמרון בין נראות לבין הסתרה. בדימוי התרבותי הלהט"בי, חי העיר, ובייחוד עיר קוסמופוליטית ואזורים מטרופוליטניים, מתוארים כאוטופיים ואידיאליים ביחס לפריפריה.² אולם, האופי הדתי-לאומי של חלקים ניכרים מהאוכלוסייה הירושלמית יוצר עבור להט"בים פרקטיקות ייחודיות של שימוש במרחבי העיר. ירושלים מתוארת כעיר לאום סגורה, קנאית, דתית והומופובית, אשר מייצרת תחושת ניכור, הדרה ועוינות כלפי חברי הקהילה הלהט"בית ומגבילה את תנועתם לאזורים מסוימים בה, ולמרכז העיר באופן ספציפי.³

נוכחות להט"בית במרחב הציבורי נתפשת כאסטרטגיה פרפורמטיבית ופוליטית של התנגדות המובילה לניכוס של המרחב ההטרואסקואלי, הרחבת גבולות וערעור ההגמוניה המינית.⁴ מנגד, המרחב העירוני מייצר גבולות בין

1 המונח להט"ב (ראשי התיבות של לסביות, הומואים, טרנסים וביסקסואלים) משתנה לאורך השנים מתוך רצון להכיל מטרייה רחבה של זהויות מיניות, רומנטיות ומגדריות. כך למשל, להט"ב"ק ולהט"בפ"ק (הכוללים גם פאנסקסואלים, א'ג'נדר, א'בינאריים, אינטרסקס, קוויר ועוד). לעיתים נוטים להשתמש במונחים כלליים כדי שלא להדיר קבוצות זהות ולייצר קטגוריית-על לכלל הזהויות שאינן נופלות תחת קטגוריית הזהות הנפוצה, סיסג'נדר-הטרואסקואלי. כאלה הם "הקהילה הגאה" (מונח כוללני הקושר בין פרטים על בסיס מצב או מעמד חברתי משותף) או "קווירים" (מונח שאומץ בגאווה לאחר ששימש ככינוי גנאי לאלו שזהותם המינית או המגדרית שונה מגורמה). בחיבור ייעשה שימוש לסירוגין במונחים להט"ב(ים), קוויר(ים) והקהילה הגאה או הלהט"בית.

2 הרטל, 2017

3 פנסטר ומנור, 2010, עמ' 14, 25

4 שם, עמ' 10-11

הפרטי לציבורי ומגדיר מרחבים שבהם התנהגויות של זהות מינית "אחרת" נסבלות. כך, המרחב הציבורי הופך למרחב שמתקיים בו משא ומתן מתמיד בין האוכלוסייה הלהט"בית לבין ההגמוניה ההטרוסקסואלית, המדכאת והמדירה. מצעדי הגאווה בירושלים, בניגוד לתל אביב, עשויים להיחוו כאירועים שאינם שייכים לעיר – הנראות שלהם מוגבלת, והם מתוחמים במקום ובזמן בתוך הגבולות והמגבלות שמייצרת העיר.⁵ בועה בזמן ובמקום. המצעד מתקיים אחת לשנה למשך מספר שעות, במרחב מתוחם ונוח באופן יחסי מבחינת אופי האוכלוסייה, והשפעתו על המשך התפקוד העירוני הינה "מתקבלת על הדעת". כך, במסגרת המשא ומתן עם העיר, מכונן המצעד מרחב להט"בי זמני, שתכליתו לסמל ולדמייין אפשרות להמשך קיום להט"בי עתידי בעיר.⁶

בחיבור זה אני מציע להסתכל על אירועי חודש הגאווה בירושלים כיוצאים מן הכלל העשויים להעיד על הכלל. יחד עם פרספקטיבה ממושכת על התרבות הלהט"בית בירושלים, ובאמצעות עבודת שדה מתוחמת בזמן ועיבוד מורחב של יומן שדה, אשר נערכו ביוני 2025 – אבקש להוסיף נקודת מבט, אולי מוכרת פחות לקהלים מסוימים שייקלעו לקריאת הטקסט הזה, על התרבות הלהט"בית והקווירית בירושלים. דרך סיפור גדוש בפרטים אתאר מרכיבים סובייקטיביים, חברתיים-קהילתיים, פוליטיים, סמליים, היסטוריים ומרחביים של הלהט"ביות הירושלמית, כפי שאלה נשזרים בנוף הירושלמי במהלך חודש הגאווה.

מסטנוול ועד חומות האבן של ירושלים: גלגולו של מצעד הגאווה

חודש הגאווה מצוין מדי שנה במהלך חודש יוני במדינות שונות בעולם, ובמסגרתו נערכים מצעדי הגאווה ברחבי העולם ובישראל. רבים מהצועדים בעודם מיוזעים ומברכים על כל משב רוח קל, תוהים ומתלוננים על בחירת אחד החודשים החמים בשנה כמועד לקיום המצעד. ובכן, מאחורי הבחירה במועד זה עומד אירוע דגל בתרבות הלהט"בית שאירע לפני 56 שנים.

מצעדי הגאווה החלו בתגובה לנקודת מפנה בתולדות המאבק לזכויות להט"ב, הלוא היא מהומות סטנוול (Stonewall riots) שפרצו בשכונת גריניץ' וילג' בדרום-מערב מנהטן, ניו יורק. ב-28 ביוני 1969 פשטו גורמי אכיפה עירוניים

5 הרטל ואח', 2023, עמ' 138-139, 166

6 שם

על בר להט"בי בשם פונדק סטונוול (Stonewall Inn), ככל הנראה אך ורק בשל התכנסות של הומוסקסואלים וטרנס*⁷ במקום. בניגוד לפשיטות קודמות, בפעם הזאת החליטו לקוחות הבר להתנגד להתעמרות החוזרת ונשנית של המשטרה ולהתעמת עימה באלימות. התקוממות זו הייתה הפעם הראשונה שבה להט"בים התנגדו להתעמרות השלטונית ולאפליה על רקע זהות מינית או מגדרית, והיא הובילה למאבק מאורגן ומתמשך. אירועים אלו הפכו לסמל עבור הקהילה הגאה והניעו את מצעדי הגאווה הראשונים שנה לאחר מכן, ביוני 1970, בערים שונות בארצות-הברית ובהמשך גם במדינות נוספות.⁸

בירושלים התקיים המצעד הראשון ב-2002 ביוזמת הבית הפתוח לגאווה ולסובלנות – ארגון להט"בי שפועל בעיר כמרכז קהילתי וכמרחב בטוח עבור הקהילה הגאה. באספה לקראתו אמר מנכ"ל הבית הפתוח דאז חגי אלעד: "אנחנו רוצים לערוך מצעד לא בועתי, אלא מצעד רלוונטי [...] לא מצעד פרובוקטיבי [...] מצעד פתוח, מזמין, עם משפחות וחברים, עם מקום לכל מי שמאמין שיש עתיד לירושלים. [...] את האפשרות להשתתף במצעד [...] אנחנו חייבים לכל האנשים שחוששים, [...] המצעד הוא בראש ובראשונה עבורם".⁹ כבר מהשנה הראשונה סירבה עיריית ירושלים להעניק תמיכה תקציבית למצעד, מה שגרר עתירות לבג"ץ מצד הבית הפתוח נגד העירייה והמשטרה. מראשיתו, נתפש המצעד כביטוי זר הנוגד את אופייה השמרני של העיר – מחאה פרובוקטיבית שמגיעה מערים פרוגרסיביות כמו תל אביב. אך הבית הפתוח ביקש לבססו כאירוע שצמח מתוך החברה הירושלמית עצמה, כמענה לצורך חברתי ממשי.¹⁰ ההתנגדות למצעד הייתה חריפה ורחבת היקף, במיוחד בקרב הציבורים הדתיים בעיר – הציבור החרדי ומנהיגים מקהילות נוצריות ומוסלמיות. ראש העיר אורי לופוליאנסקי אף התבטא בחריפות נגד המצעד ב-2005 והצהיר: "לעלות להר הבית עם ראש של חזיר ולעשות את מצעד הגאווה זו אותה התססה". חברי כנסת צוטטו: "אם לאדם יש בעיה נפשית או סטייה כלשהי, זה

7 שימוש בכוכבית (באנגלית: Trans+) הוא דרך מקובלת לכלול גם אנשים שאולי אינם טרנסג'נדרים באופן קטגורי, אך עשויים להיות בעלי חוויות הקשורות לקהילה הטרנסג'נדרית, כגון: אנשים המטיילים ספק במגדרם, קרוס-דרסרים/טרנסווסטייט, אומני דראג ואנשים סיסג'נדרים מהקהילה הטרנסג'נדרית.

8 Madelaine, 2014; דירקטור, 2019

9 אלעד, 2008

10 הרטל, 2023

לא אומר שהוא צריך להתגאות בה"; "מצעד הזוהמה צועד בחוצות בירת העם היהודי, וכל מי שנפש יהודית בקרבו ראוי שיבכה. [...] באה קבוצת אנשים ומטרידה את עם ישראל במצעדי זימה".¹¹

באותה שנה התרחש פיגוע הדקירה הראשון במצעד הגאווה בירושלים. ישי שליסל, בחור חרדי משולהב ומוסת מביתר עילית, התפרץ לעבר המשתתפים ודקר שלושה מהם. המחאות האלימות והעתירות לבתי המשפט נגד המצעד התמידו גם בשנים הבאות, ובכל זאת בג"ץ אפשר את קיומו. ב-2015, לאחר תקופה שבה האלימות פחתה, התרחש פיגוע מזעזע נוסף: כחודש לאחר ששוחרר מהכלא, דקר שליסל שוב – והפעם גם רצח – את הנערה שירה בנקי בת ה-15, ופצע חמישה נוספים. המצעד שנערך בשנה העוקבת הוקדש לזכרה של שירה והפך למצעד הגאווה הגדול ביותר שידעו רחובות העיר, בהשתתפות חסרת תקדים אף של מי שאינם נמנים עם הקהילה.¹²

המצעד של 2025, שאותו אתאר כאן, צעד בירושלים בפעם ה-23 ובסימן עשור לרצח. עשור שבמהלכו הקריאות לאלימות נגד משתתפי המצעדים לא פסקו, דגלי גאווה נתלשו מבתיים פרטיים ברחבי העיר או נשרפו בהפגנות יותידי נערים בכיכר ציון ובפארקים עירוניים, ולהט"בים הותקפו באלימות באזור התחנה המרכזית.¹³

"הזמנתי דגל..."

כשלושה שבועות לפני חודש הגאווה והמצעד, החל הבית הפתוח במבצע למכירת דגלי גאווה לחלוקה בנקודות איסוף שונות בעיר – מרכז העיר, קטמון, קריית יובל, רחביה ובית הכרם. דגל צבעי הקשת אינו רק ביטוי של כוח ומאבק, אלא מסמל עבור המתבונן הלהט"בי, ולו במבט רגעי, שיש לו מקום גם בעיר כמו ירושלים.¹⁴ בלי מחשבה מרובה, הזמנתי אותו במחיר סמלי, אחרי מספר שנים שבהן לא נתלה במרפסת דירתי בירושלים (כנראה בעיקר מעצלנות). בסוף יום עבודה אחד בתחילת יוני, מיד לאחר חג השבועות, הלכתי לאסוף את הדגל מבית הקפה, נקודת האיסוף שבחירתי ברחביה בקרבת מכוני ירושלים.

11 אלעד, 2008; נוי, 2012

12 הרטל, 2023

13 תמרי, 2023; פרג', 2023; שלמה מלמד, 2022

14 Hartal, 2016

ניגשתי בנימוס רב לבעל המקום ואמרתי: "שלום, מה נשמע? הזמנתי דגל" – כשאני מסיים בטון מלווה בספק סימן שאלה מתוח, בלי לציין איזה דגל בדיוק הזמנתי, ואחרי רגע משלים בחצי רמז: "מהבית הפתוח". בעל המקום ענה מיד: "בטח", וביקש לראות קבלה. משלא היה לו ברור מהו התהליך הכרוך במסירת הדגל, הוא אמר: "אני לא כל כך עושה את זה". לא הייתי בטוח שהבנתי למה הוא התכוון, אבל בתגובה מלמלתי לעצמי בלחש: "אני הראשון שהזמין?". הרהרתי במוחי אם ייתכן שאני גם היחיד.

מתהלך עם דגל גאוה ארוז בשקית צלופן שקופה במורד רחוב עזה, לא יכולתי שלא להיות מודע למעשיי. חשבתי לעצמי – כהדהוד לקולות רבים ששמעתי בשנים הקודמות – אם זו טעות ללכת כך בציבור. התלבטתי אם מוטב להכניס את הדגל לתיק, נאבק שלא להיכנע לנוחות. לאורך הרחוב התנוססו דגלי ישראל שנתלו לכבוד יום העצמאות ולצידם דגלים עם סמל העיר, שנתרו ממצעד הדגלים לציון יום ירושלים. כבכל בוקר של מצעד הגאוה, ובהתאם לפסיקת בית המשפט המחוזי בירושלים משנת 2005,¹⁵ גם השנה הערכתי שבחלק מהתרנים, לפחות ברחובות קרן היסוד וקינג ג'ורג', ייתלו מספר דגלי גאוה סמליים. אלו יורדו ודאי בסוף היום כשתיאלם המולת הצועדים – כאילו שעם שקיעת החמה שוקעת גם הגאוה, ועם החושך חוזרת הבושה לעיר. כך, בכל שנה מחדש, בעלי הכוח והדעה בעיצוב המרחב העירוני יכתיבו בפעולה פשוטה וסמלית זו את מקומו ואת גבולותיו של הציבור הלהט"בי בירושלים. זו מחשבה שמיד מעוררת תרעומת: למה בעיר הבירה של ישראל צובעים דגלי הגאוה את הרחובות למספר שעות בלבד ובאזור תחום כל כך, בעוד שבערים אחרות הם מתנוססים בגאוה אמיתית. שאלה שלכאורה יש לה תשובה פשוטה בקונטקסט המקומי, אבל עתידה להישאל שוב ושוב, שנה אחר שנה.

לקראת ההגעה לביתי, עברתי ליד תחנת אוטובוס וזכיתי למבט לא ברור של בחורה צעירה בחצאית שהמתינה במקום. תהיתי אם הבחינה בדגל הארוז, שצבעיו הזועקים מבעד לניילון לא מותירים מקום רב לדמיון, או שמא רק הביטה בשערי הפרוע שהתבדר ברוח בירידה לעבר עמק המצלבה. בעודי מביט

15 עת"מ (ירושלים) 526/05, הבית הפתוח בירושלים לגאוה ולסובלנות נ' עיריית ירושלים ואח', פסק דין (26.6.2005).

על הבניין ומדמיין את המקום שבו אתלה את הדגל, שמתי לב שדגל גאווה שהתנופף מדירה אחרת במשך תקופה ארוכה כבר לא שם, אף על פי שדייריה לא התחלפו כבר כמה שנים. כשפתחתי את האריזה בבית, גיליתי דגל גדול פי כמה מהצפוי – גודל שעורר הפתעה וגם, במידת מה, חרטה. החלטתי לדחות את ההחלטה, אם לתלות את הדגל אם לאו, למועד מאוחר יותר.

מצעד הגאווה והסובלנות

הבטתי מציידו השני של הרחוב על הדגל שערב קודם לכן תליתי בכל זאת במרפסת, תוך שאני סוקר את העוברים שמא ימצא מי שיעיר הערות. באותו בוקר כבר הייתי פחות מבוהל מגודלו – מידותיו מדויקות בעיניי. בתחנת האוטובוס הופיעה הודעה בשלט אלקטרוני: "עקב מצעד הגאווה, ייתכנו עיכובים". האוטובוס אכן לא הזדרז לבוא, והליכה נמצאה כאפשרות היעילה ביותר להגיע לאזור המצעד. הדרך לכיוון רחוב קרן היסוד, שבו יצעדו הצועדים כעבור שעתים, החלה להיצבע בצבעי הקשת: בית קפה מקומי תלה דגל גאווה סמוך לדלת הכניסה, מודעה המזמינה את עוברי האורח למסיבת "אֶפְטֶר" נתלתה בתחנת האוטובוס בצומת הרחובות עזה ורד"ק, וצועדים מקושטים ולבושים בגדים צבעוניים, חבושים כובעים מפני השמש הקופחת ומדיפים ריחות של קרם הגנה, שמו פעמיהם אל גן הפעמון. בדרכם פגשו כנראה גם כמה דרדקים מלווים בהוריהם, שמכרו מיץ תפוזים קר במחיר סמלי כדי להרוות את צְמָא הצועדים.

כצפוי, לקראת המצעד נתגלו דגלי גאווה בקרן היסוד ובקינג ג'ורג' (תמונה 1). לצידם נתלו לאורך הרחוב, על ידי מטה משפחות החטופים והנעדרים, שלטים בצבעי הקשת, כשבחלקם הצהוב שהורחב נכתב: "לכולם מגיע חופש" – בקשה מהצועדים שלא לשכוח לרגע שגם בזמן המצעד, חטופים ישראלים נמצאים במנהרות החמאס, והגאווה לא תהיה מלאה בלעדיהם. בכל הכניסות לצמתים הוצבו שורות מחסומים ושערים, וכך גם ברחובות שכונת טלביה הסמוכה. בכל צומת הוצבו לפחות שתי שורות של מחסומי ברזל, ואנשי מג"ב צעירים, יחד עם שוטרי משטרת ישראל, השגיחו בקפדנות על הכניסות. אף בכל כניסה לבניין ברחוב הראשי ניצבו חיילי או שניים. כאלפיים שוטרים אֶבטחו את המצעד,¹⁶ או

כמו שאמר בפליאה אחד השומרים לחברו: "זה הזיה שיש כל כך הרבה, אחי".
הכניסות הראשיות למצעד נחסמו בשתי משאיות גדולות שחנו לרוחב הכביש,
לצד ניידות משטרה ומג"ב וניידות טיפול נמרץ של מד"א, ומעל כולם – מסוק
חג בשמיים והשמיע את רחשו למרחקים. בשורת כניסות מגודרות בדקו
שוטרים את תיקי הנכנסים למתחם, וסדרנים לבושי חולצות ורודות התנדבו
לסמן את הנכנסים בצמיד נייר, ורוד גם הוא.

תמונה 1: דגלי גאווה
ברחוב קרן היסוד, שעות
ספורות לפני תחילת
המצעד. צילום: חגי קרנר

גן הפעמון התמלא במאות, אם לא אלפי אנשים בכל הגילים, מתינוקות ועד
קשישים. אנשים נעטפו ואחזו בדגלים מסוגים שונים שהתנופפו בבריוזה
הנעימה ששטפה את המרחב – דגלים בצבעי קשת, דגלים דומים עם סימן
מגן דוד במרכוזם, דגלים שמסמנים תתי קהילות באוכלוסייה הלהט"בית
והקווירית: ביסקסואלים, טרנס*, לסביות, א־בינאריסות, א־מיניים ועוד ועוד.
מלובשי גופיות, מכנסיים קצרים או חצאיות קצרות ותכשיטים נועזים, ועד

לובשי חליפות ולובשות חולצות רחבות, חצאיות ארוכות וכיסויי ראש – כולם התאספו בלב המתחם ובחלקים המוצלים שבשוליו. באזור המדושא של הגן התיישבו חבורות צעירים ונוער ומשפחות עם ילדים ופעוטות בעגלות. במרכז הועמדה במה. בין הנואמים בה היה גם ראש האופוזיציה, שסימל במידה כזו או אחרת את העובדה שלהט"ביות היא עדיין עניין אופוזיציוני ולא קונצנזואלי. ברחבה מוגבהת עמדה קבוצת שוטרים ובהם שוטר טרנסג'נדר, שאילו ניגשו לשיחה קצרה מספר משתתפים. סביב המתחם ניצבו עשרות דוכנים של ארגונים ועמותות, עמדה להעלאת המודעות למיניות בריאה שסיפקה בדיקות עגבת ו-HIV בחינם, וגם דוכני מרצ'נדיזי של פריטים להתקשטות לקראת הצעדה. דוכן מבוקש של להט"בים דתיים מכר כיפות סרוגות בצבעי הקשת ובצבעי הדגל הביסקסואלי, סיכות וסטיקרים שמבקשים לגשר על מה שעשוי להיתפש בציבור הרחב כסתירה בין דת למשיכה חד מינית: "אוהב בנים, אוהב את הקדוש ברוך הוא"; "השם יתברך תמיד אוהב אותי"; "ואהבת לרעך כמוך", ועוד (תמונה 2). מאוחר יותר אפשר היה לזהות עשרות עד מאות צועדים וצועדות, חובשי כיפה ולובשי ציציות או חצאיות, שעברו דרך אותו דוכן. בשעה 17:00 הוכרזה תחילת הצעידה. היא יצאה לכיוון צפון גן הפעמון, חולפת על פני העתק של ה-Liberty Bell – פעמון הדרור האמריקאי המוצב בפילדלפיה, שהפך לסמל התנועה לביטול העבדות בהשראת פואמה של ויליאם לויד גריסון.¹⁷ הצועדים הצטופפו ביציאה הצרה מהגן עד שהשתחררו לאוויר המרחב הגדול של רחוב קרן היסוד. הצעדה עברה דרך הפגנת נגד, לא משמעותית ושבקושי ניתן היה להבחין בה, של פעילים המתמידים מדי שנה להנכיח בגן בלומפילד הסמוך את התנגדותם לחגיגת האהבה והגאווה של הקהילה הלהט"בית.

תמונה 2: דוכן של "חברותא", עמותה של להט"בים הנמצאים על הרצף הדתי.

זוגות אוחזי ידיים – נשים עם נשים, גברים עם גברים וגברים עם נשים, בני נוער, צעירים, נשים בהריון, מחילונים ועד דתיים וגם מספר בודד של חרדים, גברים עם ילדים על כתפיהם, משפחות עם עגלות שנתקעות ברגלי הצועדים וחברי כנסת מהמרכז ומהשמאל הפוליטי – כולם צעדו יחד בגאווה, בין גללי סוסי הפרשים שנמרחו על הכביש, מתמלאים בתקווה ושמחים לראות שאינם לבד בעולם. שיש להם שותפים רבים לערכים ולזהות (תמונה 3). בד בבד, חושבים גם על אלו שלא נמצאים יחד איתם, ושגם למענם הם צועדים: מי מהם שעדיין "בארון", ומי שמתו, נרצחו או התאבדו במצוקה על רקע זהותם המינית או המגדרית.

קבוצת נגני כלי נשיפה ותופים השמיעה מוזיקת ג'אז מארשית האופיינית לאירועי מרדי גרא – אירועים שקיבלו משמעויות קהילתיות כאשר בסידני שבאוסטרליה הפכו להפגנה למען זכויות הקהילה ההומוסקסואלית כבר בשנות ה-70. הלהקה אספה סביבה צועדים רבים שעצרו לשמע המוזיקה השמחה. בין שלטי המחאה נראו גם שלטים עם תמונות של חטופים, ורבים ענדו את סיכות הסרט הצהוב. "עולם חדש וטוב אני אתן לך", שרה במורד הדרך קבוצה של "איגי", תנועת הנוער הגאה, לזכרה של שירה בנקי – "שיר לשירה", שבוצע

על ידי הזמרת קורין אלאל, לסבית בעצמה, שנפטרה מסרטן חצי שנה לפני המצעד. הצעירים המזמרים שרו בקול רם, החזיקו עלונים עם מילות השיר וקיוו יחד לעתיד טוב יותר לשאר בני הנוער שצועדים במצעד (תמונה 4).

תמונה 3: צועדות מחזיקות ידיים ואוחזות בדגל ישראל צבעוני במצעד הגאווה בירושלים.

תמונה 4: קבוצת צעירים שרה את "שיר לשירה" לזכרה של שירה בנקי, כשברקע תמונות של שרים בממשלה.

לצד הקבוצה השרה התהלכה קבוצה אחרת, אוזות שלטים עם תמונות מגחיכות מעט של שרי ממשלה – בהם אחד שהצהיר עשור קודם לכן, בפאנל בחירות בבית ספרי, שהוא "הומופוב גאה", ושני שבטוח שלו ניתנה הסמכות להגדיר את טבעיות התא המשפחתית¹⁸ – כאילו מאופרים בצללית ושפתון ורודים וחבושי כיפה ורודה. בהמשך התברר שתמונות וחפצים שביקרו את השר לביטחון לאומי, עותר קבוע נגד מצעדי הגאווה בירושלים ומוביל "מצעד הבהמות",¹⁹ עוררו את חמתם של השוטרים (וכנראה גם של הפיקוד הבכיר), ואלה ביקשו להחרימם בתואנה שהמצעד אינו אירוע פוליטי.²⁰

בפינת רחוב ושינגטון התקבצו עשרות צועדים סביב פינת ההנצחה לשירה בנקי. הפינה, שרק שעתיים קודם לכן הייתה שלט בד עם תמונתה והכיתוב "זוכרים וזוכרות את שירה בנקי ז'ל", לצד ציטוט של שפינוזה: "מוטב ללמד את הטוב מאשר לגנות את הרע", עמוסה עכשיו פרחים וזרים. לראשונה במצעדי הגאווה אף הגיעו אליה הנשיא יצחק הרצוג ומיכל הרצוג, מלווים במספר אנשי אבטחה, להניח זר. הנשיא נשא מספר מילים לערוצי התקשורת כשליצידו הוריה של שירה, אורי ומיקה, שהפכו את מורשת בתם למפעל חייהם. ההתלחשויות סביב היו מגוונות: חלק תהו מי נמצא מאחורי קהל האנשים, אחרים הבינו במי מדובר והשמיעו דברי ביקורת – "רק עכשיו הוא בא?"; "יעשה את שלו למצלמות וילך?", והיו שדווקא שיבחו והתרשמו לחיוב מכך שהגיע להפגין נוכחות באירוע שנוי במחלוקת, אם גם לזמן קצר.

לאחר מכן הגיעה קבוצה של חברי קהילת "כל הנשמה" הירושלמית להניח זרים, תוך שירת פסוקים מספר תהילים בלחן הרב שלמה קרליבך: "לְמַעַן אֶחֱי וְרַעֲי אֲדַבְרָה נָא שְׁלוֹם בְּךָ, לְמַעַן בֵּית ה' אֶלְקֵינוּ אֲבַקֶּשׁה טוֹב לְךָ". הם אמרו קדיש והמשיכו בדרכם. רבים הוסיפו לבוא ולהניח עוד ועוד פרחים וזרים, בהם גם אם, אב ובנם בן השנה וחודשיים, שכבר מתמיד להגיע למצעד בפעם השנייה ברציפות (תמונה 5).

18 אולאי, 2019

19 "מצעד הבהמות" הוא שם שניתן לשורת הפגנות שנערכו בירושלים על ידי קבוצות מהימין הקיצוני ותושבים חרדים, שכללו צעידה עם בעלי חיים כמו חמורים, עיזים וכלבים ברחובות העיר. המצעדים נערכו כמחאה פרובוקטיבית נגד מצעד הגאווה והסובלנות, והפכו לסמל לעוינות החריפה שמביעים זרמים קיצוניים בציבור הדתי והימני כלפי הקהילה הגאה.

20 בלומהוף ותמרי, 2025

תמונה 5: אם ובנה מניחים פרחי בפינת ההנצחה לשירה בנקי ז"ל בפינת רחוב וושינגטון.

הצעדה המשיכה דרך כיכר פריז לכיוון רחוב קינג ג'ורג', כשקבוצות קוראות סיסמאות שונות כמו "ההומופוביה מתחילה במסדרונות הממשלה" (סיסמה שחוזרת בכל שנה), וגם כמה משעשעות שלא שמעתי לפני כן, כמו: "ארץ זבת חלב ולהט"ב". ממרפסות הבתים נופפו דיירים לשלום וחילקו נשיקות באוויר. במרפסת אחרת, ברחוב הלל שאליו פנה המצעד, קבוצה של צעירים השמיעה מוזיקת פופ חזקה וליוותה את הצועדים שעברו תחתיה בריקוד. קבוצה גדולה וחוזרת מדי שנה, "הגוש נגד הכיבוש", הובלה על ידי צעירה עם מגאפון כשמאחוריה מכים בתופים, מחזיקים שלטים ומכריזים שאין גאווה בכיבוש, במחאה על מה שהם רואים כפינקווישינג²¹ נוכח המצב ההומניטרי החמור ברצועת עזה ועשרות אלפי ההרוגים במלחמה. בפתאומיות הגיחו שוטרים סמויים ומיד אחריהם שוטרים במדים, ניסו להחרים באלמות שלט

21 פינקווישינג (Pinkwashing) הוא ביטוי המשמש לתיאור אסטרטגיות שיווקיות ופוליטיות שמטרתן לקדם מדינות או ישויות באמצעות הצגתן כידידותיות ללהט"ב, כדי להיתפש כמתקדמות וסובלניות. במקרה זה, הקבוצה מוחה על השימוש הציני כביכול של מדינת ישראל בהצגת יחסה ללהט"ב כסובלנית, נאורה וליברלית, בייחוד ביחס למדינות אחרות במזרח התיכון, כדי להצדיק פשעי מלחמה נגד הפלסטינים ולהצדיק את הכיבוש.

גדול שהוחזק בידי מפגינים ועצרו את אחד הפעילים, תוך קריאות "בושה!" של האחרים.

לפני "כיכר החתולות" שבסוף רחוב הלל, תועלה הצעדה לגן העצמאות. שם ייערך אירוע הסיום של המצעד בליווי הופעות אומנים ונאומים (תמונה 6). גן העצמאות בירושלים, כמו זה שבתל אביב, נודע החל משנות ה-70 כמקום למפגשים אינטימיים בין גברים בשעות הלילה המאוחרות, ובייחוד עבור כאלה שהסתירו או נאלצו להסתיר את זהותם בקהילתם. בספרם של פינק ופרס: Independence Park: The Lives of Gay Men in Israel מתואר גן העצמאות כמקום שאפשר עבור גברים הומוסקסואליים, באופן די סימבולי, אוטואמנציפציה – שחרור עצמי, ובכך הפך למוסד מרכזי בתרבות ההומואית הישראלית.²² עם שיקום הגן בשנים האחרונות, הצבת תאורה והקמת מוזיאון הסובלנות סמוך לו, אותם מפגשים אינטימיים כבר מתאפשרים פחות, ואלו שנוקקים להם נדחקים לאזורים נסתרים אחרים בעיר. באופן אירוני, גן העצמאות הופך עם הזמן ממרחב שאפשר וסימל מידה מסוימת של חופש ובריחה להומוסקסואלים, למקום עוין ללהט"בים. בראיונות שקיימתי עם הומואים ולסביות מירושלים, הוא התגלה כמקום שבו הם עלולים לחוות אלימות מילולית או פיזית בשעות הלילה:

"זה קרה שלוש פעמים ואפילו פעם אחת זה היה פיזי [...] הם צעקו 'מה, אתה הומו?!' וברחתי, לא עניתי להם אף פעם. זה מאוד ערער אותי, ואפילו היום אני לא הולך כמו שהייתי הולך אז. [...] פעם הייתי עם חברה לסבית והיא ממש רבה איתם, הם כמעט הלכו מכות, אבל אני אמרתי לה 'בואי נלך', גררתי אותה. [...] פעם אחרת הייתי לבד וממש רדפו אחריי ודחפו אותי בגן העצמאות. [...] בשבוע שאחרי לקחתי מוניות בחזור ולא הייתי חוזר לבד הביתה, עד היום אני לא חוזר לבד. אני תמיד מנסה להימנע, ואני לא הולך לגן העצמאות כלילה". (איתמר, מאי 2025)

יש שחוו במקום הטרדות מיניות והצקות:

"הייתה פעם שהייתי עם האקס שלי (גבר-טרנס) בדייט ראשון בגן העצמאות והתנשקנו, והגיע איזה בחור שפשוט התחיל להגיד לנו – 'היי... מה אתן עושות אחת עם השנייה' – ואמר דברים מאוד פורנוגרפיים. הוא פשוט ראה פורנו מול העיניים שלו וזה היה מאוד מאיים. צעקתי עליו, אמרתי לו שאנחנו נלך למשטרה או משהו כזה, או שסתם אמרתי לו שיעוף משם". (הדר, ינואר 2025)

תמונה 6: אירוע הסיום של מצעד הגאווה בגן העצמאות.

בכניסה לגן העצמאות חילקה אישה צעירה הזמנה ל-Pride After Party בווידאו פאב, הגייבר היחיד בעיר ירושלים. זו מסיבה אחת מתוך שלוש שיתקיימו אחרי המצעד. בעוד שרבים התיישבו על הדשא במעלה הגבעה, בני נוער נצמדו לקדמת הבמה כדי להריע מקרוב לזמרים שהגיעו להופיע. זוגות גברים וזוגות נשים התיישבו מחובקים, מחממים זה את זה אחרי שהשמש כבר שקעה, והקור האופייני לירושלים אף בקיץ סימר את שערותיהם של אלו שלא באו מוכנים לכך מראש. לזמן קצוב וחריג, הם יכלו לחבוק את יקיריהם ללא חשש מהערות, הטרדות או חלילה אלימות מילולית או פיזית. עם הנואמים, שהתעקשו על שייכות הקהילה הלהט"בית לירושלים כמו

לכל מקום אחר, נמנו: אורי בנקי, שהזכיר את הערכים שהובילו את בתו לצעוד עם חברה בני ה-15 במצעד, וביקש בשם ארגונו "דרך שירה בנקי" לעודד פעילות חברתית וחינוכית לסובלנות, שיח מתון וקבלת האחר; פעילה טרנסית ירושלמית, שקראה לקהל לא להתבייש בהיותנו "קוקסינליות", "מתרוממים" או "דייקיות"; נציגת מטה משפחות החטופים; ונציגי הבית הפתוח בירושלים. כולם, הנואמים והמופיעים, לוו בתרגום לשפת הסימנים. האירוע הסתיים בהופעה של מלכת דראג, ואט אט החל המתחם להתרוקן מהצועדים העייפים. ביציאה ממנו הם עברו מספר שערים מאובטחים על ידי שוטרים וחיילים, ששמרו על המתחם במשך כל האירוע.

מסיבת להט"ב-קוויר בתיאטרון הקרון

הדרך למסיבה של הליין הקווירי-ירושלמי החדש, יורשו הרוחני של הליין "טיפולי הרמה" שסיים את פעילותו שנה קודם לכן,²³ עברה בגן הפעמון, שהספיק בינתיים להתרוקן מאנשים ומסימנים למצעד. בדרך מוארת בקושי, לקראת חצות, ניתן היה להבחין כי דגלי הגאווה עודם מתנוססים על התרנים ברחוב קרן היסוד. האם התבדיתי? התרעמתי לשווא? התרגלתי שבבוקר למותרת אין זכר לדגלים ולמצעד. והנה, בשעת הלילה הזו, הדגלים עוד ניצבו בגאון ברחובות ירושלים.

ליין המסיבות החדש, שבנה עדיין את זהותו וקהלו, נקרא על שם המלכה הראשונה של ירושלים הצלבנית מהמאה ה-12, מליסנדה (Melisende). שמה נעדר מההיסטוריה האורבנית של ירושלים לאחר שהוחלט, במהלך שנות החמישים, לשנות את שם הרחוב על שמה לרחוב הלני המלכה, במסגרת שינוי שמות רחובות שנקראו על שם גויים לשמות יהודיים.²⁴ היום, זהו רחוב שנחשב לאחד האזורים הידידותיים והבטוחים ללהט"בים במרכז ירושלים. בכניסה

23 המסיבה האחרונה של הליין "טיפולי הרמה" התקיימה לכבוד חודש הגאווה ביוני 2024 במוזיאון מגדל דוד לאחר מאבק ציבורי ומשפטי. מכתב חריף מרבנים ודרישה מבכירים בעירייה ומלשכת ראש העיר לביטול המסיבה הובילו להסתייגות המוזיאון מלקיימה. העירייה והמוזיאון טענו שהמשטרה אסרה על האירוע, אך מסמכים פנימיים ופרוטוקול פגישה העידו כי המשטרה אישרה אותו ואף בירכה על קיומו. לפיכך, בית המשפט קיבל את עתירת "טיפולי הרמה" והוציא צו שנועד להגן על זכות הקהילה הגאה ולהבטיח את קיום המסיבה כמתוכנן חרף הלחצים.

24 גרשטיין, 1966

למסיבה, בתיאטרון הקרון, הציגו המשתתפים את הכרטיס שהזמינו מראש ותודרכו על ידי נציגי ההפקה על המותר והאסור, כדי ליצור עבור כולם מרחב בטוח ונעים. מחוץ לחלל הריקודים הוקם בר, ולצידו דלת כניסה למרפסת שבה התאספו אלו שרצו גם לעשן. חלל התיאטרון, שכניסתו קושטה בוילון פרנזים ורוד מטאלי, הפך לרחבת ריקודים. על גבי הכיסאות המקופלים לתוך הקיר נפרסו שישה בדים ארוכים ורחבים, כל אחד בצבע אחר מצבעי הקשת. שאר הכיסאות אומצו על ידי המשתתפים כפינה בטוחה להשאיר בה תיקים וז'קטים. על הבמה, שבדרך כלל מיועדת להצגות, הוצבה עמדת די. ג'יי שלאורך הערב כולו תקלטו בה נשים*²⁵, ומעליהן שלט כסוף ומנצנץ – "מלי" (תמונה 7).

רחבת הריקודים התמלאה במבילים – גברים, נשים, מלכות דראג, קווירים ואחרים, שהתקבצו בחבורות. אורות ורודים, כחולים וסגולים מילאו את הרחבה החשוכה לסירוגין. מוזיקה פופולרית, שהתאימה את עצמה לקהל בשנות ה-20 לחייו, ובאופן ספציפי לקהל הגאה, נשמעה לאורך כל המסיבה – "I was born this way", שרו הבליינים בקולי קולות. דמויות לבושות חליפות כסופות מנצנצות וכנפיים זוהרות הסתובבו בין החוגגים, כמו גם בחורות מוכשרות שרקדו על גלגליות עם חישוקים מאירים. המבילים חגגו את גופם בשחרור, רקדו זה עם זה, חלקם חשו בנוח להפגין חיבה לבני מינם, וחלקם ביקשו לנצל את ההזדמנות ובלי פחד לנסות להכיר בני זוג פוטנציאליים, שבמסגרות אחרות בעיר קשה לפגוש.

25 מונח המייצג קבוצה מגוונת של נשים, לרבות מי שאינן סיסג'נדריות ובדרך כלל גם טרנסג'נדריות.

תמונה 7: רחבת הריקודים במסיבת הלייב הלהט"ב-קווירי הירושלמי
"מליסנדה" בתיאטרון הקרון.

בצאתנו מהמסיבה, כשלוש שעות וחצי לאחר מכן, מישהו מטעם העירייה כבר
הספיק להוריד את דגלי הגאווה מהתרנים ברחוב.

מקורות

- אזולאי, מ' (2019.10.2). הנציג החדש בליכוד נגד מצעדי גאווה: "פסול לגמרי". *ynet*.
- אלעד, ח' (2008). בירושלים, מהמסלול של מצעד הגאווה רואים חומות. בתוך: כ"ץ, י', דגני, ד' וגרוס, ת' (עורכים). *אי-כאן שפה, זהות, מקום*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 252-276.
- בלומהוף, ע' ותמרי, ל' (5.6.2025). עימותים אלימים במצעד הגאווה ביום: הגיפו שלטים, סומנו בלייזר – ונעצרו. *ynet*.
- גרשטיין, ע' (2.10.1966). שמות ורחובות בירושלים. *מעריב*.
- דירקטור, א' (2019). עיר גאה: על תכנון להט"בי ומרחבים קוויריים. *אדריכלות נוף* 73: עמ' 43-45.
- הרטל, ג' (2017). פריפריה קווירית בישראל. *תיאוריה וביקורת* 49, עמ' 89-109.
- הרטל, ג' (2023). מצעד הגאווה בירושלים כמשל. *בחברת האדם: אנתרופולוגיה בישראל ובעולם*.
- הרטל, ג', מורנו, ע' ודוד, י' (2023). צועדות אל עבר העתיד: טמפורליות קווירית ומצעדי גאווה בעיר ישראלית. *קריאות ישראליות* 3: עמ' 138-173.
- יוסף-ימין, ע' (5.6.2025). מצעד הגאווה בירושלים 2025: מפת חסימות הכבישים. *מאקו*.
- נוי, ג' (31.7.2021). עשור למצעד הגאווה בירושלים: כרוניקה של מאבק. *nrg מעריב*.
- פנסטר, ט' ומנור, א' (2010). אזרחות עירונית והומו-לסבית במרחב התל אביבי והירושלמי. *סוציולוגיה ישראלית* 1(1), עמ' 7-28.
- פרג, י' (30.5.2023). לקראת חודש הגאווה: אימים והסתה בקבוצות הווטסאפ של להב"ה; דגל גאווה הוצת במצפה רמון. *דבר*.
- שלמה מלמד, מ' (28.11.2022). תלשת, תרמת: הטריק החדש של הקהילה הגאה בירושלים נגד ההומופובים. *mynet ירושלים*.
- תמרי, ל' (2.6.2023). ליל שנאה בירושלים: צעירים ונערים שרפו דגלי גאווה, להט"בים הותקפו". *ynet*.
- Abolition and the Liberty Bell* (2021). Museum of the Bible.
- Adelman, M. (2014). Sex and the City: The Politics of Gay Pride in Jerusalem. In: Madelaine Adelman and Miriam Fendius Elman (Eds.), *Jerusalem: Conflict and Cooperation in a Contested City*. New York: Syracuse University Press.
- David, Y., Hartal, G. & Pascar, L. (2018). The Right to Jerusalem: The Danger of Queer Safe Spaces. *borderlands* 17(1): pp. 1-26.
- Fink, A. S. & Press, J. (1999). *Independence Park: The Lives of Gay Men in Israel*. Stanford: Stanford University Press.
- Hartal, G. (2016). The Politics of Holding: Home and LGBT Visibility in Contested Jerusalem. *Gender, Place and Culture* 23(8): pp. 1193-1206.

יש דתיים בירושלים

תהילה ביגמן

תהילה ביגמן, עמיתת מחקר במכון בתחומי מזרח ירושלים ואוכלוסיית העיר. מחקרה עוסקים בתהליכי עומק בקרב האוכלוסיות הירושלמיות השונות. בעבר ריכזה את תחום חקר החברה החרדית במכון, הקימה וניהלה את ארכיון המכון ואת אתר האינטרנט בשפה הערבית. לצד עבודתה המחקרית, היא עוסקת בכתיבת תוכן ובהנגשת מידע בתחומי מדעי הרוח בבמות שונות, ובהן הספרייה הלאומית וכתב העת "סגולה". דוקטורנטית ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, מתמחה במשפט מוסלמי ובאחגרי ההלכה המוסלמית בעידן המודרני. גרה בירושלים.

מה החידוש בכותרת, אתם שואלים, הרי ברור וידוע שירושלים היא עיר דתית. יש המוני שומרי מצוות בירושלים, הדימוי של ירושלים הוא דתי, המרחב הציבורי שלה הוא דתי.

ובכן, ערבים – כולם יודעים שיש בירושלים. וגם חרדים כמוכן. לאחרונה מתרבים הממצאים המאששים את הטענות שגם חילונים ירושלמים יש לא מעט, והם חיים ובוועטים על אף השמועות על הכחדתם. האוכלוסיות הללו זוכות למחקרים, להקצאת משאבים ולהתייחסות ציבורית ענפה. אבל יש אוכלוסייה שפעמים רבות מדי נעלמת מתחת לרדאר, והגיע הזמן לגלות אותה. דתיים-לאומיים בירושלים. למה הגיע הזמן? למי זה כדאי ולמה זה חשוב? זוהי ראשית כתיבה ועיון בנושא. פתח למחקרים ולמאמרים שיבואו.

כמות

א.

ירושלים היא העיר הדתית-לאומית הגדולה בישראל, בפער. כמעט 130 אלף דתיים-לאומיים מתגוררים בה, נכון לשנת 2025, והם מהווים 26% מהאוכלוסייה היהודית בעיר. לשם השוואה, בפתח תקוה, העיר עם הריכוז הדתי-לאומי השני בגודלו בישראל, מתגוררים 44 אלף דתיים-לאומיים בלבד. שליש מבירושלים. כמה דתיים-לאומיים יש בישראל? כמעט 950 אלף. מה שאומר ש-14% מהדתיים-לאומיים בישראל חיים בירושלים, בעוד עשירית מכל תושבי מדינת ישראל חיים בירושלים. ואולי חשוב לציין: בעשור האחרון גם ראש העיר הוא דתי-לאומי. עוד נדבר על זה.

ב.

לדתיים-הלאומיים הירושלמים יש משהו שאין לחילונים הירושלמים: יותר צעירים. 51% מתושבי העיר הדתיים-לאומיים הם בני פחות מ-30, לעומת פחות מ-40% בקרב חילונים, כשאצל האחרונים, חלק משמעותי משכבת הגיל הזו הם סטודנטים שמהגרים לעיר לצורכי לימודים. הנתונים לא מגלים כמה מהחילונים הם דתל"שים (דתיים לשעבר), אבל מלמדים שכ-20% מהדתיים יוצאים בשאלה – ומכאן שניתן לתת הערכה.

לדתיים-הלאומיים הירושלמים יש גם משהו שאין לחרדים הירושלמים: יותר מבוגרים. האוכלוסייה החרדית צעירה מאוד – 70% מתחת לגיל 30 – מה שלא מותיר הרבה לשכבות הגיל המבוגרות יותר. אצל הדתיים-לאומיים, לעומת זאת, יש גרעין מבוסס ומשמעותי גם בקרב המבוגרים – 12.5% מהם בני 75-60, לעומת 6% בלבד מהחרדים.

אוכלוסייה שהתפלגות הגילים בה מאוזנת, עם נטייה לצעירים, היא כזו שיש לה בסיס ויש לה עתיד. כלומר, כל השקעה בה תניב פירות גם בטווח הקצר וגם בטווח הארוך. כאלה הם הדתיים-לאומיים בירושלים.

בעשרים השנים האחרונות גדל מספרם של תלמידי החינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד) בירושלים ב-28%. הגידול המשמעותי ניכר בגני הילדים, בבתי הספר היסודיים ובחטיבות הביניים. בתיכונים שומרים המספרים על יציבות, וניכרת

הנטייה הנפוצה עדיין של הורים דתיים לשלוח את ילדיהם למוסדות לימוד מחוץ לעיר, לעיתים לפנימיות.

ג.

ירושלים היא בירת המגזר הדתי-לאומי, לא רק מבחינה כמותית אלא גם מבחינה ממסדית. רבים ממפעלי הדגל של הצינונות הדתית נמצאים בה: הנהלת ארגון המזרחי; הישיבות מרכז הרב והר המור; הנהלת איגוד ישיבות ההסדר; מכון הרטמן ומכון מאיר; משרדיהן של תנועות הנוער הדתיות בני עקיבא, עזרא, אריאל והצופים הדתיים; אגודות השירות הלאומי לבנות; בתי המדרש הראשונים לנשים – מדרשת לינדנבאום ונשמת; מערכת העיתון "מקור ראשון", מערכות מגזיני הנשים והנוער הנפוצים במגזר ומשרדי אתרי האינטרנט המגזריים; הנהלת רשתות החינוך נעם וצביה; איגודים רבניים-הלכתיים כמו בית הלל וקולך; ארגוני התחדשות יהודית בעשרותיהם; מוסד הרב קוק והוצאת דברי שיר; המכללה לבנות והמרכז האקדמי לב שפרצו דרך בהשכלה גבוהה לדתיים; בית הספר הדתי לקולנוע מעלה ומכללת אמונה; ואפילו משרדי מועצת יש"ע. אלו רק חלק מהמוסדות וממפעלי החינוך, התרבות, התקשורת והכלכלה המגזריים שנמצאים בירושלים. אין זה פלא שדתיים רבים נושאים את עיניהם לירושלים. ועדיין לא הזכרנו את המטרופולין.

ד.

"מטרופולין היא מקבץ של יישובים המקיימים זיקות תפקודיות אלו עם אלו, ובעיקר עם עיר מרכזית שמהווה את ליבת המטרופולין". (מתוך: "על נתוניך ירושלים 2026", מכון ירושלים למחקרי מדיניות)

ירושלים היא לא רק עיר כל דתייה, היא גם עיר כל דתיי המטרופולין שלה. כמעט חצי מיליון (!) הדתיים תושבי מבשרת ציון ויישובי פרוזדור ירושלים וכן מעלה אדומים, גבעת זאב, גוש עציון, יישובי בנימין ועוד – גם עבורם ירושלים היא העיר המרכזית. היא מוקד תעסוקה, כלכלה ומסחר, מוקד רוחני ותרבותי, מוקד בילוי ופנאי. תושבי המטרופולין מחזקים את ירושלים ואת הזיקות אליה, והמטרופולין מחזיק גם הוא בלא מעט מוסדות ומפעלים מגזריים – ממרכז

ישיבות בני עקיבא ועד ישיבת הר עציון ומשרדי ערוץ 7. אז יש לנו כמויות. ומספרים. ומוסדות. ומטרופולין. ועוד נחזור לנתונים כשנדבר על מעמד כלכלי, על השתתפות במעגל העבודה ועל עוד עניינים חומרניים כאלו. אבל אנחנו עדיין לא יודעים מה זה בכלל דתיים-לאומיים או ציונים-דתיים, או דתיים שאינם חרדים או ציונים שאינם חילונים, או כל אחד מהשמות המסורבלים האלו שנובעים מהמהות. מתפישת העולם.

מהות

א.

שני ערכים מרכזיים מגדירים ומאחדים את כלל הדתיים-הלאומיים ומבדילים בינם לבין קבוצות אוכלוסייה יהודיות אחרות: קבלה של המודרניזציה והעולם הכללי מתוך תפישה דתית ("תורה עם דרך ארץ", "תורה ועבודה"), ותמיכה בתנועה הציונית ובמדינה מתוך תפישה דתית ("ראשית צמיחת גאולתנו", "תורת ארץ ישראל").

בינם לבין עצמם, חלוקים הדתיים בשאלות רבות: עד כמה מקבלים את המודרנה, עד כמה פתוחים לתרבות המערב, עד כמה הקמת המדינה מוסיפה ממד משמעותי באמונה ובפרקטיקה הדתית, האם התמיכה במדינה היא בגלל הציונות או בגלל הדתיות, עד כמה לרבנים ולאנשי הלכה יש מקום בסוגיות ציבוריות, האם החוויה הדתית היא שונה בארץ ישראל, איך מתייחסים למציאות של חיים יהודיים בחו"ל, קודם צבא או קודם תורה, קודם עם ישראל או קודם ארץ ישראל, מהי המשימה ומהו תפקידו של אדם מאמין בעולם המעשה, איזו תורה לומדים בארץ ישראל, במה היא שונה מתורת הגלות ואיך לומדים אותה, איך מתייחסים לעולם החילוני ולעולם החרדי, ובעיקר – מה עושים כשערכים מתנגשים אלו באלו או כשהמציאות גורמת להתנגשות. עוד ועוד פולמוסים, שאלות, דיונים וויכוחים שמחיים את שולחנות השבת, את עלוני המגזר וביטאוני, את הסמינריונים, את הכנסים וימי העיון, את הפעולות בתנועות הנוער, את הרשתות החברתיות ואת הקידושים בבית הכנסת אחרי התפילה. התשובות השונות לשאלות הללו יוצרות את המגוון הדתי-לאומי ומחלקות

את הציבור לתתי זרמים ולקבוצות. כל מי שמגדיר עצמו כשייך לאוכלוסייה הדתית-לאומית, נמצא איפשהו על הסקאלות של התשובות לשאלות הללו. המחלוקות אומנם לובשות ופושטות צורה בהתאם לאתגרים המונחים לפתחם של הדתיים-הלאומיים בכל תקופה, אולם אין הן חדשות כלל.

ב.

לא נאריך כאן על הרש"ר הירש, שהתווה את דרך ההשתלבות בחברה המודרנית בלי לזנוח את התורה והמצוות, ולא על הרב ריינס וממשיכיו, שהתוו את דרך ההשתלבות בתנועה הציונית בדרך התורה והמצוות. נחוץ כמובן להכיר את משנתם, דרכם והשפעתם הנוכחת עד היום של שני ענקי הרוח שעיצבו את ההוויה הדתית-לאומית – הרב אברהם יצחק קוק והרב יוסף דוב סולובייצ'יק. כל מה שאתם מכירים היום כדת-לאומי הוא תוצר של אחד מהם, או של תלמידיהם, או של תלמידי תלמידיהם.

הגותו של הרב קוק מדברת על הרמוניה, על הטוב השלם. הגותו של הרב סולובייצ'יק מדברת על סתירות, על יצרים מתגוששים. הצד השווה הוא שבשניהם היו היבטים שמרניים מאוד, ובשניהם היו אופקים אדירים של חידוש והשתנות. שניהם שאלו את עצמם כל העת איך החידוש נבנה על גבי המסורת, ואיך החידוש לא יהיה הרסני אלא אכן ייבנה על גביה. הם העניקו פילוסופיות שונות לחיבור שבין הלכה וחיים, בין ציונות לדתיות, בין תורה ומעשה, שפעמים הן שלובות זו בזו ופעמים, פחות. שניהם היו מנהיגים, מחנכים, שניהם עמדו בראש ישיבות והיו המורים הרוחניים של מוסדות חינוך רבים אחרים.

ושלא נטעה. אין חלוקה דיכוטומית בין התלמידים שלהם. הרב קוק והרב סולובייצ'יק לא בהכרח מייצגים שני תתי זרמים בציבור הדתי. יש דתיים שנמנים עם תלמידי הרב קוק והם ליברלים מאוד, ויש דתיים שנמנים עם תלמידי הרב קוק והם שמרניים מאוד. יש דתיים שרואים ברב סולובייצ'יק את מורם ורבים הם שמרנים מאוד, ויש התופשים אותו כמנהיגם והם ליברלים מאוד. שני האישים היו גם כאלה וגם כאלה; ההגות של שניהם הייתה גדולה, רחבה ועמוקה, עד שאפשר למצוא בה את מה שכולם מבקשים, או לגזור ממנה את החלקים שאותם מחפשים.

החמ"ד, הישיבות, האולפנות (איך יודעים אם מישהו הוא דתי או לא? אם הוא

אומר אולפנא הוא בטח לא דתי. אין בת אולפנא שאומרת אולפנא), המדרשות לבנות, ישיבות ההסדר, המכינות הקדם צבאיות, תנועות הנוער – כולם כולם ברוחם, בהגותם, בתפישת עולמם של הרב קוק ו/או של הרב סולובייצ'ק. או בפרשנות שנתנו להם מי שראו עצמם כתלמידיהם, כתלמידותיהם. חוץ מדבר אחד. הכיפה הסרוגה.

ג.

הכיפה הסרוגה היא סטארט-אפ מסוג אחר. ועדיין לא דיברנו על הסיכה שמחזיקה אותה לראש. מי שמזוהה יותר מכול עם הכיפה הסרוגה ומי שהנחיל אותה לבאים אחריו היה הרב משה צבי נריה, תלמידו של הרב קוק, אשר במידה רבה עיצב את המגזר הדתי-לאומי על ידי כך שהקים את אם הישיבות התיכוניות בכפר הרא"ה והיה ממנהיגיה הבולטים של תנועת הנוער בני עקיבא. הרב נריה נחשב ל"אבי דור הכיפות הסרוגות", והוא גם זה שחתום על הפצת המותג. לדתיים הציוניים לא היה ייחוד כלפי חוץ. חלקם חבשו ברטים או קסקטים, אחרים חבשו כיפות שחורות מסוגים שונים. מסורת אחת גורסת שהכיפה הסרוגה התחילה בקיבוצים הדתיים – שם ניצלו שאריות של חוטים כדי להכין גם את הכיפות. מסורת אחרת גורסת שהכיפה הסרוגה נולדה בהשפעת החולצות הרקומות שהיו נהוגות אז בבני עקיבא (ובכלל בתנועות הנוער), עד שבמקום לרקום חולצה התחילו לסרוג כיפות. כך או כך, המסורות מתאחדות ביום שבו הרב נריה החליף את הכיפה השחורה שלו בכיפה הסרוגה וסחף אחריו את כל הנוער. מאז הפכה הכיפה להרבה יותר מפריט לבוש.

הכיפה הסרוגה היא סמל, היא גאוות יחידה, היא אמירה. היא מה שמפריד בין חובשי כיפה ללא חובשי כיפה, ובין חובשי כיפה שחורה לחובשי כיפה סרוגה. יש כאלו שעדיין מתנדנדים, או לא רוצים להזדהות, או מתביישים אז הם חובשים כיפה שחורה. אבל סרוגה. גודל הכיפה, הדוגמה, הזווית, הסיכה, סוג הסריגה, הצבע – כל אלו משייכים אוטומטית לסוג הדתי-לאומי שאתה רוצה להיות. וגם החולצה, המכנסים, הציצית ועוד. אבל קודם כול, הכיפה. ויש כאלו לאחרונה שחוזרים לקסקט או לברט. וזו אמירה בפני עצמה. ואצל נשים – חצאית או מכנסיים; איזו חצאית, אילו מכנסיים. איזו חולצה. ולנשים נשואות – כיסוי ראש או לא, צבעו, גודלו, אורכו.

דתיים-לאומיים מזהים בשנייה את מי שעומד מולם לפי כל אלו. ואם אתם צריכים סיוע – פנו למגדיר הדתיים הקרוב לביתכם.
ואיפה נמצאים כל הסוגים? כל הסגנונות? החרד"ל, הדת"לית, הלייטית, הליברל, החוצניקית, המתנחל, הבורגנית, הקונוניק, הגושניק, המרכזניק, המדרשיסטית, האולפניסטית, התורני, ההלכתית, הדוס והזורם, הרצינית-עם-ראש-פתוח וההולכת עם כיסוי ראש ומכנסים? הסוגים כולם לגוניהם ולתתי זרמיהם?
ניחשתם נכונה. בירושלים.

זהות

.א

יפעת, אמיר, נתי, רעות, הודיה. זוכרים אותם? גיבורי הסדרה "סרוגים" שהביאה למרכז הבמה, סוף סוף, את הדתיים-לאומיים הירושלמים. היא עשתה את זה שלוש פעמים: בפעם הראשונה, בפעם היחידה ובפעם האחרונה. אוכלוסייה שנעלמת מתחת לרדאר, כבר אמרנו?

אבל הפעם הזו הייתה בלתי נשכחת, אף שהסדרה הושקה כבר לפני כמעט 20 שנה. קודם כול, כי היא הייתה אמינה. בדקויות ובניואנסים, במילים שאומרים ובאלו שלא. במה עושים מתי. בסלנגים ובאינסטינקטים. היא נתנה כבוד לאנשים שהיו רגילים להשטחות, להכללות, לסטיגמות, אפילו לדמוניזציה. היא עסקה במגוון סוגיות שהעסיקו אז את המגזר (מעניין להשוות לאלו של היום ומה עבר מאז), וחשפה את הסוגים השונים. הלייטים והדוסים, המרכזניקים והדתל"שים.

הסדרה חשפה גם את האופן שבו מתארגנים דתיים לאומיים בירושלים. בשכונות, ובקהילות. היא גם חשפה את המתחים הרבים שקיימים בין תתי הזרמים של הדתיים של ירושלים.

ב.

הרב קוק חנך בשנת 1924 את הישיבה המרכזית העולמית. או בקיצור: ישיבת מרכז הרב. או עוד יותר בקיצור: מרכז. במלעיל. זו הייתה ההתחלה. ברור שבירושלים. החזון הגדול שלו, התורה החדשה, חייבת לצאת מירושלים. כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. לא יכול להיות ממקום אחר.

חלק גדול מהדתיים שגרים בירושלים הם תלמידים של ישיבת מרכז ובנותיה. חלקם שייכים היום לישיבה שהתפצלה ממרכז – ישיבת הר המור. אבל חוץ מאלה, ירושלים היא בית להרבה מאוד דתיים מהרבה יותר סוגים. והם נמצאים כמעט בכל שכונות הבירה היהודיות, וגם בלא מעט שכונות ערביות: דתיים גרים במעלה הזיתים ובעיר העתיקה, בקטמונים ובקריית משה, בבקעה ובקטמון, בהר חומה ובגילה, בקריית יובל ובקריית מנחם, ברסקו, ברמות, בפסגת זאב, בעיר דוד, בגבעת מרדכי, בארנונה, במרכז העיר ועוד ועוד. בקיצור, הרבה יותר קצר להגיד איפה לא.

בכל שכונה קיימות קהילות רבות. הקהילות הן כמובן לא המצאה דתית-לאומית, וכנראה גם לא ירושלמית. הן סוד קסמה של היהדות כבר 3,000 שנה. הן מאפשרות חיבור ושייכות, רישות חברתי, תמיכה וזהות. הקהילות מתארגנות סביב בתי כנסת. בית כנסת הוא הרבה יותר ממקום תפילה ולימוד. הוא מקום התכנסות, מפגש חברתי, מוקד החדשות והעדכונים, רשת התמיכה. הוא השם. הוא המקום. ובית הכנסת שלא הולכים אליו מגדיר לא פחות מזה שכן. ואם הולכים לכמה, אתם ממש בעניינים. אבל הייחוד של קהילות דתיות ירושלמיות רבות הוא שהן קהילות יוצרות שמחוללות שינוי חברתי בשכונה, ושהשפעתן והנראות שלהן בולטת בשכונה. הן יוצרות שינוי במרחב הפיזי והציבורי שבו הן מתגוררות, אם בעצם קיומן ואם בפעולות יזומות. בין אם מדובר בקיבוצים עירוניים או בגרעינים חברתיים שמשנים את השכונות ומשפרים אותן ללא היכר, בין אם בהתיישבות יהודית בשכונות ערביות, בין אם בשמירה על הגחלת הצינונית בשכונות מתחדדות, או בשלל יוזמות חברתיות ועירוניות יומיומיות. יש שיאהבו את התרומה ויש שלא, אבל אי אפשר להתעלם ממנה.

ויש עוד דבר. 2% ממשקי הבית בירושלים הם משקי בית מעורבים. זה לא נשמע הרבה, אבל בעיר גדולה כמו ירושלים, מדובר בכמה אלפים טובים. דתיים וחילונים שחיים יחד במשותף ומקימים משפחות כאלו, גם הם ודאי משפיעים

על חיבורים בין אוכלוסיות, על גיוון, ונותנים דוגמה להיברידיזציה חברתית. חלקם שולחים את ילדיהם לאחד מבתי הספר החילוניים-דתיים שקיימים בעיר (ושהתחילו בירושלים, כפי שנפרט בהמשך) אשר יוצרים ותורמים אף הם למעורבות החברתית, תרתי משמע.

ג.

הצד השני של המטבע הוא התחלקות הדתיים של ירושלים והתפצלות עד כדי קרע בין סוגים שונים: בתי ספר שמתפצלים על רקע "השפיץ" הדתי-רוחני של כל עשרה אנשים, מנייני תפילות שנפתחים ונסגרים חדשות לבקרים, קהילות שלא מצליחות להתאחד סביב הנהגה או דרך חיים אחת ועוברות למדרכה ממול, אנשי הלכה שמוציאים אנשי הלכה אחרים אל מחוץ למחנה הלגיטימי, ועוד פילוגים, פיצולים ומחלוקות כיד המציאות הטובה.

ואיך נראים הדתיים במועצת העיר? פחות או יותר כמו בעיר. מתוך 31 חברי מועצה, שבעה הם דתיים ועוד שניים דתל"שים. אחד משתיך לחוגי הר המור, אחד חרד"לניק מסוג אחר, שלושה – כולל ראש העיר – מייצגים אם תרצו את המפד"ל הישנה, ושני דתיים נוספים – אחד מהדור הצעיר, אחת ותיקה. יחד עם שני הדתל"שים, הייצוג של הדתיים במועצת העיר הוא 29%, יותר משיעורם באוכלוסיית העיר היהודית, ובלעדיהם – 22%, מעט פחות מהשיעור. חמישה מתוכם הם נציגי מפלגות דתיות, והאחרים נבחרו ממפלגות שלא רצות על טיקט דתי, שגם זה סמל לדיון עתיק יומין בקרב הדתיים-לאומיים: מפלגה מגזרית או לא? את מי אנחנו מייצגים? בשביל מי אנחנו פועלים? ההתפלגות במועצה יכולה להצביע על מגוון התשובות.

איכות

א.

ועכשיו, בואו נדבר על כסף. האופי הדתי-לאומי והאמונה של שילוב חיי תורה בעולם המעשה מביאים לכך שהדתיים-לאומיים הירושלמים הם כוח יצרני השותף לחיזוק כלכלת

העיר. 84% מהדתיים בירושלים נמצאים במעגל העבודה. כלומר, כמעט כל מי שיכול לעבוד, עובד. נשים וגברים. ההכנסה הממוצעת של נשים וגברים דתיים בירושלים ממצבת אותם היטב במעמד הבינוני-גבוה ביחס לישראל, ובמעמד גבוה, ואפילו מאוד, ביחס לירושלים.

הדתיים הם גם כוח צרכני בלתי מבוטל. הם צורכים תרבות ופנאי, הם יוצאים למקומות בילוי, וכמובן, צורכים גם מוצרים ושירותים שנגזרים מאורח החיים הדתי או מהאופי הסוציולוגי. ארבעת המינים לפני סוכות, למשל, או חצאיות ג'ינס. הופעה של אנדרדוס וסנדלי שורש. ספרי קריאה בלי סוף ותפילין.

ובעיקר – הרבה מאוד דתיים רוצים לגור בירושלים. לא רק אלו שכבר גרים בה. ירושלים היא מוקד משיכה לציבור הדתי-לאומי על כל גוונים, על כל גיליו, ומשלל סיבות: מסגרות החינוך הרבות הקיימות בעיר ומותאמות לכל תת זרם, כאמור; תחושת הקהילתיות העירונית; המוסדות הרבים שנמצאים בירושלים שהזכרנו לעיל; מוסדות התרבות והפנאי הכלליים, שירותי הבריאות המתקדמים; האווירה של ירושלים. גם הממד הערכי לא נפקד: אידיאולוגיה חברתית ולאומית לחזק את צביונה הציוני ואת מעמדה הכלכלי, החברתי והפיזי של ירושלים. ירושלים מככבת במעלה הטבלה של היישובים שצעירים דתיים חולמים לגור בהם, באחוזים ניכרים ובפער על פני יישובים אחרים. אולם, מחירי הדיור הגבוהים עבור דירה בגודל שיתאים למשק בית דתי ממוצע, ואפשרויות התעסוקה הדלות יחסית בעיר, מעיבים בינתיים על הגשמת החלום.

ב.

הדתיים-לאומיים הירושלמים הם מגזר ענק, מבוסס, צומח, עם מספיק צעירים ומספיק מבוגרים. מגזר יצרני השותף לחיזוק כלכלת העיר; מגזר ציוני המשפיע על אופייה של העיר ותורם לחיזוק אופייה הציוני; מגזר צורך תרבות המהווה כוח צרכני וכוח קנייה משמעותי למוסדות תרבות, עסקים, פנאי ובילוי; מגזר המשפיע על המאזן הדמוגרפי ועל פיזור האוכלוסייה הן במזרח העיר והן במערבה; מגזר המחולל תהליכים חברתיים, דתיים וציבוריים עד כדי שינוי פניה של העיר מבחינה פיזית ומבחינת הנוף האנושי; מגזר שרוצה לגור בירושלים, ושעל קובעי המדיניות לבצע מהלכים כדי למשוך אותו לכאן ולהגדיל את הפוטנציאל הגלום בו לעיר.

אבל זה ממש לא הכול. כי חוץ מכל זה, הדתיים-לאומיים בירושלים הם גם סטארט-אפיסטים גדולים.

ג.

ירושלים היא מעבדת ניסויים ענקית. זה נכון בכל קנה מידה, ואצל הדתיים-לאומיים זה נכון בצורה בולטת במיוחד.

לא ברור אם זה האוויר של ירושלים, אם זו ההתקבצות המרשימה של כל כך הרבה דתיים-לאומיים בירושלים, או החיבור בין השניים. מה שבטוח הוא שירושלים היא ראש חץ. והיא הרבה פעמים מבשרת על תהליכי עומק חברתיים ודתיים שמתרחשים במגזר על כל זרמיו, ושיש להם השפעה החורגת בהרבה מתחומי העיר. חלקם מהווים חידוש בקנה מידה יהודי היסטורי.

הקִיבוץ העירוני הראשון בארץ הוקם בירושלים על ידי בוגרי תנועת הקיבוץ הדתי. גרעין של משפחות דתיות יוצאות קיבוצים שנכנסות לתוך שכונות עירוניות, פועלות בהן כשותפות שוות ולא כמשקיפות מבחוץ, ותורמות תרומה אדירה לשיפור פני השכונה. למהפך חברתי. מחליפות את המותג משכונת פשע לרמות ביקוש שמבקיעות שיאים. קריית מנחם היא דוגמה ומופת למהפך הזה. גם גילה ושכונות נוספות.

המניין השוויוני האורתודוקסי הראשון בארץ הוקם בירושלים. נשים ששותפות באופן פעיל בתפילות ובחיי בית הכנסת. כיום יש מאות מניינים שנשים לוקחות בהם חלק פעיל בצורה כזו או אחרת. זו תופעה ירושלמית, וגם היסטורית. תלמוד התורה הציוני הראשון הוקם בירושלים. בית ספר לבנים שמלמדים בו כמעט רק לימודי קודש, אבל הוא לא חרדי. הוא ציוני, הוא מחויב למדינה. חרדי-לאומי. מאז זה התרחב, אבל ההתחלה הייתה בירושלים. מהצד השני – בית הספר הראשון של עמותת "קשת", בית ספר מעורב לדתיים ולחילונים, גם הוא הוקם בירושלים.

תנועות נאמני הר הבית לסוגיהן הן כמובן ירושלמיות. פעולות שהיו בעבר מנת חלקם של בודדים הפכו לשטף אדיר של תומכים ועולים להר, אשר תובעים את הזכות הבסיסית: שיהודים יוכלו להתפלל במקום הקדוש להם ביותר בכל זמן שירצו.

ועוד: מסגרות ללימוד מעמיק של הלכה וגמרא לנשים, ופתיחת ארון הספרים היהודי גם בפני נשים, כשלאורך רוב ההיסטוריה היהודית הוא היה סגור בפניהן. מדרשת לינדנבאום, "ברוריה", הייתה החלוצה. והיא הוקמה בירושלים. לא נפקד מקומה של ההתחדשות היהודית. בית מדרש אלול הוקם בירושלים עוד כשאנשים הרימו גבה לשמע הצירוף "בית מדרש חילוני". בית אביחי הוקם בלב ירושלים, הישיבה החילונית ועוד ועוד.

התיישבות של יהודים בשכונות בעלות היסטוריה יהודית שאוכלוסייתן כיום היא ערבית, כמו הרובע המוסלמי, סילואן, ג'בל מוכבר, שיח' ג'ראח ועוד, היא תופעה ירושלמית דתית-לאומית ייחודית, שמשפיעה ומשנה הרבה יותר מאת פני העיר. מלבד המגורים בשכונות הללו, דתיים-לאומיים פיתחו בהן גם אתרי מורשת וארכיאולוגיה.

ארגון "השגחה פרטית" גם הוא הוקם בירושלים, במטרה להציב אלטרנטיבה למערך הכשרות הממסדי המחויבת להלכה. קשה להפריז במשמעות של מהלך כזה. וגם של מסעדות ירושלמיות חלוציות שומרות כשרות ושומרות שבת הפתוחות בשבת (איך זה מתבצע בפועל? מוזמנים לבוא ולראות את הפלטות שעל גביהן מתחמם האוכל, את שוברי הקנייה הנרכשים לפני שבת ואת שאר האמצעים שגורמים לכך שלא יהיה חילול שבת בעסק שמנוהל בשבת על ידי יהודים).

סניף בני עקיבא הראשון, שהפריד בין בנים לבנות כסמן של התחרד"לות, גם הוא קם בירושלים, בין החומות. אחריו הלכו עוד סניפים בירושלים ומחוץ לה, ולבסוף הוקמה תנועת אריאל, אף היא בירושלים, וממנה לסניפים בפריסה ארצית.

עוד מסמני ההתחרד"לות היא מפלגת נעם, שהוקמה על ידי תלמידי ויוצאי "הר המור" ובסיסה בירושלים. אבל בירושלים כמו בירושלים, לכל צד יש צד שני: ארגוני הלהט"בים הדתיים וה"בית הפתוח", שמובילים בין היתר את מצעד הגאווה הירושלמי שלא דומה לאף מצעד אחר בארץ. ועוד היד נטויה.

תהליכים כאלו שמתחילים בירושלים, או שיש להם תמיכה ובסיס רחב מספיק בירושלים, הם לא משהו שאפשר להתעלם ממנו. זו בשורה, זה חידוש עצום. בחינה והיכרות עם התופעות האלו – גודלן, היקפן, אופיין – ועם עוד אינספור

יוזמות אחרות שצצות חדשות לבקרים, חיוניות לא רק כדי להכיר את הדתיים של ירושלים או את ירושלים הדתית. חיוני להכיר ולבחון אותן כי הן יכולות ללמד הרבה על השיח היהודי, על הכיוונים שאליהם הולכת היהדות – גם בימין, גם בשמאל וגם ישר. על שדות חדשים שנפתחים ואופקים חדשים שנמתחים.

אז כן. יש דתיים בירושלים.

הם לא חילונים. הם לא חרדים. הם לא מסורתיים (נושא למאמר חשוב אחר). יש בהם מן המשותף לכל אחת מהקבוצות הללו, ויש גם ייחודיות. אורח החיים שנובע מחיבור בין תורה ומצוות לבין חיי מעשה מכתוב אופי, מהות, זהות, איכות. מכתוב גם מענה לצרכים שונים וייחודיים ומבט מעמיק.

השפעתה, כוחה ותרומתה של האוכלוסייה הדתית-לאומית לעיר עולים באופן חד בשנים האחרונות. הציבור הדתי-לאומי לגווניו תופס יותר ויותר עמדות מפתח בהנהגת העיר (והמדינה). עוד נושא למאמר חשוב אחר). גם בלי שנספור כיפות, או נופלים בקרב, זה ברור שהם שם. בעמדות מפתח ברמה הפוליטית, בדרג הפקידותי הבכיר, במערכות הביטחוניות והכלכליות של העיר וכמובן בארגוני החברה האזרחית הירושלמיים. הדתיים-לאומיים, בימין ובשמאל, עושים את כל אלו בדרך כלל מתוך תפישה אידיאולוגית וערכית, מתוך שליחות, מתוך תודעה היסטורית ובשילוב גורמים כלכליים וחברתיים שחיוני לדעת אותם, לעמוד על טיבם.

ואם המילים שלי לא מספיקות, הנה בלשון הזהב של הרב קוק. הדברים הבאים נאמרו לגבי הקמת הישיבה בירושלים, שבעיניו, הייתה לא רק מעשה גדול של בניין הארץ, אלא יותר מכך – רוח החיים הפנימית של התחייה:

”הולכים בעזרת ה' ונוצרים בארץ ישראל מעשים גדולים וכבירים לתחית האמה ולבנין הארץ. ויותר ממה שאנו רואים את עצם הפעולות ביצירתן הננו מסתכלים ברוח החיים הפנימי של התחיה ובדמות הצפיה הגדולה של הבנין הלאומי עם כל שאיפותיו...”

וחזון לב כפיר זה הולך ופועל גם על... אנשי המעלה שבקרב האנושיות כלה, שלא יוכלו להשאיר אדישים ובלתי נפעלים מהמראה הגדול הזה.”

הרב קוק אמר את הדברים האלו לפני יותר ממאה שנה, כשכל האנשים שקראו לעצמם ציונים דתיים היו יכולים להיכנס בסלון ביתו. מה היה אומר היום למראה "המעשים הגדולים והכבירים שהולכים ונוצרים"? ודאי היה דורש מאיתנו ביתר שאת שלא להישאר "אדישים ובלתי נפעלים מהמראה הגדול הזה".

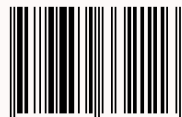

ירושלים נמצאת בעיצומו של מסע. מסע שדורש תשומת לב לתמרורי אזהרה, הבנה של הסכנות שבדרך, אך גם חיפוש מתמיד אחר כוחות של צמיחה ותקווה. הספר שלפניכם נולד מתוך רגע של משבר, ונכתב מתוך אהבה אמיתית לעיר ודאגה כנה לעתידה, לפיתוחה ולשגשוגה. זהו פסיפס ייחודי של 18 מאמרים פרי עטם של חוקרות וחוקרי מכון ירושלים למחקרי מדיניות, המציע מבט מפוקח על אתגריה של עיר רבת קבוצות, אשר עתידה תלוי ביכולת של המרקם הסבוך והשביר הזה להתקיים יחד לאורך זמן.

הספר לוקח את הקוראים למסע עומק בארבעה שערים מרכזיים: החל מההליכה על החבל הדק במזרח העיר, דרך המקומות שבהם העיר מתחברת ונפרמת, אל המשמעויות של מעמדה המדיני והבינלאומי, ועד לקהילות המגוונות המעצבות את פניה מדי יום. ממאמרים המתארים את השגרה הירושלמית ועד להיערכות למצבי חירום, הכותבים מציגים לא רק תמונת מצב מורכבת, אלא גם הצעות ממשיות למיצוי הזדמנויות ופעולה. זוהי קריאה להתבונן בירושלים לא רק דרך פריזמה של איומים, אלא לראות בה עיר חפץ.

מכון ירושלים למחקרי מדיניות, שהוקם בשנת 1978, הוא מכון מחקר וחשיבה מוביל ומשפיע, המוציא מירושלים תורה חברתית, כלכלית ומרחבית בת קיימא. המכון הוא הכתובת אליה פונים מעצבי מציאות לבירור, קידום והגדרת סוגיות מדיניות, בישראל בכלל ובירושלים בפרט. מחקריו ופעילותו של המכון מסייעים למוסדות ולגופים לעצב וליישם מדיניות חדשנית ואפקטיבית, ומביאים את ירושלים, על מגוון מרכיביה, אל העולם ואת העולם לירושלים. ירושלים מהווה עבור המכון מקור השראה, שדה מחקר, מעבדה ומרחב יעד להשפעה. פיתוח העיר לטובת מגוון תושביה, אוהביה ומאמיניה, חיזוק מעמדה הגלובלי ומינופה עומדים בראש סדר היום של המכון.

ISBN 978-965-93321-1-3

9 789659 332113